

પૃથ્વીની પરકૃત્ત્મા

પૃથ્વીની પરકુમ્મ

• લેખક •

જીમોહનલાલ મહેતા-સોપાન

શ્રી પ્રકાશન મંદિર

ગુલજાર, લેફ્ટ રોડ,
મો. મિનેમાની પાછળ,
મંજી ૧.

સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન
પ્રથમ આવૃત્તિ : જાન્યુઆરી ૧૯૬૧

મૂલ્ય રૂ=૫૦
[૭ રૂપિયા ખસાસ નયા પૈર

• મુદ્રક •
જ્ઞાન કાલિદાસ મોદી
કુળ ' પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
પુરા, વીરમગામી
દોહલો, સુરત.

• પ્રકાશક •
મોહનલાલ મહેતા
શ્રી પ્રકાશન મંદિર
અલખદાર, બેરેક રોડ,
મુંબઈ ૧.

ચિ, ભારતી અને મહેન્દ્રને

નિવેદન

૧૯૫૮ માં રશિયાનો પ્રવાસ કર્યો ત્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણની દૃષ્ટિએ જેને 'પશ્ચિમના દેશો' કહેવામાં આવે છે તેનો પ્રવાસ કરવાની ઇચ્છા થયેલી એ ઇચ્છા એક વર્ષમાં જ પૂરી થઈ દેરાધી હોમકોમ સુધી ફરતા પૃથ્વીની જે પરક્રમા થઈ ગઈ તેનું વર્ણન 'જન-મંજુમિ-પ્રવાસી'ના વાચકો માટે મેં લખ્યું હતું રશિયાના પ્રવાસને અંગે લખેલું વર્ણન પુસ્તકાકારે કહ્યું ત્યારે તેને આવકાર મળ્યો હતો આ પરક્રમાના લેખોએ તો વાચકોમાં અસાધારણ રસ જગાડ્યો હતો એટલે તેને પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કર્યા વિના છૂટકો જ નહોતો 'પ્રવાસી'ના પાના પર અનેક પ્રકારની, લોકપ્રિય માપ એવી, સામગ્રી આટલાં વર્ષોમાં આપી છે, એમાં મારી અને બીજા લેખકોની નવલકથાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે, પરંતુ હકીકતરૂપે એટલું નમ્રતાવે કહેવું જોઈએ કે 'પૃથ્વીની પરક્રમા'ના લેખો લોકપ્રિયતામાં બધી સામગ્રીમાં મોખરે રહ્યા છે

આ પ્રવાસવર્ણન 'પ્રવાસી'માં છપાયું તેવું જ પુસ્તકાકારે કહ્યું નથી કેટલાક અગત હિલેખો કાઢી નાખ્યા છે અને અમેરિકાના પ્રવાસ અંગે હકીકતો રજૂ કરતું એક ખાસ પ્રકરણ હોયું છે આ લેખોને 'અવલોકન, અભ્યાસ અને ચિંતન' એવું નામ મેં વર્ણનમાં જ આપ્યું છે તે વાચકોને પર્યટ સાગરી એમ ધારૂ છું અતમા, પ્રવાસના યોજકોનો, સહાયકોનો અને આ લેખોના વાચકોનો અંત કરણ -પૂર્વક આભાર માનું છું.

મોહનલાલ મહેતા-સોપાન

- ૧ પ્રવાસનો પ્રારંભ ૧
શું જોયું? શું જાણ્યું?, વિમાનનો અનુભવ, ઇજીપ્તના પાટનગરમાં, પિરામિડનો પરિચય, પ્રાચીન ઇતિહાસ, નાઈલની શોભા, ઇજીપ્તનું રાજકારણ, કેરોનાં સ્થાપત્યો.
- ૨ રોમ અને વેટિકન ૧૫
વિમાનમાંથી પ્રથમ દર્શન, હોટેલના અનુભવો, જીવતી નગરી, સમયનો પ્રભાવ, ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ, ચિત્ર અને શિક્ષણ, પોપની અદ્ભુત નગરી.
- ૩ વેનિસ અને મિલાન ૨૯
પ્રથમનો પરિચય, ૧૧૭ બેટનું જૂમણું, શ્રીનગરનું સ્મરણ, મિલાનનું દેવળ, મહાન કલાકારો, કેમો અને લેકો, આજનું ઇટાલી.
- ૪ ઇટાલી અને સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ ૪૭
ફાસીવાદનો અંત, લડાઈ પછીની સ્થિતિ, સમૃદ્ધિનો વિકાસ, આંતરિક રાજકારણ, સ્વીટ્ઝર્લેન્ડની શોભા, કારમીર સાથે તુલના, જીનિવા અને ઝુરિક.
- ૫ સૌંદર્ય દર્શન ૫૨
લુઝર્ન, ઇન્ટરલાકન અને યુમ્મંજિનું દર્શન, અમરનાથની યાદ, બરફનો જ સમુદ્ર!, પહાડના હૃદયમાં, પર્વતના શિખર પર, સૌંદર્યનો મુગ્ધમણિ.
- ૬ પશ્ચિમ જર્મની ૬૧
રાષ્ટ્રદેહનું જોઈન, આશ્ચર્ય અને આનંદ, કાલે અને આગે, દાર્ષનિકની શોભા, કોલોન, બોન, ફ્રાન્કફર્ટ, ડિસ્મર્ગ, આર્થિક અને લશ્કરી શક્તિ.

૭ પેરિસ : ક્રાન્સનો અરીસો

૮૪

મુખ્ય વિશેષતા, એટિલ ઉપરથી, વિજયનું સ્મારક,
લૂરનું સંગ્રહસ્થાન, નોત્રેદામનું દેવળ, દ'ગોલનું શાસન,
ફ્રાંસનું રાજકારણ, લે કમાનસનો પરિચય.

૮ મહાનગરી લંડન

૧૦૪

પ્રભ-પરિચય, બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ, વિપુલ સમૃદ્ધિ, ટાવર
ઓફ લંડન, વેસ્ટ મિન્સ્ટર એબે, પાર્લામેન્ટ,
ટ્રાફાલગર રોકેર અને બીજાં સ્થળો.

૯ બ્રિટનનો હૃદયપ્રદેશ

૧૨૦

લંડનનું આકર્ષણ, રૂપાળો ગ્રામવિસ્તાર, ગ્રામીન વૈભવ,
'રોકસપિપરનું' જન્મસ્થાન, હેમ્પ્ટન કોર્ટ અને બીજાં
સ્થળો, બ્રિટનમાં રંગબેદ.

૧૦ યુરોપના પ્રવાહો

૧૩૨

જનતાનું રાજકારણ, આર્થિક બળાબળો, યુરોપ અને
ભારત, પ્રગતિના કારણો, યુદ્ધ પછીની સ્થિતિ,
સત્તાજૂથોની અસર, અમેરિકાનો પ્રભાવ.

૧૧ અમેરિકા

૧૪૪

વિપુલતાનાં દર્શન, આંતરરાષ્ટ્રીય કેન્દ્ર, જગતના
પ્રવાસીઓ, વિવિધ યોજનાઓ, સગવડો અને સાધનો,
ન્યુયોર્કથી વોશિંગ્ટન.

૧૨ વોશિંગ્ટન

૧૫૨

શહેરની રચના, વ્હાઈટ હાઉસ, મૅલ્સન ગૌરવ, સ્મારક
સ્તંભ, જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન, લિંકન અને જૅફરસનનાં
સ્મારકો, અનામી સેનિકો.

૧૩ સ્મરણીય ઈમારતો

૧૩૪

સરકારી કચેરીઓ, નેશનલ આર્કાઈવ્ઝ, પ્રાચીન દસ્તાવેજો, સગવડભર્યા કક્ષાધારો, માઉન્ટ વરનોન, પોટોમેકની શોભા.

૧૪ કેપિટોલ

૧૩૭

અમેરિકાનું હૃદય, વિકાસની કથા, વિરાટ પુસ્તકાલય, રાજ્યના સિદ્ધાંતો, બંધારણની વિશેષતા અને મર્યાદા, ચૂંટણીની પ્રથા.

૧૫ રાજ્યબંધારણ

૧૮૩

પ્રમુખ, કોંગ્રેસ અને ન્યાયતંત્રના અધિકારો, રાજકીય પક્ષો, પ્રધાનો અને અધિકારીઓનાં પગાર ભથ્થાં, ચિત્રવિચિત્ર નોંધો.

૧૬ અખખાદેની દુનિયા

૧૬૪

વર્તમાનપત્રો અને સામયિકો, કાર્યબ્યવસ્થા ફેટલાક આંકડાઓ, ઇન્ટરનેશનલ બેન્ક, સર્વાંગી અવલોકનો, નાણાંસરથાઓ, હાલના મૃત્યુ સમયે.

૧૭ રાજદૂતાવાસમાં

૨૦૪

ભારતનું એલચીખાતુ, શ્રી યાગલાની મુલાકાત, પ્રશ્નો અને ઉત્તરો, હિંદી મિત્રો, વિદેશમાં દેશનું સ્મરણ અને આકર્ષણ

૧૮ મીઠાં સ્મરણો

૨૧૦

આતિથ્યભાવના, શિષ્ટાચારનો પરિચય, સહાય કરવાની ક્ષતિ, સંતોષ સાથે પ્રવાસપુદ્ધ, જીવોની એક સંસ્કાર, લોકશાહીનો વિકાસક્રમ.

- ૧૬ નિઝોની સ્થિતિ ૨૧૫
 નિઝોના અગ્રણીઓ, તેમની અચારપ્રવૃત્તિ, અસ્પૃશ્યતા અને રંગબેદ, આર્થિક સ્થિતિની તુલના, નિઝોના પ્રકાશનો, કાયદામાં અને વ્યવહારમાં સ્થિતિ
- ૨૦ એફ બી આઈ ૨૨૬
 રહસ્યમય સૃષ્ટિ, યુનો શોધનાના સાધનો, સ શોધનની પ્રવૃત્તિ, 'એજન્ટો'ની કામગીરી, અદ્ભુત લેમોરેટરી, એફ બી આઈની કાર્યમર્યાદા
- ૨૧ નોકસબેદ ૨૪૫
 દક્ષિણની સીમા પર, ટેનીસીવેરી યોજના, મલખારનું મરણ, વિકાસના કાર્યક્રમો 'પછાત' પ્રદેશની સમૃદ્ધિ, વિપુલતામાં અસતોષ
- ૨૨ ન્યુયોર્ક ૨૫૧
 કરોડો અને અબજો ! મહાનગરીનો વહીવટ, પ્રાચીન ઇતિહાસ, દર્શનીય ઇમારતો, રોકફેલર સેન્ટર, માર્ગો અને વાહનોનો જટિલ પ્રશ્ન
- ૨૩ વર્તમાનપત્રો ૨૬૭
 ભારતમાં અને અમેરિકામાં 'ન્યુયોર્ક ટાઇમ્સ'ની કચેરી, અખબારોની સમૃદ્ધિ, પ્રશ્નનું વિચાર-ધારતર, જાહેરખબરની દુનિયા
- ૨૪ રાજ્ય સભા ૨૭૧
 સ્વતંત્ર નગરી, કરોડોની દોલત, અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ, જીવ્ય સમાજીકો, અજાણપત્રના આંકડાઓ, અમિતિ ઓની બેઠકોમાં, અખબારોનો ખૂલો

૨૫ વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે

૨૮૩

એશિયા સોસાયટી, અણુધારી માંદગી, હિંદી વિદ્યાર્થીઓની રહેણીકરણી, ગૌરવ અને શરમ, પરસ્પર પરિચય, દેશ પ્રત્યેની દષ્ટિ.

૨૬ નાયગરા .

૨૬૪

પહેલી નજરે, 'એરોકાર'નો અનુભવ, માર્ગનું સૌંદર્ય, કેનેડાની ઝાંખી, અનંત જલરાશિ, અદ્ભુત અનુભવો, શ્રેષ્ઠ સૌંદર્યરચણ.

૨૭ ડીટ્રોઈટ અને શિકાગો

૨૮૫

હિંદી કુટુંબો, ફેડર્ ધર્મપતાલ, હૃદયની શસ્ત્રક્રિયા, મોટરોની દુનિયા, ૪૮ સેકન્ડમાં એક ! મીનફિલ્ડ વિલેજ, શિકાગોની વિશેષતા અને શોભા.

૨૮ કુટુંબના સભ્યો

૩૦

અમેરિકાનો હૃદયપ્રદેશ, વોશિંગ્ટન, વિશાળ ખેતરોમાં, આમપ્રદેશ, મુકોલનું સૌંદર્ય, ડેનવર અને ફિનિક્સ, પ્રેસકોટ, આન્ડ કેન્યોન, રેડ હન્ડીઓ.

૨૯ લૉસ એન્જલીસ

૩૧

સ્વપ્નભૂમિ જેવું 'ડીઝનીલેન્ડ', હોલિવુડની મુલાકાત, રટુડિયો, શુટીંગ અને સિનેતારકોનો પરિચય, હોલિવુડ ઉદ્યોગ તથા સામાજિક દષ્ટિએ, પૂર્વતપાસની પદ્ધતિ

૩૦ સાન ફ્રાન્સિસ્કો

૩૨

તળભૂમિનું છેલ્લું મથક, પૂર્વની અસર, અત્યંત રણિયામણી નગરી, ઝોકલેન્ડ બે બ્રિજ, એશિયા ફાઉન્ડેશન, યુનિવર્સિટીની મુલાકાત, વિદાયનો અનુભવ.

ખાતાએ મારા નામની કલ્યામણુ દિલ્હી ને વોશિંગ્ટન મોકલી આ
હતી. કહેવાની જરૂર નથી કે આ સૂચનને મેં સહર્ષ વધારી લીધું.
વખતે ખાતરી નહોતી કે ચોક્કસ ક્યારે જવાનું થશે, પરંતુ મેં મા
પસંદગી એપ્રિલ-મે-જૂનના ગાળાના બે માસની એમને જણાવી હતી

માર્ચ મહિનામાં વિધિપુરઃસર મને આમંત્રણ મળ્યું. અમેરિકાન
સરકાર વિવિધ યોજનાઓ નીચે વિદેશના વિવિધક્ષેત્રના લોકોને મોટ
સંખ્યામાં પોતાને ત્યાં નોતરે છે. આની પાછળ કાર્ષ રાજકીય હેતુન
એટલે કે સ્વાર્થી અથવા તો ખૂરા હેતુની કદપના જોમને કરવી હો
તેમને કાર્ષ રોકી શકે નહિ. હા, આવાં આમંત્રણો કદર સામ્યવાદીઓને
અથવા તો અમેરિકાની નીતિના પાકા વિરોધીઓને નહિ અપાતાં હોય
જો કે અમેરિકા ને રશિયા વચ્ચે થયેલા સાંસ્કૃતિક કરારો અનુસાર બંને
દેશોમાંથી પ્રવાસીઓ એકબીજા દેશમાં જાય-આવે છે. મને અનુભવે
એમ જણાયું છે કે અમેરિકાના પ્રવાસ મારે અપાતાં આમંત્રણમાં
વ્યક્તિઓની પસંદગીમાં ભૂલો થતી હશે-થાય પણ છે, પરંતુ તેની
પાછળ અમેરિકાની સિદ્ધિઓથી આંજ નાખવાની કે તેની વાહવાહ
બોલાવવાની કાર્ષ યોજના હોતી નથી.

મને જ્યારે આમંત્રણ મળ્યું ત્યારે મારા કાર્યક્રમ અંગે મેં
ત્રીજીવટથી જાણ પૂછ્યું હતું. પ્રવાસને અંતે માહિતી ખાતું અથવા
વિદેશ ખાતું મારી પાસેથી શી અપેક્ષા રાખે છે તે જાણવા પણ મેં
પ્રયત્ન કર્યો હતો. મને વારંવાર એમ થતું હતું કે આ પ્રવાસના
અંતમાં તેઓ મારી પાસેથી કંઈક મેળવવાની તો અપેક્ષા રાખતા
હશે, પરંતુ મેં આનંદ અને આશ્ચર્ય વચ્ચે જોયું કે એની કાર્ષ અપેક્ષા
એમજો વ્યક્ત કરી નહોતી, તેમ રાખી પણ ન હતી. મારા પ્રશ્નોના
જવાબમાં મને જે કહેવામાં આવ્યું તેનો સાર આવો હતો: 'અમેરિકામાં
તમારે શું જોવું, શું જાણવું, ક્યાં રહેવું, કોને મળવું, ક્યાં મહેસો
કરવું તે જાણવું તમારે જ નક્કી કરવાનું છે. તમે એ દેશમાં નવા.

૧. થોડા સમયમાં તમે પછે જાણ-જાણવા છાંએ એટલે તમા

અમારી મદદની જોટલી જરૂર હોય તેટલી આપવા અમે તૈયાર છીએ. ' આ જવાબથી મને ખાતરી થઈ કે અમેરિકામાં જે કંઈ જોવું-જાણવું હશે તે સ્વનંત્ર રીતે જો-જાણી શકાશે. હું ક્યાં ક્યાં રાજ્યો, પ્રદેશોમાં ફરવા માગું છું, -ઈ કંઈ સંસ્થાઓ જોવાની અને કંઈ વ્યક્તિઓને ખાસ મળવાની મને ઇચ્છા છે, મારો મુખ્ય રસ ક્યાં ક્યાં વિષયોમાં છે એ બધું મને પૂછ્યું અને મેં અમેરિકાના અનુભવી મિત્રોની મદદ લઈને તે બધું એમને જણાવ્યું. અમેરિકામાં મારે એકલા ફરવું કે કો-ની સાથે, તે વિષે પણ એમનો કશો આગ્રહ નહોતો.

અમેરિકાનું આમંત્રણ મળ્યું કે તરત જ યુરોપના જુદા જુદા દેશો અને જાપાનના પ્રવાસની પણ સગવડો થવા લાગી. મારાં પત્ની પણ પ્રવાસમાં સામેલ થઈ શક્યાં. આ બધું જોઈવવામાં અમેરિકાના માહિતી ખાતાએ સારી મદદ કરી. અમે મુંબઈથી વિદાય લેવાની તારીખ એપ્રિલની ૨૫ નક્કી કરી રાખી હતી, પરંતુ કાર્યક્રમ છેલ્લા અઠવાડિયા સુધી બદલાયા જ કરતો હતો. અમે એપ્રિલની આખરે અમેરિકા પહોંચી જઈએ એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવી હતી, એટલે એમ ઠરાવેલું કે વળતી વેળાએ યુરોપનો પ્રવાસ કરવો, પરંતુ કેટલાક મિત્રોતુ એવું સૂચન થયું કે યુરોપના દેશો ફરીને પછી અમેરિકા જવું અને પેસિફિકના માર્ગેથી જાપાન વગેરે દેશો જોઈને પાછા આવવું આનો અર્થ એ થાય કે અમે અમેરિકા એપ્રિલની આખરે પહોંચી શકીએ નહિ માહિતી ખાતાએ આ માટે વોશિંગ્ટન પુછાવી ખાસ મંજૂરી મેળવીને અમારા માટે પૃથ્વીની, આદ્રી પણ પૂરી, પરક્રમાં કંગાનું સગળ કરી આપ્યું.

પ્રવાસની યોજના જ્યાં વિચારાતી હતી ત્યારે સગાઓ અને રેનેડીઓએ જે ઉત્સાહ બતાવ્યો તેની નોંધ ન લઈએ તો અમે નચણા જ ફરીએ. અમારા મનમાં પ્રવાસનો આનંદ હતો, એ દ્વારા કંઈક જ્ઞાન મળશે, પ્રેરણા મળશે, અમારા આનંદમાં ને જ્ઞાનમાં ખીન્ન-ઓને લાગીદાર બનાવી શકાશે એવી લાગણી યે મનમાં હતી; છતાં આ પ્રવાસમાં કંઈ અસાધારણ કે અતિ મહત્વનું છે એમ અમે માન્યું

નહોતું સ્વજનોએ જે મુબેરજાએ વરસાથી તે જ ખરેખર તો અસાધારણ હતી લગભગ સર્વત્ર અમને સહાયરૂપ થાની મનોવૃત્તિ જેવા મળી હતી ખાનગી કે બહાર બોજનસમારબો, હારતોગ, મુબેરજાના પત્રો ને તારો એ બધાથી હૃદય આભારવશ બની જતું હતું કાર્યક્રમ ગોઠવવામાં અને લનામણપનોતો હમલો કરી દેનામાં પણ મીઠી સ્પર્ધા હતી અનેક મિત્રોએ એમના કુટુંબીજનો, સગાંઓ ને વેપારીઓ ઉપર પત્રો લખ્યા હતા આ બધાનો એકસાથે વિચાર કરતા મનમાં એવી ક્ષામણી થતી હતી કે વિદેશમાં અમે એમના નહિ હોઈએ, પરંતુ સેકડો સ્વજનોને મળના માટે અમે ત્યા જઈ રહ્યા છીએ ।

શનિવાર તા ૨૫ એપ્રિલની મધરાતે અમારે વિમાનમાર્ગે લીપડવાનું હતું વિમાન રાતના ૧૨-૫ વાગે લીપડવાનું હતું એટલે તા નેમી થતી હતી સ્વજનોની સ્નેહભરી વિદાય લઈ અમે વિમાનમાં ચડ્યા ત્યારે સાથે જ રોમાંચ અનુભવ્યો પ્રથમથી જ ૮૦ દિવસના પ્રવાસની ગણતરી શરૂ થતી આમાં ૪ દિવસ જવા-આવવાના અને ૫૬ દિવસ અમેરિકામાં રહેવાના નક્કી થઈ ગયેલા હતા બાકીના દિવસોમાં યુરોપ અને ખીણ જે કંઈ જેવાય તે જોવું હતું કાર્યક્રમ ઘડતી વખતે એમ થયા જ કરતું હતું કે ૮૦ દિવસનો સમય ધણો ઓછો છે, પરંતુ બધા સંયોગોનો વિચાર કરી એ મધન સંધ્યાગરી લીધું હતું સમયની મર્યાદાને કારણે અમેરિકાનો પ્રવાસ અભ્યાસદષ્ટિએ ગોઠવ્યો હતો, ન્યારે ખીણ દેશનો પ્રવાસ તેની માત્ર મર્યાદા મેળવવાની દષ્ટિએ અમેરિકામાં પ્રમત્તાનને સ્પર્શતા ધણા દેશોનું અવલોકન કર્યું, ન્યારે યુરોપ અને જાપાનમાં મહત્વના સ્થળો અને લોકદેવતા જોઈને સતો માન્યો આ પ્રવાસકથાને 'પૃથ્વીની પરક્રમા' એવું નામ આપ્યું છે તે બૌદ્ધોલિક દષ્ટિગત જ છે, કારણ કે મુળભૂત એક જ દિશામાં પ્રવાસ કરી ફરી મુળપ્ર આવતા પૃથ્વીની પ્રવૃત્તિના ચક્ર ગઈ છે જગતના બધા તો નહિ જ, પરંતુ થોડા દેશોનું એમાં પૂર્ણ દર્શન થયું હોવું - ૨ - ૧૧

આ પ્રવાસકથા ગણિયા કરતાં કંઈક ભિન્ન રીતે લખવાનું વિચાર્યું છે. પ્રવાસનો ક્રમ જાળવવા હું પ્રવાસ કરીશ, પરંતુ અનુભવ, અવલોકન અને ચિંતન ત્રણેય એક સાથે રજૂ કરવાનો ઇગદો છે. આ માટે આગળ પાછળના પ્રસંગોને જોડ્યા વિના ચાલશે નહિ મને એવી આશા છે કે ગણિયાના પ્રવાસમાં વાચકોએ બાગીદાર બન્યાને રસ માણ્યો હતો તેમ આમાં યે માણુરો. પ્રવાસના કુલ ૯૦ દિવસમાં ખાસ ખાસ શું જોયું તેની આછી રૂપ-આ અહીં આપી દેવાનું યોગ્ય ગણાશે. મુબઈથી અમે ફરો ગયા. એથેન્સની ભૂમિનો માત્ર સ્પર્શ જ, કર્યો. ત્યાંથી રોમ ગયા. નેપલ્સ અને કાપરી જવું હતું, પરંતુ રોમનાં પ્રાચીન ગ્રંથો ને સ્થાપત્યોએ અમને વશ કરી લીધા એટલે ત્યાં વધુ રોકાઈ ગયા. ત્યાંથી વેનિસ ગયા. જવાનું વિમાનમાં જ હતું, પરંતુ વરસાદ ને વાવાઝોડને કારણે વિમાની વ્યવહાર અટકી ગયો ને પૂરા દસ કલાક ટ્રેનની મુસાફરીમાં ઇટાલીની અત્યંત સુંદર ભૂમિનાં દર્શન કર્યાં. વેનિસથી મિલાન ગયા. એ હિલોગ તથા વ્યાપારનું ધામ અને પ્રાચીન-અર્વાચીન કલા યે ખરી. ત્યાંથી સ્વીટ્ઝર્લેન્ડની સરહદ બાજુનો એકમો માંહલનો સરોવર-પ્રદેશ નીરખ્યો.

ઈટાલીથી અમે સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ ગયા. જીનિવાથી તેની શરૂઆત કરી. ત્યાંથી ઝુરિક. બંને એકબીજાથી તદ્દન નિરાળા ઝુરિકથી લોઝેર્ન થઈને ઈન્ટરબાકન ગયા અને હિમાચ્છાદિત યુમ્મટોનો પ્રવાસ ખેડ્યો. ત્યાંથી પાછા ફરી જર્મનીમાં કુલમફોર્ડ જીતર્યા. રૂઢાઈન નદી અને રૂઢરનો ઔદ્યોગિક વિસ્તાર, એકાદ બે કારખાના, બોન, કોલોન વગેરે શહેરો જોયા. ત્યાંથી પેરિસ ગયા મનભરીને એ નગરીનું અવલોકન કર્યું. ત્યાંથી લંડન અને આસપાસના જમ્યો મા-લનો વિસ્તાર હેમ્પટનકોર્ટ, વિન્ડગર કેસલ, ઓક્સફર્ડ, ગ્રેકસપિયરની જન્મભૂમિ સ્ટાટફોર્ડ વગેરે જોયા અને યુરોપને સલામ કરી અમેરિકા પહોંચ્યા અમેરિકામાં સંજોનો ખ્યાલ આપુ તો વોશિંગ્ટન અને આસપાસનો પ્રદેશ, દલિયુમાં ટેનીસી રાજ્યમાં નોકસવેલ અને આસપાસ, ન્યુયોર્કની મહાનગરી,

બેંકો ને નાયગરા, ડેટ્રોઇટ, સિકાગો, મિનિયાપોલિસ, વર્ધિંગ્ટન, સુફોલ, ટેનસ, ફિનિક્સ, પ્રેસકોટ, ફ્લોગટાક, એસ એન્ડસ સાન ફ્રાન્સિસ્કો ને દવાઇ ટાપુનો પ્રવાસ ખેડયો ત્યાંથી વેક ટાપુ થઇને રોકિયો પહોંચ્યા રોકિયોની આસપાસ ચોકાહામા, કામાકુરા, નીકો વગેરે જોયા ત્યાંથી હોગકોંગ, કાઉયોન અને ચીનની તળાવોમિની રાજકીય સગદર જોઇને બેગકોક ને કલકત્તાના સહેજ દર્શન કરી તા ૨૪ જુલાઈની રાત્રે મુબઈ પાછા પહોંચ્યા.

અમેરિકામાં નદીઓ જોયા, વિદ્યાર્થીઓ જોઇ, વર્તમાનપત્રોની કચેરીઓ જોઇ, ત્યાંની કોએમની બેંકો જોઇ નીચેની સગયાઓ જોઈ ને તેમના આગેવાનોને મળ્યાં રેડ ઇન્ડિયનોને એમની મૂળ સ્થિતિમાં જોયા નાયગરાનો ધોધ ને આન્ડ કેનિયન જેવા રથગો જોયા દળરો માઈનનો પ્રવાસ અમેરિકાની અંદર જ થયો સેક્ટો માઈન મેટ-મા ફર્પા શહેરાની સાથે નદીઓ, સરોવરો, પહાડો જંગલો ને રણપ્રદેશો પહોંચી અનુભવ લીધો સહુકત રાષ્ટ્રસરથા, આતરરાષ્ટ્રીય બેંક, એકસ્મેજ બેંક અને એવી વિશ્વસરથાઓ જોઈ અપગો ને અધીની શાળાઓ, કમ્પિતાનો, માધ્યમિક શાળાઓ, સામાજિક સરથાઓ, વિશાળ કારખાનાઓ, અસાધારણ ગણાતી હોય એવી ઈમારતો, રોકિયો જેવી રમતો હોનીવુડ, ડિઝનીલેન્ડ, રાજકીય અને બિનરાજકીય સરથાઓ, ધર્મગથાનો, ગાળ સુધારણાગ્રહો વગેરેનું નિરીક્ષણ. કયું વિદ્યાર્થીઓ-હિંદના, અમેરિકાના ને બીજા દેશોના, વેપારીઓ ને ઉદ્યોગપતિઓ, શિક્ષકો ને પ્રાધ્યાપકો, ઝોકટરો ને ધારાશાસ્ત્રીઓ, ધર્મગુરુઓ ને સમાજસેવકો, રાજકારણની વ્યક્તિઓ ને સામાન્યજનોને મનભરીને મળ્યા અમેરિકાના અર્થતંત્રને, રાજતંત્રને, વિદેશનીતિને, પક્ષપક્ષિતને, કુટુંબચલનને, ધાર્મિક લાગણીને, બીજા દેશો તથા ખાસ કરીને રશિયા પ્રત્યેના વનજીને સમજવાનો પ્રયાન કર્યો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ યુનાઓ શોધતી 'ફેડરલ બ્યુરો ઓફ ઇન્વેસ્ટિગેશન' નામની સરથાનો કદક ઊંડાણથી પરિચય મેળવ્યો અમેરિકન કુટુંબોમાં એમના ઘરના ને...

રહ્યા, હોટેલોમાં રહ્યા, હિંદીઓ-ગુજરાતીઓને ત્યાં પણ રહ્યા. આંખ, કાન ને મન ઉઘાડ્યાં રાખી અમેરિકાની વિશેષતાઓ જોઈ ને સમસ્યાઓ પણ જોઈ આપણા રાજદૂતાવાસમાં શ્રી ચાગલા અને બીજાઓને મળવાનું બન્યું અને ખાસ સમય મેળવી શ્રી ચાગલાની મુલાકાત પણ લીધી.

જે જોયું-જાણ્યું તેના મન પર અનેક પ્રત્યાધાતો પડ્યા છે આ બધાનું શક્ય તેટલા સંક્ષેપમાં અહીં વર્ણન કરવાનો ધરાદો છે. જે દેશો જોવાયા છે તે બધા જ આંતરરાષ્ટ્રીય ગળકારણની દૃષ્ટિએ અત્યારે પશ્ચિમી જૂથના ગણાય. પૂર્વના જૂથમાં માત્ર રશિયા જોયું છે. પરંતુ તે કેન્દ્રસ્થાન છે એટલે બંને જૂથની, તેની શક્તિ અને પદ્ધતિની તુલના પણ મનમાં અનેકવાર થઈ ગઈ છે વાયકોને જેમ અવલોકનમાં તેમ ચિંતનમાં પણ સાથીદાર બનાવવા છે.

તા ૨૫-૨૬ની રાત્રે વિમાનમાં બિપડ્યાં ત્યારે મન કંટપનાથી ભરાયેલું હતું. બપોરે ધણપ્તના પાટનગર કેરોમાં 'પહોચશું' એમ વિચારતા હતા ત્યાં વિમાનમાં વિમાનીઓ ને પરિચારકોની દોડાદોડ શરૂ થઈ. શરૂઆતમાં કંઈ સમજાયું નહિ. સવાની તૈયારીમાં પડેલાઓ ચિન્તાતુર બની આસપાસ જોવા લાગ્યા થોડીવારમાં જાહેરાત થઈ 'વિમાનમાં બીજાની તારોમાં કંઈ ખામી દેખાઈ છે એટલે પાછાં જવું પડશે ચિન્તા જેવું કંઈ નથી' એકાદ કલાક બીડ્યા હોઈશું ને આ રિયાત થઈ. વિમાન પાછું ફર્યું વિમાની મથકે અમે બેઠ્યાં ત્યારે અમને અને બીજાઓને વિદાય આપવા આવનારાઓ પોતાને ઘેર પહોંચી ગયા હતા. ઘેર ફોન કરવો કે નહિ તે રિપે થોડી ગડમથલ બોગવી, પણ પછી નહીં ક્યું કે આ સમાચારથી સૌને ચિન્તા થશે ને અહીં દોડી આવશે. સવારના સાડા ચાર વાગ્યા સુધી મુબમ્બની દવા માણી અમે ફરીને વિમાનમાં બેઠા ને અમારો પ્રવાસ નિવિધને આગળ વધ્યો.

‘ વિમાની અકરમાતોતું’ પ્રમાણુ ખીજી વાહનોના અકરમાતોથી વધારે નથી છતાં વિમાની પ્રવાસ અંગે વધુ ભય સેવવામાં આવે છે તેનું એ કારણ ને આકાશમાં નિરાધાર ઊડે છે એ છે. ખીજું કારણ એન અકરમાતમાં બચવાની આશા ધણી ઓછી એ. દરિયાપાર જતાં વિમાનમ અકરમાત વેળાએ જયી જવાની જે તાલીમ આપવામાં આવે છે તે થોડું છે પરંતુ તેથી નવા પ્રવાસીના મનમાં ફેટલીક કંદેપનાઓ જાગી ઊડે છે. આ પ્રવાસમાં અમારે તો વારંવાર વિમાનમાં બેસવાનું ઊડવાનું ને ઊતરવાનું હતું. સમગ્ર પ્રવાસની ગણતરી કરીએ તો કુલ ૨૭ વિમાનોમાં અમે મુસાફરી કરી છે. ૨૫ મિનિટથી ૧૭ કલાક સુધીનો એકધાગે પ્રવાસ થયો છે. છપ્પરની કૃપાથી એક નાનકડા અપવાદ સિવાય બધી જ મુસાફરી નિર્મિત મને થઈ ચકી છે.

મોટા વિમાનોમાં જે સગવડો હોય છે તે અમારા આ વિમાનમાં પણ હતી. પેરાડિયે અમારો પ્રવાસ શરૂ થયો છતાં થાકને કારણે થોડી ઊંઘ લઈ શકાઈ. બપોરના ત્રણેક વાગે અમે કેરો પહોંચ્યાં. અહીં સુધીમાં સમયની દૃષ્ટિએ સાડાત્રણ કલાકનો ‘લાઇ’ અમે મેળવ્યો હતો. મુંબઈની ધડિયાળ ત્યારે સાંજના સાડા છનો સમય ખતાવતી હતી. કેરો ઊતારવામાં એનાં ગ્રામીન રથળો, ખામ કરીને પિરામિડ બેવાની તથા ઇજીપ્તમાં જે રાજકીય પરિવર્તન આવ્યું છે તેની સામાન્ય માનવી પર ફેલા અસર છે તે પામવાની ઇચ્છા હતી. એક દિવસ ત્યાં રહ્યાં એમાં એ ઇચ્છા ઠીક પ્રમાણમાં જાંતોપાઈ.

કેરો ઇજીપ્તનું પાટનગર છે. ઇજીપ્તની સમૃદ્ધિ કહો કે જીવાદોરી કટો, તે નાઇલ નદીના કિનારા પર એ વસેલું છે. પિરામિડ અને એવાં કેટલાંક રથળો ઇજીપ્તની ગ્રામીન સંસ્કૃતિનો આપણને ખ્યાલ આપે. પરંતુ કેરો એની સરખામણીમાં નવું સહેર છે. ઇજીપ્તની સંસ્કૃતિ તો આઠથી દસ હજાર વર્ષ જૂની ગણાય છે. કેટલાકના મતે સંસ્કૃતિનો જાગમ જ નાઈલના કિનારા પર થયો છે. કેરોની રચના ઈ. સ. ૯૬૮માં થઈ એટલે તેની વય એકાદ હજાર વર્ષની છે, પરંતુ તેનો ઇતિહાસ

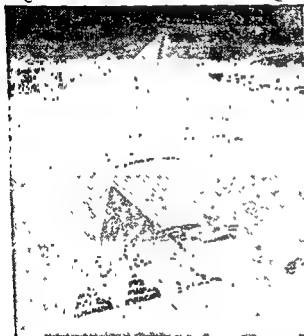

કલિયુગ પાઠશાળા—કુશિ

વૈવિધ્યભર્યો છે આજનું કેરો આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્ત્વ ધરાવે છે. આફ્રિકા ખંડનું અને આરબ જગતનું એ મોટામાં મોટું શહેર છે. આરબ દુનિયાનું નેતૃત્વ ઈજિપ્તના હાથમાં છે. આ નેતૃત્વને પડકાર થાય છે, પરંતુ માનવસંખ્યા, હરકરી શક્તિ અને પ્રાચીન પરંપરાને કારણે તેની અવગણના થઈ શકતી નથી. સાતમી સદીમાં આરબોએ ઇજિપ્ત પર ચડાઈ કરી તે પછી આ શહેરની રચના થઈ. નાઇલના પૂર્વ કિનારે નગર રચવાની પછળ હરકરી જવાબનો હેતુ હતો. કેરોની ભૌગોલિક સ્થિતિને કારણે મુરોપ અને પશ્ચિમ એશિયા સાથે તેનો બ્યવહાર વધતો જ રહ્યો. અને તે રીતે વિકાસમાં પણ વેગ આવ્યો. કેરોનું મૂળ નામ અલ-કાહીર એટલે કે વિજયી, બીજી રીતે વિજયનગર. કેરોની વસતિ અત્યારે લગભગ ૩૦ લાખની છે. શહેરનો અમુક ભાગ મુરોપનાં મોટાં શહેરોની યાદ આપે અને મુજબથી યે બલ્ક સામે એવો છે. એટલો જ ભાગ એકઠો તો સમૃદ્ધિયે વધુ જણાય, પરંતુ અંદરના ભાગમાં ગરીબાઈ અને ગંદકી જોતાં મનનું ચિત્ર બદલાઈ જાય.

કેરોથી પાંચ-છ માઈલ દૂર પિરામિડ છે. જગતની સાત અજાયબીઓમાં આ સૌથી જૂની અને આજ સુધી ટકી રહેલી અજાયબી છે. પિરામિડ વિશે મિસરી લાપામા કહેવત છે : ‘આ જગતમાં બધાની સામે કાળનો બચ જીવો છે, જ્યારે પિરામિડ તો ખુદ કાળ માટે—સમય માટે પણ બચે છે!’ ઇજિપ્તમાં પિરામિડ મુગ દરમિયાન ૫૦-૬૦ પિરામિડો બોલા થયા છે. એ વસ્તુતઃ રાજાઓની કબરો છે. રાજો સાયવવાની બાબતમાં પ્રાચીન ઇજિપ્તને કોઈ પહોંચે એમ નથી. કેરો પાસે મુખ્ય ત્રણ પિરામિડો છે, તેમાં સૌથી મોટા પિરામિડની સામે જઈને અમે જિલા રવાં ત્યારે તેની બલ્કતાથી અંજવાને બદલે અમે તો નિરાશા અનુભવી ગ્રીક ઇતિહાસકારોના મતે આ પિરામિડો પાંચેક હજાર વર્ષ પહેલાં રચાયાં છે. એ વખતે એક લાખ મજૂરોએ ૨૦ વર્ષ સુધી કાળા મજૂરી અને આજખ્યાઓનો માર સહન કરીને આ આ પથ્થરો ગોઠવ્યા છે. પિરામિડમાં સુંદરતા જેવું કંઈ નથી.

આળુઆળુ રણની રેતી ઠીક છે અને ગયા ત્યારે તાપ મલુ સખત હતો. એનું બોયતળિયું ૭૫૫ ચોરસ ફીટ અને જિયાઈ ૪૮૧ ફીટ છે એમ કહેવાય છે કે એના પોલાણમાં ગેમના અતિ વિખ્યાત મેટપીટરના બે દેવળો સમાઈ જાય એટલી એની વિશાળતા છે.

★

પાત્ર હુમન
વર્ષ પહેલાના
પિરામિડો

★

પિરામિડ સુધી આવ્યા છીએ તો બદારથી જોઈ નિરાશ થવાને બદલે અદર પણ જનુ અને ઉપર પણ ચડવું એમ અને નક્કી કર્યું બીજા કેળવાયે વિદેશીઓની સાથે અને પણ બોમિયાની સાથે અદર દાખલ થયા આરંભમાં શરીર સીધું રાખીને ચડી શકાતું હતું, પગથિયાઓ મુશ્કેલ હતા આગળ જતા વાકા વળી આવવું પડ્યું ચળાણ મુશ્કેલ છતાં અને ઠેક સુધી પહોંચ્યા લગભગ રોય સુધી જઈ

આવીને પિરામિડ જોવાનો સતોપ અનુભવ્યો. આ રચણની વિશેષતા સમયની સાથે સમય ધરાવે છે પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં આવી મોટી ઇમારત રચાય, એમાં પથ્થર-છટો વપરાય, જાતજાતના મુક્ત રસ્તાએ —નીડીઓ જોવાય, એ બધું આશ્ચર્યજનક ખરું, પરંતુ એમાં સૌથી કે કલા જેવું અમને કદા દેખાય નહિ.

કેરોના જોરા લાયક લગભગ બધા રચણો અમે જોયા મરિજદોની બાંધણી અને ફારીગરી અરેબ્સ આકર્ષક લાગ્યા નાઇની જોલા તો સાજો ને વહની સનારે કદા એર જ હતી જૂની દીવાલો અને મિનારા એની લવ્યતાનો ખ્યાલ આપતા હતા લગભગ હજાર વર્ષ પહેલાં રચણોની વિદ્યાપીઠ પણ આકર્ષક લાગી કેરોના મકાનો, રચાપત્થો, કલા વગેરેમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમનું મિશ્રણ આપણને લાગ્યા વિના રહે નહિ નવાં મકાનો યુરોપ-અમેરિકાનો ખ્યાલ આપે અને જૂનાં મકાનો મધ્યયુગની યાદ આપે કેરોમાં અને યુરોપ-અમેરિકાના સંપ્રદાયોના તથા કલામદિરોમાં હજિપ્તની પ્રાચીન કલાના દર્શન કરતા અમારા મન પર એક છાપ પડી કે એમાં જીવનની મહત્તા ગાંધામાં આવી નથી, પરંતુ મનુષ્યનું વાતાવરણ વિશેષ સરળાયું છે આ કાળે ચિત્ત પ્રસન્નતા અનુભવી શકાય નહિ.

ઇજિપ્તની રાજકીય અને આર્થિક પરિસ્થિતિ રિયે બ્યાપક કે છોડો પરિચય મેળવવાનું શક્ય નહોતું. એચાર વેપારીઓ, અમલદારો, સામાન્ય માણસો, ઇજરાઈન સાથેના ઝગઝગે કારણે રાષ્ટ્રસરથા તરફથી રાખવામાં આવેલા દળે ના ગણુ હિદી સૈનિકો વગેરે સાથે જે વાતચીતો થઈ અને કેરોનું અવલોકન કરતા મન પર જે છાપ પડી તે કદાક આ પ્રકારની છે લોકો પ્રમુખ નાસર પ્રત્યે આદર અને પ્રેમ ધરાવે છે. નાસરથી જ તેઓ સ્વતંત્રતા ટકાવી શકશે અને આનાદ બની શકશે એમ માને છે સિરિયા અને ઇજિપ્તના જોડાણ અમે જાણુ ઉત્સાહ ન દેખાયો એનું કારણ ધરાકના છેલ્લા બનાવો લોકોના દિલમાં એ જોડાણે એવી આશા પ્રગટવી હતી કે અરબ રાજ્યો એક થઈ જશે અને

મુંબઈ છોડ્યું ત્યારથી બોજનની મુશ્કેલી અને અનુભવવા માંડી હતી. વિમાનમાં અને હોટેલ-રેસ્ટોરામાં શાકાહારીઓ ઇડાં તો લે જ અને ધણી લોટોને માછલીતો-દરિયાઈ વનસ્પતિ-નો વાંધો ન હોય એવી માન્યતા અને જોષ. કેરોમાં અને નાઇલના કિનારા પરની અદ્યતન સગવડોવાળી હોટેલમાં બીતર્યા હતાં. દુનિયાની ઉત્તમોત્તમ હોટેલમાં એની મણુના કરવી પડે એટલે બપોડા ને એટલી સગવડો, પરંતુ નિરાશિદ્ધાહારીઓ માટે તો કાચાં કે બાફેલાં શાકભાજી જ મળે ! અને શહેરની અંદર એક રેસ્ટોરાંમાંથી રોટી ને શાક મેળવી શક્યાં. મોડી રાત સુધી ઇજીપ્તના પાટનગરના રાજમાર્ગો પર ધુમીને પાછાં આવ્યાં ત્યારે કેરો જોવાના સંતોષના કરતાં, આવતી કાલે એથેન્સની ઝાંખી કરીને રામ જોઇશું એવા વિચારોથી મન વધુ ભરાયેલું હતું. ઇતિહાસમાં રામ વિષે જે વાંચેલું અને અલગિતોમાં પ્રાચીન રામને જે રીતે જોયેલું તે હવે પ્રત્યક્ષ થશે એવા વિચારો સાથે બીજે દિવસે અને કેરોની વિદાય લઈ રામ માટે બીજાં.

૨. રોમ અને વેટિકન

કેરાધી હડપા પછી દસેક વાગે વિમાન એથેન્સ જીત્યું. ત્યાં રોકાવાનું તો એકદોઢ કલાક જ હતું, પરંતુ નીચે ઉતરતા જ કવિવર નાનાવામના શબ્દો : 'ગ્રીસ રોમથી ય જૂના, કુરુ પાડવથીય પ્રાચીન...' માદ આવી ગયા. ગ્રીસનું કે એથેન્સનું આજે તો કે ઈમહત્ત્વ રહ્યું નથી. નાટો-કારાનું એક સભ્ય છે. વિમાની મથક ઉપર ગ્રીસની કલાકારીમરીના કેટલાક નમૂનાઓ હતા તે એની પ્રાચીન મહતાનો ખ્યાલ આપના હતા. અમે એકાદ નમૂનો ખરીદી એનું સ્મરણ તાજું રાખ્યું ને પછી વિમાનમાથી અવલોકન કરતા કરતા આગળ વધ્યા.

સાત ટેકરીઓ પર વસેલા રોમને પશ્ચિમના ઈતિહાસકારોએ 'શાશ્વત નગરી'નું મિરુદ આપ્યું છે તેની મથાર્થતા રોમના પ્રાચીન અને રમણીય રથજોના ઊંડા અવલોકન વિના સમજાય નહિ. ભારતીય સંસ્કૃતિ રોમથી પુરાણી છે એમ હવે સૌ કોઈએ સ્વીકારી લીધું છે. આ સંસ્કૃતિ આજે ય જીવત છે જ્યારે રોમની સંસ્કૃતિની અસર ખુદ રોમમા પણ દેખાતી નથી એ હકીકત છે આમ છતાં ઈ. સ. પૂર્વેની વિવિધ પ્રકારની ઈમારતો રોમમા જેટલા પ્રમાણમા સચાર્ઈ છે અને પ્રાચીન ઈતિહાસને એ જે રીતે જીવતો કરી બતાવે છે તે આપણા દેશમા અત્ય પ્રમાણમા જોવા મળે છે. આર્યોના આગમન પહેલાના મોહન-જો-ડોરો, હરપ્પા અને તે પછી સિંધુ સંસ્કૃતિનો સમય દર્શાવતા જે અવશેષો આજના ભારતમા પણ મળી આવ્યા છે તેને આ વિધાનમાથી બાદ રાખવા જોઈએ, છતાં ત્યાં સામાન્ય જનના મન પર અસર કરે એવું રોમની સરખામણીમા ઓછું જોવા મળે છે વીસેક વર્ષ પહેલા મોહન-જો-ડોરો નજરે જોવાનું અને ત્યાં થોડો

સમય ગાળવાનું સદ્ભાગ્ય મને મળ્યું હતું. એ વખતની મન પરંક્રમા જાપ રહી છે તેને આધારે કહું તો રોમનાં પ્રાચીન રથજો એ સમયનાં ચિત્રોને વધુ પ્રમાણમાં આપણા મનમાં ઉપસાવી શકે છે એમ મને લાગ્યું છે.

દેશથી અમે વિદાય લીધી ત્યારે મેં કહ્યું તેમ અમારાં મન રોમમાં પહોંચી ગયાં હતાં. રોમનાં પ્રાચીન રથાપત્યો અને ચિત્રોની જે-તસવીરો જોયેલી અને અંગ્રેજી ભાષાનાં અનેક બોલપટોમાં રોમનો જે ઇતિહાસ અવલોકેલો તે અમારી આંખ સામે વારંવાર આવી જતો હતો. મિસરના વિમાનમાં અમે પ્રવાસ કરતાં હતાં. અહીં પણ શાકાહારી બોજનની, અગાઉથી ખજાર આપ્યા છતાં, મુરકેલી હતી; પરંતુ પરિચારિકાઓ પોતાની ફરજ વિશે જાગ્રત અને માયાળુ હોવાથી તેમણે અમને, દૂધ, ફળ, ચીઝ, પાઉં, માખણ દીક પ્રમાણમાં ધરી દીધાં હતાં. રોમના વિમાની મથકે ઊતર્યા ત્યારે પણ અમારી હોટેલ વગેરેની વ્યવસ્થા કરવામાં એમણે સારી મદદ કરી હતી.

રોમનાં પ્રથમ દર્શન તો વિમાનમાંથી જ કર્યાં. દૂર દૂર સુધી ટેકરીઓ પર પથરાયેલી એ નગરી ખરેખર સુંદર લાગતી હતી. રોમથી પરિમિત એવા પ્રવાસીઓ અમને ત્યાંથી જ સિત્ત સિત્ત રથજો બતાવતાં હતા અનેક કથાઓને જાગ્રત કરતી ટાઇબર નદી અને રહસ્યમય લાગતું વેટિકન શહેર! આપણે ત્યાં નદીને માતા કહેવામાં આવે છે, જેમ આપણા દેશને આપણે માતા કહીએ છીએ તેમ. દેશમાં—નાઇલને ‘કાધર નાઇલ’ કહેવામાં આવે છે અને રોમમાં ટાઇબરને પણ ‘કાધર ટાઇબર’ કહેવામાં આવે છે. સંસ્કૃતિનો બેદ પણ આમાં કારણભૂત હશે ?

રોમમાં અમે ઊતર્યા અને રોમન લોકોને અમે જોયાં ત્યારે અમે સહેજ નિરાશ થઈ ગયાં. સિદ્ધ, ચિત્ર ને બોલપટમાં નિરખેલાં એવાં પહાડી શરીરો ક્યાંય દેખાયાં જ નહિ. રોમના વિમાની મથકથી પંદરેક માઇલની દૂરની હોટેલ સુધીનો માર્ગ કાપતાં અમારી આંખો ચારેબાજુ ફરતી હતી, ખરેખર કંટલાંક દેખાતાં હતાં, પ્રાચીન ધમારતો

પણ નજરે પડતી હતી; પરંતુ નહોતી આરસાથી કંઠરેલા હોય એવા પ્રતીતી ચહેરાવાળાં શરીરો કે નહોતું એવું વાતાવરણ. યુરોપના કોઈપણ શહેર માટે કલ્પના કરીએ એવી પાર વિનાની મોટા દેખાતી હતી ભવ્ય ઇમારતો હતી. દબળે લોકો ધંધા-રોજગાર માટે ઝડપભેર ગતિ કરતા હતા. પ્રાચીન ઇતિહાસના રોમનો તો અમને ત્યાં ન દેખાયાં, પરંતુ મુસોલિનીની કોઈ અમર પણ નજરે પડી નહિ. કોઈના ચહેરા પર એવું સાચું કે ખોટું અભિમાન જ ન દેખાયું... પણ મુસોલિનીની વાત તો બીજા સંદર્ભમાં કંઈક વિગતથી કહેવાની જરૂર છે.

હોટેલમાં થોડો આરામ કરી અમે બહાર નીકળી પડ્યાં રોમના નકશાએ લીધા. જેવાલાયક રથજોનું સાદિન્ય મેળવ્યું. આવું બધું દરેક સારી હોટેલમાં સહેલાઈથી મળી રહેતું હોય છે. વિદેશના પ્રવાસમાં પ્રવાસીઓને જે સગવડો મળે છે તેની આપણને અહીં જેમ કલ્પના જ ન આવી શકે જે આપણે નાણાં ખરચી સફાઈએ તો નાનુની પેઠે બધી સગવડો બીજી યાવ એવી ત્યાંની વ્યવસ્થા છે ઓછા ખર્ચમાં અને નામના ખર્ચમાં પણ બધે ફરી શકાય, બધું જોઈ શકાય પરંતુ એમાં શ્રમશક્તિની અને સમયની જરૂર પડે. અમે આમાથી મધ્યમ માર્ગ પસંદ કર્યો. કેટલુંક પગે ચાલીને ફર્યા કેટલુંક પ્રવાસ ગોઠવતી કંપનીઓની બસોમાં અને કેટલુંક સ્વતંત્ર રીતે ટેક્સી દ્વારા આમ કરવાથી અમે વધુ પ્રમાણમાં ને વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુથી બધું જોઈ શક્યા.

રોમનાં પ્રાચીન રથજોનું વિગતવાર વર્ણન અહીં શક્ય નથી. ૨૦૦-૩૦૦ પાનાનું પુસ્તક પણ એ માટે ઓછું પડે એવી સ્થિતિ છે. રોમ આજે તેની પ્રાચીન સાત ટેકરીઓ કેપીટાલિન, પેલેટાઈન, આવેટાઈન, ક્વિરીનલ, વિમીનલ, એન્કવીલાર્ડન અને કેલીઅનથી ઘણું આગળ વધ્યું છે. ૧૯૫૧માં એની વસતિ ૧૬ લાખથી વધુ હતી, આજે ૨૦ લાખથી વધુ હોવાની ગણતરી છે. એમાં વીઆ કોન્ડોટી જેવા પેરિસ અને ન્યૂયોર્કના મુખ્ય માગોની સાથે સ્પર્ધા કરે એવા રસ્તાઓ છે, તો જેમાં બે નાની મોટા પણ સામસામેથી પસાર ન થઈ શકે

એવી જૂના કાળમાં અધિકી, માઇસો સુધી લાંબી મેરીઓ પણ છે. રોમનો ઇતિહાસ પણ અનેક રંગોથી રંગાયેલો છે. પ્રાચીન ઇતિહાસમાં સંગીત, શિલ્પ સ્થાપત્ય અને વિજ્ઞાનવેલવના હળવો સાધનો છે તેમ

રોમના ચિત્રમંડાલનો એક નમૂનો : એમાં દરિયાઈ સુદૃઢ દૃશ્ય છે.

ખુનખાર લગાઈઓ પણ છે. રોમના ઇતિહાસ પર નજર નાખતાં સૌથી પહેલું આશ્ચર્ય તો એ થાય કે પાર વિનાના સંધર્મો પછી પણ આ નગર હજી જીવતું છે અને ધરતી ઉપર જીમેલું છે !

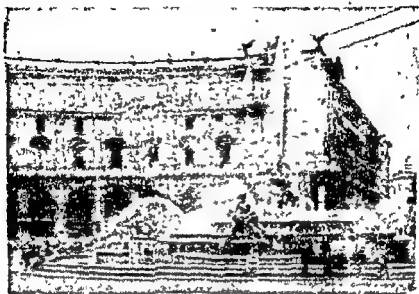
ઈ. સ. પૂર્વે એકાદ હજાર વર્ષ પહેલાં પેલેટાઇન નામની ટેકરી પર રોમના નગરરાજ્યનો પ્રારંભ થયો એમ હસ્તકથા કહે છે. લેટિન્સ નામે ઓળખાતા લોકો ત્યાં આવીને વસ્યા એ પછી બમોઅલીસો વર્ષ બાદ રોમની રચના થઈ. પેલેટાઇન ટેકરીના એકામમાં સીઝરના

જમાનાના રોમની અને તે કાળની સંસ્કૃતિની ઝાંખી થઇ શકે છે. જૂનાં દેવજોના દરવાજા, થાંભલા, દીવાલો આજે પણ જોઈ શકાય છે. લગભગ ૨૨૦૦ વર્ષ પહેલાની વિશાળ બજારનો ચોક પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે. રોમના ઇતિહાસનો એક ભાગ ખ્રિસ્તી ધર્મના ઉદ્ભવ પહેલાનો, ખ્રીસ્તે ભાગ તેના આરભના ભયાનક અથડામણે ના વર્ધોનો, ત્રીજો ભાગ મધ્ય યુગનો, એ પછીનો અધિકાર અને મુગોલિનીના સામ્રાજ્યનો અને છેલ્લો લડાઈ પછીનો. આ બધા પર એકસાથે નગર નાખતાં કાળની ગતિનું અને તેના પ્રભાવનું નિરીક્ષણ થઈ જાય છે માનવી કેટલો પામર છે તે સમજાય છે ને સાથોસાથ એક પ્રજા એટલે કે માનવી નીચે પડી પડીને કેમ ફરી બેઠો ચર્ચ છાતી કાઢીને ચાલે છે તે પણ ધ્યાનમાં આવ્યા વિના રહેતું નહિ.

રોમનો ઇતિહાસ આલેખવાનું આ રચણ નથી, પરંતુ એક કાળે તે જગતનું મહાન સામ્રાજ્ય હતું. મેસોપોટેમિયાથી સ્પેન અને બ્રિટન સુધી તેનો વિસ્તાર હતો. એશિયાના દ્વારે તે પહોંચ્યું હતું. એ વખતે રોમ જ મધ્યબિંદુમાં હતું, ઇટાલી નહિ. ઇટાલી તો સામ્રાજ્યનો જ એક ભાગ હતું. રોમની પ્રાચીન સંસ્કૃતિની અસર આખા યુરોપ પર થયેલી છે તેની કોઈથી ના પાડી શકાય નહિ ચોકશાહીના ખીજ જેમ ગ્રીસમાં તેમ રોમમાં પણ જોઈ શકાય છે એ માટે પાર વિનાની અથડામણો પણ થયેલી છે. રોમ પર ૪૦ સં ૫૦ પૂર્વે ૩૯૦માં, મોટી ચકાઈ થઈ, એ પછી ૪૦ સં ૪૧૦, ૪૧૫, ૧૦૮૪, ૧૫૨૭માં ભયાનક યુદ્ધમાં તે સપડાયું, પરંતુ આના યુધ્ધોએ એની સંસ્કૃતિને નાબૂદ નથી કરી. એ નાબૂદી તો ઇતિહાસકારોના મતે વિલાસવંત્યમાં રોમનો દુબ્બા તેથી થઈ છે.

રોમન સામ્રાજ્યમાં, ખાસ કરીને ઇટાલીમાં અને તેથી થે વધુ રોમમાં એના વિલાસની સાક્ષી પૂરતા મહેલો ને રનાનાગારના ખડેરો આજે પણ જોઈ શકાય છે. બોરગીઝ, હુરનેસ, રોસ્પીગ્લીઓસી, કોલોના વગેરે મહેલો પાસે જઈને ઊભા રહીએ ને બોમિયાને મુખેથી ઇતિહાસ સામળીએ

ત્યારે એમના અન્નેઃ વૈભવની, વિજ્ઞાનની અને સર્વામાય એ દરેક માંડણના દરવાજો થયેલી ભવાનકે લગભગ એવી કથાથી ધરીભર દિલ કંપી જાય.

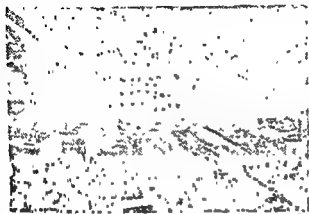
એમના એક કુચાગરું દરેક આબુખાણુ જે પૂતળાંઓ જે તે છાત્રા-જાગતાં હોય એવો ભાવ દર્શાવે છે.

★

એ જ રીતે કાસાકાસા, ડીઝીકેરીટન, લખંદર નીરો, દીટસ, દ્રાજન વગેરે બાદશાહોનાં આનાગારો નેહએ ત્યારે પણ એવી જ સાગણી થાય. આ બધાંતું વર્ણન કરતી વેળાએ બોમિયો એમ પણ કહે : ‘સામનોએ ગરમ પાણીનાં આ સ્નાનાગારમા સ્નાન કરવા માંડ્યું ત્યારથી નેમનો સૂર્ય આગમવા લાગ્યો !’ એવી આગળ જમએ ત્યાં આપણને કોલોમીઅમ દેખાય આ જ એમ્પી થિયેટર. આમાં એ કાગે ૫૦,૦૦૦ માણેઓ બેઠી શકતા હતા. આજે એની દીવાલો બંધી છે. બેઠેકા પણ છે અહીં આજથી ૧૯૦૦ વર્ષ પહેલાંના દીટસના જમાનામાં ‘ગ્રેડીયોરિયમ

★

કોસ્મેટ' ચાલતી. રોમનોની નિર્દય રમતો ચલચિત્રોમાં જોઈ છે ? આખલાઓની લડાઈ, આદિવાસીઓ જેવા માણસોની પશુ સાથેની લડાઈ,

★

વચ્ચે જે ગોળ
ઈમારત છે તે
કોલોસિયમ

★

સિદના મુખમાં ધોકલાતાં નિર્દોષ માનવી-જાણે રાક્ષસો જ જોઈ શકે એવા એ ખેલ-તમાશાનો ચિતાર આ દીવાલોમાં પ્રવેશતાં જ આપણી આંખ સામે આવે છે.

રોમથી થોડા માર્ગ દૂર ઉપરથી મુંઝર અને અંધરથી અનેક લપાનકે સ્મૃતિઓને જાગ્રત કરે એવું એક ગથળ છે. 'સાઇન ઓફ ધી ક્રાસ' નામનું ચિત્ર જોયું છે ? એ ચિત્ર અમે ફેરેરી પડદા પર જોયેલું. રોમમાં રથજાનું અવલોકન કરતા કદપનાચક્ર વડે એ ચિત્ર જાણે ફરીને જોયું. અમને તે વધુ લપાનકે લાગ્યું. આ રથજાનું નામ છે ક્રેટેક્રોસ. એની ટેકરી પર જાઓ એટલે ખ્રિસ્તી ધર્મનું વાતાવરણ લાગે. ઇસુ ખ્રિસ્તની સુંદર મૂર્તિઓ ને એમનાં ચિત્રોનું નાનું સંગ્રહસ્થાન જેવા મળે. ધર્મનું શિક્ષણ આપતી અદ્વિતન શાળા પણ ત્યાં છે આ જાણે જોઈને ચિત્ત પ્રમત્તતા અનુભવે, પરંતુ તે પછી ખાસ જે જોવાનું છે ત્યાં આપણને લઈ જવામાં આવે. એ છે ખ્રિસ્તીઓના લગ્ન જલિદાનની ભૂમિ. રોમનોના ત્રાસથી ખ્રિસ્તીઓ અહીં એકલા યતા, પ્રાર્થનાઓ કરતા, જંગલ, ટેકરી,

ગુફાઓમાં સંતાઈને ધર્મનો ઉપદેશ સાંભળતા... અને એ પછી એમના પર રામન સરકરના થોડેસવારો વૂટી પડતા, એમના પર પારાવાર લુત્તમે ચતા. આ રથને એ લુલ્લભોની કથાઓ આપણે દીવાલોમાંથી સાંભળી શકીએ એવું વાતાવરણ રાખવામાં આવ્યું છે. સાંકડી નાની મલીઓમાં ગુફા આગળ વધે છે, દીવાના ઝાંખા અજવાળામાં જવાનું છે, ઠંડી પણ સખત હોય છે, આસવામાં ધણી વાર રેકા લેવો પડે છે અને એક પાદરીને મુખેથી આપણે એ બયાનક કથાનું શ્રવણ કરીએ છીએ.

રામમાં જે રથજો જોયાં તેનો હિલોખ કરવાનું પણ ધણું મુશ્કેલ છે. રામને ફરતી ત્રીજી કક્કાની મોટી દીવાલ આજે પણ અનેક રથજોએ એ કાળનાં રમરણો જગાડતી જીવી છે. ચાંદ માર્બલ કાંખી અને ઓગણીસ દરવાજાની આ દીવાલ જોવા જેવી છે. એ જ રીતે ટાકજર નદીનું પણ અવલોકન કરવું જોઈએ. રામની વચ્ચે ત્રણ માર્બલ સુધી એ વડું છે અને બારેક જેટલા પુત્રો-છે. રામની બહાર જતા રાજમાર્ગોમાં 'વીઆ ફોર્મોનીઆ' અને 'એપિયન વે'નું અવલોકન થોડાક માર્કસ સુધી ફરીને કરવું જ જોઈએ. એની આસપાસ અનેક પ્રાચીન રથજો પોતાની કથા કહીતાં જિભડા છે. રામનાં વિવિધ કળાનાં બાંધકામને પણ આના પરથી ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. આમ હતાં રામમાં આપણે બધું જોઈએ અને વેટિકન શહેરને ન જોઈએ 'તો કંઈ જ જોવું' નથી એમ કહેવું પડે.

વેટિકન એ દુનિયાનું નાનામાં નાનું સાર્વભૌમ રાજ્ય છે. તેનો વિસ્તાર માત્ર ૧૦૮ એકરનો છે. બહારથી એનો દેખાવ ફિલ્સા જેવો લાગે છે, કારણ કે ચારે તરફ દીવાલોથી એ ઢંકાયેલું છે. રામમાં રામન કેથોલિકોની સંખ્યા સૌથી વિશેષ છે. હકીકતમાં બીજા ધર્મના લોકો માત્ર અડધો ટકા જ છે. ઉપરાંત આખી દુનિયામાં રામન કેથોલિકોનું એ મોટામાં મોટું પવિત્ર તીર્થસ્થાન છે. એક કાળે રામ ઉપર પોપની સત્તા ચાલતી હતી. ૧૮૭૧ સુધી પોપ સર્વસત્તાધીશ હતા. એ પછી મગેલી લગાઈએ, માં પોતે આજાવતા પ્રમાણમાં પોતાની

અત્તા ટકાવી રાખી હતી વેટિકનનો ઇતિહાસ ધણો જૂનો છે. તેરમા સૈકાથી પોપે ત્યા કાયમી વસવાટ કરેલો છે ૧૮૨૨મા મુમેલિનીએ ગેમ પગ ઐતિહાસિક ચક્રાર્થ કરી તે પછી પોતાની સત્તા સ્થિર કરવા અને નિકસાવવા તેણે જે અનેક પગલા લીધા તેમા પોપ સાથેના કરાગના પગલાને પણ ગણવું જોઈએ ૧૯૨૯ના કરાગથી વેટિકનની અવતર રાજ્ય તરીકે રચના થઈ છે વેટિકનની વસતિ માત્ર હજારેક માણસોની

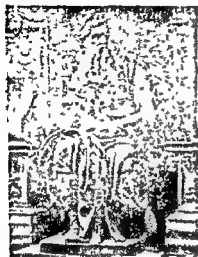
પોપલું નગર વેટિકન અને મેન્ટ પીયન્નુ લગ્ન્ય દેશ

★ ————— ★

છે, પણ આધુનિક રાજ્યની બધી જ સગવડા તે ધનવે છે વેટિકનમા પોપલું નિરામર્યાદા તો છે જ પણ તેનું મોટું આકર્ષણ મેન્ટ પીયન્નુ દેશ અને ત્યાના સમ્રાટ્યાનના ચિત્રો શિલ્પો અને અનિ નિશાળ પુસ્તકાલય છે.

વેટિકનનું માત્ર અવગાહન કરું હોય તો પૂરા એક દિવસની જગર પડે એટલી મામમી ત્યા પડેલી છે મેન્ટ પીયન્નુ દેશ જગનનું

મોઠામાં મોઠું દેવળ છે. સોળમા સદીમાં એનું બાંધકામ શરૂ થયું. ૧૨૦ વર્ષ તેને તૈયાર કરતાં લાગ્યાં. એમાં માર્મકલ એન્જેલો અને

★
માર્મકલ એન્જેલોએ
ઘડેલી મુમાની પ્રતિમા
★

બેરનીતી કલા એની દોચ પર બેવા મળે છે. કેવળ વિસ્તાર બેઠકએ તો, દેવળની દીવાલોની અંદરનો વિસ્તાર ૧૦૦ ફૂટથી વધુ છે. પહોળાઈ ૨૦૦ ફૂટ છે. છુમ્મટ પર મોટો ‘ક્રોસ’ મૂક્યો છે તે ૪૫૦ ફૂટ ઊંચો છે. આ દેવળની રચનાનું કામ માર્મકલ એન્જેલોને મોપાસું હતું. દેવળની અંદર પાર વિનાની મૂર્તિઓ છે, ચિત્રો છે, કાતરકામ છે. દેવળની બહાર વિશાળ ચોક છે. એની રચના બેરનીતીએ કરેલી છે. પચાસ પચાસ ફૂટ ઊંચા ૨૮૪ ચાલકા અને તે ઉપર બાર બાર ફૂટ ઊંચી ૧૯૨ સતોની મૂર્તિઓ બેતાં આપણું દિલ આશ્ચર્યથી ઊલરાઈ રહે. આ દેવળનાં એક વાર દર્શન કર્યા પછી તેને આપણે કદી જૂની સજીએ નહિ.

અમારે જે દિવસે આ દેવળ જોવા જવાનું થયું તે દિવસે નવા પોપના આશીર્વાદ લેવાનો દિવસ હતો, એટલે દેવળમાં પ્રિસ્તીઓ અતિ

મોટી સંખ્યામાં એકઠા થયા હતા. અમે પણ પોપને જોવા અંદર દાખલ થયા વિવિધ ભાષા જોવાતા જુદા જુદા દેશના છતાં એક જ ધર્મનું પાલન કરતા લોકોને એક સાથે આટલી મોટી સંખ્યામાં જોવાનો અમારા માટે આ પહેલો જ અવસર હતો. અમારા ભારતીય વેશ સામે લોકો કુતૂહલથી જોતા હતા અને ભીડમાંથી આગળ જતા માટે અમને સગવડ કરી આપતા હતા હજારો માણસોની વચ્ચે આશ્ચર્યકારક શાંતિ

★

આ એક
ગિરિ-આવરણ
હોવા છે

★

હનાયેલી હતી અડધાએક કલાકની તપશ્ચર્યા પછી ના પોપને નીગખવાનું 'સદ્મામ' અમને મળ્યું પૂરા દમામ સાથે મખમલની મોનાચાદીથી મરેલી ખુરસીને પાનખી જેવી બનાવી એમને એક જ નવ દગ્ગલ માથી એ વિશાળ ખડમા લાનવામા આ-વા વરધોડો નીકળ્યો હોય તેમ વચ્ચેથી પસાર થતા સોને આશીર્વાદ આપતા તેઓ પોતાના આસન પર પહોંચ્યા લગભગ અડધા કલાક સુધી આ વિધિ ચાલ્યો અને ખિરતી લોકો કુતકૃત્યતા અનુભવતા અને અમે લોકોની ધર્મધેનજી તથા નીનતા જેવા મળી એવા આનંદ સાથે ત્યાંથી બહાર નીકળ્યા

મેન્ટ પીપરનું દેવ અને વેગિકનના ક્યાર્મગ્રંથો એ બેમાથી જે એક જ નેવાનું મોરે તો શુ જેવું એની મૂજવણ થાય એવું છે આ મગ્ગદયાન જેવા મારે આપણે ઝોજામા ઝોહો તણ માઈનનો પ્રાસ કરવો પડે એવો એનો ચિત્તાર છે હજારા ચિત્રો અને હજારો શિવનૃતિઓ જેઈને આપણે આશ્ચર્યથી મુગ્ધ થઈ જઈએ એવું છે પચાસ પચાસ ફૂં ઊંચા અને પહોળા દીવાલના ચિત્રો પાચમો-માતમો વર પહેનાના ટાના ના એવા ને એવા જ સુદૃઢ અને લાવવાહી રચા

છે રિતોરે ધાર્મિક ચિત્રો જ એકના એક વિષય પર અનેક કલાકારોની પીંડી ફરી છે 'ભારત જનમે' આનો ઉત્તમ નમૂનો છે આ બધાનું વર્ણન કરતા પાર આવે તેમ નથી દર્શકતમા તો રોમના દેવળો જુઓ, કાના સમ્રાટચાનો જુઓ પછી દુનિયામા એવું ધણુ ઝોછું નેરાનું બાકી રહે અને ખીજી જગ્યાએ જતાં મનમા એની લાગણી પણ થાય કે આ તો મે જેવું છે એવી બધી તેની વિશાળતા અને વિપુલતા છે

રહેલવું નિશ્ચિનિમ્યાતુ ચિત્ર

પોપની હકૂમત નીચે વેટિકન ઉપરાંત રોમની અંદર પણ અમુક દેવજો અને મકાનો છે. દેવજોમાં સેન્ટ પીટર પછી બીજું સ્થાન સેન્ટ જહોન લેટરનના દેવળને આપી શકાય. આપણા દેશને વિશે એમ કહીએ કે તાજમહાલ જોયા પછી બીજી કોઈ કબર જોવાની જરૂર નથી, અજન્તા જોયા પછી બીજાં ચિત્રોથી મુખ ફેરવી લેશો તો ગંભીર બૂલ નહિ થાય, મીનાક્ષીનું મંદિર જોયા પછી દક્ષિણનાં બીજાં મંદિર નહિ જુઓ તો ચાલશે અને આણનાં દેલવાડાનાં દહેરાં જોયા પછી આરસની કાનરણીની વિશેષતા ક્યાંય દેખાશે નહિ; તેવું રોમ અને વેટિકન વિશે કહી શકાય એમ છે. પેરિસ અને લંડનની પોતાની વિશિષ્ટતા જરૂર છે, પરંતુ ચિત્ર અને શિલ્પની પ્રાબલ્યમાં રોમની તોલે એ પણ આવી શકે નહિ એવી ઘેરી છાપ અમારા મન પર પડી ગઈ છે.

૩. વેનીસ અને મિલ્લાન

મુંબઈમાં અમે વિદેશયાત્રાનો કાર્યક્રમ ગોઠવતા હતા ત્યારે ડેટલાક મિત્રોએ અમને કહેલું, ‘પ્રથમ અમેરિકા જઈને પછી યુરોપ આવવાનું’ વિચારશો નહિ, અમેરિકા જોયા પછી યુરોપનાં ગહેરો તદ્દન આખાં લાગશે, મુંબઈમાં ફરતાં હો એવું જ જણાશે, પ્રવાસ જે માણસો હોય તો ઇટાલીથી શરૂ કરીને આગળ વધતા જાઓ.’ આ સલાહ ત્યારે પણ મારે ગળે ઊતરી નહોતી અને યુરોપ-અમેરિકાના પ્રવાસ પછી તો અનુભવને આધારે કહી શકું કે વૈજ્ઞાનિક સમવેગ, સમૃદ્ધિ, નવી ને ઊંચી ધંમારતો, અતિ વિશાળ રાજમાર્ગો, ઊરપૂર પ્રવૃત્તિ એ બધું અમેરિકામાં વિશેષ છે. જે કે યુરોપમાંયે તે સાવ ઓછું નથી, છતાં યુરોપનું અને તેના એકએક દેશનું નિરાળું એવું વ્યક્તિત્વ છે, અને એવું એવું સીંદ્ય છે. યુરોપીય દેશોને જે પ્રાચીન ઇતિહાસ છે, પરંપરા છે, રચાપત્ય ને કલા છે, મંદિર ને પ્રેરક દંતકથાઓ છે, ધર્મગ્રંથો ને સાહિત્ય છે તે અમેરિકા પાસે ક્યાં છે? દરેક પ્રજામાં એના પૂર્વજોનો ઇતિહાસ એની પ્રકૃતિના કપમાં ઊતરી આવે છે તે પણ યુરોપમાં જેટલાં પ્રમાણમાં જોવા મળે તેટલા પ્રમાણમાં અમેરિકામાં મળી શકે નહિ. અમેરિકા યુરોપીય પ્રજાના વિવિધ વર્ગોથી અને આફ્રિકાથી ગ્રાસામે તરીકે લાવવામાં આવેલા નીચીથી વસેલો દેશ છે એટલે ત્યાં આ મુજબ પ્રકૃતિ જૂજ પ્રમાણમાં અને તે પણ નવી અસર નાચે જુસાઈ જતી રચનામાં જોવા મળે છે, જ્યારે યુરોપમાં તેના અંશો વધુ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે.

ઇટાલીની વાજનમાં તો વળી એથીયે વધુ નિરાસાજનક ચિત્ર અમારી સામે દોરવામાં આવ્યું હતું : ‘ઇટાલીમાં તમને યુરોપની પ્રજા

માટે સહજ એવી પ્રમાણિકતા, શ્રમશીલતા, સ્વચ્છતા, ઉત્સાહ વગેરે જોવા નહિ મળે. રોમ, મિલ્લાન કે વેનિસમાં કંઈ ખરીદવા જાઓ તો વખતે વખતે લાવતાલ કરજો. આપણી પેટે ત્યાં પણ માથાદોડ કરવાથી જ સાચો લાવ જાણી શકાય છે.' અમને એમ પણ કહેવામાં આવેલું કે 'ઝીજવરતુની સંભાળ ગખજો, કોઈ અજાણ્યાનો ભરોમો કરતા નહિ, ત્યાં ચોરી બહુ થાય છે.' પછી હસીને ઉમેરવામાં આવતું: 'આપણા દેશ જેવું જ બધું ત્યાં છે।' આવો અભિપ્રાય અનુભવને આધારે બધાએ હશે કે જૂની કોઈ પર પગનો એમાં પડ્યો પડતો હશે તે અમે નથી જાણતાં, પરંતુ અમારો અનુભવ આવી તદ્દન બિયટો જ છે. લગભગ સાત દિવસ અમે ઇટાલીમાં ગાળ્યા છે. બધો સમય હોટેલોમાં ગ્રાંડા છીએ અને જેનેતેને ભરોમે વસ્તુઓ મૂકીને ગયા છીએ નાનીમોટી ખરીદીમાં પણ અમને જુદું જ દેખાયું છે ઇટાલીઅન પ્રજાના વિવિધ વર્ગના ને પ્રકારના માણસોના પરિચયમાં આવતા પણ અમારા મનમાં દાખલ થયેલા અથવા તો મનની સપાટી પર રમતા પૂર્વગ્રહોને પોપણ મળ્યું નથી.

ઇટાલીની આજની રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિની ચર્ચા બાજુએ રાખી અત્યારે એટલું કહું કે રોમ, વેનિસ, મિલ્લાન અને નાના શહેરોના લોકો અમને પ્રતીતીશીલ, ધર્મ અથવા શ્રદ્ધા રાખનારાં, મધુરભાષી અને ખીણ પ્રજાની સરખામણીમાં એટલા જ પ્રમાણિક લાગ્યા છે. રોમમાં જિતરતી વખતે અમારા સરસામાન અને પૈસાના પાકિટ અમે અમે જેટલા સાવધ હતા તેટલા ત્યાં કુત્તા કે ત્યાથી વિદાય લેતા રવા નહોતા વિદેશના પ્રવાસમાં સામાન્ય રીતે આપણી પાસે જે હોય તેમાં જ ચલાવવાનું હોય. અગ્નિનક જે પૈસા, પાસપોર્ટ કે ટિકિટ શુમારી બેરીએ તો મુગીમતોના પહોરો આપણી વચ્ચે આવી પડે, પરંતુ આવી વસ્તુઓની જાળવણી તો બધા ગ્યજો કરવી પડે અમેરિકામાં પણ એ માટે અમને સાવધ કરવામાં આવતા હતા અમારા મન પર તો એવી છાપ પડી કે આવી બાજતોમાં ઇટાલીના લોકોને ખોટી રીતે નીંદવામાં આવ્યા છે.

રામનો ઈતિહાસ ધણો જૂનો છે. ત્યાં જોવાલાયક ગથજોતો પાર નથી જો એણે દિસો હોય તો પ્રવાસ ગોરવતી એકાદ કપનીની સહાય લેવી આવશ્યક છે પ્રનામીઓ તો યુરોપ-અમેરિકાના બધા શહેરમાં ધણા મોટા પ્રમાણમાં આવે છે, છતાં સબન છે કે ઈંગ્લીશ અને સ્વીડિશ એમાં સૌથી આગળ દરેક રામના પ્રાસમાં અમને દુનિયાના લગભગ બધા ભાગોના લોકો જોવા મળ્યા બોમ્બાઈમાં યુરોપની મુખ્ય ભાષાઓ જાણનારા મળી આવે અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, જર્મની અને એનિશ જાણનારા નહીં પ્રમાણમાં હોય કોઈક ચીની જાણકાર પણ મળે, પરંતુ હિંદીતો કોઈ ભાવ પૂરે નહિ આપણા દેશમાં પણ આપણે ક્યાં એનું મહત્ત્વ સ્વીકારીએ છીએ !

ઈંગ્લીશની અનેકવિધ આવડમાં પ્રવાસીઓની આવક પણ જાણનાપાત્ર છે દર વરસે ત્યાં ૧ કરોડ ૨૫ લાખ જેટલા વિદેશી પ્રવાસીઓ આવે છે અને તેમાં છૂટથી ડોકર ખરચનારા અમેરિકનોની સંખ્યા ૭-સાત લાખ જેટલી હોય છે

રામ જોવા પછી વેનિસ જવાતો અમારો કાર્યક્રમ હતો એપ્રિલની ૨૭ મીએ અને રામ પહોંચ્યા અને તા. ૩૧ મીની વહેલી સવારે વેનિસ જવા માટે ત્યારથી નિઠાય લીધી રામ જિતયા ત્યારથી ત્યાં જોવાલાયક પ્રમાણમાં વરસાદ આવતો હતો અને ઠંડીની અમક સાગી હતી મુજબ અને ઠંડેની ગરમીમાંથી આવેના તેથી પણ ઠંડી વધુ લાગતી હતી રામ છેડવાની આગતી રાત્રે વરસાદ વધુ પ્રમાણમાં આવ્યો અને સવારના વહેના તૈયાર થઈ અમે વિમાની મથકે પહોંચ્યા ત્યાં ખબર મળ્યા કે રામ અને વેનિસના વિમાની મથકે સખત વરસાદને કારણે આજે બધા રાખવા પડ્યા છે વેનિસ આજે નહિ જઈ શકાય !

રામમાં અને યુરોપના ખીજા શહેરોમાં હોટેલો ધણી હોય છે એક માણસના રાજના ૨૦ રૂપિયાથી માંડીને ૧૦૦ રૂપિયા સુધી ખરચવાની સગવડ છે માત્ર રહેવા-સવાનું જ આ ખર્ચ હોય છે સાદા પાણીનો આલો પણ મગાવીએ તો તેતું પણ જુદું આપવું પડે, પછી ચહા-

નાગ્તા કે જમવાની તો વાત જ ક્યા? કોઈક ગથજો એની સગવડ સાથેના દર દોષ છે ખરા આમ છતાં વસત અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં જો પહેલેથી ગોઠવણ ન કરી દોષ તો સાગી દોટલમાં જગ્યા મળવાનું મુશ્કેલ અમને વિમાની મથકે જ્યારે આ ‘અશુભ’ સમાચાર મળ્યા ત્યારે સૌના મનમાં પહેલી મૂઝવણ તો એ જ થઈ કે હવે જનશુ ક્યા? દોટલનો હિસાબ તો બધાએ ચૂકવી દીધો હતો છેવટ વિમાની કપડાંએ બધાને રાખવાની ગોઠવણ કરી અને વિમાનને બંધે ટ્રેનની પહેલા પગની ટિકિટ જોઈતી હોય તો તેના રિઝર્વેશનની વ્યવસ્થા કરવાનું પણ માથે લીધું અમે થોડીવાર ગડમથલ ભોગવી વધુ તપાસમાં જાણવા મળ્યું કે બીજો દિવસે પણ વિમાન જઈ શકે એવી ખાતરી નથી આ દિયતિમાં અમે ટ્રેનની મુસાફરી પસંદ કરી લીધી

મારે કહેવું જોઈએ કે રેલની મુસાફરીએ પેલા ‘અશુભ’ બનાવને શુભમાં ફેરવી નાખ્યો રોમ છે છટાલીની નેશનલ બાબુએ અને વેનિસ છે હંશાન ખૂણા તરફ એટલે એ કડો માર્શલનો પ્રદેશ વીંધીને અમારે જવાનું થયું એપિયન પહાડોની વચ્ચે વસેલાં ગામડાંઓ, શહેરો, નદીઓ, મોટા ધુગદાઓ અને વિવિધ પ્રકારનાં લોકોને આ સિવાય અમે શી રીતે જોઈ શકત? સંસારના ૧૧ વાગ્યાથી લગભગ આઠ વાગ્યા સુધીનો અમારો સમય ખૂબ જ આનંદમાં પસાર થયો ટ્રેનમાં સગવડ ઘણી સાગી હતી બીજા વર્ગમાં પણ ગિરદી નહોતી. મુસાફરો સાતિથી ચડતા અને ઊતરતા હતા કર્મચારીઓની સેવા પણ સારી હતી અમારા ડબ્બામાં બીજા ચાર મુસાફરો હતા પરંતુ બાપાની અગવડને કારણે એકમેકના ચહેરા જોઈને અમે સતોષ પામતા હતા બીજી રીતે મૌન જવાયેલું હતું

અતે એક વૃષ્ટિ ભાગીતૂટી અગ્રેજમાં અમને પૂછ્યું. ‘દિયથી આવો છો?’ અને પણ નો વાતનો ગગ જામી ગયો. તેઓ નિરૂત્ત મેજર જનરલ હતા મૂળ પ્રતિષ્ઠિત સર્જન હતા. સરકારમાંથી નિરૂત્ત થયા પછી ગ્રેડેસર તરીકે સેના આપતા હતા.

એમણે લગાધની, મુગોલિનીના જમાનાની અને વર્તમાન સ્થિતિની ઘણી વાતો કરી આ માર્ગે તેઓ અનેક વાર પસાર થયેલા એટલે દરેક જાણીતા સ્થળોનો પરિચય પણ અમને આપતા હતા. હિંદ તરફ ધણે સદ્ભાવ વ્યક્ત કરતા હતા. અમે મળ્યા ત્યારે અજાણ્યા હતા અને છતાં પડ્યા ત્યારે મિત્રો થઈ ગયા.

ઈટાલિની કલા વિષે અમે ધણું સાંભળ્યું હતું, પરંતુ એનું કુદરતી સૌંદર્ય ચિત્તને હરી લે એવું હશે તેની કલ્પના જ નહોતી. અમારા માર્ગની બન્ને બાજુએ હીલાંછમ ખેતરો અથવા તે પહાડો દેખાતા હતા. નદીઓ ભરતીથી ઉભરાતી વહી જતી હતી. ખેતરમાં કામ કરતા લોકો આપણુ ખેડૂતો જેવા લાગતા હતા. ગામડાં ને કરબાઓનાં મકાનોમાં ભાંખાંટુટયાં મકાનો ધણું દેખાતાં હતાં, પરંતુ બાળકો, સ્ત્રીઓ ને પુરુષો અન્નવસ્ત્ર પૂરતાં પ્રમાણમાં પામતાં હોય એવી છાપ પહેલી જ નજરે પડતી હતી. આ પ્રવાસમાં કોઈ જગ્યાએ અમને સૂકી ધરતી દેખાઈ નહિ. ક્યાંક વરસાદ, ક્યાંક તડકો, ક્યાંક ધુમ્મસ, ક્યાંક મેઘધનુષ, ક્યાંક રૂનાં પોલ જેવાં પહાડોમાં રમતાં વાદળાંઓ—આ બધું જોતાં અમે વેનિસ પાસે આળ્યા ત્યારે અંધારું થઈ ગયું હતું.

વેનિસ નથી ઈટાલીની તળભૂમિ સાથે જોડાયેલું, તેમ નથી ખુલ્લા સાગરની વચ્ચેનો એટ. ૧૧૭ એટલું એ જૂમણું છે. તળ ભૂમિથી અડી માઇલ એ દૂર અને ખુલ્લા દરિયાથી દોઢ માઇલ એ દૂર છે. એડ્રીઆટીક સમુદ્રના ઉત્તર-પૂર્વના ખૂણામાં એ વસેલું છે અને સાચા અર્થમાં એને એડ્રીઆટીકની રાણીનું બિરુદ મળ્યું છે. વેનિસનો જહાઝની દુનિયા સાથેનો સંબંધ કેવળ જહાજ અને વિમાનથી નથી, રેલગાડી, મોટર ને બસ દ્વારા પણ એ સંકળાયેલું છે. પરંતુ વેનિસ શહેરની અંદર આવું કોઈ વાહન મળી શકે નહિ.

અમે સામાન ઉપગ્રાવીને આગળ વધ્યાં અને બોટના સ્ટેશને પહોંચ્યાં. વેનીસમાં બોટની વિવિધતાનો પાર નહિ. એક કે એ મુસાફરોથી માંડીને ૧૦૦-૩૦૦ને ઘર્ષ જર્ષ શકાય એવા તેના પ્રકારો. વેનિસની ગોન્ડોલા

નામની દોડીઓ તો એની સુદરતાથી જગાવખ્યાત બની ગઈ છે. જો કે, અમારો મત એ છે કે કાશ્મીરના કેટલાક સુદર શિકારાની તોલે એ આવી શકે નહિ. પૂનમની રાતે ડાલ સરોવરમાં શણગારેલા શિકારા ફરતા હોય ત્યારે દેવો જલવિહાર કરવા નીકળ્યા હોય એવો જ દેખાવ લાગે. વેનિસના જળમાર્ગો શ્રીનગરનો પ્રયાસ આપે, પરંતુ એના ઉપભોગમાં વેનિસ ચડી જાય.

અમે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે ચારેમાલુ અધારુ હતું. વીજળીની બત્તીઓ દત્તી, પરંતુ તેનો ઝગહળાટ નહોતો. મોટામાં બસોથી વધુ પ્રવાસીઓ સામાન સાથે ચણા અને દમેક મિનિટમાં થોડે દૂર સામે કિનારે ઊતર્યા.

એ પછી અમારી આગળ સામાન સાથે એક મજૂર ચાલે ને પાછળ અમે એક પછી એક સૂતી શેરીઓ ને નાનકડા પુલો વગવતા. અમે આગળ વધતા હતા. શેરીઓ ખૂબ જ સાફડી અને નહેરો પે નાળા જેવી, એટલે અમારું તો મન જ ભાગી ગયું. ૧૫-૨૦ મિનિટ ઝડપથી ચાલ્યા પછી પણ અમારી હોટેલ ન આવી. એટલે સામાન ઊંચકનારને અમે અટકાવ્યો, ભાષાની મુસીબત ત્યારે વિશેષ અનુભવી એણે અમારું કંઈ માન્યું નહિ ને આગળ ચાલ્યો. બીજી પાંચેક મિનિટમાં એક મોટા દેવળના ચોક પાસે અમે આવી ગયા ને હોટેલનું પાટિયું વચ્ચે. એટલે નિરાત થઈ માગમાં અમને થતું કે હોટેલ બંધવામાં નૂન કરી છે, પરંતુ ત્યાં ગયા પછી એ અફમોસ ટળી ગયો.

સ્ટેશનથી દોઢેલ સુધી આપતા ત્રણેક કનાક પસાર થઈ ગયા હતા. ધાક, ભૂખ, ઊંઘ, અધારી રાત ને ચાકડા ગતિઓને કારણે વેનિસ અંગેનું અમારું મનનું ચિત્ર તદ્દન બદલાઈ ગયું હતું. વેનિસનું વર્ણન વાચતા એ રમ્યભૂમિ જેવું સુદર લાગેતું, પરંતુ પહેલો અનુભવ એથી જુદો થયો. સનાર અમે કંઈક મોડા જગ્યા, પરંતુ ચોકમાં પડતી બારી ઊંચાડી ત્યાં તો આખી સ્ટ્રીટ જ જાણે બદલાઈ ગઈ. ગતના મૂનકારને સ્થાને ચારેમાલુ કંઈોનું વાતાવરણ જેવું જે પુનઃ નહેર અને શેરીઓ ગમે ગુફા જેવા લાગતા હતા તે સુદર જણાયા બાલુના દેવળની શોભા પણ કંઈ જોર હતી. અમે ચોરીવરમાં જ બહાર નીકળી પડ્યા. મૂતી શેરીઓ જાગી ગઈ હતી નહેનના પાણી ચમચતા હતા એમાં

વેનિસની મુખ્ય નહેર : જ્યાં જળમાર્ગે જા બધો વ્યવહાર થાય છે

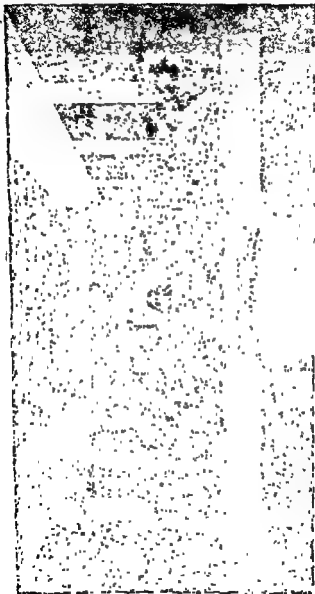
ફરતી હોડીઓ મનને આકર્ષી લેતી હતી. નકશો લાઇને સુંદર સ્થળોનું નિરીક્ષણ અમે શરૂ કર્યું. વિવિધ પ્રકારની બોટમાં ફર્યાં. આ કાદેથી ખેલે કાંઈ અકસરણ અકસર લગાવ્યાં. સાડા ત્રણ લાખની વસતિ ધરાવતા વેનિસ શહેરની વચ્ચે ૧૫૦ જેટલી નહેરો છે, એમાં એક તો ૨૦૦ ફૂટ જેટલી પહોળી છે, પુલોની સંખ્યા ૪૯૫ની વધારે છે. શેક્સપિયરના ‘મરચન્ટ ઓફ વેનિસ’ની યાદ તાજી કરાવે એવાં એ દર્શ્યો છે.

વેનિસની જૂની જાહોજલાલી તો આજે ક્યાંથી જોવા મળે ? આમ છતાં આજેય દુનિયાભરના કલાકારોનું અને પ્રવાસીઓનું એ આકર્ષણ છે. કલાકારીગરીના અનેક નમૂનાઓ ત્યાં જોવા મળે છે, સેન્ટ માર્કનું દેવળ એની વિશિષ્ટતાથી મશહૂર છે. પૂર્વની દુનિયામાં જોવા મળે એવાં એનાં પાંચ ધુમ્મટો અને પશ્ચિમનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતો હોય હોય એવાં મોટા મિનાર આપણને ઘડીમર ખેંચી રાખે. આ દેવળની બાજુનો મોટો રાજમાર્ગ અને વિસાળ ચોક એ આખા વેનિસનું આકર્ષણ. દરરોજ સાંજે દળરો માણ્યોનો મેળો ભરાયો હોય એવું લાગે. દેવળના ચોકમાં કબૂતરોનો પણ પાર નહિ. બીજાં દેવળો, જૂનાં પૂતળાઓ, પ્રાચીન માર્ગો ને એવું ધણું ધણું જોયું, પરંતુ અમને વિશેષ આકર્ષણ થયું મોટી નહેરની અંદર કાફા પરના અનેક ફાંદર મકાનો જોઈને. એ મકાનોના દરવાજા પાણીમાં જ પડતાં હોય. પગથિયાં ઊતરીને સીધું જોન્ડાનોમાં જ બેસવાનું ! આ મકાનોના પાયા પાણીમાં કેમ નિયર રહેતા હશે, લાકડાં કેમ સડતા નહિ હોય, જમીનના સ્પર્શ વિના આ લોકોને કેમ ગમતુ હશે વગેરે અમારા પ્રશ્નોના જલ્દ સંતોષકારક જવાબો અમે મેળવી શક્યાં નહિ, પરંતુ એ જાણું ગમ્યું તો ખૂબ જ.

વેનિસથી વિમાનમાં અમે મિલ્લાન પહોંચ્યા રોમ પહોંચીને સૌથી મોટું શહેર. જેમ દિલ્હી ને મુંબઈ અથવા વોશિંગ્ટન ને ન્યુયોર્ક એમ રોમ પાટનગર અને મિલ્લાન બ્યાપાર-ઉદ્યોગનું ધામ. વસતિ ૧૫ લાખ માણ્યોની રસ્તાઓ, મકાનો, વાહનો, મોટી કચેરીઓ, હોટેલો, રેલ્વેસાં એની સમૃદ્ધિની યાદે બાજુ જાહેરાત કરતાં હોય એમ

લાગ્યા વિના રહે નહિ. મિલનનાં જોવાલાયક લગભગ જ્યાં સ્થળો જોવાં. વિશેષતા એ દેખાઈ : એક તો ચહેરના મધ્ય ભાગમાં આવેલું ડ્યુમો-નામનું મોટું દેવળ. શ્વેત આરસનું બાંધેલું આ દેવળ એક વાર જોયા પછી આંખમાંથી ખસે નહિ. એના મિનારાઓ, બદારનો ચોક, સંતોની પ્રતિમાઓ વગેરે તો આકર્ષે જ, પરંતુ અંદર જાતે ગોચિક કલાનાં કાચના દુકાઓનાં જનાવેલાં ચિત્રો જુઓ. ત્યારે તો એમ જ લાગે કે આપણે બીજા કોઈ દુનિયાનું તિરીક્ષણ કરી રહ્યા છીએ. તાજમહાલની સાથે સરખામણી થઈ શકે નહિ, પરંતુ એમાં જેમ આરસની કપડાંઓમાંથી ચિત્રો પ્રગટાવ્યા છે તેમ અહીં કાચનું છે. રોમમાં પણ અનેક દેવળોમાં આવી બારીઓ છે, પરંતુ મિલનના બા મંદિરમાં તો ૫૦-૫૦ ફૂટ ઊંચી અનેક બારીઓ છે ને એના ઉપર તથા એની પાછળ સવાર, બપોર, સાંજ જે પ્રકાશ આવે છે ને તેથી રંગો એવા રણિયામણા, સાચું કહું તો એવાં દેદીપ્યમાન બને છે કે તેની તોલે બીજા દેવળ આવી શકે નહિ. આ દેવળ એટ પીટર કરતાં જરૂર નાનું છે, પરંતુ બીજા રીતે ખૂબ મોટું છે. ૪૦ હજાર માણસો એકસાથે પ્રાર્થના કરી શકે એમ કહેવાય છે. એને બંધાતાં ૪૦૦ થી વધુ વર્ષ લાગ્યાં છે. એ હજાર જેટલી પ્રતિમાઓ, અને લગભગ એકસો મિનારાઓ એની બાંધવાને ખ્યાલ આપે છે.

બીજું અમને ગમ્યું 'લાસ્ટ સપર'નું ચિત્ર. એ વળી બીજા દેવળમાં છે. ગઈ લઠાઈમાં એના પર બોમ્બમારો થયો, મકાન અનેક સ્થળેથી તૂટી ગયું, પરંતુ બિયોનાર્ડ-દ-વિન્સીનું આ અમર ચિત્ર ખસી ગયું ! એ ઇમારતની લાગેલી દીવાલો સમારવામાં આવી છે, ચિત્રને નવેસર બોંધ્યું છે, જૂની ઇમારતની અને ચિત્રના સ્થળની કલ્પના કરી શકાય એવું જાળવવામાં આવ્યું છે. વધરધાંલ પર જતાં પહેલાંના લગવાન ઇસુના બોજનના 'લાસ્ટ સપર'નાં અગે કંઈ નહિ તોય પચાસેક ચિત્રો જોવાં હોય અનેક કલાકાને એ તેના પર હાથ અજમાવ્યો છે. એ બંધામાં આ ચિત્ર ત્રેષ્ઠ ગણાય છે. અહીં એની જે

મિલાનમાં લિયોનાર્ડો-દ-વિન્સીનું નિર્ધનિષ્પાત ચિત્ર : 'ધી લાસ્ટ સપર'

તસરીર રજૂ કરી છે તે તેના સૌ દર્શનો એકસોમા ભાગ રજૂ કરવા પછી સમર્થ નથી

આ ચિત્રના સજ્જેક 'લિથોનાઈ-દ-વિન્સી' ઇંગ્લીશના અતિ મહાન કલાકારમાના એક એમનું નામ અમર થયું છે એમની કલાથી, પરંતુ તેઓ પ્રખર ગણિતશાસ્ત્રી, ઇન્જનેર અને વિજ્ઞાની હતા. એ ક્ષેત્રોમાં પછી એમણે એમના જમાનામાં (૧૪૫૨-૧૫૧૬) સારી નામના મેળવી હતી એમની કાનાની છાપ ઇટાલીના એ કાળના અને તે પછીના યુરોપના ચિત્રો પર પડેલી છે રંગનું મહત્ત્વ તેઓ સ્વીકારતા હતા, પરંતુ એમની વિશેષતા છાયા ને પ્રકાશની હતી એમના ચિત્રોમાં અતરના ભાવોને પ્રગટ કરવાનું અદ્ભુત સામર્થ્ય છે એમ વિવેચકો કહે છે એમના જે એ ચિત્રો વિશ્વવિખ્યાત બન્યા છે તેમાં એક 'મોના લીસા' અને ખીલુ આ 'ધ લાસ્ટ સપર'. આ ચિત્ર ઇસુ એના સાથીઓ સાથે છેલ્લું ભોજન લે છે અને 'તમારામાંથી એક મારો શ્રીદ કરજો, મને દગો દો' એવા શબ્દો ઉચ્ચારે છે તે પછીનું વાતારણ રજૂ કરે છે.

રોમ, વેનિસ, મિલાન, ફ્લોરેન્સ અને થીબ્સ અનેક સ્થળોમાં રોમની જે કલા દેખાય છે તેના પ્રતિબિંબો દુનિયાભરના કલાસપ્રહોમાં જોના મળે છે આગળ રાફેલનું એક ચિત્ર મૂક્યું હતું એનું મૂલ્ય માત્ર ૩૭ વર્ગની વચે થયું. એ પછી એ જ જમાનાનો (૧૪૮૩-૧૫૨૦) કલાકાર 'મેડોના'નું એ ચિત્ર એને રોમની શેરીમાંથી મળ્યું હતું એમ કહેવાય છે એક નમણી નારીને એણે પોતાના ધરના બારણાની બહાર બાળક સાથે બિભેલી જોઈ એ ત્યાં જ બેસી ગયો ને રહી જેવા કાગળ પર પેન્સિલથી એણે એ ઝીલી લીધું. એમાં મેરીના ભાવો બહુ અને ઇસુ સાથે મેરી સજ્જવન થયા. રાફેલ વિષે એમ કહેવાય છે કે બાળપણમાં યુદ્ધની પ્રેરણાથી એ ચિત્ર દારતો હતો અને એને જ્યારે ચિત્રશાળામાં મુકામાં આવ્યો ત્યારે એના ચિત્રો જોઈને યુરોપમાં 'એ મારો યુરુ બનશે' રાફેલે અનેક પ્રદાનના ચિત્રો દોયા

છે વેટિકનના સગ્રહસ્થાનમાં એના અનેક દીવાલચિત્રો કલા અને કલાકારની અમરતાનો ખ્યાલ આપતા આજે ય મોજૂદ છે.

અમારા ચિત્ત પર જે એક ચિત્રકાર-શિલ્પકારની ઊંડી અસર થઈ ગઈ તે, માયકલ એન્જેલો પણ આ જ કાળનો (૧૪૭૫-૧૫૬૪) કલાકાર. ધ્રુવે એને લાખુ આયુષ્ય આપ્યું. આગળ એના એક ભગ્ય ચિત્રનો— 'લાસ્ટ જજ્ઞમેન્ટ'નો ઉલ્લેખ કર્યો હતો એના વિષે કહેવાતું હતું કે મૃત્યુને વશ થાય એવો એ માનવી નથી, પરંતુ અમર દેવતા છે. મેટ પીટરના દેવળનું કામ એણે ૮૯ વર્ષની વયે હાથમાં લીધું હતું. એ પછી એક વાર એના ધ્રુજતા હાથમાંથી પીછી પડી ગયેલી ત્યારે એ બોલેલો 'ભગવાન હવે મને બોલાવે છે'

મિલ્લાનમાં અમે ચિયેટર, સગ્રહસ્થાન, બજાર વગેરે જોયાં અને પછી ટ્રેન રરતે ત્યાંથી ત્રીમેક માઇલ દૂર 'કોમો લેઇક' જોવા બેઠ્યા. અહીં વળી જુદો જ અનુભવ થયો રેલમાર્ગ તો ધણો સારો, આબુખાબુ બધું સુદર, પરંતુ કોમો સ્ટેશને ગતયા પછી અમે 'લેઇક'ની-સરોવરની તપાસ કરવા માડી. વર્ષાનમાં વાન્યું હતું કે ૫૬ ચોરસ માઈલનું વિશાળ સરોવર છે એટલે એમ ધાર્યું કે સામે દેખાતા પહાડોની વચ્ચે એ પથરાયેલું હશે સ્ટેશનની બહાર નીકળી એક બે માણસોને પૂછ્યું, પણ કોઈ કોઈ સમજ્યું નહિ નજીકમાં 'બસ'નું સ્ટેન્ડ હતું, અમે ત્યાં ગયા એક બહેન ત્યાં બેઠેલા એમને પૂછ્યું 'લેઇક?' એમણે સામે પૂછ્યું 'લેઇક?' ઈટાલીના લોકોના અગ્રેષ્ઠ ભાષાના ઉચ્ચારે અમે સમજી ગયા છીએ એનું અમે માનતા થઈ ગયા દર્તા એટલે અમે ફા પાડી. એમણે સકેતથી 'બસ' માટે રાહ જોવાનું સમજાવ્યું. પાંચેક મિનિટમાં 'બસ' આવી ને અમે એમાં ચડી બેઠા. 'બસ' આગળ વધી, સપાટ જમીન વટાવી પહાડ પગ ચડવા લાગી અમે ઉત્સુકનાથી આબુખાબુ જોઈ રહ્યા, પણ એ તો પહાડને ચક્કર લગાવતી આગળ ને આગળ જ નવા લાગી

પદર-વીસ મિનિટ પસાર થઈ, પણ 'લેઇક' આન્યુ નહિ એટલે અમે પૂરું શરૂ કરી આસપાસ સરોવર દેખાવ ને અમે માનીએ કે

આ 'લેઈક કોમો', પણ દરેક માણસ માથુ હવાથી ના પાડે આભુખાભુ બધુ સુદર હતુ. સરોવરે અને પહાડોનો જ એ પ્રદેશ આપ્સની એ તળેટી ને આગળ જતા પર્વતમાળા પણ અમારે તો રાત્રે પાછા મિલા આવી જવાનુ હતુ એટલે કાઈ સમજે ન સમજે, પણ અમે પૂછવાનુ ચાલુ જ રાખ્યુ. અ તે દોઢેક કલાકે અમે 'લેઈકો' પહોચ્યા ને ત્ય મયા પંડી ખમર પડી કે કોમો જેમ એક શહેર છે ને તેની પાસે સરોવર છે તેમ આ લેઈકો પણ જુદુ શહેર જ છે ને તેની પાસે પણ સુદર સરોવર છે ! અમે આ સાંભળીને હસી પડ્યા 'અડવાનુ' પરાક્રમ' થઈ ગયુ એમ અમને લગ્યુ, પરંતુ જેમ રોમમા વિમાન સુમાનવાથી ટ્રેનની મુસાફરીનો લાભ મળ્યો હતો તેનુ જ અહીં બન્યુ 'લેઈકો'નુ લેઈકો તો એ જ, કોમોથી વળાંક લઈને એ સરોવર ત્યા મુધી પધરાયેલુ છે. એની સુદગતા કઈ ઓર જ છે સામે નજર નાખતા તો એ પહાડોની વચ્ચેથી પસાર થતુ વિશાળ સરોવર દેખાય સહેજ દૂર આપ્સના દિમાન્દાદિત પર્વતો દેખાય અત્યંત સુદર, અત્યંત રમણીય, અમને થયુ, અમે બને જુવા પડ્યા !

ત્રણે કલાક લેઈકોમા ગાળી અમે કોમો આવ્યાં ત્યારે સાજ નમી ગઈ હતી, ઇના ત્યાનુ સરોવર જોવાનો આગ્રહ અમે ઊડ્યો નહિ. રોશનમા જઈ તપાસ કરી ત્યારે એક માણસે તેના મુખ્ય દરવાજાની બહાર જોવા સૂકેત ક્ષેત્રે સામે જ હતુ એ સરોવર, માત્ર એ જ મિનિટનો રસ્તો હતો અમે ત્યા ગયા અને આભુખાભુ રૂપાં ત્યારે ખાતરી થઈ કે કોમો કરતાં લેઈકો અનેકગણુ વધુ સુદર છે હકીકતમા આ આખો જ પ્રદેશ અત્યંત રમણીય છે સ્વીટ્ઝરલેન્ડની જ એ શોભા છે એમ કહીએ તો ખોટુ નથી

રાત્રે અમે મિનાનમા પાછાં આવ્યાં અને બીજે દિવસે ઇટાલીનાં મધુર રમરણુ સધરીને ત્યાંથી સ્વીટ્ઝરલેન્ડના જુનીરા જવા માટે વિમાનમાર્ગે રવાના થયા

૪. ઇટાલી અને સ્વીટ્ઝરલેન્ડ

ઈટાલી છોડતા ત્યાં જ ન જોવાયું તેનું મનમાં દુઃખ રહી ગયું. અમારે નેપાલનો દરિયાકિનારો અને કાપ્રીનો જેટ તથા અતિસુંદર બનુ પ્રાંતો જોવાની ઇચ્છા હતી વિશ્વવિખ્યાતી ઢાંકાર્થ ગયેલાં અને હવે બહાર આવેલા પોખ્રીના ખડેરો જોવાનું પણ મન હતું. ફ્લોરેન્સ તો કલાનું ધામ છે. એની આર્ટગેલેરી જગતવિખ્યાત છે. તે પણ રહી ગયું. છનોઆનું બહાર અને ત્યાંથી ઇટાલી અને ફ્રેન્ચ રિવેરા જોવાનો કાર્યક્રમ પણ રદ કરવો પડ્યો. સમયની સાથે અમે હરીફાઈમાં જિતયાં હતાં ઇટાલીમાં જોવાનું તો ઘણું છે, પરંતુ જે અમે જોયું છે અને જે જોવાની ઇચ્છા અધૂરી રહી ગઈ તેટલું તો દરેક પ્રવાસીએ જોવું જ જોઈએ એવો અમારો મત છે.

આજના ઇટાલીનું મહત્ત્વ યુરોપના બીજા મોટા દેશો ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, જર્મની જેટલું ન ગણાય, પરંતુ એ શાંતિથી છતાં મહત્ત્વ પગલે આગળ વધી રહ્યું છે તેની તોષ તો લેની જ જોઈએ રાજ્યોનો જમાનો ગયો છે, મુમોલિનીનો જમાનો પણ રહ્યો નથી, આજે તે ઇટાલી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. એનું બધારણ લોકચાહી છે નાજકીય પક્ષો ત્યાં છૂટથી પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે ૧૯૨૨ના ઓક્ટોબરમાં મુસોલિનને જ્યારે રોમ પર કબ્જો કરી ત્યાં સમાજવાદીઓનું ત્યાં વિશેષ જોર હતું મુસોલિની પણ પટેલી લડાઈ વખતે સમાજવાદી હતો અને તેના મુખપત્રનો તત્ત્વી હતો લડાઈમાં એણે પ્લિટનનો પક્ષ લીધો તેથી તેને પક્ષમાર્થી હાકી કાઢવામાં આવ્યો હતો. આજે ત્યાં સામ્યવાદી ને સમાજવાદી પક્ષનું ગણનાપાત્ર સ્થાન છે. મુસોલિનીનો ફાસિસ્ટ પક્ષ ગેરકાયદે છે, પરંતુ

ન્યુ ક્રાસિરટ નામનો એક નવો પક્ષ જિભો થયો છે. મુસોલિનીનો ત્યારે મધ્યાહ્ન તપતો હતો ત્યારે જે ચોકમાં એ ગર્જના કરતો હતો તે ચોક, અટારી ને બારી અત્યારે ટશું મદત્તવ ધરાવતાં નથી. બહુ પૂંછા કરીએ તો આંગળી ચીંધીને એ સ્થળો જતાવવામાં આવે એટલું તેનું મૂલ્ય રહ્યું છે.

ઇટાલી વર્તમાન રાજકારણ મુદ્દ પહેલાંની અને તે પછીની પરિસ્થિતિનું સર્જન છે. મુસોલિની સત્તા પર આવ્યા પછી એણે સંરંધાનો મેળવી સામ્રાજ્ય કંઈકે વધાર્યું હતું અને જર્મની સાથે મળીને લગ્નના કુંકાર પણ કર્યો હતો. એ સત્તા પર હતો ત્યારે તે અને તેનો ક્રાસિરટ પક્ષ બહુ બળવાન હશે એવી અસર હતી, પરંતુ લગાઈ શરૂ થતાં જ એની નમળાઈઓ પ્રગટ થઈ હતી અને બહુ ઝડપથી એ તૂટી પડ્યો હતો. એનું મોત પણ કરણ રીતે થયું હતું. ક્રાસિરમ એ બોલ્શેવિકમનું વિરોધી બળ હતું, પરંતુ લોકશાહીનો એક અંશ પણ તેમાં નહોતો. એક જ પક્ષ, બ્યક્તિની સરમુખત્યારી, બહુમતીના સિદ્ધાંતનો વિરોધ અને દંડ વડે જ બહુ સિદ્ધ કરવાની મનોવૃત્તિ એ એના લક્ષણો હતાં. મુસોલિનીના ક્રાસિવાદથી સામ્યવાદ પર ફટકો જરૂર પડ્યો, પરંતુ પહેલું મૂલ્ય તો ક્રાસિવાદનું જ થયું, કારણ કે અંમાં પ્રગતિનાં તરવાનો લગભગ અભાવ હતો.

ઇટાલીની વસતિ આજે લગભગ ૫ કરોડ છે, વિસ્તાર ૩ લગભગ ૧ લાખ ૧૬ હજાર ચોરસમાઇલનો. એક ચોરસમાઇલે વસતિપ્રમાણ ૪૧૫ માણસોનું છે, ચલણનું નામ છે 'લીરા'. એક દૃષ્ટિએ લીરા એ લીરા-ચીથરા જેવા લાગે. ત્યાં હજારો લીરાની જ વાત થાય. એક રૂપિયાના એકસો વીસ લીરા મળે. બીજા મુદ્દ પછી ઇટાલી લાંગેલી હાલતમાં હતું અને મુક્ત બજારમાં એનાં ચલણની પ્રતિષ્ઠા નહોતી, પરંતુ આજે એનું ચલણ ડોલરની સરખામણીમાં પણ સદ્દર મળાય છે. આંકડાઓના અભ્યાસ વિના પણ રોમ, વેનિસ ને મિલાનની બજારો તથા આસપાસનો પ્રદેશ જોતાં તેની વધતી જતી સમૃદ્ધિની છાપ મન પર પડ્યા વિના રહે નહિ. વપરાશની ચીજોની પાર વિનાની દુકાનો

અને લોકોની ખરીદીનું પ્રમાણ પણ એટલું જ મોટરો - અવગત નાની - પણ હજારોની સખ્યામાં દેખાય. સમૃદ્ધિ વિના આનું જોવા મળે નહિ છટાની લગાઈમાં હારેલો દેશ એણે નુકસાનના બદલા તરીકે રશિયાને દસ કરોડ, યુગોસ્લાવિયાને ખાર કરોડ, ગ્રીસને દસ-કરોડ, ઈથોપિયાને અઢી કરોડ, આર્મેનિયાને અર્ધો કરોડ ડોલર ચૂકવવાના હતા અને સાથી ગંજોની ઇરાનીમાં જે મિલકતો હતી તેને લગાઈ દરમિયાન જે નુકસાન પહોંચ્યું તે માટે જે તૃતીયાંશ રકમ આપવાની હતી એના સરકારો આવી ગયા હતા અને અમુક પ્રદેશ એને ગુમાવવો પણ પડ્યો હતો, હતા છટાલા આટલા અમયમાં બેઠું થઈ ગયું છે તે જેનીતેની સિદ્ધિ ન ગણાય

અવગત, આમાં વિશ્વબેંક અને અમેરિકાએ અનાજ, રોપ્ડ, બીજા માધનો અને હરકરી સામગ્રીમાં કરોડો નહિ, અમળે ડોલરની મદદ કરી છે તેનો હિસ્સો છે જ પ્રજાનો પુરુષાર્થ અને આ સહાયને મારણે છટાની મુદ્દ પહેલાની સ્થિતિ કરતાં જે ધણુ આગળ નીકળી ગયું છે એની નિકાસમાં વધારો થયો છે મોનાની પુરાત વધી છે લોખંડ, પોલાદ, મોટરકાર રુબર, ટાઇપર ઇર, મીઠવાના સચ્ચા, રેશમ કાપડ, પેટ્રોલ સફેદ આરસ, ખોરાકની ચીજ દારૂ અને યંત્રોની એ સાગ પ્રમાણમાં નિમસ કરે છે, છટાલીની આર્થિક પ્રગતિ દોન-નગરા વગાડ્યા વિના થાય છે એટલે-ધણુ-તંગોનું તે તરફ ધ્યાન ગયું નથી બ્રાસીઓ માટે ખરીદીનું પણ એ ઉત્તમ સ્થળ છે યુરોપના બીજા દેશોના પ્રમાણમાં ત્યાં વસ્તુઓ સરતી મુદ્દર અને વિવિધતાવાળી મળે છે માગકની પામતમાં તો દા ને માસ ખાનારાઓની દૃષ્ટિએ છટાનીની તોનેબીજે કાંઈ દેશ આવી શકે નહિ

છટાલીના રાજકારણમાં કાંઈ એક પક્ષ સત્તા પર આવી શકે એમ નથી મુદ્દ પછીની બંને ચૂટણીઓમાં લોખંડાહી પક્ષોના જોડાણ દ્વારા સયુક્ત સરકાર રચાયા આવી છે છેની ચૂટણી ગયે વર્ષે જ હતું

ચર્ચ છે એમા સામ્યવાદીઓ ૨૨ ટકાથી વધુ મન ચર્ચ ગયા હતા ઉદામ સમાજવાદીઓને ૧૪ ટકાથી વધુ મળ્યા હતા નવો ફાસિસ્ટ પક્ષ પાંચ ટકા પણ મત મેળવી શક્યો નહોતો મુખ્ય પક્ષ 'ક્રિમિયન' ડેમોક્રેટ ૪૨ ટકાથી વધુ મત મેળવેના બને ગૃહોમા અધારે સચુક્ત પક્ષની બહુમતી છે ને તે સ્થિત છે. ધૂણી અમેરિકન જૂથનું એટલે કે ઉત્તર આટલાટિક ક્ષેત્રે (નાટો) નું ૧૯૫૫ના ડિમેન્સરથી સભ્ય છે અને યુદ્ધમા પરાજય પામ્યા પછી એના પર જે નિયંત્રણો લાદવામા આન્યા હતા તે હવે નહિવત્ રહ્યા છે ઈઝરાયેલે રાજધર્મ રોમન કેથોલિક છે જૂના કાગ જેટલું રોમનું મહત્વ નથી, હતા આજે પણ વેટિકનને કારણે તથા સ્વતંત્ર રીતે પણ જંગતમરના રોમન કેથોનિકોનું તે યાત્રાધામ છે ધાર્મિક શિક્ષણ આપતી અનેક સરચાઓ ત્યાં છે સંગીત, શિષ્ય અને ચિત્રની શાળાઓમા આજે પણ તે મહત્વ ધરાવે છે

છટાવીના મીડા માણસો, એની મીડા વાણી કુદગ્ને ન માનવે સગળેનું સૌન્દર્ય, એ બધાનો આનંદ મનમા બરીને અમે વિમાનનાર્થે જીડ્યા ત્યારે સ્વીટ્ઝરલેન્ડ, જેને મુરાપનું સ્વર્ગ કહવામા આવે છે તેના ચિત્રો મનના ફક્ક પર ઊપસવા લાગ્યા આપ્સ ઉપરથી અમારું વિમાન જીડતું હતું ફ્રાન્સની સરહદમા આવેના આપ્સના જિંથામા જિંથા શિખર મોન્ટ બ્લેન્ક પર્વતી જવારે પસાર થવાનું આનંદ ત્યારે પ્રવાસીઓની આખો એનું સૌન્દર્ય પીડા મથી રહી કેમેરાએ પણ પોતાનું કામ શરૂ કરી દીધું આપ્સના વધુમા ૪૭ બગભગ ૭૦ જેટલાં શિખરો સ્વીટ્ઝરલેન્ડમા છે ફ્રાન્સ છટાવી અને ઓસ્ટ્રીઆ આપ્સની શોભાથી વચિત નથી આપ્સની પર્વતમાળા ત્યાં પણ પથરાયેલી છે સ્વીટ્ઝરલેન્ડમા આપ્સ ઉપરાંત મીડેન્ડ અને જુરા નામના પહાડો પણ છે સ્વીટ્ઝરલેન્ડ આમ તો નાનો દેશ છે, પરંતુ પર્વતીય પ્રદેશ તરીકે અને બીજા કેટલાક કારણોસર એણે મહત્વ મેળવ્યું છે સ્વીટ્ઝરલેન્ડની અદ્વના પહાડોમા ૬૧ ટકા આપ્સ

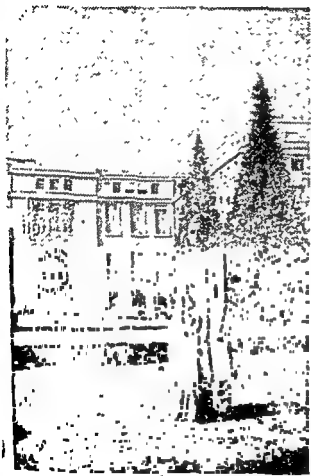
વિમાનમાધી લીધેલી વ્યાદ્યના સર્વોચ્ચ શિખર 'ગ્રોન્ડ બ્લેન્ડ'ની તસવીર

૨૭ ટકા મીડે-ડસ અને ૧૨ ટકા લુરાનો દિસ્મો છે. આ પર્વતોનાં શિખરોની ઊંચાઈ ૧૦ થી ૧૫ હજાર ફીટ સુધીની છે અને માધ્યોના વિસ્તારવાળાં મોટાં મુંદર સરોવરો અને વિશાળ જંગલો પણ એ જ કારણે છે.

યુરોપમાં આપ્સ અને તેમાં જે મોન્ટ જીને-ક્રુ ગયાન મર્વ પ્રથમ છે, પરંતુ દિમાવયની પામે એની કરી વિસાન નહિ. એની ઊંચાઈ માત્ર ૧૫૭૭૧ ફીટની, એની મોઢા પણ એ રીતે દિમાવયની સરખામણીમાં ઊંચરતી ગણાય. આમ જનાં વિમાનમાથી દિમથી જરાયેવાં એના શિખરે, ડાયા-પ્રકાશથી શોભતી ખીણો, કાઠક જગ્યાએ પાણીનાં ઘોધ ને સરોવરો ખૂબ આકર્ષક લાગતાં હતા. વિમાનથી વિમાનમારે જીનીવા જતા માત્ર એક કલાક લાગે છે આ કલાક પણ પ્રવાસનો નહિ, પણ સૌન્દર્યરંગોના નિરીક્ષણનો હોય એ રીતે અને પસાર કર્યો અને જીનીવાની શીતળ હવામાં સાનના આગેક વાગે આવી પહોંચ્યા. જીનીવા સ્વીટ્ઝરલેન્ડનું પાટનગર નથી તેમ વ્યાપારી મથક પણ નથી, છતાં એની આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ સૌથી વિશેષ છે. પાટનગર તો છે બનું વ્યાપારનું મુખ્ય ધામ છે ઝુરિક, ઉલ્મગની દૃષ્ટિએ પહેલું સ્થાન એટલું, સ્વીટ્ઝરલેન્ડના આ આર મોટા શહેરો છે. ઝુરિકની વસતિ આજે પાંચેક લાખ જીનીવાની લગભગ ત્રણ લાખ, એટલે એ લાખથી વધારે અને પાટનગર બનુંની વસતિ સૌથી ઓછી-૧ લાખ ૬૦ હજાર. અમે તો આમાંથી એ જ શહેરો જોયા છે. ઝુરિક અને જીનીવા. સ્વીટ્ઝરલેન્ડનો હૃદયપ્રદેશ ગણાય એવા સ્વિટ્ઝરલેન્ડ અને સુમ્મુડિમાં પણ અમે જે દિવસ ગાળ્યા છે જીવનમાં ક્યારેય ન બુલાય એવા એ જે દિવસો હતા.

વિમાની મથકથી જીનીવા બહુ દૂર નથી. સાચી રીતે તે આંતર-રાષ્ટ્રીય નગર છે. ત્રણેક લાખની વસતિ અને વેપાર પણ ઠીક પ્રમાણમાં, છતાં શાંત ને નિવૃત્ત જીવન ગાળવા માટે એ હિતમ સ્થળ હોય એવી આપ પહેલી જ નજરે આપણા મન પર પડે. સ્વીટ્ઝરલેન્ડના ઇતિહાસ

જેટલો જ જૂનો જીનીવાનો ઇતિહાસ છે. બે હજાર વર્ષ પહેલાં જુલિયસ સિઝરે આ નગરી પર પસંદગી હિતારેલી. જૂનાં દેવળો અહીં પણ છે,

★
જીનીવા
રાષ્ટ્રસંસ્થાના
યુરોપીય મથકના
પ્રાંગણમાં

પરંતુ ઇટાલીની સાથે તેની સરખામણી થઈ શકે નહિ. આ નગરની શોભા વધારવામાં જેટલો દિસ્સો સરોવરનો, તેટલો જ દિસ્સો ચારે

દિશાએ પધરાયેલા પર્વતોનો છે લોકો પણ કુદરતનું જ અતિબિંમ
 શ્રીવતા ટોચ, તેમ પ્રમાણમા શાત અને નિરાતવાળા લાગે. આ શહેરનું
 આતરરાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ ધણા વર્ષોથી ધડાતું આવ્યું છે. દુનિયાના અનેક
 દેશોના રાજકીય નિર્વાસિતો ને ક્રાંતિકારીઓને અહીં આશ્રય મળેલો છે.
 રૂસી ક્રાંતિકારો પણ ત્યાં રહ્યા છે અને ઇટાલીના કાસિરોને પણ આશ્રય
 મળેલો છે. સ્વીટ્ઝરલેન્ડની તટસ્થતા આ માટે કારણભૂત છે.

સ્વીટ્ઝરલેન્ડ બહુ નાનો દેશ છે. જર્મની, ફ્રાન્સ, ઇટાલી અને
 ઓસ્ટ્રીઆથી તે ઘેરાયેલો છે દરિયા સાથે એને સીધો સંબંધ નથી.
 સ્વીટ્ઝરલેન્ડનો વિસ્તાર માત્ર ૬૫૬૪૧ ચોરસ માઈલનો છે. આપણા
 દેશમા ધણા જિલ્લાઓનો વિસ્તાર એથી વધારે છે વસતિ ૫૧ લાખ
 ૧૭ હજારની છે. જમ્મુ-કાશ્મીરની સાથે સરખામણી કરીએ તો
 સ્વીટ્ઝરલેન્ડ કાશ્મીરના પાંચમા ભાગનો પણ વિસ્તાર ધરાવતું નથી.
 વસતિ કાશ્મીરથી સહેજ વધારે છે, પરંતુ સાધન, સગવડ ને સપ્તિમાં
 એ કાશ્મીરથી અનેકગણો આગળ વધેલો દેશ છે યુરોપના ધણા દેશો
 કરતાયે એની સ્થિતિ સારી છે. વસતિપ્રમાણ દર ચોરસ માઈલે ૩૧૮
 માણસોનું છે કુલ જમીનનો ચોથો ભાગ પહાડી પ્રદેશ છે, જંગલોનો
 પાર નથી, છતાં વસતિ ઊભરાતી ટોચ એવું લાગતું નથી સ્વીટ્ઝરલેન્ડ
 છેલ્લા બે મુદ્દોમા તટસ્થ રહી શક્ય અને આજે પણ ‘હડા મુદ્દા’ની
 અસરથી તે મુક્ત છે તે એની સમૃદ્ધિનું એક મહત્વનું કારણ છે.

સ્વીટ્ઝરલેન્ડમા મૂળ સ્વીસ લોકોની વસતી ૯૧ ટકા છે જર્મન,
 ઇટાલિયન અને ફ્રેન્ચ લોકો અનુક્રમે ચાર, ત્રણ અને દોઢ ટકા જેટલા જ
 છે, પણ સ્વીસ લોકોને બુદ્ધિ એની કાળે બાધા જ નથી. સ્વીટ્ઝરલેન્ડમા
 ૭૨ ટકા લોકો જર્મનભાષી છે, ૨૦ ટકા ફ્રેન્ચભાષી છે, ૬ ટકા
 ઇટાલિયન ભાષા બોલે છે એકાદ ટકાથી થોડા વધારે લોકો જે મુખ્યત્વે
 પદ્મોડોમા રહે છે તે લોકો રોમન્શ નામની ભાષા બોલે છે આ ભાષા
 રોમન સામ્રાજ્ય ત્યાં વિસ્તર્યું એ દાળે આવેલી છે પચામેક લાખની

વસતિ ધરાવતા આ નાનકડા દેશનો વહીવટ ચાર ભાષામાં ચાલે છે તે આજના યુગનું એક આશ્ચર્ય છે ચારેય ભાષાઓ રાજભાષાનો દરજ્જો પામેલી છે આપણે જોને જિલ્લાઓ કે વિભાગો કહીએ એવા ૨૨ જેટલા કેન્ટોનમાં રચાનિક ભાષા ચાલે, પરંતુ સમવાયત્રમાં ચારેય ભાષાને સમાન સ્થાન મળેલું છે

સ્વીટ્ઝરલેન્ડનું બધારણુ પણ જાણવા જેવું છે આટલું નાનું રાજ્ય છતાં બધી સત્તા કેન્દ્રના હાથમાં નથી જુદા જુદા કેન્ટોનોએ સાથે મળીને સમવાયત્ર રચી પોતાની સત્તાઓ કેન્દ્રને આપેલી છે કેન્દ્ર સરકારના કોઈ પણ નિર્ણયની સામે અમુક કેન્ટોનનો વિરોધ હોય તો તે પોતાને ત્યાં પ્રજામત લઈ તેની સામે 'વીગો' વાપરી શકે છે સસદના બે ગૃહો છે દર ચાર વરસે ચૂંટણી થાય છે અત્યંત આધુનિક સાધનોથી સુસજ્જ અને શિક્ષિત એવા આ દેશમાં સ્ત્રીઓને મતાધિકાર નથી ! ચૂંટણી પછી સસદ સાત સભ્યોનું એક કારોગારી મંડળ ચૂંટે છે અને તેમાંથી પ્રમુખ અને ઉપ-પ્રમુખની વરણી કરવામાં આવે છે પ્રમુખની પસંદગી દર વરસે નવેસરથી થાય છે અને સામાન્ય રીતે જે ઉપ પ્રમુખ હોય તે પ્રમુખ બને છે

સ્વીટ્ઝરલેન્ડની સસદમાં અને કારોગારમાં ઉપર જણાવેલી ચાર ભાષામાંથી કોઈ પણ એકમાં વ્યવહાર થઈ શકે છે આ દેશને મુદ્દેથી દૂર રહી છે અને જગતની મહાસત્તાઓએ તેની તંદરથતા જાળવવાની ખાતરી આપી છે, છતાં ત્યાં ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ છે ૧૮ થી ૧૦ વર્ષની ઉંમર સુધીના પુરુષો લશ્કરી તાલીમથી મુક્ત રહી શકતા નથી. દર વરસે બે અઠવાડિયા સુધી એણે પોતાની તાલીમનો પરિચય આપવો પડે છે તે પરીક્ષા પણ બેવાય છે આ પદ્ધતિને મારણે સ્વીટ્ઝરલેન્ડનું લશ્કરી ખર્ચ એાછું છે પ્રજા શિશ્નપ્રિય છે અને આતરિક કે ગાંધી મુસીગતની સામે થોડા સમય ટકી રહેવાનો નિશ્વાસ ધરાવે છે પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત હોવાથી કોઈ અક્ષરજ્ઞાન વિનાનું નથી

સ્વીટ્ઝરલેન્ડ આટલો નાનો દેશ હોવા છતાં કુદરતની કૃપા અને એ કરતાંયે વિશેષ માનવપુરુષાર્થથી આજની સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે. ૨૨૬ માર્શલની લબાઈ અને ૧૩૭ માર્શલની પહોળાઈ ધરાવતા આ દેશમાં ઘૂમી વળવાનું કે એને પાર કરી જવાનું તદ્દન સહેલું છે. સ્વીસ શંકનું ચલણ મજબૂત મણાય છે. આપણા રૂપિયા કરતાં તેની કિંમત ઘોડીક વધારે છે. સ્વીટ્ઝરલેન્ડની આવકનું એક મોટું સાધન પ્રવાસીઓ હોવાથી ત્યાં ખીજ દેશોનાં નાણાં વટાવવાનું સહેજ પણ મુશ્કેલ નથી. એ માટે ખૂરેપૂરી છૂટ છે. પ્રવાસીઓને આકર્ષવા માટે એ દેશની સરકારે જે સુગવડો ઊભી કરી છે તે બાંહે જ ખીજ કોઈ દેશમાં જોવા મળે. આપણા દેશની તો આ બાબતમાં વાત જ ન થઈ શકે. લાંબા વાપણે અને બહુ બહુ તો કચેરીઓ ને પોસ્ટરોથી આપણે બહુ આગળ જઈ શક્યા નથી. કુદરતી સૌંદર્યની જ તુલના કરવી હોય તો કાશ્મીર સ્વીટ્ઝરલેન્ડથી જરાયે ઊતરતું નથી. અમારા મત પ્રમાણે તો કાશ્મીરની શોભા ને વિવિધતા વધારે છે. અમે ૭ માસ કાશ્મીર પ્રદેશમાં ગાળ્યાં છે. પ્રવાસીઓ માટે ત્યાં સગવડો વધતી જાય છે, પરંતુ સ્વીટ્ઝરલેન્ડની સરખામણીમાં તે આવી શકે એમ નથી.

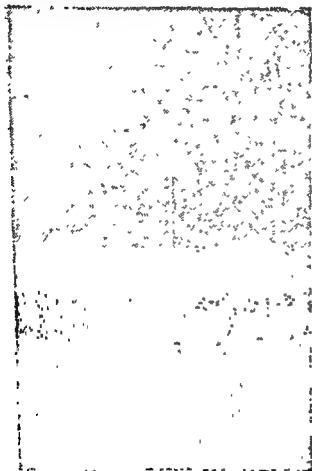
કાશ્મીર અને સ્વીટ્ઝરલેન્ડ બંને જેણે જોયાં હોય તેને એમ થયા વિના રહે જ નહિ કે કુદરતે ગમે તેટલી કૃપા વરસાવે, પરંતુ માનવીનો પુરુષાર્થ ન હોય ને અનુકૂળ સંધ્યો પેદા ન થાય તો કંઈ જ બની શકે નહિ. સ્વીટ્ઝરલેન્ડના ઉદ્યોગો અણ ખૂબ વિકાસ પામ્યા છે, સામાન્ય અસર એવી છે કે સ્વીટ્ઝરલેન્ડમાં ધડિયાળો જ બને છે. ધડિયાળો તમાના વિશ્વવિખ્યાત છે, એની બરોબરી હજી સુધી કોઈ દેશ કરી શકતો નથી. અલ્બાન, અમેરિકા, જર્મની અને જપાન ઝડપથી આગળ વધના માંડ્યા છે, છતાં સ્વીટ્ઝરલેન્ડની કક્ષાએ તેઓ હજી પહોંચી શક્યાં નથી. સ્વીટ્ઝરલેન્ડના ધડિયાળના ઉદ્યોગને આરંભ ૪૦૦ થી વધુ વર્ષ પહેલા થયો હતો. ઘણાં વર્ષો સુધી એ જ એનો મુખ્ય ઉદ્યોગ રહ્યો છે. હવે અમેરિકા જેવા દેશ તેની આપાત પર નિયમનો મૂક્યાં છે તેથી સ્વીટ્-

ઝરલેન્ડ નારાજ થયું છે, પણ હાર્યું નથી. એણે નાનાં યંત્રો બનાવવા માગ્યાં છે તે બીજા ઉલોગો પણ ખીસવા લાગ્યા છે. આજે કુલ ટામદારોના ૩૦ ટકાથી વધારે યંત્રોમાં રોકાયેલા છે અને નિકાસના ૨૬ ટકાનું પ્રમાણ એણે જાળવ્યું છે. ધડિયાળનો બીજો નંબર એટલે કે ૨૦ ટકા છે. દવાઓ અને રસાયણોનું સ્થાન તે પછી ૧૪ ટકાનું છે. કાપડ-૧૨ ટકા નિકાસ થાય છે. નાજુક યંત્રોમાં સ્વીટ્ઝરલેન્ડ સૌથી આગળ છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. પહાડો, સગવડો અને જંગલોને કારણે સ્વીટ્ઝરલેન્ડની ખેતીની પેદાશ ઓછી છે. પાણીની સગવડને કારણે ૬૦ થી વધુ વીજળી મથકો એણે સ્થાપ્યાં છે. દૂધની બનાવટોની સારા પ્રમાણમાં નિકાસ કરે છે, પરંતુ અનાજની બાજતમાં એણે બીજા દેશો મુર આધાર રાખવો પડે છે.

૫. સૌંદર્યદર્શન

સ્વીટ્ઝરલેન્ડના અવલોકનનો પ્રારંભ અમે છનીવાથી કર્યો. બે ફિવસ ત્યાં રહ્યાં. જોવામાં કુદરતી સૌંદર્ય હિપરાંત બે-ત્રણ દેવળો અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓની ઈમારતો મુખ્ય ગણાય. 'છનીવાનું' આંતર-રાષ્ટ્રીય સ્થાન આજથી એકસો વર્ષ પહેલાં એક શાંતિ સંધની રચના દ્વારા થયું એમ કહીએ તો ખોટું નથી. એ પછી વિવિધ દેશો વચ્ચેની મંત્રણાઓનું તે મથક બન્યું અને પહેલી લડાઈને અંતે 'લીગ ઓફ નેશન્સ'ની રચના થઈ ત્યારે તેની કચેરી પણ ત્યાં જ સ્થાપવામાં આવી. આજે છનીવા જગતના રેડક્રોસની મહત્તિનું, તારટપાવના આંતરરાષ્ટ્રીય સંઘનું, વિશ્વ કામદાર પોરિપદનું અને સૌથી વિશેષ સંયુક્ત-રાષ્ટ્રસંઘની યુગેપીય શાખાનું મુખ્ય મથક છે. આ બધી કચેરીઓ છનીવાની પ્રતિષ્ઠા, સુંદરતા અને સમૃદ્ધિમાં વધારો કરે છે. સ્વીટ્ઝરલેન્ડ રાષ્ટ્ર-સંસ્થાનું સભ્ય નથી, છતાં વિશિષ્ટ અધિકાર ધરાવતું હોય તેમ અનેક સમિતિઓ સાથે એ સંકળાયેલું છે. છનીવા ફ્રાન્સની ખાસે છે એટલે ત્યાં ફ્રેન્ચ જાવાનું પ્રભુત્વ છે. આંતરરાષ્ટ્રીય મથક હોવાથી ત્યાં અગ્રેજ જાણનારાઓ સારા પ્રમાણમાં મળી આવે. હોટેલો અને રેસ્ટોરાંઓ પુષ્કળ છે. સમવડો બધી બબતન. ખર્ચ વિશે કંઈ પૂછવાનું નહિ ! જોવાનાં અને જાણવાનાં સ્થળોમાં સરોવરનો વિહાર, પહાડની મુસાફરી, નાટક-સિનેમા, ગ્રન્ડરનું અવલોકન અને આંતરરાષ્ટ્રીય ઈમારતને ગણાવી શકાય. રાષ્ટ્રસંસ્થાનું મથક અવશ્ય જોવું જોઈએ. સરોવરની વચ્ચે કુદરતી નદિ, પરંતુ માનવસર્જિત એક ત્રણમે-નૃત-છાંચો ડુવારો એની શોભામાં વધારો કરે છે. જો કે રાષ્ટ્રસંસ્થાની ઈમારત ન્યુયોર્કના મુખ્ય

અચકની તોલે આવી શકે નહિ, છતાં વિશાળ પુસ્તકાલય, વિવિધ દેશોનાં સ્થાપત્યો ને કલાકૃતિઓના નમૂના, મંત્રણાખંડો ને સલામટો એ બધું જોવા જેવું તો છે જ

આ છે માનવસર્જિત
૩૦૦ ફૂટ ઊંચા
દુવારો છતીવા

છતીવામાં બે દિવસ ગાળ્યા અમે વિમાન દ્વારા પોણા કલાકમાં
ઝુરિક પહોંચ્યા છતીમાંથી તદ્દન જુદા પ્રકારનું આ શહેર લાગે. કુદરતનું

સૌંદર્ય તો ત્યાં પણ ખરું. સુંદર પહાડો, વિશાળ સરોવર, ચારે બાજુ વનરાજી, છતાં પ્રવૃત્તિની ધમાલ મન પર વિશેષ અસર કરી જાય. અહીં અમને એક સ્વીસ મિત્ર મળી ગયા. જીનીવામાં ગુજરાતી કુટુંબમાં ગુજરાતી બોજન લીધું હતું અને એવી રેટોરા પણ મળી હતી, જુરિકમાં એ એવી સગવડ હતી, છતાં અમારું 'ધ્યાન વિદેલીઓના સપર્ક' તરફ વિશેષ હોવાથી એ સ્વીસ મિત્રની સાથે પરિચય વધાર્યો. એમણે અમને આખું જુરિક બતાવ્યું એમ કહીએ તો ખોટું નથી. સરોવરને આ કાઠેથી પેલા કામ મુધી અમે-કેનલ - કારમાં મુસાફરી કરી. જાણેથી જુરિકની શોભા નિહાળી એમણે અમને બોજન પણ એક જાતી ટેકરી પરની રેટોરામાં આપ્યું એટલે જુરિકનું ચિત્ર અમારી આંખમાં ખરાબર વસી ગયું. શહેરના મધ્ય ભાગમાં જો મુજબનું સ્મરણ જાગે તો આસપાસનો વિગતાર જોઈને પૂના કે બેંગલોરની બહારના ભાગોમાં ધૂમતા હોઈએ એવી અસર થાય. જુરિકના અમારા કાર્યક્રમની ટોચ તો આવી એ મિત્રના ઘેર. અમે ત્રણેક કલાક ગાળ્યા ત્યારે સ્વીસ ઘર અમે જોયું. ગૃહિણીને આગત કરતાં ને કામ કરતાં પણ જોઈ ઘર નાનું પણ અત્યંત સુંદર અને મુખડ. સ્વીસ લોકોની રહેણીકરણી, એમનો સમાજ, દેશનું જાહેર જીવન અને બીજા ધણા પ્રશ્નોના સતોપકારક ઉત્તરો પણ અમને ત્યાં જ મળ્યા.

જુરિકથી ટ્રેન ગતે અમે લુઝર્ન, ઈન્ટરસાકન અને મુન્કાચી જવા માટે બેપડા.

કારમીર અને તેમાંથી શ્રીનગરના ડાલ સરોવરની જોખા વિષે એક પ્રાચીન ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે આ જૂમડળ પર સૌથી સુંદર દિમાચય છે, દિમાલયમાં સૌથી સુંદર કારમીર છે અને કારમીરમાં સર્વશ્રેષ્ઠ સુંદરતા ધારણ કરી છે કેવલ સરોવરે. સ્વાસ્થ્યરહે-ડને વિષે એમ કહી શકાય કે યુરોપમાં એ સૌથી સુંદર દેશ છે અને તેમાં સુંદર છે આત્મસની પર્વતમાળા, આ પર્વતમાળામાં મુગટમણિનું ૩૫ ધાગણ કમું છે મુન્કાચીએ.

આ યુમ્કાંઠિની પ્રશંસા અમે મુંબઈથી સાંભળવા માંડી હતી. જેટલા મિત્રોએ સ્પીટ્ઝરલેન્ડનો પ્રવાસ કર્યો હતો તે સૌએ અમને કહ્યું હતું કે ગમે તેટલી ઉતાવળ હોય તોયે અમારે યુમ્કાંઠિ તો જોવું જ. મુમ્બઈમાં હતાં ત્યારથી જ જગતભરના ઊંચામા ઊંચા રેલ્વે સ્ટેશનને, પહાડને વીંધીને ઉપર ચડતી રેલગાડીને, કેવળ બરફના જ બનાવેલા મહેલને, વચ્ચેનાં ધુમ્ધાઓને, ખીણોને, આધુનિક વિજ્ઞાને સરજેલી સગસડોને કંઈપનાયશ્નુ વડે અમે નિહાળવા માંડ્યા હતાં.

જનીવા અને ઝુરિકની શોભા જોઈને અમે રેલરસ્તે ઈન્ટરલાકન જવા માગતાં હતાં. કોઈએ કહ્યું કે લુર્ન નામનું શહેર આવે છે ત્યાં થોડા કલાક ગાળવા જેવું છે. ઈન્ટરલાકનમાં રાતવાસો કર્યા સિવાય છુટકા જ નહોતો, એટલે એ સૂચન અમે વધાવી લીધું. ધરતી અને પહાડની શોભા જોતાંજોતા અમે એકાદ કલાકને અંતે લુર્ન પહોંચ્યા. સ્ટેશનની બહાર પગ મૂકતાં જ આ શહેરનું સૌંદર્ય આખને અસર કરી ગયું છે. સામે નદી વહે છે, બાજુમાં પહાડોની વચ્ચે પથરાયેલું મુંદર ને વિશાળ સરોવર છે દૂર સુધી હિમથી દેઝાયેલા આલ્પ્સના શિખરો દેખાય છે. નજીકમાં સુદર બાગ અને પુવારો છે. અમે સામાન ગ્રેશનમાં જ મૂકીને આ શોભા નિહાળવા બહાર નીકળી પડ્યા. સરોવરને કાઠે એક મોટી બોટ ઊભી હતી. સાગરૈનિકો કે એવી તાલીમ લેતા જુવાનોનાં ઢોળાં પોતાના ગણવેશમાં એ તરફ જતા હતા અમે પણ ત્યાં પહોંચ્યાં. અચાનક બે દિંદી જુવાનોને અમારી તરફ દોડતા આંરતા જોયા. અમે સરિમત એમનું સ્વાગત કર્યું એક દલા ગિદારી, ખીજા દલા બગાળી, પરંતુ એ બેદ તો આ દેશના, ત્યાં તેઓ દિંદી જ હતા. એમણે વાત કરી કે વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કરીને તેઓ ત્યાં નોકરી કરે છે બીજાઓ સાથે પણ પરિચય કરાવ્યો અને દોડદોડ મોટર લાઈ આવી અમને શહેરમાં ફેરવ્યા.

સરોવરની કાઠે ઊભેલી બોટમાં નૌકરૈનિકો સાથે ચડી જવાના અમારા પ્રયાસોમાં સફળતા ન મળી જુદા કપ્તાનની સાથે દોરની યાત્રા

હતી, પરંતુ તે દિવસની યોગના જ બુદ્ધિ હતી. સ્વીટ્ઝરલેન્ડના રાષ્ટ્રપિતા મણ્ડાતા વિલિયમ ટેલની આસપાસ ચાલતી અનેક દંતકથાઓમાંની એક દંતકથા એમના જન્મસ્થાનની છે. તે દિવસ સ્વીટ્ઝરલેન્ડના એકીકરણનો, એક રાષ્ટ્ર તરીકેના જન્મનો દિવસ હતો. આ સૈનિક પહાડોની વચ્ચે આપેલા એ રથને જતા હતા. એમની સાથે ખીજા કાષ્ઠને લઈ જવાની મનાઈ હતી. છુટ્ટો કપ્તાન હિંદ અને નહેરુના નામ પર વારીજતો હતો. સાંભળેલી ને વાંચેલી વાતો યાદ કરીકરીને આપણુ દેશની પ્રશંસા કરતો હતો. સરોવરની આસપાસ લટાર મારી, શહેરમાં ચક્કર લગાવી અમે એક ભંગાર જેવા લગતા લાકડાના પુલ ઉપર ગયાં. આ પુલની અંદરની કમાનમાં એકઘોડી વધારે મોટાં ચિત્રો ગોઠવેલાં છે; લુઈસની મુશાકાત લેનારે એનું અવતોડન કરવું જ જોઈએ. કેટલાંક ચિત્રો ખરેખર સુંદર છે.

લુઈસની એક કલાકની સફર કરી અમે ઇન્ટરલાકન પહોંચ્યાં.

અત્યંત રણિયામણુ આ નગરની શોભા એક વાર જોયા પછી કદી બૂલી શકાય નહિ. સ્ટેશનની બહાર નીકળી આસપાસ નગર ફેરવતાં પહેલી જ ક્ષણે એવી લાગણી થઈ કે ઉતાવળ તો છુનીવા ને યુરિકમાં કરવાની જરૂર હતી, અહીં તો નિરાંતે જ રહેવું જોઈએ, પરંતુ અમે તો ધોડે ચડીને નહિ, વિમાને ચડીને નીકળ્યા હતાં એટલે જેમ ભૂખ ને તૃપાથી બેચેન બનેલા અન્ન-પાણી મળતાં થોડીવારમાં જ તૃપ્તિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે એમ અમે પણ પામેની જ હોટેલ પસંદ કરી લઈ સામાન ત્યાં મૂકીને આસપાસ ધૂમવા નીકળી પયાં. આરામ કરવાની અમારે જરૂર જ નહોતી. ઇન્ટરલાકન આમ તો નાનું ગામ છે. આખું કરી લેતાં બે કલાકથી વધુ સમય ન લાગે, પરંતુ આરે બાણુ પથરાયેલું એનું સૌંદર્ય, ધરીધરીમાં પવનના આકાશના રંગો અને પહાડો પર રચાતી તેજ-છાયા જોતાં આખા ધરાય નહિ. કુદરતની આ સુંદરતાની અસર ત્યાંનાં ઘરો ઉપર પણ પડેલી છે. નાનાં બેઠા ઘાટનાં અને સુંદર ફૂલવેલથી સજેલાં ઘરો જોઈને એમ થાય કે જીવનમાં ખરેખર સુખભરી ને સૌંદર્યભરી શાંતિ જોઈતી હોય તો તે અહીં મળી શકે. નહીં સરોવરની

શોભા આખા સ્વીટ્ઝરલેન્ડમાં પથરાયેલી છે જિયા, વિથાળ, ઘટાદાર વૃક્ષો એ શોભામાં વધારો કરે છે રાત સુધી ફરીને અને પાછાં આવ્યા ત્યારે કંઈક અસાધારણ માણ્યાનો આનંદ અમારા મનમાં ભરેલો હતો.

પહેલી સવારે અમારે યુમ્ફાઉ જવાનું હતું જાગીને આખ ઉઠાડી ત્યાં હોટેલના ઓરડાની બારીમાંથી જ હિમાચ્છાદિત યુમ્ફાઉના દર્શન થયા. સૂર્યના લાલ-સોનેરી કિરણોથી બરફની શોભામાં વધારો થયો હતો વૃક્ષોના રંગો પણ વધુ તેજસ્વી બન્યા હતા વર્ષો પહેલાં અમે શ્રીનગરથી પહેલગામ અને પહેનગામથી ચદનવાડી, શેપનાગ, પચતરણી અને અમરનાથ ગયા હતા એ પ્રવાસ જુદા પ્રકારનો હતો ચાલીને અથવા તો અચ્ચરની પીઠ પર ખેસીને અમરનાથ પહોંચવાનું હતું અઢી દિવસ જતાં ને અઢી દિવસ આવતા લાગતા હતા વચ્ચે બરફ પર ચાલવાનું હતું નદી-નાળા વગવવાના હતા પીસુધાનીના કંઈક માર્ગોથી જમ્મે ચડનાનું હતું અમને એ રમગણે તાબા થઈ ગયા, પરંતુ અહીં તો સ્થિતિ તદ્દન નિરાળી હતી પ્રવાસીઓ માટે સગવડોનો પાર નહોતો ઇન્ટરલાકન દરિયાની સપાળીથી ૧,૮૬૦ ફૂટ, જિંચુ, યુમ્ફાઉનું સર્વોચ્ચ શિખર ૧૩,૬૪૨ ફૂટ અમરનાથથી નીચું, પરંતુ ૧૧,૩૩૩ ફૂટ સુધી તો રેવગાડીમાં જ જઈ શકાય ! અમરનાથ જતા વચ્ચે વિસામાઓ આવે, ત્યાં રહેવા માટે છાપરા મળે, ક્યાં રાત્રી-શાક ને ચા મળે, અહીં તો બન્યા જાયો ત્યાં યુરોપ-અમેરિકામાં મોટા શહેરોમાં હોય એવી રેસ્ટોરાઓની સગવડ રાતવાસો કરવો હોય તો અદ્યતન સગવડવાળી હોટેલ પણ ખરી રમવા-ખેલવાના સાધનો, તાર, ટપાન ને ટેલિફોન કતાકારીગરીની ચીજો અને ચિત્રો-તસવીરો તથા તેના સાધનોના વસ્તુભંડારો આ બધું નીચેથી ઉપર સુધીના દરેક સ્ટેશને મળી શકે.

અમે વિચારતા હતા અને ચર્ચા કરતા હતા કે આવો પ્રવાસ અદ્યતન સાધન-સગવડથી ચાલે તે બધું આનંદજનક ગણાય કે બાધુ બાંધીને પહોંચે ખેડવાના હોય તે ? એક દષ્ટિએ લાગતું હતું કે

મંદરલાક્ષ્મી • ચંદ્રોદિતા દેલમાળે આજના જાતની એક અજાયબી

કુદરતને પૂરી માણવી હોય તો પહાડે ખૂંટવા ભેજ્યો, બીજી રીતે એમ થતું હતું કે એવો મુરકેલ પ્રવાસ કેટલા લોકો માણી શકે ? અમારી સાથે થણા મુસાફરો હતા. ગાડીઓ પણ દર ત્રણ કલાકે ઉપાડવાની

વ્યવસ્થા હતી આસપાસના દરયો કાચની મોઠી બારીમાંથી જોઈ શકાય અને તેની તસનીરો પણ લઈ શકાય એની સગવડવાળી ત્રણ રૂબાની મગની ગાડી હતી પ્રવાસની ગોડાણ એની હતી કે યુમ્ફાઉની એક બાલુએથી ઉપર ચઢવું અને બીજે રસ્તે પાછા આવવું હતીનો લય અમને અહીંથી જ મતાવનામાં આવ્યો હતો અને અમને અમરનાથનો અનુભવ હતો એટલે અમે સુસજ્જ થઈને નીબળ્યા હતા હોટેલ-રેસ્ટોરાની માહિતી હતી, પરંતુ સામટારીઓની ત્યાલી દશા થાય છે તેનીયે ખગર હતી એટલે થોકુંક ખાનાનું ચે સાથે લઈ લીધું હતું

બીજાથી આવતી ગાડીમાં એક પછી અમે સહપ્રવાસીઓ સાથે મૈત્રી કુર્ગી વીધી અમારી એક મડળી જ જમી ગઈ એમાં અમેરિકા, યુગોપ ને એશિયાના વિવિધ દેશોના મુસાફરો હતા હિંદીઓ યુમ્ફાઉમાં પણ અમને મળ્યા, પરંતુ તે તે રોય ઉપર પહોંચ્યા પછી આરેક જોટલા હિંદી જુનાનોમાં ચાર તે ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ હતા અને તેઓ પરિચિત પણ નીબળ્યા ૧,૮૧૦ ફૂટ ઊંચા ઇન્ટરલાકનથી અમે ૪,૬૧૨ ફૂટ ઊંચા રેશને પહોંચ્યા, ત્યાંથી ૪,૧૮૦ ફૂટ પર બીજો મુકામ થયો, ત્યાંથી ૬,૭૭૨ ફૂટ ગયા ફરેક સ્થળે ગાડી બદલાતી હતી હોસ્તો પણ થોડા પ્રમાણમાં બદલાતા હતા અહીંથી જે ગાડીમાં અમે મેં તે અમને યુમ્ફાઉના અર્વોચ્ય રેશન પર લઈ ગઈ તે પછીનો અનુભવ તો વળી ઓર જ હતો ઇન્ટરલાકનથી ઇગરગેન્ડર મુધી અમે આમપાસનું-સપ્ટિસાન્ડર્મ માણતા હતા નદીઓ સરોવરો, અગ્નિઓ, જંગલો ખીણમાં મધપ્રવાહની જેમ ગોડાણેના નાના સુન્દર મકાનો ને જંગલો એ મન જોઈ શકતા હતા પરંતુ ૭૬૧૨ ફૂટ પર પહોંચ્યા પછી તો પહોંચના હલ્લમાં જ ગાડીનો પ્રવેશ થયો ! મુળથી પૂતા જતા કે દક્ષિણના પ્રવાસમાં લાગ્યા જુગદાઓનો અનુભવ કર્યો હતો, રોમથી વેનિઝ જતા એ અનુભવનું પ્રમાણ વધ્યું હતું પરંતુ યુમ્ફાઉની આ ગાડીનો અનુભવ તદ્દન નિરાશો હતો બરાબર સાગ ચાર માહલનું આ જુગદું મીધું જતું નથી પરંતુ ઉપર ઊંચે ચડવું

જાય છે, પર્વતના પેઠાથી તેના મસ્તકે પહોંચતા જેડી આ દિશા છે ।
જાણવા માત્ર કે આ માર્ગને ગમ્મતા-૧૪ વર્ષ સાધ્યા હતા ૧૮૧૨
પહેલાં યુગ્મદિને આનંદ કમાયેલા પહાડખેડુઓ જ સર્જ શકતા હતા,
હવે દર વરસ સાખો માણ્યો ત્યાં આવે છે અને તેઓ સ્ટ્રીમરલે-ડની
તિળેરીમાં સારી એવી રકમનો વધારો કરી જાય છે

પહાડને વીધીને જતા આ રેલમાર્ગની વચ્ચે બે જગ્યાએ, ૯,૪૦૦
અને ૧૦૩૬૮ ફૂટ પર નિરીક્ષણની સગવડો રાખી છે ત્યાં ગાડી ઊભી

સામે પથરાયેલા હિમ-સાગરનું દર્શન કરી કૃતકૃતતા અનુભવાય છે

★ ————— ★

રહે છે ને પ્રવાગીઓ દોડીને પાસેના બીજા જુગલને છેડે જઈ સંપ્તિસૌંદર્ય
નિહાળે છે ફરી જાયા ગામીમાં ગોઠવાય છે અને છેલ્લા મુખમ પગ

૧૩ થી ૧૦ મીટર ડાની કિચાળા યુરફાના બન્દી દક્રણેલા આ ગિખર પન છે. બન્દતા માફલ, સગા બન્દક, તાલીમ સાળા. રલ્લે સ્થરાન, સિદ્ધ, સ્થરા ને હોયલ, તાર-રપાલની ડ્યારી ને વસ્તુ ભગન આ ઈમારતો તેનો આદેશ ખ્યાલ આપે છે.

પહોંચ્યા અધીરા બને છે રેલગાડીનો આ પ્રવાસ એક અર્થમાં યાત્રા કે મેળા જેવો બની રહે છે.

દરિયાની સપાટીથી લગભગ સાડાઅગિયાર હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ અમે આવી પહોંચ્યાં. ઇટરલાકનથી ૧૦ હજાર ફૂટ ઉપર ચઢ્યાં. કોઈ વિશાળ અને વ્યવસ્થિત શુદ્ધમાં અમે ઊતર્યાં. ટોપાએ એવું 'સુમ્ફાંડિનું' રોશન હતું. અહીં પ્રવાસીનાં જૂથો ગોઠવાતાં હતાં. ભોંમયાની છટાદાર અને કંઈક અતિશયોક્તિભરી બાણી સાંભળતાં અમે આગળ વધ્યાં. રોશનની પાસે જ તાર-ટપાલની કચેરી છે. ટપાલની ટિફિટોમાં રસ ધરાવનારાઓનો પશ્ચિમની દુનિયામાં પાર નથી, પરંતુ અહીં તો 'અમે સુમ્ફાંડિના હિમાચ્છાદિત સિખર પરથી પત્ર લખીએ-છીએ- એવું' ગૌરવ અનુભવવા લગભગ બધા પ્રવાસીઓ ટપાલકચેરીનો લાભ લેતાં છે. સહેજ આગળ વધતાં આકર્ષક વસ્તુઓ, તસવીરો, આલ્બમો, ચિત્રો સાથેનાં પોસ્ટ કાર્ડોનાં ભંડાર આવે છે. બાળુમાંથી ઉપર ચડીએ તો રેરોરાં છે. સહેજ નીચે ઊતરીએ તો કોઈ મહેલમાં હોય એવાં રત્નાનાગાર વગેરેની સમવડ છે. એમ લાગે જ નહિ કે આપણે કોઈ પર્વતના સિખર પર આવી પહોંચ્યા છીએ.

પરંતુ બહાર નજર નાખો તો ? જાણે બરફનો જ સમુદ્ર ! અમે હિમસાગર ભેદ આશ્ચર્ય અને આનંદ અનુભવતાં હતાં ત્યારે કેટલાંક વિદેશી પ્રવાસીઓ અમને પૂછતાં હતાં : 'તમે તો બરફ કોઈ દિવસ નહિ જોયો હોય, ખરું ?' અમે જવાબ આપતાં હતાં : 'નકશામાં જોયું છે કે હિમાલય ક્યા છે ?' અને પછી આપણા દેશના વૈવિધ્યનો અને કારમીરથી દાર્જિલિંગ સુધીના પર્વતમથકોનો એમને ખ્યાલ આપતાં હતાં. બહારની દુનિયામાં હિંદુસ્તાન વિષેનું જ્ઞાન વધતું જાય છે છતાં અજાનતું પ્રમાણ હજી ઘણું મોટું છે. સુરોષ અમેરિકામાં આવું પૂછનારા અનેક માણસો અમને મળ્યા છે : 'તમારે ત્યાં રેસિડેન્ટ છે ? રેડિયો છે ? ટેલીગ્રાફ તમે જોયું છે ? ફિશ-સિનેમા છે ? કમેગ છે ?

આવા રસ્તાઓ, મકાનો છે ? અને એમ પણ પૂછે “અંગ્રેજી તમે ક્યા દેશમાં શીખ્યા ? કોઈ પાદરીએ મદદ કરી હતી ?” સદ્ભાવે આવા સોડાનું પ્રમાણ ધાતું જાય છે અને ત્યારે પાચ-સાત માણસોની વચ્ચે આવેા પ્રથમ પુછાય ત્યારે કોઈ વિદેશી જ તેનો જવાબ આપી દે અને

બેનાડીઓ અને હિમખર્તોમાં કામ આવતા
કૃતરાઓના દર્શ્યો ત્યાં જોવા મળે છે

સંદાય સાથે આપણને કહે ‘અમારે ત્યાં હિંદ વિશે હજી બારે અત્યંત પ્રયત્ન છે’

એક વાત રહી ગઈ રોચનની બહાર નીકળ્યા પછી છેક ઉપર જતા માટે સિફ્ટની સમવડ છે એથી માગે જઈને આસપાસના સૌ દર્શનુ હિત્તમ રીતે નિરીક્ષણ કરી શકાય છે, મોટા વિશાળ ખડની બહાર એક તસવીરમા બતાવે છે તેવા લોખંડના કોડા પાસે જિભા રહીને બધું જોઈ શકાય છે દૂર દૂર સુધી જોના માટે મોટા દૂરથીન પણ અહીં ગોઠવ્યાં છે અસખત, કેવળ અહીંજ નહિ, બધાજ સ્થળે સિફ્ટ, દૂરથીન, ભોમિયા ને ખીજી તમામ સમવડ પ્રમાણે નક્કી કરેલા પૈસા આપવાના હોય છે—અને રૂપિયાના હિસાબે તેમાં સાચું અર્થ કરવું પડે છે યુમ્ફાઉની ઉપર જઈને કેવળ કુદરતનું અનોકન જ કમવાતું નથી, ત્યાં ખીજી વૈવિધ્ય પણ રાખવામાં આવ્યું છે લાના બુગદામા ઘડીને બરફના પહાડ પર આગોટવાની મજા માણી શકાય છે આ બરફની દુનિયામા પવનનો સસરાટ જરા કપાથી થકે, પરંતુ બરફ પોતે કડો લાગે નહિ એના ૧) બેસનું, મૂલ આગોટવું હોય, કણીદાર બરફની મરીઓ ભરીને આરે બાજુ ઉડાડી તે એક મોજ છે અદીથી દૂર નજર ફેરતા બરફમા ખેનનારાઓની મડળીઓ અને ફૂતરાઓ જોઈ શકાય છે અમારી સાથેના પ્રવાસીઓમા પચાસેક યુરક—યુવતીઓ રમતના સાધનો સાથે આવેલા હતા, એમના હિસાબનો કોઈ ખાર નહોતો અહીં સ્પીડિંગ માગેની આસ શાળા છે સરકાર તરફથી આવતું એક સંશોધનકેન્દ્ર પણ છે આ બધા સ્થળોની સરળતાથી મુનાકાત લઈ શકાય છે

બરફનો મહેલ ! મુજબથી જ એની પ્રશસ્ત સાબળી હતી અમરનાથની શુક્રમા બરફના શિવ, પાર્વતી ને ગણેશ છે વ્યારે અહીં મહેલ છે સરફુનિનો આ તક્ષત કે નોકરુચિનો ? જે હોય તે પરંતુ યુમ્ફાઉ જઈએ અને બરફની દીવાને બરફતા ચાખવાઓ;—બરફના દગાજ ને બરફની બેઠિવાળો આ મહેલ, બરફ પર ચાલીને ન જોઈએ

તે એ પ્રવાસ મિથ્યા ગણાય અને લગભગ એક કલાક સુધી અનેક પ્રવાસીઓની સાથે હિમમહેલનો આનંદ માણ્યો. જે સ્થળો પહેલાં જોવા હતા તે ફરી ફરીને જોવા દૂરબીનનો લાભ લઈ દૂર દૂર સુધી નજર દોડાવી યુમ્ફાઉની ગોધ કાણે કરી, ક્યારથી અહીં પ્રવાસીઓ આવવા લાગ્યા છે, આમાંથી સરકારને કેટલીક આવક થતી થશે એવા અનેક સવાલો અને એમિલિને પૂછી નાખ્યા સાંજ નમે તે પહેલાં તો અહીંથી નીકળી જવું અનિવાર્ય હતું અને અમારે તે જ દિવસે ઝુરિક પહોંચવું હતું, એટલે સ્વીટ્ઝરલેન્ડના સૌ દર્શન એક મુગટમણિયું ફરીને એકવાર બાવપૂર્વક નિરીક્ષણ કરી અને ત્યાંથી વિદાય લીધી.

વળતી વેળાએ બીજા માર્ગથી આવવાનું હતું. એ માર્ગ પણ એટલો જ રમિમામણો, વનશ્રીની શોભાનો પાર નહિ, જતા ચિત્તમાં તો યુમ્ફાઉએ જ કબજો જમાવી લીધો હતો એટલે તેની વાતો કરતા કરતા અને એ પ્રવાસ પૂરો કર્યો. સપ્તા ટાણે ઇન્ટરલાકનના ફરીને દર્શન કરી લીધા અને આ સૌ દર્શનથી તૃપ્તિ અનુભવતા રાતના બારેક વાગે અને ઝુરિક પહોંચ્યા. ઝુરિકમાં રાત પસાર કરી બીજી સવારે શહેરનું વિશેષ અવલોકન કરવા નીકળ્યા બપોરના ત્રણ વાગ્યા સુધીનો સમય સ્વીટ્ઝરલેન્ડનું સૌ દર્શન નહિ, પણ એનો જીવનઅવકાશ જોવામાં ગાળ્યો અને તે પછી જર્મની જવા માટે વિમાનમાં ત્યાંથી રવાના થયા.

૬. પશ્ચિમ જર્મની

મુંબઈમાં અમે કાર્યક્રમ જોડાવતાં હતાં ત્યારે જર્મની માટે અમારી પાસે જે-તે જીવંત જ હતા. આટલા સમયમાં ક્યા જવાય, શું જોવાય તેની અમે મૂંઝવણ અનુભવતાં હતાં. રશિયાના પ્રવાસે હું ગયેલો ત્યારે પૂર્વ જર્મનીમાં રહેતા એક કુટુંબનો પાંચમ થયો હતો. હિંદ આખા પછી એ કુટુંબ સાથે પત્રવ્યવહાર પણ ચાલતો હતો એટલે ત્યાં જવાનું પણ મન હતું. અમે અહીંથી ગયા ત્યારે બર્લિનનો સવાલ બહુ ઉઘડી ગયેલો એટલે એ જોવા-સમજવાની પણ ઇચ્છા હતી. બાપાર-ઉદ્યોગમાં સક્રિય રસ ધરાવતા અને સરકારી અંકુશોનો તથા 'સમાજવાદી ધોરણની સમાજરચના'નો વિરોધ કરતા મિત્રોએ મને ભારપૂર્વક કહ્યું હતું : 'લડાઈમાં ભાંગી ગયેલું જર્મની મુક્ત સાહસને પરિણામે કેવો અદ્ભૂત વિકાસ સાધી શક્યું છે તેનું અવલોકન કરજો અને તમારી જે અસર હોય તે વાચકોને જણાવજો.' અમે પણ મનમાં નક્કી કરી લીધું કે જર્મનીમાં સૌંદર્યરથજો જોવાનો લોક ન રાખવો અને તેનું અર્થતંત્ર ને રાજકારણ આટલા ટૂંકા સમયમાં જેટલા પ્રમાણમાં સમજાય તેટલા પ્રમાણમાં સમજવાનો પ્રયાસ કરવો. આ દૃષ્ટિએ અમે કુસલડોર્ફ, બોન, કોલોન અને રૂઢરના ઔદ્યોગિક વિસ્તારમાં ફરવાનું નક્કી કર્યું. ઝુરિકથી સીધા અમે કુસલડોર્ફ પહોંચ્યાં.

મેની ૯ તારીખની જખેરે ઝુરિકથી કુસલડોર્ફ વિમાન માર્ગે અમે માત્ર એક કલાકને પાંત્રીસ મિનિટમાં પહોંચી ગયાં. કુસલડોર્ફની પસંદગી પાછળનાં કારણોમાં જર્મનીનું એ ખેરીસ ગણાતું હતું, તે પણ એક

કારણ હતુ જર્મની જ નહિ, સમગ્ર યુરોપની એક સુદર સરિતા ગણાતી હ્યાર્ન નદીને નજીકથી અવલોકવી હતી, ત્યાનો ઔદ્યોગિક વિસ્તાર જોવો હતો, પશ્ચિમ જર્મનીના પાટનગર બોનનુ અને પ્રાચીન નગરી કોલોનનુ અવલોકન કરવુ હતુ. માર્ગમા વિચાર આવેલો કે બીજા વિશ્વયુદ્ધના લપાનકે સહાર પછી પણ કુસલકોઈ પેરીસ રહ્યું હશે ખરું ?

યુદ્ધ પછીની જર્મનીની આશ્ચર્યકારક પ્રગતિ વિષે ધણુ વાચ્યુ ને સાંભળ્યુ હતુ. જર્મન પ્રગતના નિશ્ચય અને કાર્યશક્તિ માટે લાખા સમયથી અમારા દિલમા આદરનો ભાવ હતો રશિયામા પૂર્વ જર્મનીનું યુગલ મળેલુ તેની સાથેની વાતચીતથી પણ મનમાં એવી અસર હતી કે જર્મન પ્રજા પાતાના દેશના વિભાજનથી દુઃખિત છે, રોપિત છે, રાષ્ટ્રદેહના જે ટુકડા થયા છે તેમાંથી હજી એ લોહી વહેતુ હોય એવી સ્થિતિ છે આ બાબતમા પૂર્વ-પશ્ચિમ જર્મનીના લોકો વચ્ચે ભેદ નથી એમ અમને કહેવામા આવ્યુ હતુ આ બાબતુ પશ્ચિમ જર્મનીએ આધુનિક યુગમા અને આજના જગતમા અસાધારણ કંઈ શકાય એવી આર્થિક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલી હોવા છતાં તેના દિલની વેદના ઓઠી ચપ્પ નથી. બીજી બાબતુ મને રશિયામા જે યુગલ મળેલુ તે પૂર્વ યુરોપના સામ્યવાદી દેશોનો તથા છેક સાધનરિયા સુધી ગણિયાનો પ્રવાસ કરીને આવેલુ હતુ. રાજકારણમા એ દેશોને કશો જ ગ્સ નહોતો. સુશિક્ષિત ને અગ્રહારી છતાં જર્મનીની સામાન્ય પ્રગતનુ પ્રતિનિધિત્વ તેઓ ધરાવતા હતા, સામ્યવાદની સિદ્ધિથી કંઈક પ્રભાવિત પણ થયા હતા, છતાં સમગ્ર જર્મની પ્રત્યેની એમની ભક્તિ અપાર હતી અમે આ વિભાજનને કેમ સહન કરી શકીએ ? ભલેને મેકડો વર્ષની જુદાઈ બોગમની પડે પરંતુ જર્મન પ્રજા હમેશા એકતાને જ ઝંખશે' એ એમના ઉદ્ગારોનો સાર હતો. આ જૂમિકા સાથે અમે જર્મનીમા પ્રવેશ કર્યો હતો

જર્મનીના બીજા મોટા શહેરોની પેઠિ કુસલકોઈ પણ લયકર ઓમ્મમારોનો બોગ જોવેલુ હતુ કોલોનની દશા એનાર્થીય જૂરી થયેલી

હતી. વિમાની મથકે બિનચાં ત્યારે, પ્રથમથી ગોઠવણ કરી હતી તે પ્રમાણે, એક મોટી ઔદ્યોગિક પેટીના પ્રતિનિધિએ અમને આવકાર્યા હતાં. અમારા પ્રવાસનો કાર્યક્રમ એમણે ગોઠવી રાખ્યો હતો. અમારા માટેનો એમનો ઉત્સાહ જોઈ અમે પ્રસન્નતા અનુભવી હતી. ગયાંને અતે એમ નહીં થયું કે પહેલો અર્ધો દિવસ તો અમે મન ફાવે તેમ કુમેલકોઈમાં જ ફરીશું ને અધુ જોઈશું. બીજો દિવસે આસપાસના શહેરો જોઈશું ને ત્રીજો દિવસે એકાદ બે મોટાં કારખાનાંઓ. એમણે અમને હોટેલમાં ઉતારીને વિદાય લીધી. વિમાની મથકથી હોટેલ સુધીના માર્ગમાં અમે જે જોયું, તે સાંભળ્યા કરતાં ઘણું વધારે હતું. પેરીસ તો હજી અમે ગયાં નહોતાં, એટલે એની સાથે સરખામણી કરી શકાય નહિ; પરંતુ એકાદ બે સ્થળના અપવાદ સિવાય ક્યાંય એવું દેખાયું નહિ કે જ્યાં એમ લાગે કે આ નગરી પર ચોદાં વર્ષો પહેલાં ભયાનક વિનાશ બિનચાં હશે ! સુંદર રસ્તાઓ, આધુનિક સગવડો ને સુંદરતા સાથેના ભવ્ય મકાનો. વપરાશની વસ્તુઓથી ઊભરતા જાહેરો, પ્રવૃત્તિથી ધમધમતી બજારો, નવા મોડેલનાં મોટરોના શ્વ-શ્વો. નાનાંમોટાં પત્રોના નમૂનાઓ, પ્રસન્નગર્ભીર મુખમુદ્રાદ્વારા પોતાની પ્રગતિથી સતેજ પામતાં ને છતપિ હજી ઘણું મેળવવાનું બાકી છે એવો ભાવ દર્શાવતાં જર્મન સ્ત્રી-પુરુષોને જોઈ આશ્ચર્ય ને આદરની અમારી લાગણીમાં ભરતી આવી.

ચોડીવાર આરામ કરી અમે પગપાળા નીકળી પગાં કુસતકોઈના માર્ગો પર. પ્રથમ સ્ટેશન બાજુએ ગયાં. રેલવેની સગવડો જોઈ, એ પછી રેસ્ટોરાનો લાભ લીધો. પછી બિપકચાં રાજમાર્ગ પર અને એકાદ કલાકના અવલોકન પછી નાના માર્ગો ને મકાનોનું નિરીક્ષણ કર્યું. જ્યાં સગવડ મળી ત્યાં ઓઠ અને યુવાન સ્ત્રીઓ અને પુરુષો સાથે વાતો કરી. અમેરિકા અને બ્રિટનની અસરને કારણે અંગ્રેજી બોલનારાઓનું પ્રમાણ ઠીક હતું એટલે ભાષાની મુશ્કેલી બહુ નહીં નહિ. રાત્રે જ્યારે અમે પાછા ફર્યા ત્યારે પહેલી લાગણી એ થઈ કે ક્યા જર્મની અને ક્યાં આપણો દેશ ! બધાં વિશ્વયુદ્ધોનો આ દેશ માર ખાધો છે, બને વખત એનો પરાજય

થયેલો એટલે થોડો સમય તો ગુલામી જેવી ગિચ્છિતિ એણે ભોગવી હતી. અભ્યાસથી બળ્યું હતું કે પહેલા વિશ્વયુદ્ધ વખતે જર્મનીનો વિસ્તાર બે લાખથી વધુ ચોરસ માઈલનો હતો, આફ્રિકાના એના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર દસ લાખથીયે વિશેષ હતો. આજે બધા સંસ્થાનો એણે ગુમાવી દીધાં છે. જર્મનીની સરહદમાં ગણાતો ઓઝર અને નીસની પૂર્વનો લગભગ ૪૦ હજાર ચોરસ માઈલનો જેનો વિસ્તાર અને ૧૦ લાખ જેટલી જેની વસતિ છે તે પ્રદેશ પોલાન્ડના હાથમાં છે. ઈશાનનો કેટલોક પ્રદેશ રશિયાએ દબાવ્યો છે. અમેરિકાએ આ પગલાને સ્વીકૃતિ નથી આપી, પરંતુ જર્મનીની રાક્ષિતો એ ગુમાવવાથી ઓછી થયેલી જ છે. આજે પૂર્વ અને પશ્ચિમ જર્મની તથા બર્લિન અને સારપ્રદેશ મળીને વિસ્તાર છે એટલે લાખ એ. મા થી ઓછો અને વસતિ છે સાત કરોડથી સહેજ વધારે. જર્મનીની તાકાતને કેવો ફટકો પડ્યો હશે તે આ પદ્ધતિ અમને સમજાતું હતું પશ્ચિમ જર્મનીની પ્રગતિની પહેલી જ નજરે અમે જે જાખી કરી તે ખગેખર આશ્ચર્યકારક હતી. અમને યસુ કે જર્મની જો એક અને અખડ થઈ જાય, પૂર્વ-પશ્ચિમની રેખાઓ જો બૂસાઈ જાય તો દુનિયાની બે મહાસત્તા-અમેરિકા ને રશિયાને અનેક ક્ષેત્રે હજારે એવી એની તાકાત છે. ખીજા વિશ્વયુદ્ધમાં જર્મનીએ જે ગુમાવ્યું છે તેનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી આમા પણ સાથી મોટું નુકશાન તો તેના ભાગલાનું જ છે. આજે પશ્ચિમ જર્મનીનો વિસ્તાર, પશ્ચિમી સત્તાઓના કબજાના બર્લિન શહેર અને સારપ્રદેશ સાથે લગભગ ૯૬ હજાર એ. મા તો છે અને વસતિ ૫ કરોડ ૪૦ લાખ જેટલી છે. પૂર્વ જર્મની એના પ્રમાણમાં અર્ધાંથી ઓછું છે, પરંતુ તેની અવગણના થઈ શકે એમ નથી. પૂર્વ જર્મનીનો વિસ્તાર લગભગ ૪૭ હજાર એ. મા. અને વસતિ ૧ કરોડ ૮૦ લાખની છે.

જર્મનીનો પૂર્વ ઇતિહાસ, રોમન સામ્રાજ્યથી નેપોલિયન-હાથમાં સુધીના ૨૦૦ થી લેવાય છે. જર્મનીના એડીકરણ અને સત્તા વિસ્તાર માટે સૌથી વધુ યશ બિસ્માર્કને આપવામાં આવે છે. આ નામની યાદ

આ લખતી વેળાએ તો એટલા માટે આવે છે કે આપણા દેશમાં રાજનસાદીનો અત આણી દેશની એકતા સુદૃઢ બનાવનાર સરદાર વજીરાઈના નામની સાથે બિરમાઈનું નામ મૂકવામાં આવે છે અને રિક્તના ચિકાગો શહેરમાં અમને ૭૨ વર્ષનાં એક જઘાને મળવાનો અને ધણી ધણી વાતો કરવાનો અવસર મળેલો આ જઘાએ ભારતમાં વૉ ગાળ્યા છે, યુરોપના બધા દેશોનો એને પરિચય છે, જગતની ધણી ભાષાઓ એ જાણે છે ભારતના રાજકાગણનું અને તેથી થે વધુ સ્વાતંત્ર્ય સત્રામનું સારું જાન કરાવે છે એમને કાંઈએ કશું ‘અમારા સરદાર તો ભારતના બિરમાઈ હતા’ એ વખતે એમનો ચહેરો ચોષ અને દુ ખથી લાન ધઈ ગયેલો એમના શબ્દો હજીયે કાનમાં ગૂંજે છે ‘બિરમાઈ’ એ યુએસ ને હિંદીયો, જર્મન મુસલ્માને સૈનિક કયા અને કયા દિશામાં રિશાળ દિલના દૃઢ છતાં એમનાં અને અહિંસક છતાં મુશળ સરદાર વલ્લભભાઈ પછી તો એને બિરમાઈના અનક કૃત્યોનું વર્ણન કરેલું અને સરદારના ગુણોનો પરિચય પણ આપેલો આપણે વિદેશી નામોથી કેવા અજાણ જાણે છીએ તેનો ખ્યાલ એ જઘા અમેરિકન નારીએ અમને સચોટ રીતે આપ્યો હતો

જર્મનીનો વર્તમાન ઇતિહાસ ધણો તાજે છે ૧૯૪૫ના એપ્રિલમાં હિન્દરે આપવાત કર્યો અને મેની સાતમી તારીખે જર્મનીએ બિનશરતી શરણાગતિ માગી આ વખતે રશિયા ને પશ્ચિમી જૂથના દેશો સાથે જ હતા એમણે જર્મની અંગે મતજણાવો કરી કરારો કર્યા હતા જર્મની ૨૫ વર્ષના ગાળામાં બીજાવાર વિશ્વયુદ્ધ પેદા કરી શક્યું એ હકીકતે સૌને ચોકાસી દીધા હતા આની સ્થિતિ ફરી પેદા ન થાય તે માટે તેને બધી રીતે નિમજ બનાવી દેવાની સૌની મનઃકલ્પ હતી ૧૯૪૩ એ કરોડ જર્મનોને યુદ્ધમાં ઉતાર્યા હતા આમાંથી ૩૨ લાખ યુદ્ધમાં ખપી ગયા હતા ૩ લાખથી વધુ બીજી રીતે મરી ગયા હતા ૭૨ લાખ ધાપન થયા હતા ૧૩ લાખ જર્મનોનો પચા ન હતો યુદ્ધમાં જર્મનીને આર્થિક નુશાન બપ કર પ્રમાણમાં ખમવું પડ્યું હતું અમેરિકાના નિષ્ણતોનો

આંકડો છે ૨૭૨૯૦૦૦૦૦૦૦૦ ડોલરનો. પણ આટલું જ નથી. જર્મનીનો કળ્પને અમેરિકા, બ્રિટન, ફ્રાન્સ અને રશિયા, એમ ચાર મહાસત્તાઓએ લીધો ને એ રીતે ભાગલા પણ પડ્યા. બર્લિન શહેરના પણ ચાર ખંડ થયા. બધાએ સાથે મળીને ભહેર ક્યુન કે જર્મનીનું મપૂર્ણ નિઃશસ્ત્રીકરણ કરવું, લશ્કરને વિખેરી નાખવું, યુદ્ધનાં સાધનોનો નાશ કરવો, ઉદ્યોગ પર સંપત્ત અંકુશ મૂકવો, આર્થિક અને રાજકીય માળખાનું વિકેન્દ્રીકરણ કરી નાખવું.

આ બધું ૧૯૪૫માં જ શરૂ કરી દેવામાં આવ્યું. જર્મન પ્રજાએ સમસમીને, 'આ બધું સહી લીધું' અને આજે ? આ જ ખંડિત જર્મની-માત્ર પશ્ચિમ જર્મની પણ મહાસત્તા બની રહ્યું છે. એની લશ્કરી તાકાત હજી મર્યાદિત છે, પરંતુ આર્થિક વિકાસની એની ગતિએ જગતના અર્થકારણમાં જ નહિ રાજકારણમાં અને યુદ્ધકારણમાં પણ એને મહત્વનું સ્થાન આપી દીધું છે. પશ્ચિમ જર્મનીની અવગણના હવે કાઢ કરી શકે એમ નથી.

આ બધું માત્ર ૧૦ વર્ષમાં, હા, દસ જ વર્ષમાં બની શક્યું છે. કંપના પણ ન આવે કે જે દેહ પર ૧૯૩૯ થી ૧૯૪૫ સુધીમાં અને તે પછી અનેક ધાવ પડ્યા હતા તે દેહમાં આવી ચેતના શી રીતે આવી હશે ? જર્મન પ્રજાને ઓળખ્યા વિના અને તેના પ્રાચીન ઇતિહાસનું સાચું મુલ્યાંકન કર્યા વિના આ અમતકાર સમગ્ર એમ નથી. આપણે ત્યાં ધણા લોકો એમ માને છે કે જર્મનીની આ પ્રગતિ મુક્ત માહસને અથવા તો નિરંકુશ વ્યાપારઉદ્યોગને જ આભારી છે, પરંતુ એ ભ્રમ છે. જર્મનીની અસાધારણ પ્રગતિમાં અમેરિકાની અબજો ડોલરની સહાયનો હિસ્સો છે. મુક્ત સાહસનો પણ થોડો હિસ્સો હશે, જો કે ત્યાં સમાજવાદ નથી, પરંતુ અંકુશનો જ અભાવ છે તેવું પણ નથી. કરવેરાનો બોજ યુરોપના કોઈ પણ દેશ કરતાં વિશેષ છે. યુદ્ધ પહેલાનાં વર્ષો કરતાં તો ધણા વધારે કરવેરા આજે ભરવા પડે છે જર્મનીની

આ અમાકારિક પ્રમતિ માટે કંઈ એક જ બાબત યશની અધિકારી બની શકતી હોય તો તે જર્મન પ્રજાનું ખમીર ગણવું જોઈએ.

પણ આ બાબતમાં કમસઃ અવલોકન કરીએ તો જ યોગ્ય ગણાશે.

બીજી સવારે અમારા યજમાન એમનાં પત્ની સાથે ગાડી લઈને સમયસર આવી પહોંચ્યાં. હુસલડોફનો જે વિસ્તાર અમે જોયો નહોતો ત્યાં પહેલાં ફરી લીધું, પછી શહેરની બહાર નીકળી લાઈનના કિનારા પર અમારી મોટર દોડવા લાગી. યજમાન જર્મનીના બધા વિસ્તારો અને શહેરોથી પરિચિત હતા. જર્મન રાજકારણ અને અર્થકારણો એમને સારો અભ્યાસ હતો. કુદરત અને કલામાં પણ તેઓ બંને રસ ધરાવતાં હતાં. એમનાં પત્ની શિક્ષણક્ષેત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરતાં હતાં. આરંભમાં તો અમે એકમેકનો પરિચય કર્યો અને પછી દોડતી ગાડીની આસપાસની સજિવું એમણે વર્ણન કરવા માડ્યું. લગભગ ત્રણસો માઈલ અમે સાથે જ ધૂમ્યાં. રવિવારનો દિવસ હતો, લૂર્નના કાંઠા પર અને આસપાસનાં અર્ધજંગલ જેવાં સુંદર સ્થળોમાં હજારો માણસો રજા માણવા નીકળી પડ્યાં હતાં. અમેરિકા હજી અમે જોયું નહોતું, પરંતુ ત્યાંના લોકો શનિ-રવિમાં આહુ જીવનની રહમતી નીકળીને પહાડો પર, જંગલોમાં, નદી કે ઠરિયા કિનારે આસ્વાન્ન્ય છે એમ સાબળ્યું હતું. અમને પ્રત્તી થયા કે જર્મનીમાં પણ એવું જ હશે કે અમેરિકાની અસરનો એ પ્રભાવ હશે ?

અમે પૂછ્યું : ‘યુદ્ધ પછી પશ્ચિમ જર્મની પર અમેરિકા, સ્વિટ્ઝર અને ફ્રાન્સનો કબજો રહ્યો અને હવે એમની સાથે ગાઢ દોરતી થઈ છે તેના જર્મન પ્રજાના સામાન્ય જીવન પર કંઈ અસર ખરી ?’

એમણે પોતાનું દષ્ટિબિંદુ સમજાવ્યું. એમાં એવી અસરનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર હતો. અમને આ પ્રશ્ન મહત્વનો લાગેલો એટલે અનેક સ્થળે એવી પૃચ્છા અમે કરી હતી. એના જવાબમાં અમને જાણવા મળ્યું કે જર્મનીના યુવાન વર્ગને ‘અમેરિકન વે ઓફ લાઈફ’નું—અમેરિકાની

જીવનપદ્ધતિનું મોટું આકર્ષણ થયું છે રજાઓમાં વગર અને શહેરની બહાર નીકળી જઈ 'કેમ્પિંગ' કરવાનું એમાંથી આવ્યું છે ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સની એની કોઈ વિશિષ્ટ અસર પડી નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ પ્રજાનો અમુક વર્ગ ઇંગ્લેન્ડની જૂતકાનીન નીતિ-ગીતિનો ટીકાકાર જણાયો. પેરિસમાં પણ અમને એવું જ સામળવા મળેલું એમના મતે યુરોપમાં પોતાને સર્વશ્રેષ્ઠ રાખવા માટે ઇંગ્લેન્ડના ગજપુરુષો ફ્રાન્સ અને જર્મની પરથી સાગ મળ્યો થવા દેતા નથી સત્તાની સમતુલાની રાજરમત આજે પણ તેઓએ ચાલુ રાખી છે, એવો આક્ષેપ ધણી જગ્યાએ સાંળવા મળ્યો કુદરતી રીતે તો જર્મની ને ફ્રાન્સ માત્ર પાડોગી છે, એટલું જ નહિ પણ એમના અર્વંતોમુખી વિકાસ માટે બન્ને એકબીજાના પૂરક પણ છે ગમે તેમ, અમેરિકાની અસર અમને ત્યાં વધુ પ્રમાણમાં જોવા મળી અન્યતઃ આ અસરને પરિણામે જર્મન પ્રજામાં જે રાષ્ટ્રવાદ અથવા તો ગાંદ્હાભિમાન છે તેમાં કશો દેર પડ્યો હોય એમ લાગ્યું નહિ.

શહેર મહારના જર્મનીના વિશાળ માર્ગો જેટલા લશ્કરી દષ્ટિએ ઉપયોગી છે તેટલા જ ઉદ્યોગ માટે પણ છે ચાડીએ ત્યાં પૂરઝડપે દોડે છે એાછી ગતિએ દોડવું હોય અને બાલુમાં ફટાવું હોય તો મુખ્ય માર્ગ છોડવો પડે છે મુબંબ, પૂના કે આગ્રા રાડ તો આ માર્ગો પાસે સાકડા ને બગાર જેવા લાગે જર્મનીની બીજી વિશેષતા અમને આ પ્રવાસમાં એ જોવા મળી કે કુદરતે પણ તેના પં મટેર વરસાદનામાં કૃપણતા નથી દાખની દાર્દનની આસપાસનો પ્રદેશ અત્યંત ઝૂંદર જે સાદૃશ્ય, કલા અને ગ્યાપત્યમાં પણ એની મહત્તા સ્વીકારવી જોઈએ આમાં દાર્દનનો હિસ્સો જેવોતેવો નથી અમે એના મને કારિ ત્રણસો માઈલ જેટલું ફર્યા દોષ્ટુ ફસનદોઈ એના પૂવકારિ છે અમે દક્ષિણમાં જીતરી પ્રથમ એના પશ્ચિમ કિનારે દૂર સુધી ગયા પડી એ જ કિનારે આવેલા કોચોન અને બોન જેવા ગમે કુસલદોઈ પાછા આવી, બીજે દિવસ ઉત્તર-પૂર્વમાં ડિસ્ચર્જ ગયા દાર્દનની એવા સપ્તાહને તો

પરાક્રમ્ય એ પદોએ છે, પરંતુ દિવસના કાંઈ પણ ભાગમાં એનું નિરીક્ષણ અને એનો જલસવિહાર આદ્યસાદક બની રહે છે.

હાઇનનું ઉદ્ભવસ્થાન છે સ્વીટ્ઝરલેન્ડમાં, ત્યાંથી એ દક્ષિણ યુરોપ આગળ વધી હોલેન્ડ પાસે ઉત્તર સમુદ્રને મળે છે. ૮૫૦ માઈલની એની યાત્રા વિશેષ રૂઝદારી બની છે જર્મનીને. જર્મન પ્રજાના રાષ્ટ્રાભિમાનનું એ પ્રતીક છે એક રાષ્ટ્રગીતમાં તો કહેવાયું છે કે દેશની-સમાજની-માટે હાઇન પર નજર રાખજો. હાઇનની આસપાસ લોકકથાઓ ને લોકગીતો પણ પુષ્કળ રચાયાં છે. આર્થિક રીતે તેની મહત્તાનો પાર નથી. એમાં

હાઇનના બંને કાંઠાને સાંધતા અનેક પુલો છે, પરંતુ અહીં તો માત્ર કાંડેથી જ હાજમાં મુગાફરો માધિ મોઢરો આવે છે ને આ કાંઠે ઊતરે છે

મોટા જહાઝો ફરે છે. બીજી વિશાળ નદીઓ સાથે તેને સાકળી લેવામાં આવી છે. લાખ કરતા વધુ એકર જમીનને તે ફળદ્રુપ બનાવે છે. અમે આ નદીનું સૌંદર્ય માણવામાં ખરેખર સદલાગી બની ગયા. હાઇનને પશ્ચિમ કાંઠે દૂર સુધી ફરતા વચ્ચે પહાડો ને જંગલોનો પ્રવાસ પણ થઈ જાય છે. ત્યાંથી પાછા ફરતા અમે કોલોન ગયા. અમે પ્રથમથી કહી દીધું હતું કે રોમ અને ઇટાલીના બીજા પ્રદેશમાં અમે પુષ્કળ દેવળો જોવા છે એટલે એવું જોવાની જૂથ રહી નથી પેરિસમાં લૂરમાં સાગે એવો સમય ગાળ્યો છે અને વેટિકનનો સ્વાદ માણ્યો છે એટલે સમ્રાટશાનો જોવાની ઇચ્છા પણ ઓછી છે, પરંતુ અમારા યજમાને ક્રોનોનની સર્વોચ્ચ શોભા-ગણતા સેટ પીટરના દેવળનું અવલોકન કરવાનો એમને આગ્રહ કર્યો એટલે અમે તે જોયું ને અમને એમનો આગ્રહ તદ્દન વાળખી જણાયો.

કોલોન હાઇન ઉપરનું મોટું ને પ્રાચીન શહેર છે. સાત લાખથી વધુ વસતિ છે. ઇ. સ. પૂર્વે રોમના બાદશાહોએ એને નગરનો દરજ્જો આપ્યો હતો. બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં એના પર સર્વનાશ ગતર્યો હતો એમ કહેવામાં જોડું નથી, પરંતુ જર્મન પ્રજા, આટલા સમયમાં એની નવરચનો કરી નાખી છે મકાનો અને માર્ગો જેતા એ નવું, અદ્યતન શહેર સાગે એની વચ્ચે સેટ પીટરના દેવળના મિનારા એની મહત્તાના ગીત ગાતા હોય એવું લાગે છે. લખકર બામ્બમ્બારામાં આ દેવળને નજીવું જ નુકશાન પહોંચ્યું હતું. પરંતુ એનો પાછલો દત્તિદાસ રામાયડ છે. છેક ૧૩ મી સદીની અધવચ્ચે આ દેવળની રચના શરૂ થઈ કામ આગળ વધ્યું ને લખકર આગમાં જસમીભૂત થયું, એ પછી ૧૫ મી સદીમાં તેના ને ઐતિહાસિક ઘટ, લખ્ય બારીઓ અને બીજી કેટલુંક તૈયાર થયું. પરંતુ ફરી કામ અટકી પડ્યું. છેક ૧૯મી સદીમાં એના પર ગર્બીરતાથી ધ્યાન અપાયું ને દેવળ પૂર્ણ થયું. આ દેવળના મોટા બે મિનારાની ઝંચાઈ ૫૧૫ ફીટ છે. દેવળની લંબાઈ ૪૭૨

કોસોનનું દેવળ

સેંટ પીટરના દેવળના આ ઉત્તુગ મિનારા : કોસોન

અને પહોળાઈ ૧૭૭ ફીટની છે. પથ્થરની કોતરણી, સ્તંભો અને ચિત્રો આપણા ચિત્તને રોકી રાખે એવા આકર્ષક છે.

આ દેવળની આસપાસ અનેક દતકથાઓ રચાયેલી છે, પણ એક સાચી હકીકત પણ જાણવા જેવી છે આ દેવળમાં ૨૭ ટન વજનનો એક પોલાદનો ઘટ હતો. પહેલા વિશ્વયુદ્ધમાં પોલાદની એવી ભયંકર તંગી જીવી ચક્ર કે એને આળી નાખવામાં આવ્યો. એ પછી સારી ગિથિતિ થતા ૨૪ ટનનો ઘટ બનાવવામાં આવ્યો છે. કોલોનની પાસે હાઇનનો જે પુત્ર છે તે પણ જોવા જેવો છે કોલોન નામ કેમ પડ્યું

આ ફાર્કન નદી મામે લે કુગર અને તેના પર ઈમારત દેખાય છે તે પીટર્મબર્ગ. અહીં હિન્ડલર અને ચેમ્બરલેઈન વચ્ચે મત્રણાઓ થયેલી

તેનોયે ઇતિહાસ છે. રામન લોકોએ જ્યારે તેનો કબજો લીધો ત્યારે આસપાસના વિસ્તારને 'કોલોની' તરીકે ઓળખવામાં આવતો હતો. એના કેન્દ્ર સ્થાને આ શહેર હોવાથી તે કોલોન બન્યું. આપણે 'કોલન' વોટર' અને 'યુ ટી કોલન' થી પરિચિત છીએ. એનું જન્મસ્થાન છે આ કોલોન. ૧૭ મી સદીમાં એ ઉદ્યોગ ત્યાં શરૂ થયો છે.

કોલોનથી અમે બોન જવા નીકળ્યાં. વચ્ચે કુંગરોની વચ્ચે ગામડાંએ જોયાં, નાના કસબાઓ અમે જોયાં. એ પણ એટલાં જ સમૃદ્ધ હતાં. અમારા યજમાન અમને એક સુંદર હોટેલમાં લઈ ગયા. કેવળ આ પ્રદેશની જ નહિ, સમગ્ર જર્મનીની એ શોક્ષા ગણાય છે. દ્વાર્ધનના એ કિનારે સાત કુંગગઓ છે. આમાંના એક કુંગર પર આ હોટેલ છે. પીટ્સબર્ગ તરીકે એ ઓળખાય છે. બ્રિટનના એક વખતના વડા પ્રધાન ચેમ્બરલેઇન અને હિટલર વચ્ચેના મુનિકના શરમજનક કરાર પહેલાં, આ હોટેલના એક ખંડમાં મંત્રણાઓ થઈ હતી. ચેમ્બરલેઇન અહીં અમુક સમય રહેલા પણ ખરા. અમે હોટેલમાં કુંગરની ધાર પરની એક સુંદર જગ્યાએ બેસીને બોજન લીધું, અને આસપાસના વિસ્તારની રસિક કથાઓ અમારા યજમાનને મુખે સાંભળી.

ત્યાંથી અમે પશ્ચિમ જર્મનીના પાટનગર બોનમાં ગયા. બોનની રાજધાની તરીકે કેમ પસંદગી થઈ એવા અમારા પ્રશ્નના જવાબમાં જણાવ્યાં બન્યું કે એ સાંત અને સુદર શહેર છે, મહાન સંગીતશાસ્ત્રિયોવનની એ જન્મભૂમિ છે, દ્વાર્ધનની શોભા ત્યાં વિશેષ છે અને જર્મનીનો નવો યુગ ૧૯૪૯ માં શરૂ થયો ત્યારથી આજ સુધી જે વ્યક્તિ સત્તાસ્થાને છે તે ડૉ. એડેનોરની એ જન્મભૂમિ છે. આમાં અમને છેલ્લું કારણ વિશેષ વળુદવાળું લાગ્યું. શહેર ખરેખર રણિયામણું છે, સાંત પણ છે, બિયોવનને કારણે પ્રસિદ્ધ પણ છે અને છેલ્લાં વર્ષોમાં વ્યાપાર ઉદ્યોગનું પ્રમાણ વધવા લાગ્યું છે. વસતિ દોઢેક લાખની છે. બોનની મુનિવર્સિટી વખણાય છે. પ્રમુખનું નિવાસસ્થાન, વડા-પ્રધાનનું મથક,

શ-દેશના એવઝી ખાતાએની કચેરીઓ, - સ સદગૃહ જેવાલાયક ગગાય
એનમા જૂના અને નવા મકાનો નજરે પડે છે, પરંતુ કોઈ નાના પથુ
સુદર ગામનો ધીમેધીમે નિકાસ થયો હોય એવી એની શોભા છે

એનમા થોડો સમય ગાળીને ફરી અમે દાઢનના કિનારા પર મોટર
દોડાવતા આગળ વધ્યાં હવે વચ્ચે ક્યાંય જીતરવાનું નહોતું એટલે
આસપાસ નજર દોડાવવી અને યજમાન સાથે વાતો કરવી એ જ કામ ક્રમ
હતો કંઈક સ કાચ સાથે પૂછ્યું 'રાજકારણમા રસ ધરાવો છો ?'
જવાબ મળ્યો 'ધરાવું છું' બીજો પ્રશ્ન કર્યો 'ગયા યુદ્ધમા ભાગ
લીધેલો ખરો ?' 'મે ? હું ત્યારે કિશોર હતો' અને એમનો ચહેરો
ગભીર બની ગયો થોડી વાર રહીને ઉમેર્યું 'યુદ્ધમાં ત્રાસેલો છું એટલે
રાજકારણમા સક્રિય રસ લેતા હરું છું' પછી અમે ત્રાસ વિશે પૂછ્યું
એમણે એ જ સ્વરમા ઉત્તર આપ્યો 'મને કંઈ થયું નથી, પરંતુ
મારા પિતા યુદ્ધમા દણ્યાયા, બીજા સગાઓ પણ હોમાયા મારી માની
હાલત તે પછી કેવી થઈ તેનો હું સાક્ષી છું એરી સ્થિતિ દુરમનની
પથુ ન થાય એવી પ્રભુ પ્રત્યે મારી પ્રાર્થના છે' જર્મનીમા આ ભાવના
અનેક રચળેથી અમને સાલળવા મળી છે

✽

રાત્રે અમે કુસલડોર્ફમા પહોંચ્યા યાક્યા-પાક્યા પોલી ગયા ને
બીજી સવારે ઔદોગિક વિસ્તાર જેવા બીજા એક સ્ટેડી સાથે નીકળી પડ્યા

'ડિરબર્ગ'ની અમારી મુલાકાત ફળદાયી નીવડી આપણે ત્યાં રરકેલાના
પોલાદના કારખાનાનું કામ જે જર્મન કંપનીને સોંપાયું છે તે દેમાગનું
ભવ્ય કારખાનું અમે ત્યાં જોયું રરકેલામા શું થયું ને શું થવાનું છે
તેનો ખ્યાલ ત્યાંથી અમે મેળવી શક્યા દેમાગના વિશાળ
કારખાનાની આગમના ભાગમા અઘતન સગવડો સાથેની મોટી કચેરી છે
એના પ્રાગણ્યમા નકશાઓ અને પ્રતીકો ગોઠવ્યા છે આજ સુધી જેટલી
મહાન યોજનાઓ આ કંપનીએ પાર પાડી છે તેનો ખ્યાલ એ પ્રતીકો
ને નકશાઓમાથી મળી રહે છે ડિરબર્ગ અને તેની આસપાસનો વિસ્તાર

કારખાનાઓથી ધમધમે છે અહીં અમે મજૂરોનાં ગૃહોનો પણ જોવા કામદારોની કાર્યશક્તિ અને નિષ્ઠા માટે માન થયું કામદારો જીવનની જરૂરિયાતો સારી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે એવી તેમની સાચી આવક છે. 'સાચી' એટલા માટે કે આપક અને વસ્તુના ભાવ વચ્ચે મેડ છે હાલનગ પાનેક કલામ આ વિસ્તારમાં અમે માલ્યા અને જર્મન પ્રાપ્તના પ્રયત્ન પુરુષાર્થની ઝાખી કરી

જર્મનીના આર્થિક ઉત્થાનની વાત અહીં નોંધવી જ જોઈએ. જર્મની આજના જગતનો પ્રથમ કક્ષાનો દેશ નથી, અમેરિકા અને રશિયા તેનાથી આગળ છે, પરંતુ છેલ્લા ૧૪ વર્ષના જર્મનીના જે સંયોગો છે તેને પણ સક્ષમા લઈએ તો તેની આર્થિક પ્રગતિનો દુનિયાના ઇતિહાસમાં જોડો મળી શકે એમ નથી અમેરિકાએ જર્મનીને અબજો ડોલરની મદદ કરી છે તે હારીકત ઉત્તેજનીય છે પરંતુ આવી મદદ બીજા જે દેશોને મળી છે તેમની દશામાં ખાસ સુધારો થયો નથી ખુદ અમેરિકામાં પણ એવી અસર છે કે એની મદદ વધુમાં વધુ ફળવતી જર્મનીમાં થાય છે જર્મનીમાં ઉદ્યોગના વિકાસને પરિણામે એકારી નક્કિવત છે અત્યંત અને મોનાની પુરાતમા આશ્ચર્યકારક વધારો થયો છે આણત-નિકાસના આકાશો પર નજર નાખતા જે પુરાત દેખાય છે તે આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દે છે જર્મની આપણા જેવા અનેક દેશોને ધીરવાની રીતિમાં આની ગયું છે તે પણ એની આર્થિક સિદ્ધિનો એક પુરાવો છે જર્મનીનું ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન પ્રતિવર્ષ વધતું જ જાય છે છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં એની નિકાસમાં ત્રણગણો વધારો થયો છે મોટરો આઠ ગણી બહાર મોકલી છે સાયકનની બજાર અમેરિકામાં પણ સર કરી છે યાંત્રિક સાધનોમાં પણ એ જ પ્રગતિ છે કરેવેરાનું પ્રમાણ મોટું છે, પરંતુ તે સમે દરિયાદ સાબળવા મળતી નથી જર્મની જ્યારે અખડ હતું અને એની શક્તિ પર કાબ્જાએ પહોંચી હતી તે કક્ષા કરતાં આજના પશ્ચિમ જર્મનીનું ઉત્પાદન અને તેની નિકાસ વધી ગયાં છે

જર્મનીના રાજકારણને પણ સમજ લેવાની જરૂર છે. વધતી જતી આર્થિકશક્તિ અને વિકસતું જતું રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ જર્મનીને ફરીને વિશ્વની એક મહાન સમસ્યા બનાવી રહ્યું છે, એમ યુરોપ-અમેરિકાના ધણા વિવેચકો હવે માનવા લાગ્યા છે. અમે યુરોપમાં ઘખલ થયા ત્યારથી માંડીને અમેરિકાનો પ્રવાસ પૂરો કરી જાપાન છોડ્યું ત્યાં સુધી કોઈ ને કોઈ અગત્યની વ્યક્તિ સાથે જર્મની વિષે ચર્ચા થયા જ કરી છે. હજી એક દસકા પહેલાં જર્મની દબાયેલું હતું; આજે અમેરિકા તથા રશિયાના રાજપુરુષોને તે ચિંતા કરાવવા લાગી ગયું છે. પશ્ચિમ જૂથના અને ખાસ કરીને અમેરિકાના કેટલાક અગ્રણીઓ તો આજે શંકાભર્યા સ્વરે બોલતા હોય છે : ‘સમગ્રતું નથી કે જર્મની જગતના લોકશાહી દેશોમાં માનભયું’ સ્થાન મેળવીને સંતોષ પામશે કે એક અથવા બીજી રીતે પૂર્વ ને પશ્ચિમ, એટલે કે અમેરિકા ને રશિયા વચ્ચે અથડામણ ને અવિશ્વાસ વધારતું પોતે જ વધુ ને વધુ બળવાન થતું જશે ?’ જર્મની વિષે ભૂતકાળમાં જે અભિપ્રાયો ઉચ્ચારાયા છે તેનું પણ ધણા લોકો આજે રમણુ કરે છે. પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે કહ્યું છે : ‘જર્મનીની તવારીખ-એટલે અતિમમાર્ગીઓની તવારીખ. જર્મની પાસે બધું છે, નથી વિવેકયુક્ત મધ્યમાર્ગ. જર્મનીએ અનેક પ્રકારના અનુભવો લીધા છે, પરંતુ ક્યારેય એ સમધારણ બન્યું નથી.’

જર્મનીનો તાજો ઇતિહાસ પણ આ વિધાનનું સમર્થન કરનારો છે.

જર્મનીએ ૧૯૪૫માં શરણાગતિ સ્વીકારી તે પછી એક બાલુ રશિયા અને બીજી બાલુ અમેરિકા-બ્રિટન-ફ્રાન્સ વચ્ચે અથડામણો શરૂ થઈ આને પરિણામે જર્મનીના ભાગલા પડ્યા. પૂર્વ જર્મની રશિયાના કબજામાં ગયું અને પશ્ચિમ જર્મનીના બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રદેશના ત્રણેય ભાગીદારોએ સયુક્ત વહીવટ શરૂ કર્યો. જર્લિનનો એકત્ર વહીવટ પણ ૧૯૪૮માં તૂટી પડ્યો. એ પછી તે ઘેરાની સ્થિતિ ને દુનિયા વિમાન

દ્વારા પશ્ચિમ બર્લિનને મદદ પહોંચાડવાની પ્રતિજ્ઞા આર વર્ષમાં તેો પરિસ્થિતિ સંપૂર્ણ બદલાઈ ગઈ. પશ્ચિમ જર્મનીમાં ફેટલીક મર્યાદાઓ સાથે ૧૯૪૯માં નવું બંધારણ અમલમાં આવ્યું અને ચૂંટણીઓ થઈ એ વખતે સામ્યવાદીઓ એક પક્ષ તરીકે ચૂંટણીમાં લડી શક્યા હતા. એમને ૧૬ ટકા મત મળેલા, ૧૯૫૩ની ચૂંટણીમાં માત્ર સત્તાએ ૮૩૫ મત તેઓ મેળવી શક્યા અને ૧૯૫૭ની ચૂંટણી પહેલાં પક્ષ પર પ્રતિબંધ મુકાઈ ગયો વિટવરના નામી પક્ષે નવું ૩૫ 'યુનિયન પક્ષ'ના નામે ધારણ બંધ હતું, પરંતુ તેના પર પણ પ્રતિબંધ છે આજે ૪૯૭ સંખ્યોની સોકસમામાં ક્રિમિયન ડેમેક્રેટીક, સોસિયાલીસ્ટ યુનિયન પક્ષ સાથે ૨૭૭ બેઠકો ધરાવે છે. સોસિયાલીસ્ટ ડેમેક્રેટીક, પક્ષ ૧૮૧, ફી ડેમેક્રેટિક પક્ષ ૪૩, જર્મન પક્ષ ૧૮ સંખ્યસંખ્યા ધરાવે છે ૧૯૪૯થી આજ સુધી ૩૦ એડેનોર ત્યાં સત્તા પર છે. આવતી ચૂંટણીમાં પણ એ ત્યાંથી ખસવા માગતા નથી !

પશ્ચિમ જર્મનીએ ધીમે ધીમે રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ફવી રીતે સત્તા હાસલ કરી છે તે પણ જાણ્યું જોતું છે ૧૯૪૯માં બંધારણ ધ્યાન અને ચૂંટણી થઈ ૧૯૫૨માં એ ઉત્તર આટલાટિક કરારનું સમાન દરજ્જાનું સભ્ય બન્યું. ૧૯૫૪માં વિશ્વેશી કમળનો અત આણુનામાં આવ્યો ૧૯૫૫માં નિષિપુર સર ને સત્તાવાર રીતે સ્વતંત્રતા સ્વીકારવામાં આવી આજે ત્યાં અમેરિકા વગેરેના દેશો છે, પરંતુ જર્મની પર તેમનો કબજો નથી આ દેશો નાટોના યુરોપીય દેશોને એક બાગ છે જર્મનીને ચોતાનું લશ્કર રાખવાની-વધારવાની છૂટ મળી છે અવનત, આ ભૂમિદળ, હવાઈદળ ને દરિયાઈદળ યુરોપીય હકૂમત નીચે છે, પરંતુ જર્મનીની વધતી જતી તાકાતની એ નિશાની છે એ જ રીતે લશ્કરી સરજામતુ ઉત્પાદન વધવા લાગ્યું છે એના પરનો કબજો મુલકી સરકારનો છે પશ્ચિમ જર્મનીના સબધમાં યુરોપ-અમેરિકા આજે નિશ્ચિત નથી ૩૦ એડેનોર પછી શું તે તો એક પ્રશ્ન છે જ ધણા લોકો એમ માને છે કે જર્મની જે માગે તે આપવું પડે

એવી પરિસ્થિતિ હવે પેદા થયેલી છે. પૂર્વ જર્મનીની પ્રગતિ પશ્ચિમ જર્મની જેટલી નથી, પરંતુ રશિયાના પીડબળ સાથેની તેની લશ્કરી તાકાતની કોઈ પણ અવગણના કરી શકે એમ નથી. રશિયા માટે પૂર્વ યુરોપના ખીણ કોષ્ટ પણ સામ્યવાદી દેશ કરતાં પૂર્વ જર્મનીનું મહત્ત્વ વધુ છે. આવા જર્મની વિષે ગમે તેટલું વાંચ્યું ને સાંભળ્યું હોય, પરંતુ તેને નજરોત્તર જોવાની અસર કંઈક જુદી જ છે. અમને તો અઢી ત્રણ દિવસની મુલાકાતમાં એટલી ખાતરી થઈ કે આવાં ને આવાં ખીણ દસ વર્ષ જો જર્મનીને મળશે અને કોષ્ટ પણ રીતે તે એકતા સાધશે તો ફરીને એ મહાસત્તા બની જશે.

ડિરબર્ગના ઔદ્યોગિક વિસ્તારનું દર્શન કરી હાઈનના કિનારા પર ગાડી દોડાવતાં અમે કુસલ્ડોર્ફ આવ્યાં ત્યારે અમે આશ્ચર્યથી ચકિત થઈ ગયેલાં હતાં. કુસલ્ડોર્ફમાં તે પછી ચાર કલાક અમે ગાળ્યાં ને નમતી સાંજે ત્યાંથી વિદાય લઈને પેરિસ જવા રવાના થયાં.

૭. પેરિસ • ફ્રાન્સનો અરીસો

પેરિસ ! શમાય પેદા કરે એવું એ નામ હતું છેક કિશોર વયથી એના વિષે અનેક રંગીન વાતો સાંભળી હતી પેરિસ આ પૃથ્વી પરનું કેમ જાણે સ્વર્ગ હોય એની અવિકસિત છાપ મન પર પડેલી હતી જન્મનીથી એક રીતે અજાણ હતા, પેરિસથી બીજી રીતે અજાણ્યુ એમ અમે ધારતા હતાં એક કલાત્મક ને નીસ મિનિટનો વિમાની પ્રવાસ કરીને અમે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે રાત ઢળી ગઈ હતી આકાશમાર્થ પેરિસની શોભા એની ઝળહળતી બત્તીઓ દ્વારા જ જોઈ શકાતી હતી મોતી ઇમારતો છાયાચિત્રો જેવી લાગતી અને રસ્તાઓ બાધેની વિશાળ નહેરો જેવા જાણાતા હતા અમારે માટે તો દરેક શહેર નવું જ હતું એટલે તે અમે કશી મૂંઝવણ નહોતી હોટેલ નક્કી થયેલી હતી એ ક્યાં છે તે નક્કી પરથી જાણી લીધું હતું ત્યાં કેમ જવા તેનીયે પૂરી માહિતી હતી ખરેખર તો નિદેશના પ્રવાસમા આવી કશી મુશ્કેલી આવતી જ નથી

અમે વિમાની મથકે ઊતરીને સહેજ આમળ વધ્યા ત્યાં તો ઝોઢ વધના, કંઈક દૂબળા દેહનાળા ને મીઠું હસતા એક ગૃહસ્થ અમારી સામે આવીને ઊભા રહ્યા અમે તરત જ સમજી ગયા કે અમારા મુળર્ધના મિત્રોના પત્ની એ ગૃહસ્થ આવ્યા હશે એમણે પોતાની ઝોળખાણુ આપી અમે કહ્યું 'તમે ફ્રેન્ચ છો ?' અમેજી સુન્દર બોલો છો ' એમણે કહ્યું 'ના પોવ છું' એમણે બેચાડ રાન્દો હિંદીનાં ઉચ્ચાર્યા ત્યારે જાણુના મળ્યું કે તેઓ વારંવાર હિંદમા અને એશિયાના બીજા દેશોમા આવે છે તેઓ અર્થશાસ્ત્રના 'રિસાર્ડ' હતા એક મોતી ફ્રેન્ચ પેદીમાં વ્યવસ્થાપકનો હોદ્દો ધરાવતા હતા થણા વર્ગોથી ફ્રાન્સમાં

એમનો વસવાટ હતો વિમાની મથકથી હોટેલ સુધીના લગભગ ૫૬૨ મીટરના પ્રાસમા એમણે અમને પેરિસનું પ્રથમ દર્શન કરાવ્યું. મહત્વના સ્થળોનો વિસ્તારથી પરિચય આપ્યો. રાજકારણની થોડીક વાતો થઈ જનરલ દેગોલના શાસનની પ્રવૃત્તિના વિવિધ વર્ગો પર તીવ્ર અસર છે તે એમણે તટસ્થ રીતે કહ્યું. એમના કથનને પુષ્ટિ આપતું તે પછીના ચાર દિવસમાં અમે ઘણું જોયું-જાણ્યું. કોઈ મહત્વના રાજકીય પુરુષને મળવાનું બની શક્ય નહિ કારણ કે પેરિસને વિવિધ રીતે નિહાળવામાં, એના કલાસિકલો ને પ્રાચીન અર્વાચીન સુદર સ્થળો જોવામાં જ અમારો યશો સમય પસાર થઈ જતો. એજ રીતે પેરિસની બહાર પણ ફ્રાન્સના ખીમ કોઈ ભાગમાં અમે જઈ શક્યા નહિ.

ગત્રે હોટેલમાં પહોંચી અમે નિરાત લીધી સવારે વહેલા પરવારી નાગ્તો કરી સર્વ પ્રથમ એશીલ ટાવર જોવા ઉપજ્યા આ ટાવરને મહાત્મા ટો.સ્ટોયે કોઈની 'મૂર્ખાઈનું પ્રદર્શન' કહ્યું હતું એ ચાલ આગળ. અમે સૌથી પહેલાં એ જોવાનું એટલા માટે પસંદ કર્યું કે એના પર ચડીને સમગ્ર પેરિસનું દર્શન થઈ શકે પેરિસની માહિતી આપતી પુસ્તિકા અને તેના નકશા પર નજર નાખતા જ એમ થાય કે આ શહેરનું સમગ્ર તો નહિ, પરંતુ સાધારણ સતોડ થાય એવું દર્શન કરતાયે ૧૫ દિવસ લાગી જાય. પેરિસ પણ અતિ પ્રાચીન નગરી, એની સુદરતા રોમથી ચડી જાય એમાં રોમના સમયના સ્થાપત્યો અને ચિત્રોની સાથે ફ્રાન્સની પોતાની વિશિષ્ટ કલા ગણાય એવા શિલ્પો ચિત્રો અને બાંધકામો પણ વિપુલ પ્રમાણમાં જોવા મળે અર્વાચીન કલાનું પ્રમાણ પણ ત્યાં ઓછું નથી આમાં પણ જેને મોડર્ન આર્ટ કહેવામાં આવે છે તેની પણ છેલ્લામાં છેલ્લી શૈલી અને રચનાની ત્યાં ઝાંખી થઈ શકે આવું એક વિશાળ સમૃદ્ધિસ્થાન જોવાનો અવસર પણ અમને મળ્યો હતો.

પેરિસ પ્રાચીન નગરી છે રોમનોએ એનું આ નામ પાડ્યું છે ફ્રાન્સના વિવિધ પ્રદેશો અનેક વિશિષ્ટતાઓ ધરાવે છે, છતાં જાણપ્રસારો મત એવો છે કે જે કોઈ ફ્રાન્સમાં છે તે બધાનો નમૂનો પેરિસ નગરીમાં

મળી શકે છે એમ મળે તો બુદ્ધિમાનો અને ખ્યાકારે માટે એ સમગ્ર જગતનું પાદનગર સજ્જાત હવે એનો આ દરજ્જો આજે સ્વો નથી હતા એની વિશિષ્ટતાની અવગણના થઈ શકે તેમ નથી અને નિયોમા એક સાથે જ નસ ધરાવતા જગતભરના પ્રવાસીઓનો જે મન લેવામાં આવે તો સભર છે કે પેરિસો પહેલો નજર મળી જાય પેરિસની વચ્ચે વગાડ લેની અને વહેતી સીન નદી પણ એની મોટી ગોલા છે સીન નદીના બંને માળુ પેરિસ કઈ નિરાશુ વચ્ચે મેળે આવેલા છે તે પુરાણ પેરિસનો ખ્યાલ આપે છે આ નદી ઉપ નીસથી વધારે પુનો છે આસપાસ સુદર ધમારતો અને જાગીઆઓ છે ખુતી જગ્યાઓ પણ અનેક રથજે જોવા મળે છે પેરિસના લોકો પ્રમાણુમ નિરાતવાળા હવ છે એવી અસર આપણા મન પર ત્યા પડે છે

કઈ અશે ગોળાકાર કહી શકાય એવું આ શહેર ચોજનાપુનઃ અને સ્વાભાવિકતાથી એમ બંને રીતે વિશ્વ્યુ હોય એવી છાપ આપણા મન પર પડે છે પ્રાચીન ધમારતો મોટા ધુમ્મટો અને ગુબજો દેવગોના મોટા મિનારાઓ જ્યાં અને ત્યા સ્થાપત્યના સુદર નમૂના રજૂ કરતા દરવાજાઓ અને વિશાળ રાજમાર્ગો આપણને ધડીભર આશ્ચ નાખે મોટી બગીચો અને તેમાં આવેલા વસ્તુલક્ષરોમાં નજર નાખતા એમ થાય કે જગતનું આ સૌથી સમૃદ્ધ શહેર હશે પરંતુ વાસ્તવિક સ્થિતિ એવી નથી પેરિસમાં સાકડી શેરીઓ પણ છે જર્જરિત મકાનો પણ છે સામાન્ય કક્ષાના લોકો પણ છે ખીજ સવારે દિસના અજવાળામાં અમે બહાર નીકળ્યા ત્યારે પેરિસ નગરી અમને સુદર અને મહાન તો લાગી પરંતુ અમારી કલ્પનામાં પેરિસનું જે ચિત્ર હવે તે કડતાં તેની શેલા અને મહત્તા કઈ જિતરતા જણાયા એવીજ ટાવર પરથી અમે એને જોયું અને આજ દિવસ સુધી ચાકી જવાય એટલું ફરીને એને નજરથી નિહા યુ તો યે અમારી આ નવી છાપ જુસાર્ધ નહિ પેરિસ સુદર જરૂર છે પરંતુ તે અગ્રેક કે અદ્ભુત છે એમ કવી શકાય નહિ

પેરિસના જગવિખ્યાત સ્થળોમા એશીય ટાવર મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે ૧૮૮૬મા એની રચના થઈ ત્યારથી ધણુ વર્ષો સુધી તે

દુનિયાની એ ઊંચામા ઊંચી વસ્તુ હતી આજે પણ એને જોતા આપણા મનમા આશ્ચર્ય જનાઈ રહ્યું પરંતુ તેની ઊંચાઈ હવે અગ્નેડ રહી નથી અમેરિકાની ધણી ધર્મારતો હવે તેનાથી ઊંચી છે સીન નદીના દક્ષિણ કિનારે-એશીય ટાવર આકાશ સાથે વાતો કરતું ઊભુ છે આસપાસનો ધણો વિસ્તાર બગીચા જેવો બની ગયો છે ૯૮૪ ફૂટની ઊંચાઈના આ ટાવર પર લગભગ છેવટ સુધી ચડી શકાય છે પગથિયાઓ છે તેમ ઝોરડા જેવડી નિફ્ટની સગવડ પણ છે અમે તે ઉપર ચડના માટે નિફ્ટ જ પસંદ કરી હતી વચ્ચે મે વખત નિફ્ટ બદલી પડે છે બને જગ્યાએ ખાવાપીણની અને પેરિસનું સાગી મીતે દર્શન કરવાની સગવડ છે ત્યાંથી દેખાતી નીન નદીમા ન્યૂયોર્કના બાનમા જે રસાન થયેલી પ્રતિમા ઉની કરવામા આવી છે

ગીન નદીના સામે કાઢેલી લીધેલી ઝેડીવની તમવીર

તેનું નાનું પ્રતીક ગોળેનું દેખાય છે છેક ઉપરથી પેરિસન દર્શન

બાંધણીની શોભા વધુમાં વધુ ત્યાંથી જોઈ શકાય છે. ઉપર ચડીને અમે ધણા સમય સુધી બીજા પ્રવાસીઓની સાથે પેરિસના વિવિધ વિભાગોનું મન ભરીને અવલોકન કર્યું અને પુષ્કળ તસવીરો લીધી તથા ફિલ્મ પણ ઉતારી. એશીયની આસપાસ રોજ પ્રવાસીઓનો મેળો જામે છે. અહીં મુંબઈમાં એપોલો બંદર પર જેમ ફેરિયાઓ દેખાય છે તેમ ત્યાં પણ જોવા મળે છે. નીચે ઊતર્યા પછી જુદા જુદા સ્થળેથી એશીયની તસવીરો લઈને અમે અને વિદ્યાર્થી સલામ કરી લીધી.

એશીયને સામે કઠિ જે સુંદર ઇમારતો છે. એક છે આધુનિક કલાનું સંગ્રહસ્થાન અને બીજી ઇમારત છે રાષ્ટ્રસંસ્થાની કચેરીની. આ કચેરી ખરેખર તો લગભગ બસો વર્ષ પહેલા બંધાયેલો જૂનો એ! મહેલ જ છે. પેરિસની ધણી મહાન ઇમારતો વિશે આમ કહી શકાય એવું છે. આ મહેલની પાછળના ભાગમાં પ્રાચીન ફ્રાન્સનો પરિચય આપતાં વિવિધ પ્રકારનાં સંગ્રહસ્થાનો છે. આમાં એક સંગ્રહસ્થાન છે પ્રગતો પરિચય આપનારું, બીજું છે જહાજોનું, ત્રીજું છે હથિયારોનું, ચોથું ■ લોકકલાનું. અહીં રંગમંચ અને વિશાળ સભાખંડ પણ છે. આ સંગ્રહસ્થાનના અવલોકનથી ફ્રાન્સની પ્રાચીન મહત્તાનો યથાર્થ ખ્યાલ મળી રહે છે. ઇતિહાસનાં પાના વાચતાં મનમાં જે ચિત્રો ઊભાં થાય તે અહીં વધુ સ્પષ્ટ અને અસરકારક બની જાય છે. આ સંગ્રહસ્થાન જોતાં અમારાં મન પર યુરોપના વિકાસ વિશે એક નવી અસર પણ પેદા થઈ. યુરોપની ઉત્તિ ઓગણીસમી સદીના યાત્રિકયુગથી થઈ ■ એ વાત સાચી, પરંતુ એ યુગ, તે પહેલાંનાયુગનો બાળક જ હતો એમ અમે ત્યાં જોઈ શક્યા. આનો અર્થ એ કે દરેક દેશનો સાચો અને સ્થિર વિકાસ તો ક્રમિક જ થઈ શકે છે. ફ્રાન્સનો જૂનો જહાજો, હથિયારો, કલાની વસ્તુઓ વગેરે જોતાં એ પ્રગતિ વિશે ઊંડા આદરની લાગણી આપણાં મનમાં પેદા થવા વગર રહે નહિ.

આધુનિક કલાનું સંગ્રહસ્થાન ધણું વિશાળ છે. અનેક ખંડોમાં વિવિધ શૈલીનાં ચિત્રો ગોઠવાયાં છે. કેટલાક સિદ્ધપના નમૂનાઓ પણ છે.

વચ્ચે જે દરવાજા જેવી કુમારજી દેખાય છે તે છે વિજયનું સ્મારક.
ત્યાંથી એક સાથે બાર રસ્તાઓ નીકળે છે

આ બધા ઉપર અમે નજર ફેરવી, કોઈક જગ્યાએ સમજવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો, છતાં અમે એમાં વિશેષ રમ લઈ શક્યા નહિ, કાગ્જ આધુનિક કવાના અમારા અજ્ઞાન સિવાય બીજી કંઈ નહોતું. તે રાત્રે અમે પેરિસના રાત્રીમાર્ગો પર તેની ગોળા નિહાળવા માટે કેટલુંક ફર્યા. પેરિસને ફેરવાઈ લોકો પ્રકાશનગરી કહે છે તે અમુક અમે સાચું છે રાતની મૈત્રી વધારે હોય છે રેલવેઓ ત્યારે જાણ ત્યાં હોય છે દુનિયા માણસો રેલવેઓની જહાજ દૂરવેવથી સજ્જારેલા મહા જેની જગ્યાએ ખેસીને જાતજાતના દારૂઓની પ્યાલીઓ ગમગમતા હોય છે આપુ બધું જોઈ અમે પાછા ફર્યા અને બીજી સવારે પ્રથમ નેપોલિયને ગ્યેનુ વિજયનું સમારક અને પછી જગતિખ્યાત 'લૂર'નું સમ્રાટશાન જોવા ઉપજ્યા.

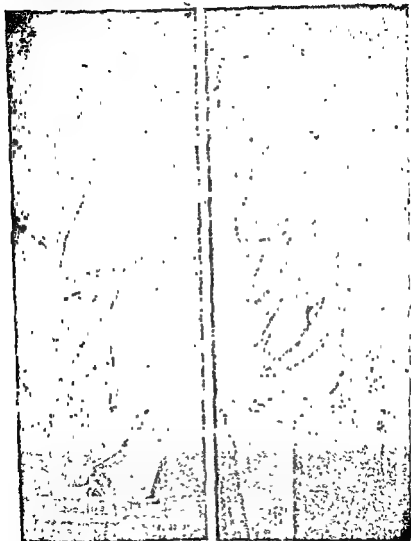
આ વિજયનું સમારક નેપોલિયને ૧૮૦૮ માં પેતાના સૈનિકોના વિજયની કીર્તિ માટે શરૂ કર્યું હતું ૧૮૩૬ સુધી તે પૂરું થઈ શક્યું નહિ. આજે એ સમારકની આસપાસ સુદૂર બગીચા જેવા નોક ૪ અને ત્યાંથી પેછા જાગના પેરિસને આવરી લે એવા એક સાથે માંડ રસ્તાઓ નીકળે છે આ સમારકના બધા ગતિઓ ઉપર નેપોલિયનના વિજયના ચિહ્નો છે. ક્યાના એ સુદૂર નમૂનાઓ છે વિજય સમારકની નીચે એક સાચી જાળ છે. હોય જોઈએ છે યુનિવર્સિટી હોય એંગે એનો દેખાવ છે આની નીચે ફ્રાન્સના કોઈ-આનામી—સૈનિકની કબર છે અને ઉપર આ જોઈત જોઈ છે દરકે પ્રવાસી આ જોઈતના દર્શન અનુભવ કરતો હશે સમારકની ઉપર પણ જઈ શકાય છે અને ત્યાંથી જ ફરતા બાર જેટલા વિશાળ માગેલી શોભા જોઈ શકાય છે.

વિજયનું સમારક નિહાળી ઘણાં મ્લાકો માળીશની તૈયારી સાથે અમે 'લૂર' નું સમ્રાટશાન જોવા માટે ઉપજ્યા આની પ્રસાસ વર્ષોથી સાબળી હતી ઘણાં લોકોનો એવો મત છે કે ફ્રાન્સિયન આ મોટામાં મોટું સમ્રાટશાન છે એ સાચું હોય કે ન હોય પણ અમે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે બેઝિયાએ સૌથી પહેલાં અમને કહ્યું કે આ સમ્રાટશાનના

એકથી ખીજા છેડા સુધી આલુમાણુ નજર નાખ્યા વિના ઝડપથી ચાલતા પણ એ ક્યાક લાગી જશે અને ત્યાં ઝડપથી ચાલવા માટે નહોતા ગયા, પરંતુ જ ગતની સર્વોચ્ચ ક્વાન્ટા ઉત્તમ નમૂનાઓ નીરખીને અમારા અતરને પ્રાપ્ત કરવા માટે ગયા હતા એટલે ‘લૂર’ની માહિતી આપતી પુસ્તિકા તથા નકશા પરથી પસંદગીના ખરે નક્કી કરી લીધા અને અવલોકન શરૂ કર્યું.

‘લૂર’નું સમ્પ્રદરશ્યાન જે ઈમાગતમા ગોઠવવામા આવ્યું છે તે પણ પ્રાચીન મહેલ જ છે તેની સામે વિશાળ બાગ, વિવિધ પ્રતિમાઓ, સુંદર માર્ગો ગોઠવાયેલા છે લગભગ છમે વર્ષ પહેલાનો આ મહેલ આજે પણ એટલો જ શોભાપમાન લાગે છે એમા ચિત્રો, વિદ્યો અન પ્રાચીન વસ્તુઓ ન હોય તો પણ એક રચના તરીકે તે જોવા જવું જાણ્યો લગભગ ૧૪મી સદીથી એમા કનાની વસ્તુઓ એકત્ર થતી આવી છે અને આજે તો તે પરાકાષ્ટાએ પહોંચી છે. ફ્રાન્સ, ઇટાલી, સ્પેઇન ઇલેન્ડ જર્મની, હંગારી અને અમેરિકાની વિવિધ કલાશાળા એના ઉત્તમ નમૂનાઓ અહીં જોવા મળે છે જગતના મહાન કલાકારો અને શિક્ષકોની સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાતી કૃતિઓ ‘લૂર’મા સમ્પ્રદાયેતી છે ‘મોનાલીસા’નું ચિત્ર અને ‘વિનસ ડ’મેનો’ની પ્રતિમા પણ અહીં છે દરેકજ દુનિયાભરના દેશોમાથી હજારો માણસો ‘લૂર’ના દર્શન માટે આવે છે.

‘લૂર’મા દાખલ થતા નવો કૂચી વધુ લાગા પહેલા ખડમા બને બાણુએ ઉત્તમ સિવ્વચાકૃતિઓ નજરે પડે છે આવા તો અનેક ખડા ત્યાં છે કેવળ આ એક ખડતુ કીલ્ચરથી અવલોકન કરવું હોય તો આખો દિવસ પસાર થઈ જાય ત્યાંથી ઉપર ચડીએ છીએ ત્યાં વિરાટ આકારની મે કુવતનીઓ ગોઠવેતી દેખાય છે એ બને વચ્ચે લાણુ અતર છે, ત્યાં કધક એવી ગોઠવણુ કરેતી છે કે નને કુવદાની પામે ઊનેવા માણુઓ એકમીજ સાથે અત્યંત ધીમા સ્વરે પણ વાતો કરી શકે આરસની આ કુવદાનીઓ ઉપરના કોતરકામને જોઈને સરેજ

‘લુર’ માં ‘વિનસ દ’ મેલો’ ની પ્રતિમાની બે તસ્વીરો

આગળ વધીએ 'ત્યાં વિનસ દ' મેલો'ની પ્રતિમા આપણી આંખને રોડી લેતી સામે જ બેઠેલી દેખાય છે. એની આસપાસ ઘણી પ્રતિમાઓ છે, છતાં તારાઓની વચ્ચે જેમ ચંદ્ર પ્રકાશે તેમ તે પોતાનું મહત્વ રચાપે છે.

એ પછી ચિત્રોના ખંડમાં દાખલ થઈએ છીએ અને અનેક ચિત્રોને નિદાગતાં 'મોનાલીસા' પામે પહોંચીએ છીએ. અહીં મોનાલીસાનું

જગવિખ્યાત ચિત્ર
મોનાલીસા

શક્તિની બહાર છે એમ કબૂલ કરવામાં નમ્રતાની રજૂઆત નથી, પણ કેવળ હકીકતનો ઉજ્જેષ છે. સમય હોય તો આ ચિત્રો અને શિલ્પો અંગે પૂરતું સાહિત્ય પ્રથમથી વાંચી લેવું જોઈએ અને તેના નિરીક્ષણ વખતે કોઈ કલાકારને સાથે રાખવા જોઈએ. અમે તો અગાઉ કહ્યું તેમ, કોઈ શરતમાં બિતર્યાં નેઈએ તેવા રચયી કુઃ હર્ના અને કંઈક અસાધારણ

મુગ ચિત્ર છે અને તેની અતુકૃતિઓ પણ છે. અમારા જેવા જાડી નજરે જોનારને મૂળ અને અતુકૃતિ વચ્ચેનો ભેદ સમજાય નહિ, પરંતુ કોઈ કલાના ગાતાને પૂછીએ છીએ તો એ લિન્ન લિન્ન ચિત્રોમાંની મોનાલીસાના હોઠ પરના રિમત અને કામગતાથી એકબીજા પર ગ્રહવેલા દાઢના પંગ વચ્ચેનો ભેદ આપણને સમજાવે છે. અમે ત્યાં પહોંચ્યાં ત્યારે પણ આજના ફાન્સના એક શ્રેષ્ઠ ગણાતા કલાકાર 'મોનાલીસા'ને ફક્ત પર ઉતારી રહ્યા હતા. કીક કીક સમય ત્યાં ગાળીને અમે આગળ વધ્યાં. આ ચિત્રો અને શિલ્પોનું વર્ણન કરવાનું અમારી

જોવા મળે ત્યાં જ થોભતાં હતાં. છતાં મન પર 'લૂર'ની જે છાપ લઈ આવી્યાં છીએ તે વર્ષો સુધી ભુંસાવાની નથી એટલું જરૂર કહી શકીએ.

'લૂર'નું એ સંગ્રહસ્થાન વર્ણવી ન શકાય તેટલું સમૃદ્ધ છે. એના એક એક ખંડમાં કરોડો રૂપિયાની કિંમત જોવા મળેલી કલાકૃતિઓ સંગ્રહાયેલી છે. તથા હજારથી વધુ શિલ્પકૃતિઓ છે. અઢી હજારથી વધુ ચિત્રો છે અને નાના ચિત્રોનો તો કોઈ પાર નથી. તેમાં જ ખંડોમાં પ્રાચીન અવશેષો સંઘરવામાં આવ્યા છે. એ બધાનો રોમાંચક ઇતિહાસ સમજતાં તો વર્ષો વીની જાય એમ છે. ગ્રીસ, રોમ, ઇજિપ્ત વગેરેના અવશેષો અહીં સરી સંખ્યામાં જોવા મળે છે. અલખત, ફ્રાન્સનું તો લગભગ બધું જ આ 'લૂર'માંથી મેળવી શકાય એવી સ્થિતિ છે. છેક મોડી સાંજે આ સંગ્રહસ્થાન જોઈને અમે પાછાં રૂપાં ત્યારે બીજું કંઈ પણ જોવાની શક્તિ અમારા મનમાં રહી ન હતી. રોમના વેટિકનથી અમે પ્રભાવિત થયાં હતાં. 'લૂર' પણ એટલો જ પ્રભાવ અમારા મન પર પાડ્યો હોય. આ મધુર અને આહ્લાદક અસરોને માણતાં અમે મોડી રાત સુધી 'લૂર'ની આસપાસ ભેંસ, ફર્યાં, જમ્યાં.

ચેરિસના રમ્ય સ્થળો જોવામાં ત્યાંનાં અર્થકારણ, ગજકારણ ને પ્રગલ્ભવનને અમે ભૂલી ગયા નહોતા. ત્યાં જતા ને જોને મળતાં ત્યાં એ વિશે વાતચીત કરી લેતા. જે સાહિત્ય મળે તે પણ વાચતા. ફ્રેન્ચ ભાષા તો જાણતા નહોતા, પરંતુ અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રો મેળવીને જોઈ જતાં. અમેરિકાના અખબારોની યુરોપીય આવૃત્તિ અને લંડનનાં પત્રો પર નજર ફરી જતી. મુખ્ય ધ્યાન ફરવામાં ને જોવામાં હતું છતાં બીજું ઘણું ઘણું જાણી શકાતું હતું.

સૌથી ઘેરી છાપ અમારા મન પર એ પડી કે ચેરિસના અને તેને સમગ્ર ફ્રાન્સનું પ્રતિનિધિ ગણીએ તો ફ્રાન્સના લોકો દ'ગોલના શાસન પછી રિધરતા અનુભવના લાગ્યા છે ને ફરીને વિશ્વના રાજકારણમાં તેઓ ઉત્તન મસ્તકે જોવા રહી શકશે એમ માનવી માગ્યા છે. પ્રમુખ દ'ગોલ

વિશે મારા મનમાં એવી લાગણી હતી કે ફ્રાન્સની ચોક્કસ પરિસ્થિતિને કારણે એના હાથમાં સત્તાનાં સૂત્રો આવી ગયાં છે, પરંતુ પેરિસની દવામાંથી જળવા મળ્યું કે ફ્રાન્સની પ્રજાની આકાંક્ષાઓનું દ'ગોલસ અત્યારે પ્રતીક બની ગયા છે. પ્રમુખ દ'ગોલસને જ નહિ, સમગ્ર ફ્રાન્સને મૂંઝવતો અને દ'ગોલસને સત્તા પર લાવવાનું નિમિત્ત બનેલો અદ્ભુતરીઆનો સવાસ હજી ઊકસ્યો નથી. ફ્રાન્સે છેલ્લી જે દરખાસ્તો રજૂ કરી છે તે ત્યારે વાતાવરણમાં નહોતી. અદ્ભુતરીઆને કારણે કેટલાક લોકો એમ કહેતા હતા કે દ'ગોલસ એમાં સફળ નહિ થાય તો વહેંચેમોડે ઊધણી પડશે. આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં ઊંડા રસ ધરાવનારાઓમાં કેટલાક લોકો જર્મની વિશે ચિંતા બનાવતા, બ્રિટનથી સાવધ રહેવાની વાત કરતા અને અમેરિકાનું વર્ચસ્વ ઓછું થાય એવી ધમ્મજા વ્યક્ત કરતા. જનમુલ દ'ગોલસ સત્તા પર આવ્યા પછી એમણે પવિત્રી જૂથમાં જે રીતે વર્તવા માંડ્યું છે તેમાં ફ્રેન્ચ પ્રજાના માનસનો પડઢો પડે છે એમ માનવામાં દરકત નથી.

ફ્રાન્સનો ઇતિહાસ ધણો પ્રચીન. સાહિત્યકક્ષામાં એનું સ્થાન ઉન્નત. એક કાળે સરકરી ને આર્થિક તાકાત પણ ગણનાપાત્ર ફ્રેન્ચ પ્રજામાં ભૂતકાળનું આ અભિમાન તરત જ જોઈ શકાય પોતાની ભાષાનો આગ્રહ તો એટલો કે અંગ્રેજનું માત્ર હોય તો મે વિદેશીઓ સાથે ફ્રેન્ચમાં બોલે આન તો સમગ્ર યુરોપમાં ફ્રેન્ચનો પ્રભાવ વધારે છે, પણ અંગ્રેજ ધીમે ધીમે એ સ્થાન સર્પ લેશે એવો ભય સેવાય છે. બ્રિટનની સામે યુરોપના દેશોમાં જે પૂર્વગ્રહો છે તે અમેરિકા સામે હજી નથી તેથી જ અંગ્રેજ ભાષા તથા અમેરિકાની જીવનપદ્ધતિની અસર ફેલાતી જાય છે. દ'ગોલસનું ફ્રાન્સ આમાંથી મુક્ત થવા અને ફરીને પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તારવા મથતું હોય એમ ત્યાં જોઈ શકાય છે. ખીન્ને વિશ્વયુદ્ધમાં યુરોપની ચાર મહાસત્તાઓ, અમેરિકા, રશિયા, બ્રિટન અને ફ્રાન્સમાં એક ફ્રાન્સ જ હિટલરના સપૂર્ણ કબજા નીચે આવ્યું હતું અને તદ્દન નબળું પુરવાર થયું હતું. દ'ગોલસ એ વખતે ફ્રાન્સના ઉદ્ધારક બન્યા તેમાં એની તાકાત કરતાં બ્રિટન-અમેરિકાની તાકાત વિશેષ

કારણબૂત બની હતી ક્રાન્સને આ સ્થિતિનું જીંડુ દુઃખ છે વધુમાં, પરાજય પામેલું જર્મની અત્યંત વેગથી આર્થિક, રાજકીય ને લશ્કરી ગીતે બળવાન થતું જાય છે ને અમેરિકા તેના તરફ વધુ ધ્યાન આપે છે તેનો રોપ પણ ત્યાં દેખાય છે

ફ્રેન્ચ પ્રજા પ્રકૃતિથી સ્વાતંત્ર્ય-પ્રિય છે, પરંતુ એની સ્વતંત્રતાને આઘાત-પ્રમોહની મર્યાદા હોય, એવી છાપ અમારા મન પર પડી છે. સ્થિરતા મળે, સલામતી મળે, સુખસગનડમાં બાધા ન આવે, રોજની જીવનવ્યવહારમાં બહુ દુખ ન થાય તો આ પ્રજા બધારણુ ને માફ કરણુમાં સ્વતંત્રતા પર મર્યાદા મુકાતી હોય તો તે સ્વીકારી લે, એનું અમને લાગ્યું બ્રિટનમાં એવી જુદી જ અનુભવ આપણને થાય અમેરિકાની વાત તો તદ્દન નિરાશી લોકશાહીનો વ્યવસ્થિત વિકાસ ને બ્રિટનમાં જોવા મળે તો ક્રાન્સમાં દેખાય નહિ ક્રાન્સમાં અનેક રાજકીય પક્ષો અમના તો એકઠાથું શાસન થનાનું કારણ પણ એ જ આને અર્થ એ નહિ કે ત્યાં સરમુખત્યારી ચાલી શકે સરમુખત્યારો જીવનના સંઘળા હોયોમાં સત્તા વિસ્તારે, ક્રાન્સની પ્રજા એ સહન કરી શકે નહિ. પેરિસમાં ફરતા અમને સતત એમ થયા ક્યું કે ગાંડીય પદ્ધતિ ને બધારણુ પ્રજાની પ્રાચીન પરંપરાને અનુરૂપ હોય નો જ સફળતા મળે નવી ઢાંઢ પરંપરા સ્થાપિત કરવી હોય તો શક્તિશાળી વ્યક્તિનું નેતૃત્વ અને અમુક સમય સુધી આવાત-પ્રત્યાધાન અનિવાર્ય બની જાય

ફ્રેન્ચ બ્રિટન યુરોપમાં છે છતાં તેનાથી નિરાણું છે એક ગીતે જોઈએ તો યુરોપનો દરેક દેસ નોખું વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે તેના ભાષા જ નહિ, સરકૃતિની અને નૃત્તિની ભિન્નતા પણ આપણને દેખાય રશિયાને બાદ કરતા યુરોપમાં સ્થિતિરની દૃષ્ટિએ ક્રાન્સ સૌથી મોટું છે એનો વિચાર ને લાખ ગાર દબાવે એવસ માઈતી અને એની વસતિ ગાર દરેક આગીસ તાખધી વડુ છે ક્રાન્સનું ચતુર્થ ક્રાન્કમાં છે એક ઉપિયાના લગભગ નેનું ક્રાન્ક મળે ખાતગી બળગમાં

એક ડાયરના ૪૨૦ને બદલે ૫૦૦-૬૦૦ સુધી ફાન્ક મળે છે અને આવા દલાલીના બેટા પણ પૌરસની જગરમાં ચાલ જાય છે ફાન્સનું અન્ન-ઉત્પાદન ઘણું સારું છે દૂધ ને પનીરમાં પણ એ આગળ છે. દારૂની તો વાત જ ન પૂછી! કચેડો ફાન્કનો દારૂ એ નિકાસ કરે છે એની જાતોનેયે પાર નથી ફાન્સનાં દારૂ અને ચીઝ બહુ વખણાય છે ખનિજમાં ફાન્સો અને લોખંડ સાત પ્રમાણમાં છે ઉલોગોમાં મોટરો, રેલમ, કેમિકલ્સ, પ્રસાધનો આગળ તરી આવે છે ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન છે ના પાંચ વર્ષમાં દોડુ થયું છે આયાત-નિકાસમાં એ ખાધવાળો અને અમેરિકાની વિપુલ સહાય ન મળે તો મુશીબતમાં મુકાર્જ જાય એવો દેશ છે આમ છતાં 'બાગ્યુ તો ચે બરૂચ' એ રીતે ઉત્પાદનમાં એનો નજર રશિયા, બ્રિટન અને એકાદ-બે બીજા દેશો પછી આવે છે વિમાનવ્યવહારમાં એનો નજર ત્રીજો એન્ટુમિનિયમમાં પાંચમો, વિદ્યુત શક્તિમાં સાતમો, કુલ ઉત્પાદનમાં છઠ્ઠો બ્યાપારી જહાજોમાં સાતમો, મોટર ઉત્પાદનમાં એથો, લોખંડમાં પાંચમો, લશ્કરમાં પાંચમો અને મુદ્દજહાજોમાં એથો, પરંતુ છેલ્લા બેમાં ત્રીજા નમરથી એ ધણું પાછળ

ફાન્સના રાજકીય પનટાઓમાં આર્થિક જાનતોએ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે એ પછીનું સ્થાન આવે એના સામ્રાજ્યનું આમાં પણ સામ્રાજ્ય સાચવવા માટે વિપુલ પ્રમાણમાં નાણા ખર્ચવા પડે તેની અસર વિશેષ ધ્યાનમાં મૂકીને પોતાના મર્યાદાને સામ્રાજ્ય ગણવાનો ઇનકાર કરી 'સહ તરીકે ઓગળાવવાનો દલ ધણા વરસથી કર્યો કર્યો છે' દગોલ સત્તા પર આવ્યા પછી અમુક ભાગો ફાન્સના પ્રાંતો ગણાય, અમુક જોડાયે ના ગણાય અમુક સમવાય-તત્વના ભાગ ગણાય એવી વ્યવસ્થા છે, પરંતુ આ તો 'નામરૂપ જૂજવા અતે હેમનું હેમ' એવી સ્થિતિ છે ફાન્સનું સામ્રાજ્ય આફ્રિકા એશિયા અમેરિકામાં વિસ્તરેલું છે ફાન્સ કરતાં તેના વિસ્તાર-વસતિ ધણા વધારે છે બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં ફાન્સનો પ્રભાવ ઘૂંટતા આ સામ્રાજ્ય સાચવવાનું મુશ્કેલ જની ગયું છે ૧૯૫૪માં જર્મનીની કોલ્કોટીને પરિણામે પ્રથમ ઉત્તર-દક્ષિણ વીચેટનામ, પછી

પેરિસ : ફ્રાન્સનો અરીસો

બંધારણ
મેળવી

ફ્રાંસીયા અને છેવટે લાઓસ ગુમાવ્યાં. આફ્રિકામાં મેરોક્કો અને
ટ્યુનિઝિયા ખોવાં અને અલ્જીરીઆ કાંટાની પથારી જેવું બની ગયું
છે. દ'ગોલે બંધારણ પર લોકમત લીધો તેને પરિણામે આફ્રિકાનું ફ્રેન્ચ ગીની
અતઃત્ર થયું છે. અલ્જીરીઆને જાળવવા ફ્રાન્સની દરેક સરકારે કાળજીતૂટ
મહેનત કરી છે, પરંતુ તેથી અલ્જીરીઆની રાષ્ટ્રીય ભાવના તૂટવાને
બદલે ફ્રાન્સના આર્થિક ને રાજકીય કાળજી પર જ ફટકા પડતા રહ્યા છે.

૧૯૧૪-૧૮ ના યુદ્ધની સરખામણીમાં બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં ફ્રાન્સને
ખુવારી ઓછી સહન કરવી પડી છે. આંકડાઓ જોઈએ તો પહેલામાં
~~૧૪ લાખ~~ માણસો મરાયા હતા અને ૪૩ લાખ ધાવણ થયા હતા.
બીજામાં માત્ર ૭ લાખ મર્યાં અને ૪ લાખ ધવાયા. એ જ રીતે
ગુસ્સાનનું પ્રમાણ પણ બીજામાં ધણુ ઓછુ રહ્યું, પરંતુ ફ્રાન્સે ૧૯૪૦માં
જે દેખાવ કર્યો તેથી તેની આંતરિક શક્તિ ને બાલ્ય પ્રતિષ્ઠા તૂટી ગયાં.
દિલ્લેરે ફ્રાન્સ પર ૧૯૪૦ના એમાં આક્રમણ કર્યું હતું અને કેટલોક
મદદેશ છૂતી લીધો હતો. મેની આખરમાં પેરિસ તરફ ધસારો કર્યો ૩૭
જૂને પહેલો બોમ્બમારો થયો ને સાણસાબૃહ આગળ વધ્યો. ફ્રાન્સના
સત્તાધીશો એ જ વખતે અંદરથી તૂટી પડ્યા માત્ર ૧૦ દિવસમાં
એમજો પેરિસને 'મુક્ત નગર' જાહેર કરી પીછેહઠ કરી દીધી. દિલ્લેરને
સ્વરિતકધ્વજ એફિલ પર ફરક્યો ને ફ્રાન્સના બે ભાગવા પડ્યા. આગળ
જતાં બીજે ભાગ પણ દિલ્લેર ગળી ગયો એ પછી લગભગ ચાર વર્ષ
ફ્રાન્સ મુક્ત થયું અને જનરલ દ'ગોલ એનો તારણદાર ગણાયો. સ્વભા-
વિક ગીતે એના જ હાથમાં સત્તાના સૂત્રો આવ્યા એણે ફ્રાન્સને નવું
બંધારણ આપી ગ્રાંથુ પ્રજાસત્તાક જાહેર કર્યું, પરંતુ એ બંધારણ
અમલમાં આવે તે પહેલાં એ ફેંકાન ગયો હમણાં એણે પાંચમું
પ્રજાસત્તાક જાહેર કર્યું છે. ગ્રાંથા અને પાંચમા પ્રજાસત્તાકમાં ધણો ફેર
છે, એટલે ભૂતકાળની પરિસ્થિતિનું તત્કાળ પુનરાવર્તન થવાનો સંભવ
દેખાતો નથી.

૩૧" આ પ્રગસતાકોનો ઇતિહાસ પણ જાણવા જેવો છે. ફ્રાન્સમાં ૧૭૮૬-૧૭૮૭ માં લોકક્રાંતિ થઈ, આ ક્રાંતિનાં નિશાનો આજેય પેરિસમાં જોઈ શકાય છે. જેસ્ટાઈઝનો કિલ્લો કાગઝાર તરીકે વપરાતો હતો. ૧૭૮૯ ના જુલાઈની ૧૪ મી તારીખે એ તૂટ્યો. ફ્રાન્સનો એ સ્વાતંત્ર્ય દિન ગણાય છે. ૧૭૯૨ માં પ્રથમ પ્રગસતાકની સ્થાપના થઈ, ૧૭૯૯ માં નેપોલિયન સત્તા પર આવતાં તેનો અંત આવ્યો. નેપોલિયને સામ્રાજ્ય જમાવ્યું. ૧૮૧૪ માં એ તૂટી પડ્યો અને '૨૧ માં મરી ગયો. ૧૮૧૪ માં ફરી રાજાશાહી આવી. તેની સામે ૧૮૩૦ માં બળવો થયો, પણ ખીલું પ્રગસતાક સ્થપાયું છેક ૧૮૪૮ માં. નેપોલિયન ત્રીજે ત્યારે તેનો પ્રમુખ બન્યો, પરંતુ ચાર વર્ષમાં એ સર્વસત્તા ધારણ કરી રાજ બની બેઠો. ત્રીજું પ્રગસતાક સ્થાપ્યું ૧૮૭૦ માં. એની આવરદા ૧૯૪૦ સુધી રહી. એ પછીનાં જાને પ્રગસતાકો સ્થાપવાનું માન દ'ગોલને કાળે ગયું છે. આ સુકી હાકીકતો એટલા માટે જાહો રજૂ કરી છે કે ફ્રાન્સની પ્રગ અને તેના રાજકર્તાઓનાં માનસનો પરિવર્તન મળી રહે. કાર્ક પણ પ્રગ પોતાના ભૂતકાળથી સર્વાં શે મુક્ત થઈ શકતી નથી. ક્રાંતિ, પ્રગસતાક, રાજાશાહી, ક્રાંતિ, પ્રગસતાક, આ છે ફ્રાન્સની પરંપરા. ૧૭૮૯ ની ક્રાંતિના મૂળમાં પ્રગની જાયાનક ગરીબી હતી અને છેલ્લા ત્રણપણદામાં પણ આર્થિક કારણ જ મુખ્ય હતું.

ખીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી અમેરિકાની સહાયથી ફ્રાન્સ ગાડું ગબડાવતું હતું. એ પહેલાં પણ 'માર્શલ યોજના'નું ઈજેકશન તેને આપવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ બાવો વધતા હતા, અગ્રણ્યું મૃત્યુ ધટતું જતું હતું, કરવેરા વધાર્યા વિના આરોવારો નહોતો. હિંદી ચીનની લગાઈ ફ્રાન્સની તિજોરીનું તળિયું તોડતી હતી. એ પછી અંતરીઆએ તો માનવખુવારી અને આર્થિક પાવમાલી એક સાથે પેદા કર્યાં. દ'ગોલ સત્તા પર આવ્યાની આ છે નક્કર ભૂમિકા. તંત્રપલટો આકસ્મિક કે અકારણ નથી હોતો તેનો ફ્રાન્સે પુરાવો આપ્યો છે. જનરલ દ'ગોલે ૧૯૫૮ ના જૂનમાં સત્તા મહણ કરી, એ પછી પ્રથમ એણે—રામકીય

પક્ષોને અને પછી લશ્કરી અમલદારોને દબાવ્યા. ત્યારબાદ નવું બંધારણ આપ્યું તે તે પર લોકમત લેતા ૮૦ ટકાથી વધુ મતો એણે મેળવી લીધા ફ્રાન્સનું નવું બંધારણ તેના પ્રમુખને એટલે આજે દેશોલને લગભગ સરમુખત્યાર બનાવી દે છે. પ્રમુખની પાસે સર્વ કારોબારી સત્તા છે. એ વડા પ્રધાનની નિમજૂક કરે છે ધારાસભા વિખેરી શકે છે. પ્રધાનો ધારાસભાના સભ્યો હોતા નથી. રાષ્ટ્રીય ધારાસભાએ અદાબત્ર, કેળવણી, આરોગ્ય વગેરે પ્રશ્નો વિચારવાના હોય છે 'મહાન રાષ્ટ્રીય કટોકટી' ને નામે ફ્રાન્સમા આ સ્થિતિ આવી છે લશ્કરી તાનીમ ધણી વર્ષોથી ફરજિયાત છે દેશોલ એક બાજુ લશ્કરી તાકાત વધારે છે ને તેના પર અકુશ પશુ રાખે છે, બીજી બાજુ નાજદીય ક્ષેત્રે લોકશાહીને વિકાસ રધવામા આવે છે.

ફ્રાન્સની યુરોપીય પ્રજાની આજની જરૂરિયાતો—આર્થિક સ્થિતિમા સુધારા, રાજકીય સ્થિરતા, આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે પ્રભાવ, વગેરે, નિત્ય જીવનના બ્યવહારમા સ્વતંત્રતા પર તરાપ ન પડે તે રીતે જળવાશે ત્યા સુધી પ્રમુખ દેશોલને વાધો આવે એવું દેખાતું નથી. પેરિસની બજારો માલ-સામાન અને ધરાકોથી ઊભરામ છે. આમોદ-પ્રમોદના સ્થળો પર લોકોની બીડનો પાર નથી લોકો કોઈ પણ વિષય પર ખાનગીમા ને જાહેરમા ચર્ચા કરી શકે છે. વાણી, લેખનનું સ્વાતંત્ર્ય છે. મોસ્કો કે લેનિનપ્રાંત જેવું કધામણ્ય પેરિસમા બોવા મગે નહિ બીજા વિશ્વયુદ્ધમા ફ્રાન્સે શરણાગતિ સ્વીકારતા એનું તેજ હજાર્થ ગયું, પરંતુ કવેનર સવામત રહ્યું. જર્મનીમા અમને જે નરચનાનો પુરુષાર્થ બોના મળ્યો તેની અહીં ગાખી પણ ચર્ચ શકી નહિ પેરિસને તો મપૂણ બચાવી લેવામા આવ્યું હતું એટલે ઐતિહાસિક અને કલાના બધા સ્થળો આગાદ હતા.

'૧૨'થી પ્રભાવિત થયેલા અમે તે પછી બીજા સમ્રહસ્થાનો બોવા ન ગયા બેરટાઇનનો કિલ્લો, ૧૪૦૦૦ ચોરસનારનો વિસ્તાર ધરાવતું વિરાટ ને કલામય થિએટર, એક કામે રાજમહેલ, જ્યાં રાજકુટુંબ જાદીવાન બન્યું હતું તે ન્યાયમંદિર, વિદ્યાળ વિદ્યાપીઠ અને કલાશાળાઓ, વગેરેનું

આપું અવલોકન કરી અમે સંતોષ માન્યો. પેરિસની બૂગર્મ રેલવેનો પરિચય પણ અમે મેળવ્યો. આ પહેલાં મોરકો ને લેનિનગ્રાડમાં મેં બૂગર્મ રેલવે જોઈ હતી અને આ પછી લંડન, ન્યુયોર્ક, ટોક્યોમાં તે જોઈ. મારી દૃષ્ટિએ સૌથી ઉત્તમ મોરકોની બૂગર્મ રેલવે- અને-સૌથી કનિષ્ઠ પેરિસની એનાં સ્ટેશનો અને પ્લેટફોર્મો પણ અવાવર ગ્રામ્યો જેવાં અમને લાગ્યાં. જ્યારે મોરકો ને લેનિનગ્રાડમાં એ મહેસ જેવાં દેખાય. વસ્તુઓની ખરીદીમાં પેરિસમાં ઘણી વિવિધતાઓ મળે, પરંતુ સુરોપના કાંઈપણ શહેર કરતાં પેરિસનું જીવન અને વસ્તુઓના લાવો અમને વધુ ખર્ચાળ લાગ્યાં. અલગત, અમેરિકાની તો વાત જ નિરાળી.

પેરિસમાં ઘણું જોવા પછી પણ એ સ્થળો જોવાનો અમારા મનમાં લોભ હતો. એક નેપોલિયનનું સ્મારક, કબર કહીએ તોયે ચાલે, એની જ સાથે ધાયલ સૈનિકો મારેની ઇમારત તથા તેનું સંગ્રહસ્થાન. ખીણું રથજી અમને આકર્ષી ગયું હતું તે નોત્રેદામનું દેવળ—તથા આસપાસની જગ્યાઓ. આનાતોલ ફાન્સ અને વિક્ટોર હ્યુગોનાં સાહિત્યમાં નોત્રેદામની આસપાસ વણાયેલી કથાઓએ આ આકર્ષણ પેદા કર્યું હતું. અમારા યજમાનની સાથે અમે પ્રથમ ધાયલ સૈનિકોની ઇમારત જોવા ગયાં. ત્યાં જાતજાતના હથિયારોના નમૂનાઓ, છે-પ્રાચીન અને અર્વાચીન, એની પાછળ મોટા ધુમ્મસાળું નેપોલિયનનું સ્મારક છે. આ રથજી અવરથ જેવું જોઈએ. ચારે બાજુ ધ્વજો અને પ્રતીકાથી ચોક્કસ પ્રકારનું વાતાવરણ સરળત્ર છે. નેપોલિયનનું સ્મારક વચ્ચે છે. એની મહત્તાની અસર આપણા પર થાય એવી એની રચના છે. ઉપરથી એના પર પ્રકાશ આવે તેવી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. આજુબાજુ ખીણ ફ્રેન્ચ વીરોની પ્રતિમાઓ ગોઠવેલી છે. એની નજીકમાં છે રાષ્ટ્રીય ધારાસભાની ઇમારત, ફાન્સનું એ સંસદગૃહ. અમે ગયાં ત્યારે તેની બેઠક ચાલતી નહોતી, નહિ તો ઝાંખી કરી લેવાનું ચૂકત નહિ.

નોત્રેદામનું દેવળ સીન નદી વચ્ચેના નાના બેટ પર આવેલું છે. અહીં આજુબાજુ પ્રાચીન પેરિસનાં દ્રશ્યન થાય છે, આ દેવળની

નોવેશમ લેતે લોના અનેક જાગ્યા શવલી થાય.

આસપાસ અનેક કથાઓ ગૂંચાયેલી છે. એની ખુબ્બ ખાલુએ દરવાજાઓની ઉપરની અટારીમાં ૨૮ જેટલી સુંદર પ્રતિમાઓ છે. ૧૧૬૩માં આ દેવળનો પાયો નાખવામાં આવેલા અને ૧૨૪૦ માં તે પૂરું થયેલું. ફ્રાન્સના રાજાઓના ધણા પ્રસંગો આની સાથે સંકળાયેલા છે. ફ્રાન્સની પ્રથમ ક્રાંતિ વખતે નોત્રેદામ પણ ક્રાંતિકારીઓનો શિકાર બન્યું હતું અને તેને ધણી દાનિ પહોંચાડવામાં આવી હતી. એ પછી બધું ફીક કરી લેવામાં આવ્યું હતું એમ કહેવાય છે. યુરોપની ગોથિક કલાનો આ દેવળ અને તેનું સ્થાપત્ય ઉત્તમ નમૂનો ગણાય. અમે ત્યાં ધણો સમય ગાળ્યો. રાજાઓની વાતો અને દેવળમાં આવેલાં પરિવર્તનો અંગે હકીકતો અને દંતકથાઓ સાંભળવામાં ખૂબ આનંદ આવ્યો. નોત્રેદામના મિનારાની ઊંચાઈ ૨૨૩ ફૂટની છે. દેવળની લંબાઈ-પહોળાઈ અનુક્રમે ૪૨૬ અને ૧૭૦ ફૂટ છે. એ જેટલું વિશાળ અને લગ્ન છે તેટલું આકર્ષક પણ છે, એની અટારી પરથી પુરાણા પેરિસનું નિરીક્ષણ થઈ શકે છે.

પેરિસ અમે પૂરું હતું. રાજાઓના મહેલો ને તેના વૈભવોનાં સાધનો જેમ જોયાં, તેમ કઝાના ઉત્તમ નમૂનાઓ પણ નીરખ્યા. આ પેરિસની સાથે આપણને કરોજી જ સંબંધ ન હોય તોય તેનો પ્રભાવ આજની કે ભવિષ્યની દુનિયામાં ઘટે નહિ એવી મનમાં લાગણી થઈ આવે એટલી એની વિશેષતાઓ છે. અમે એવી મમતા સાથે ત્યાંથી વિદાય લીધી હતી. પેરિસનું લોકજીવન કેવળ ઉપર ઉપરથી જ જોવાયું, કારણ કે અમારું મન હવે લંડન અને તેની આસપાસના પ્રદેશ તરફ અમને ખેંચી રહ્યું હતું. લંડનમાં પાંચ દિવસ ગાળીને વોશિંગ્ટનને માર્ગે પ્રયાણ કરવાનું હતું; એટલે યુરોપનો અમારો એ છેલ્લો મુકામ હતો. તા. ૧૫મી મેની બપોરે અમે ફ્રાન્સથી લંડન જવા માટે વિમાન માર્ગે જવાના થયાં. લંડન અને એટલિસ્ટનનો પરિચય મેળવવા ઉપરાંત કેટલાક હિંદી મિત્રોને પણ મળવાની લાગણી અમે અનુભવી રહ્યાં.

૮. મહાનગરી લંડન

પેરિસથી લંડન સુધીનો વિમાની પ્રવાસ સુખદ હતો. આકાશમાંથી લંડનનું નિરીક્ષણ કરતાં વર્ગોની ઇચ્છા પૂરી થતી હોય એવો ભાવ મનમાં આવી જતો હતો. વિમાની મથકથી શહેરની કચેરીએ જતાં અને ત્યાંથી લંડનના મધ્યભાગમાં આવેલી હોટેલ સુધી પહોંચતાં લંડનનું અમે જે અવલોકન કર્યું તે ખરેખર મુંબઈનું સ્મરણ જગાડતું હતું. મુંબઈ અને લંડન વચ્ચેનું સામ્ય પ્રથમ તો ડાબી બાજુએ ચાલતાં વાહનોથી, પછી મકાનો, રસ્તાઓ, પગથીઓ, વસ્તુભંડારો, વાહનો વગેરેથી અમે નિહાળ્યું; પરંતુ લંડનની વિશિષ્ટતા શોધી કાઢવાના અમારા માનસિક વલણમાં એ પછી પણ કશો ફેર પડ્યો નહિ. આ વિશિષ્ટતા તે પછી તો અમને વારંવાર દેખાવા લાગી, અમને એમ પણ થયું કે મુંબઈ અને લંડન વચ્ચે જે સામ્ય છે તે તો કેવળ કલેષરતું-ઉપરના પડતું જ છે. અંદરથી બંને શહેરો નિરાળાં છે. લંડનની બહાર જ્યારે અમે નીકળ્યાં ત્યારે તો એ દેશની અનેક વિશેષતાઓ અમારાં અંતરના ઊંડાણને સ્પર્શી ગઈ.

બપોર નમતાં અમે રિજન્ટ હોટેલમાં ગોઠવાઈ ગયાં હતાં. મુંબઈ છોડ્યે ત્રણ સપ્તાહ થઈ ગયાં હતાં અને દરેક શહેરમાં ઝડપથી બધું કેમ જોઈ લેતું તેનો અમને અનુભવ હતો એટલે સ્વસ્થ થઈને તરત જ બહાર નીકળી પડ્યાં. જમ્મરોનું અવલોકન કરતાં અમે સૌથી પહેલાં પહોંચ્યાં બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં. એની પ્રશંસા વર્ષોથી સાંભળી હતી. રોમમાં જે મહારવ વેટિકનનું અને પેરિસમાં લૂવ્રનું તે અંદી મ્યુઝિયમ તથા નેશનલ ગેલેરીનું. આ મ્યુઝિયમ વિવિધ પ્રકારની

આમજ્ઞાનજ્ઞોનું સમદ્રશ્યતાન તે છે જ, પરંતુ તે કરતાંયે વિશેષ એ
 શિક્ષણનું કામ છે. વિદ્યનના રાજકર્તાઓએ પ્રથમથી જ્ઞાન મુખી તેની
 એ રીતે રચના કરી છે એનો વિકાસ નિરંતર થયા કરે છે એમ કહીએ
 તો ખોટું નથી. ઇ. સ. ૧૭૫૩માં પાલમિન્ટના ખામ કાવચાથી તેની
 શરૂઆત થઈ. આરબમાં ત્રણેક લાખ રૂપિયા ખર્ચી સમદ્રશ્યતાની
 આમથી મેળવી એ પછી એના વિકાસ માટે લોટગીથી ૪૫ લાખ રૂપિયા
 મેળવ્યા. મ્યુનિચમાં ને પછી પણ પુરુષ બરા મળ્યા છે. જગતનું એ

★
 બ્રિટિશ મ્યુનિચમાં
 આવાં પ્રાચીન કથા-
 પર્યાયના અનેક લઘુ-
 નાઓ છે. ઇ. સ.
 પૂર્વેના માત્રો. વર્ષ
 પહેલાંના એમિરિયાના
 રાજવીઓના શિકાર
 વગેરેનાં આ દરયા છે,
 ★

એક ઉત્તમ સંગ્રહસ્થાન ગણાય છે. સંશોધન અને અભ્યાસ માટે ત્યાં પુષ્કળ સગવડો ઊભી કરવામાં આવી છે. એકસાથે ૪૦૦ થી ૫૦૦ અભ્યાસીઓ એના લાભ લઈ શકે એવી વ્યવસ્થા છે વિશાળ વાચનાલય, પ્રાચીન હસ્તપ્રતો, નકશા ખડ, સરકારી દસ્તાવેજો વગેરે વિભાગોમાં કોઈ પણ વખતે અભ્યાસીઓ જોઈ શકાય છે.

બ્રિટિશ મ્યુઝિયમની વિશેષતા પ્રાચીન અને અર્વાચીન ગ્રંથો, ચિટ્તન અને ખીજા દેશોની પુષ્કળ હસ્તપ્રતો, જૂના સિક્કાઓ અને ચંદ્રકો, પુરાણા અવશેષો અને ચિત્રો, ખાસ કરીને ગ્રીસ, રોમ, ઇજિપ્ત, બેબીલોન, એસિરીયા, ચીન, ભારત અને ખીજા દેશોના ઇતિહાસને જીવંતી કરતી અનેકવિધ સામગ્રી ગણી શકાય. આમાં પણ ગ્રીસ તથા રોમ અને પશ્ચિમ એશિયાના પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાંના અવશેષોનું પ્રમાણુ વિશેષ છે. ખીજા વિશ્વયુદ્ધમાં લંડન પર લવાનક જોખમમાર્ગ થયો હતો, ત્યારે આ મ્યુઝિયમ એમાંથી બચી શક્યું નહોતું ધણી સામગ્રી ખસેડી લેવામાં આવી હતી અને કહેવામાં આવ્યું કે ખાસ કરીને પુરાણા સિક્કાઓના મોટા ભાગનો નાશ થઈ ગયો છે. મ્યુઝિયમનું પુસ્તકાલય આત્યંત સમૃદ્ધ છે. દેશના કાયદા પ્રમાણે છાપખાનામાંથી બહાર પડતા મંદિર્માં વર્તમાનપત્રો, સામયિકો અને પ્રગટકોની પ્રતો ફરેક પ્રકારે અહીં મોકલવી પડે છે. આનો બ્રિટિશ પ્રભ અને બહારના જોડા પૂરો ઉપયોગ કરે છે. વાશિંગ્ટનનું કેમિસનું પુસ્તકાલય આજે દુનિયાનું મોટામાં મોટું પુસ્તકાલય છે, પરંતુ પ્રાચીન હસ્તપ્રતો અને કેટલાક અપ્રાપ્ય ગ્રંથોને ધ્યાનમાં લઈએ તો આનું મહત્ત્વ વધી જાય એવો વજનદાર અભિપ્રાય છે.

મ્યુઝિયમમાં દાખલ થતા આપણી સમજણશક્તિને પડકારતી અને જિજ્ઞાસાને તીવ્ર બનાવતી અનેક પ્રાચીન ચીજો નજરે પડે છે. ગ્રીસનો ઇતિહાસ અહીં જીવંતો થાય છે. રોમની હકૂમત તો વહનમાં પણ રથપાઈ હતી એટલે તેના સ્થાપત્યો વિશેષ છે. એથીયે વધુ રસ જગાડે

છે પશ્ચિમ એશિયાની સામગ્રી, એસિરીઆ, બેબીલોન અને ઇજિપ્તનાં સ્થાપત્યો, આબૂપણો, કલાવસ્તુઓ, ધરવપરાશની ચીજો, કાતરકામના નમૂનાઓ, વજો, ધાતુ ને માટીનાં વાસણો, પેટીઓ, રમકડાંઓ, પ્રાણીઓનાં મહોરાંઓ, લાકડાની વસ્તુઓ, લાકડા ને પથ્થરનાં બનાવેલાં પશુઓનાં માથાંઓ, એ વખતની સંસ્કૃતિના વિકાસનો ખ્યાલ આપતા દરનાવેજો, ગણિતના વિકાસના નમૂનાઓ, તખીયીવિદ્યાના ગ્રંથો, પ્રાચીન પત્રો વગેરે જોઈને આપણે આશ્ચર્યમાં ડૂબી જઈએ. અમારા ભોમિયાએ કહ્યું કે ઇ. સ. પૂર્વે ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાં આ પ્રદેશ સંસ્કૃતિના શિખર પર હતો તેના અનેક પુગવાઓ આ સામગ્રીમાં પડેલાં છે. એણે એમ પણ કહ્યું કે એ વખતે ખેતી તો થતી હતી, પણ સિંચાઈના ઉત્તમ સાધનો પણ હતાં. ગણિત ત્રણે તો ત્યાં સુધી જાણવા મળ્યું કે એ વખતે ૧૦ અને ૧૦૦ આંકડા પર બધું માપતું નહોતું, પણ ૬૦ નું એકમ હતું અને તેથી જ કલાકની મિનિટ અને મિનિટની સેકન્ડો ૬૦ ગણાય છે. એ કાળનાં દાયારો પણ અમે જોયાં. ઇજિપ્તનો ખંડ આ મ્યુઝિયમમાં છે તેવો ઇજિપ્ત સહિત આ પ્રંચસમાં અમે કયાંય જોયો નથી. 'હેરાનું' વર્ણન કરતાં મેં 'લખેનું' કે ત્યાંના પ્રાચીન સ્થાપત્યો જોતાં મૃત્યુનો ખ્યાલ વિશેષ આવે છે. અહીં પણ એવું જ જોયું. અનેક શબો સંધરવામાં આવ્યાં છે, શબો સાચવવાની વિવિધ રંગી પેટીઓ ને તેના પર મૃત્યુ પામેલા લોકોની આકૃતિઓ! એ કાળમાં પવિત્ર ગણાતાં ખિલાડી, મગર, બકરાં વગેરેની શબપેટીઓ પણ અહીં છે. આ આખો વિભાગ રક્ષાને અનુજાયા વિના જોઈ શકાતો નથી.

બાબુના ખંડમાં ઇતિહાસને જીવતો કરતી જે સામગ્રી છે તે જોવામાં અમને વધુ રસ આવ્યો. પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં માનવીની રહેણીકરણી કેવી હતી તેની ઝાંખી એ દ્વારા થઈ શકે છે. સ્વાભાવિક રીતે અમને પ્રશ્ન થતો હતો કે સૌથી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ તો ભારતની ગણાય છે, તો પછી એવું અહીં કેમ કશું જણાતું નથી? આ પ્રશ્નનો નજરો જવાબ તે પછીના ખંડો જોવાથી મળ્યો ખરો, પરંતુ મનને

સતોપ થયો નહિ. ભારત માટેના ખાસ ખડમા ઈ સ પૂર્વેના સિન્ધુ સરકૃતિના અવગેષો છે, એ પછીના કાળની સાચી અને અમરાવતીની સામગ્રી છે, પરંતુ તેનું પ્રમાણુ ઈજિપ્ત, એમિરીઆ, એમીયોન, ગ્રીમ કે ગેમ કરતા ઘણુ ઓછુ ને ઘણુ નવળું આ જોઈને મન પર કોઈ પ્રભાવ પડે નહિ થોડા મહિનાઓ પડેલા લેનિનગ્રાડમા હર્મિટેન્કુ સંગ્રહગ્રાહન જોતા પણ મે આવી જ લાગણી અનુભવી હતી આપણા પ્રાચીન ગિત્રોને ગ્રાપત્યો નિરેશના સંગ્રહસ્થાનોમા બહુ ઓછા પ્રમાણુમા છે. બીજા ખડોમા અંગ્રેજ કલાકારોની કૃતિઓ ધ્યાન ખેંચે છે ચીન અને દૂર પૂર્વના બીજા દેશોના પણ કેટલાક ઉત્તમ નમૂનાઓ છે જેમ 'લૂર'મા તેમ અહીં પણ અમને થયું કે માત્ર આ મુઝિયમ માટે જ ત્રણેક દિવસ ફાજલ પાડવા જોઈએ, પરંતુ અમે તો તેને બપોરથી સાગ્ર સુધીમા જ પૂરું કરી દીધું !

બીજો અને ત્રીજો દિવસ અમે લંડનની મહાન દુધા. 'હેમ્પટન હાઉસ' પેલેસ', 'વિન્ડસર કેસલ' અને 'ઓક્સફોર્ડ' ખાસ નોંધ માગી લે છે, પરંતુ તે કરતાં મે વિશેષ નોંધનીય તો છે 'મ્યુઝીયમ ઓફ એવોન' અને રિથક્રિ સેકસપિયરનું જન્મસ્થાન આ રથજો નોંધમા અમે પૂરા બે દિવસ ગાળ્યા, પરંતુ તેનું વર્ણન માનુએ મળી લંડનનું નિગીશણ પુરું કરવાનું જ યોગ્ય ગણાવું લંડનમા જોવા લાયક ને માન્ય લાયક રથજો અનેક છે લંડનના મન્માર્ગો પર દિન્દીઓ ગોટલા મોટા પ્રમાણુમા જોવા મળે છે કે આપણે નિરેશમા છીએ એવું બાન જ ઓછું થઈ ગયું દિદી બન્નાલયા પણ ઘણું છે ને તેમાં કેટલાક અરેખર સ્વાસ છે દિદી મ્મરી નવાનું લંડનમાં ગ્રામારિક રીતે મન ધામ, પરંતુ ગ્રામાન્ય નાગરિક તરીકે જ જઈએ ને માદિતી માગીએ ની સતેષ મળે નહિ અમન તા ત્યા આપણું દેશના છેલ્લા વર્તમાનપત્રો પણ મળી શક્યા નહિ બીજી વ્યવસ્થામા પણ પ્રશ્નમા રૂપા જેવું જાણાય નહિ અમે છેક ૧૦૧૧ દિવસે ત્યાંના નવાં જોયે

શ્રીસુવર્ણી જોવાનું કે અગત્યની વ્યક્તિઓને મળવાનું જની શક્યું નહિ. લંડનમાં દત્તા ત્યારે 'માય ફેર લેડી' નામનું અતિપ્રશંસા પામેલું નાટક ગાલનું હતું, પરંતુ ત્યાં જિલ્લાવાની જગ્યા પણ મળી નહિ. એ

ટુમ્સ નહીને કાંઠે આવેલા આ 'ટાવર ઓફ લંડન'માં ઘણા ટાવરો છે. વિમાનમાંથી સેવાયેલી આ તમવીરમાં હાથી ખાણુ શરૂઆતમાં 'ટ્રેપ્સ' ગેટ, એની પાછળ ગોળા કિલ્લા જેવું છે ત્યાં અવેરાત રાખવામાં આવ્યું છે, જેમાં કોણીગૂર પણ છે એની ખાણુમાં 'જાડી ટાવર', અહીં, ગાજકેદીઓને રાખવામાં આવતા વચ્ચે છે તે બહાઈટ ટાવર, જૂનાં હથિયારો ને મળવેશે ત્યાં છે હાથી ખાણુમાં વૃક્ષોની પાછળ 'ગ્રાન્ડ ટાવર', અહીં કતલ કરવામાં આવી હતી. હાથી ખાણુ ઉપરના ખૂણે છે તે ફાંસીનો માંચડો, અહીં કેદીને મારવાનાં અને નાસ આપવાનાં ભૂનાં કાયાવક સાધનો છે.

જોયું અમે ન્યૂયોર્કમાં. 'સ્ટ્રેટફોર્ડ' ઓન ઓવન'માં શેક્સપિયરના સ્મારકરૂપ બંધાયેલા થિયેટરમાં 'ઓથેલો' ચાલતું હતું અને પોલ રોજસન એમાં ભાગ લેતા હતા, પરંતુ ત્યાં અમને નિરાશા મળી. અતિ કંઈક તો જોવું એવા ખ્યાલથી શેલીનું 'સેન્સી' જોયું. રગભૂમિના વિદ્વાસની એ દ્વારા સહેજ ઝાંખી થઈ.

લંડનનું નિરીક્ષણ કેટલાક લોકો 'ટાવર ઓફ લંડન' થી કરે છે. અમે તે ચોથે દિવસે જોવા ગયાં. લંડનના પ્રાચીન સ્થળોમાંનું આ એક છે. રોમન યુગના અવશેષની છાપ અહીં દેખાય છે. આમાં દેવળ છે અને બ્રિટિશ રાજરાણીઓનું ઝવેરાત પણ છે. બાજુમાં મુદર ને વિશાળ ટેમ્સ નદી વહી જાય છે છતાં આ સ્થળના નિરીક્ષણને અંતે મન ભેચેન બની જાય એવું છે. આ કહેવાય છે પ્રાચીન મહેલ, એનો દેખાવ છે કિલ્લા જેવો અને એનો ઉપયોગ થયો છે મધ્યયુગના બચકરમાં લયકર કારાગાર તરીકે ! અહીં એક ચિત્ર મૂક્યું છે તે પરથી 'ટાવર ઓફ લંડન'નો આછો ખ્યાલ આવી શકે એમ છે. એમાં દાખલ થવા માટે ટિકિટ ખરીદવી પડે છે. અંદર ગયા પછી ઝવેરાત જોવા માટે ફરી બીજી ટિકિટ લેવી પડે છે અને લાંબી લાઈનમાં ઊભા રહી એકાદ કલાક તપ કરવું પડે છે. અમને 'કોહીનૂર' જોવાનો લોભ હતો એટલે આ બધું અમે સહન કરી લીધું. 'ટાવર ઓફ લંડન'માં દાખલ થતાં જ સર્વ પ્રથમ એની રક્ષ પથ્થરની નાડી દીવાલો આપણી છાતી સાથે ભીંસાતી હોય એવો અનુભવ થાય છે. પુરાણા કિલ્લાની પેઠે એક પછી એક દરવાજા વટાવતા આગળ જવાય છે દરેક ખૂણે એક એક ભુરજ છે. માનવી ન્યારે તલવાર ને બાણથી લડતો હશે તે કાળે આનો ઉપયોગ હશે. આગળ જતાં 'ટ્રેઈટ્સ ગેટ' આવે છે. રાજદ્રોહી કેદીઓને દેદાંન દંડ માટે નદી તરફના આ દરવાજામાંથી લાવવામાં આવતા હતા. આજેય એની લય કરતા જળવાયેલી છે. એ પછી આવે છે 'બ્લડી ટાવર'. અહીં રાજદ્રોહીઓને રાખવામાં આવતા હતા. એ પછીનું ટાવર છે ઝવેરાતનું, પણ એનો ચે દેખાવ તો ફાંસીની ખોલી જેવો જ છે.

‘વેસ્ટ મિનિસ્ટ્ર એથે’ની અંદગના ઉત્તમ કલા-
કારીગરીના આભાષી થોડા ખ્યાલ મળી રહે છે.

ન્યાં આજે જગતના ઉત્તમોત્તમ હીરાઓ સંધરાયા છે. ત્યાં છટ્ટા હેનરીને મારી નાખવામાં આવ્યો હતો !

‘ ટાવર ઓફ લંડન ’ એક વાર જોયા પછી ફરી જોવાનું મન ન થાય ‘ ભૂત રુએ બેંકાર ’ એવી છે એની રમૂત. વચ્ચેજે વ્હાઈટ ટાવર છે ત્યાં એક બાજુ દેવળ છે, ઉપર જૂનાં હથિયારો ને ગણવેશો છે. એની પાછળ દેહાંત દંડ અને શારીરિક શિક્ષાનાં અતિ ભયંકર સાધનો છે. માનવી કેટલો ક્રૂર હતો અથવા થઈ શકે, તેના નમૂનાઓ અહીં જોવા મળે છે. ફાંસીનો માંચડો, ગરદન કાપવાના કુહાડાઓ, હાથપગ કાપવાનાં સાધનો, વગેરે જોતાં કમકર્માં આવે એવું છે. સામે લીલાં વૃક્ષો છે, પરંતુ તેની પાછળ ને બાજુએ પણ દેહાંત દંડની કથાઓ ગૂંથાયેલી છે. કેટલાય ગાળઓ, અમલદારો, કહેવાતા શત્રુઓનાં હાડકાંઓ આ ક્રિસ્તાની ધરતી પર પડ્યાં હશે, દટાયાં હશે અને કેટલું લોહી અહીં સિંચાયું હશે તેની કલ્પના કંપાવનારી છે. આની વચ્ચે છે જવેરાતનો ખંડ. અમે તે જોવા માટે ગયાં. એ ખંડમાં હીરાઓ ઝળહળે છે. અમને ખ્યાલ હતો કે કોહીનૂર સૌથી મોટો હીરા છે પરંતુ અહીં તો તેનો ત્રીજો કે ચોથો નંબર હતો. એ કરતાં મોટા ને વધુ તેજસ્વી હીરાઓ બ્રિટિશ તાજમાં ગોઠવાયેલા છે. રાજા-રાણીઓને ભેટ મળેલી હીરાજડિત તલવારો ને ખીજી સામગ્રી પણ સંધરાયેલી છે જવેરાતનો ખંડ આમ તો નાનો છે, પરંતુ અબજોનું ધન ત્યાં સંધરાયેલું છે. ચારે બાજુ હત્યા જ હત્યા અને વચ્ચે આ તાજના હીરાનો ખંડ, એમા કંઈ સંકેત હશે ? સમગ્ર રીતે જોઈએ તો ‘ ટાવર ઓફ લંડન ’ એ કૂરતાનું રમારક હોય એવી છાપ અમારા મન પર પડી.

ત્યાંથી બહાર આવી અમે ‘ વેસ્ટ મિનિસ્ટર એબે ’ જોવા ગયાં. એનો બાણ દેખાવ રાજમહેલ અને દેવળના મિશ્રણ જેવો લાગે. એની વિશાળતાની મન પર અસર થાય. અંદર નજર નાખતાં ભવ્ય પણ જણાય, છેક ખીજે છેડે દેવળ પાસે જઈએ ત્યારે એનાં કલા-કારીગરીયા

મુખ્ય થઈ જવાય. ક્ષિત્રનનાં રાજરાણીઓ અને મહાન મુત્સદીઓની સાથે કવિઓના રમારકો જોઈ પ્રસન્નતા પસ-અનુભવાય, પરંતુ આપણને સમજાય જ નહિ કે ક્ષિત્રનના મહાન સામ્રાજ્યનો તાજ મૂકવાની ક્રિયા ન્યાં થાય છે ત્યાં શોભાનું દૃશ્ય શા માટે કરવામાં આવતું હશે ! ક્ષિત્રિશ પ્રજા અને તેના રાજકર્તાઓ જીવનમરણને તથા આલોક-પરલોકને સમાન દૃષ્ટિથી જોવાની શક્તિ ધરાવતા હશે ! એકાદ બે અપવાદ સિવાય બધા જ રાજવીઓ અને ગણીઓને અહીં તખ્તનક્શીન કરવામાં આવ્યાં છે ક્ષિત્રિશ પ્રજા શકિયુક્ત ને કંઈક વહેમી છે, જૂની પરંપરાને એ જાળવી રાખે છે, તાજપોષી માટેનો વિધિ તો ધોરજસર થાય જ, પરંતુ ચોક્કસ પુરસ્કાર પગ ખેંચવાનું હોય છે અને તેની નીચે, ઘણાં વર્ષો પર રોકાલેડથી મેળવેલો પત્થર મૂકવામાં આવે છે ! આ 'એબે' એટલે કે મઠ અથ-ધર્મસ્થાનનો પાયો ૧૧ મી સદીમાં નાખાયો. એટ પીટરન એ દેવ એ-પ્લો-૧૩મી ને ૧૬મી સદીમાં તેમાં ઉમેરો થયો આજે તો દેવ રાજસિંહાસન અને રમારક એમ ત્રિવિધ મહત્ત્વ તે ધરાવે છે. અહ ક્ષિત્રનની પ્રજાસિક્ષા અનુસાર રાજાઓને વિશેષ મહત્ત્વ અપાયું છે. આ સુધીમાં તેર રાજાઓ ને પાંચ રાણીઓ અહીં પોટી ગયાં છે, સાં અનેક રાજપુરુષો, કવિઓ તથા મહાન નાગરિકો પીટ, ઝોડરટન, ઇન્દરાઈક કાર્વિન, ન્યૂટન, મેકાલે, ચોસર, બ્રાઉનીંગ, ટેનીસન, મિલ્ટન, જોન્સન રપેન્સર વગેરે પણ અહીં સૂતા છે. તાજપોષીનો વિધિ ન્યાં થાય છે તેની એક બાજુ છે રાજપુરુષો અને બીજી બાજુ છે કવિઓ. ક્ષિત્ર એના સાહિત્યરચાળીઓનું રાજપુરુષો જેવું બહુમાન કરે છે તે બીજી રચણીમાં પણ જોવા મળે છે.

અદ્વીતી અમે પાલામેન્ટ, જેનું સત્તાવાર નામ તો 'પેપેસ ઓફ વેસ્ટમિનસ્ટર' છે તે જોવા ગયાં. લંડનમાં કદાચ સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચનારી ને લગ્ય ઈમારત એ જ હશે. એની વિશાળતા જોઈ અંદર ફરવાની અમારી દિશ્યત આવી નહિ. આ બાજુ બોમ્બમારો વધુ પ્રમાણમાં

થયો હતો એની નિશાનીઓ આબુમાબુ નેઈ શકાય છે 'લોકસભા'ની ઇમારતના ત્યારે ભુક્ષા મોતી ગયા હતા, આજે એ ગર્વગેર લીભેલી છે. પાર્લામેન્ટનો બહારનો દેખાવ, એનું ગ્થાપત્ય, આસપાસનું વાતાવરણ ચિત્તને આકર્ષી લે એના છે આ કહેવાય છે પેલેસ પણ ત્યાં કોઈ રાજ્ય

ચ્રિશ્ચિશ શિશ્તની જીવન પ્રતિમા હોય એનો આ સંગ્રી બર્કિંગહામ પેલેમનો એક રક્ષક છે.

રહેતો નથી ને લાખા સમયથી રહ્યો નથી લોકસભાના બંને ગૃહો અને બીજી કચેરીઓ દૂરથી નોંધ અને સતોષ માન્યો એવું જ થયું 'હાઇડ્રો હોય' વિષે એ છે સચિવાલય અહીંના બોડેસવાર સત્રીની ફેરબદલી પણ જોવાલાયક ગણાય છે, પણ અને તો મર્કિંગહામ પેપેસના સત્રીઓની બદલી નોંધ એના ક'પના કંગી લીધી

એ પગીના દિવસે મેટ પોતનું લગ્ન દેવળ, નેશનલ ગેનૅરી, દેશબંકોતોના ચિત્રોનું સંગ્રહસ્થાન અને ચહેરના જુદા જુદા લતાઓ જોવા લડનની બહાર જતી વેળાએ મર્કિંગહામ પેપેસનું બહારથી અવલોકન કરી લીધું હતું અહીં એક સત્રીની તસવીર મૂકી છે સત્રીઓ જામા હોય, ચાલે કે તેની બદલી થાય ત્યારે તેઓ યજ્ઞ જેવા જણાય છે. એની સામે કોઈ જુઓ, હસે, એની તસવીર લે, અરે, કોઈ બાળક એ રપર્શ કરે તોય એ પાપાણીની પ્રતિમા જેમ સ્થિર રહે ! આ મહેબબ અદર જેવા જવાણુ નથી આસપાસનો દેખાવ સુંદર છે, દરરોજ હળવો માણસો સત્રીની ફેરબદલી જોવા ત્યાં આવે છે.

મેટ પોતનું દેવળ લડનનું એક મહાન દેવળ ગણાય છે કયા પ્રાચીન સ્થાપત્ય તથા પરપરાને કારણે તેનું મહત્ત્વ છે

લડનમાં 'હાઇડ્રો પાર્ક'નું નામ બોલતા મુખ પર મગનું હાસ્ય ફરક્યા વિના રહે નહિ અહીં ગમે તે માણસ ગમે તે વિષય પર બાપણુ કરી શકે છે ને તેને ઘોડા ઓતાઓ પણ મળી જાય છે ! એક સાળે અને પણ લોકશાહીના અતિરેક જેવું આ ગાડાઓનું પ્રદર્શન જોવા ગયા હતા !

લડનના માર્ગો અને બગીચાઓ ખરેખર સુંદર છે ઇમારતો ન્યૂયોર્ક જેવી મોટી નથી, નવા રચાયેલા સહેર જેવી સરખી નથી. રસ્તાઓ પણ યોજનાપૂર્વકના ન ગણાય, છતાં સ્વચ્છ અને સુધક તો તે લાગે જ, વસ્તુબહારનો પાર નથી. વપરાસની ચીજો પણ એમાં

જિભરાતી હોય. લંડનની ખસ ને ટેકરીનો અમે લાલ લીધો. અગ્નિપ્રયાગોને મદદરૂપ થવાનો સ્વભાવ એમાં જોઈ શકાય.

લંડનની બૂમભાં રેલવે જૂનામાં જૂની અને વ્યવસ્થિત છે. એમાં મુસાફરી કરતાં અમે આનંદ અનુભવ્યો. પેરિસ કરતાં સ્વચ્છતા, સંદરતા ને વ્યવસ્થા અડિયાતાં લાગ્યાં.

★

નેશનલ ગેલેરી
પાસે આવા આઠ
દસ ચિત્ર કારે
બેઠેલા હોય છે.

★

મન પર ઊંડી છાપ રહી ગયેલાં સ્થળોમાં ફ્રાન્સિસ રક્વેર
અને તેની આબુઆબુની સંસ્થાઓ ગણાય નેશનલ ગેલેરીમાં જતાં પહેલાં
અમે દેશલકતોનાં ચિત્રો જોવા ગયાં હતા. આ માર્ગમાં અર્ધભિખારી

કેન્દ્રીય સેવા - ગાય નેત્રાની સ્થાપના છે,
આમ ગોળી પાછળે તેમજ અવકાશ

ને અર્ધપાગલ જેવા લાગતા ચિત્રકારો રસ્તા પર બેસી ચિત્રો દોરે છે. આપણને પણ ફક્ત પર ઉતારી આપે છે. એવા ચિત્રકારની એક તસવીર અહીં મૂકી છે. આ પ્રજા પોતાના રાજપુરુષો, ચોદાઓ, મહાન નાગરિકો અને સાહિત્યકારો પ્રત્યે કેવો આદર સેવે છે તેનો ખ્યાલ મેળવવા માટે આ સંપ્રદાયનામાં જવું જોઈએ. છેલ્લા ૪૦૦-૫૦૦ વર્ષના ઇતિહાસ એ દ્વારા જાણવા મળે છે ને નવી પ્રજા એમાંથી પ્રેરણા મેળવી શકે છે.

~~જેમ બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ, તેમ વેશવલ ગેલેરી જેવાનું~~ તે સુકાય જ નહિ. ઇ. સ. ૧૮૨૪માં માત્ર ૩૮ ચિત્રોથી શરૂ કરાયેલી આ ગેલેરીમાં આજે જગતભરના કલાકારોનાં હજારો મૌલિક ચિત્રો છે ને તેમાં વૃદ્ધિ થયા કરે છે. બ્રિટિશ પ્રજા વેપારી છે, બ્યવહારકુશળ છે, મુતસદ્દી છે, પરંતુ આવી સંસ્થાઓ ખાતરી ઉચ્ચારે છે કે ચિત્ર, શિલ્પ ન બાંછે કલાઓ અને આ ગુણો વચ્ચે વિરોધ નથી.

દ્રક્ષણગર સ્કવેર એ લંડનનું ગૌરવ છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. હિટલરે ફ્રાન્સનો કબજો લીધો ને લંડન પર ભયંકર બોમ્બમારો કર્યો ત્યારે તેણે દ્રક્ષણગર સ્કવેરમાં સ્વસ્તિક ધ્વજ ફરકાવવાનો હુકમ કર્યો હતો અહીં ખ્રિસ્તના એક વીરપુરુષ નેક્સનનું સ્મારક છે. એકની વચ્ચે ચાર ખૂણે ચાર સિંહોની ઉપરની વ્યાસપીઠ પર ૧૭૦ ફૂટનો સ્થંભ ઊભો કરી તેના પર ૧૭ ફૂટ ઊંચી નેક્સનની પ્રતિમા ગોઠવી છે. આ સ્થળે ફરતાં અને આજુબાજુની સંસ્થાઓનું અવલોકન કરતાં પ્રવાસીનાં દિલમાં સહજ રીતે ખ્રિસ્ત વિષે આદરની લાગણી પ્રગટે એવું ત્યાંનાં વાતાવરણ છે.

૯. બ્રિટનનો હૃદયપ્રદેશ

તા. ૧૫ મેની બપોરથી તા. ૨૦ની સાંજ સુધી અમે લંડન અને તેની આસપાસના લગભગ બસો માઇલના પ્રદેશનું નિરીક્ષણ કર્યું. આપણા દેશના વધુમાં વધુ લોકોનો સંપર્ક કોઈ એક શહેર અને દેશ સાથે હોય તો તે લંડન અને ગ્રેટ બ્રિટન. ઇતિહાસ અને હાંતકથાઓ પણ આ દેશ અને શહેર વિષે આપણે વધુ જાણીએ, અંગ્રેજો સાથેના લાંબા સહવાસને કારણે રાગદ્વેષનું પ્રમાણ આ પ્રજા પ્રત્યે વિશેષ વિદેશી ગુલામી સામે એક અથવા બીજા પ્રકારે ફેટલાઈ બૂઝનારાઓનાં દિલમાં બ્રિટનના રાજકર્તાઓ જ નહિ, લોકો પ્રત્યે પણ ઘણાં વર્ષો સુધી રોપ અને તિરસ્કારની લાગણી હતી. બીજી જાણુ ધણા સુધારકો અને શિક્ષિતો બ્રિટન પ્રત્યે આદરનો ભાવ પણ આ દેશમાં સેવતા હતા. અંગ્રેજોના અનુકરણની પાછળ કેવળ પ્રભાવી મનોદશા હતી એમ કહેવું સાચું નથી; એ પ્રજાનાં ઇતિહાસે, સાહિત્યે, કલાએ, રાજકીય અને ઔદ્યોગિક વિકાસે અનેકનાં મનમાં આદરભર્યું આકર્ષણ પેદા કર્યું હતું. ગાંધીજીના આગમન પછી આપણી આ લાગણીમાં વિવેકનું તત્ત્વ વિશેષ પ્રમાણમાં દાખલ થયું. રોપ ને તિરસ્કાર હકૂમત સામે, સત્તા સામે રક્ષા. માન આદરની લાગણીમાં પણ મર્યાદા આવી. સ્વાતંત્ર્ય પછી દ્વેષ-તિરસ્કાર જેવું રહ્યું નહિ અને ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં મૈત્રીનો ભાવ કેળવાતો રહ્યો.

અમે જ્યારે અવાસનો કાર્યક્રમ ગ્રહણવતાં હતાં ત્યારે 'ગમે તેટલી હતાવળે વોશિંગ્ટન પહોંચવાનું' હોય તો એ લંડન તો જોતાં જ જવું, યુરોપમાં બીજે ક્યાંય ન ચોલાય તો કંઈ નહિ, લંડન તો એ તથ્ય

દેવસ ગાળવા જ', એની અમાગી મનોવૃત્તિ હતી કેટલાક મિત્રો મા આમતમા અમને નિરાશ કરતા હતા તેઓ કહેતા હતા અમેરિકાના ન્યૂયોર્ક અને બીજા શહેરોની સરખામણીમાં લડન કંઈ વેસાતમાં નથી આપણુ મુબઈ લડનનુ જ પ્રતીક છે, એમ સમજીને મુબઈવાસીને લડનમાં નીનીનતા જેવુ મુ આપુ લાગશે ' મિત્રોના આ અભિપ્રાયને નજન આપવા અમે તૈયાર હતા, પરંતુ છેક બાળપણથી જો શહેર અને દેશ વિશે પુષ્કળ વાન્યુ ને સાલજ્યુ હતુ, અને એક કાળે, વિદેશ એવે ઇનાડ, એવો ભાન મનમાં સેવ્યો હતો તેને નજરે જોવાની અમારી હિતકદા સહેજ પણ આછી થઈ નહોતી અને લડન તથા આસપાસના પ્રદેશનુ અનુભવન મ્યુ ત્યારે તો એ ઉત્ક્રાંત સાધક હતી એમ પણ પુરનાર થયુ

લડનની બહારનો પ્રદેશ લડન કરતા નિરાળો અને સુવર છે લડન શહેરમાં ભીડનો પાગ નથી વસન અને ગ્રીષ્મમાં સારી હોટેલોમાં જગ્યા મળવી મુશ્કેલ લડનના મધ્ય ભાગમાં ગાડી જિભી રાખવાની તો બજે જગ્યા જ ન મળે એ દિવસ અમારી હોટેલમાં મે માર્કલ દૂની એક રેસ્ટોરામાં અમે જમનાનુ ગોઠ યુ હતુ રેસ્ટોરાની આજુમાજુના રસ્તાઓમાં બરાબર એક કનાક ચક્કર લગાવ્યા પછી અમને ગાડી પાર્ક કરવાની જગ્યા મળી । એ જગ્યા હોટેલથી પોણા માઈન દૂર હતી । લડનનો પ્રભાવ ન્યૂયોર્ક ડીક પ્રમાણમાં હરી લીધો છે જેમ પ્રિટનનો અમેરિકાએ હરી લીધો તેમ છતાં લડન દુનિયાનુ મોટામાં મોટુ શહેર છે ન્યૂયોર્ક અને ટોકિયો વસતિમાં તેની હરીફાઈ કરે છે છતાં હજી એ આગળ છે ટાવર ઓફ લડન બધાયુ ત્યારે વસતિ ૩૦ લાખની હતી આજે લગભગ ૮૦ લાખ છે વ્યાપાર-ઉદ્યોગનુ એ મથક છે દુનિયાનો નાણાખોય વ્યવહાર ન્યૂયોર્ક પછી આ શહેરમાં જ વિશેષ થાય છે લડનનુ શેર બજાર અને બેંક ઓફ ઇનાડ પ્રવાસીઓનુ પણ આકર્ષણ છે લડનના વિકાસની કથા કુદરતી રીતિ સમગ્ર પ્રિટનના વિકાસ સાથે સંકળાયેલી છે

‘સિદ્ધાન્તીઆ’ એ રોમનો આન્ધા પહેનાતુ નામ છે ઇતિહાસ એમ કહે છે કે હા સ પૂર્વે પપ વર્ષે લુલિયસ સિઝરે ત્યા સફળ આક્રમણ કર્યું હતું રોમન કાબના અવશેષો આન્ધે મોજૂદ છે એ પગી તો લડાઈની પરપરા ચાલી છે અનેક નશો આવ્યા છે તે ગયા છે ફાન્સ સાથેની આ વાંની લડાઈ, દરિયાઈ સત્તામા સર્વોપરિતા પ્રાપ્ત કરવા માટેની રોમ સાથેની લડાઈ, ઉપનિવેશો મેળવવા માટે યુરોપની બીજી સત્તાઓ સાથેની અથડામણો વગેરેની કથાઓ ખરેખર રોમાચક છે એક કાળે બ્રિટિશ ટાપુઓ યુરોપ ખડનો લાગ હશે પરંતુ હજારો વર્ષોથી એ યુરોપથી જુદા છે અને ત્યાની પ્રજા યુરોપના વિવિધ દેશોમાંથી જતરી આવેલી પ્રજા છે અમેરિકા નવો દેશ છે એમ્મે ત્યાની પ્રજાના મૂળ સહેનાઈથી જાણી શકાય છે પરંતુ સિદ્ધાન્તી આનંદમા એવું નથી આજનું સિદ્ધાન્ત એટલે ઇરાન, પેર્સિયા, વેન્સ, ઉત્તર આયર્લેન્ડ અને અને ખાડીના ટાપુઓ આ બધું એકત્ર થતા પણ વર્ષો લાગ્યા છે તે પાર વિનાની અથડામણ થયેલી છે આજે પ્રાદેશિક બેઠ થોડા પ્રમાણમાં દેખાય છે, પણ બીજી રીતે ઉત્તર આયર્લેન્ડ સિવાય એક રાષ્ટ્રની દૃઢ અને જ્વનત જાનના ત્યા મનર્ત છે

સિદ્ધાન્તની આર્થિક, રાજકીય ને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ તથા સિદ્ધાન્તના લોકોનો આજો પરિચય એ પ્રજા માટે માનની લાગણી પેદા કર્યા વિના રહે નહિ અનેક પ્રકારની ત્રિકટ પરિસ્થિતિ સામે જુઝટી એ ખમીરવતી પ્રજા છે અમેરિકો ધમડી છે, અતડા છે, ગંબીર છે મદદ માટે સામે ચાલીને આગળ આવે નહિ આવા આક્ષેપો અમને તો સાચા લાગ્યા નથી અમે તો જ્યા ગયા ત્યા રનેહભર્યો આવકાર પામ્યા અને જ્યા મૃત્યુ ત્યા સહેનાઈથી મદદ મેળવી શક્યા બ્રિટિશ પ્રજાની પ્રામાણિકતા વિશે પણ અમારો મત જોયો રહ્યો અનમત, ત્યા પણ જઠાતમા ને કરવેલામા ચોરી કરનારાઓ છે મજાનગરીઆ અને નકાખાર પણ છે બીજા દેશોમા પણ અમને એવું દેખાયું છે, પરંતુ તેનું પ્રમાણ આપણી સરખામણીમા તેઓ પૂણું પ્રામાણિક લાગે

એટલું ઓછું છે. દેશવિદેશના વ્યાપાર-ઉદ્યોગના એક અનુભવી સાથે આ વિષે અમારે લંડનમાં ચર્ચા થઈ ત્યારે તેમણે કહ્યું કે સામાન્ય નાગરિકોમાં ત્યાં ૯૫ થી ૯૯ વધુ ટકા લોકો પ્રામાણિક છે. વ્યાપારી વર્ગમાં પણ દેખાવ તો એ જ પ્રકારનો છે, પરંતુ ઊંડા જિતરીને જોઈએ તો ૨૦ ટકામાં અપ્રામાણિકતા દેખાઈ આવે ખરી. આપણે ત્યાં, એટલે કે હિંદમાં, એમના અભિપ્રાય પ્રમાણે એનું પ્રમાણ ૮૦ ટકાથી વધુ છે !

ખિટનમાં રંગબેદ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન વારંવાર પૂછાય છે. કેવળ ખિટનમાં જ નહિ, ગોરી પ્રજામાં ઓછ વસ્ત્ર પ્રમાણમાં એવો બેદ અથવા તો પોતાની જાતિ વિષેનું અભિમાન છે. ૧૯૫૮ માં નોટિંગહામમાં ગોરાઓ અને કાળાઓ વચ્ચે મોટી અથડામણો થઈ હતી. લંડનમાં કાળાઓ પરના ધાતકી હુમલાને કારણે ૧૭ થી ૨૦ વર્ષની ઉંમરના ૯ જુવાનોને ચાર ચાર વર્ષની સજા કરવામાં આવી હતી. અમે ૧૯૫૯ ના મે માસમાં ત્યાં હતા ત્યારે મૂળ વેસ્ટ ઇન્ડીઝ જાજુના વતની એવા એક કામદારનું લંડનમાં કરપીણ ખૂન થયું હતું. એ વખતે લંડનનાં વર્તમાનપત્રોમાં તેના વિસ્તૃત અને સચિત્ર અહેવાલો પ્રગટ થતા હતા. આ અહેવાલોની રજૂઆત રંગબેદની ધાતકી નીતિ પર પ્રહાર કરનારી હતી. લંડનના કિશોરો અને જુવાનો કોઈ કાળા આદમી કે ઓરતની મજાક કરતા હોય અથવા તો કોઈ ગેરીના નાકે એવું ટોળું ઊંચું હોય અને રસ્તાની વચ્ચેથી ભયભીત દશામાં કાળી વ્યક્તિ પસાર થતી હોય એવી તસવીરો ત્યાં પ્રગટ થતી હતી. અખબારો અને સામાન્ય જનોના સંપર્કની અમારા મન પર એવી અસર પડી કે ત્યાં રંગબેદ યોક્ષસ વર્ગમાં ને લગભગ જ મર્યાદિત છે ને પ્રજાનો મોટો સમૂહ એવાં કૃત્યોને ધિક્કારે છે.

એક વહેલી સવારે અમે લંડનની બહાર જવા નીકળ્યાં ત્યારે ઈંગ્લાંડની રૂપાળી ધરતીનું વિશેષ અવલોકન થયું. અમારી સાથે એક અંગ્રેજ જુવાન પણ હતો. એ મિત્રભાવે ગાડી ચલાવતો હતો. વ્યવસાયે

એન્જનિયર હતો. પોતાના દેશ વિષે આદરભક્તિ ધરાવતો હતો, છતાં વિશ્વશાંતિના આદર્શ માટે મરી શીટવા તૈયાર હોય એવું એના ઉદ્દારો પરથી સમજાતું હતું. ગાંધી-નહેરુ પ્રત્યે એને અનહદ માન હતું. એનો સહવાસ અમને ગમી ગયો. લંડન છોડીને થોડાક માઈલ અમે આગળ વધ્યા કે ચિત્રોમાં જોયેલાં ઈંગ્લાંડના ગ્રામવિસ્તારોનાં દરયો નગર પડ્યાં. સુંદર ખેડા ઘાટનાં લગભગ એકસરખાં મકાનો, આગળ નાની ફૂલવાડી, ચોખ્ખા રસ્તાઓ, સ્વસ્થ પ્રકૃતિના લાગે એવા માણસો વગેરે જોઈને અમે પ્રસન્નતા અનુભવી. લંડનની બહારના ખે દિવસના અવયોગને એ ધરતી પર પ્રેમ પેદા કર્યો એમ કહીએ તો ખોટું નથી. અમે એ વખતે આકરા શિયાળાનું, ગાઢ ધુમ્મસનું, વરસતા બરફનું વર્ષાન સાંભળતાં હતાં, પરંતુ અમારી આંખ સામે તો વરસાદ પછીના ફૂલો તડકાના, હસતાં ફૂલોનાં, સ્વચ્છ માર્ગોનાં અને સમજાવભર્યાં માનવીઓના જ દરયો આવતાં હતાં.

લંડન બહારનું અવલોકન કરતાં અમે સૌથી પહેલા ગયાં ‘હેન્ડપટન ફાર્મ પેલેસ’ માં. આહમ્મ હેનરીના જમાનાના વિદ્યાસંવેશનો ખ્યાલ આ મહેલ અને તેની પાસેના સુંદર બાગમાંથી મળી રહે છે. કલામય ચિત્રોથી દીવાલો સજ્જતારેલી છે. હેનરી અને તેની છ પત્નીઓના શયનખંડો, દીવાનખાનું અને બાગની આસપાસ જે કથાઓ ગૂંથાયેલી છે તે પણ ત્યાં સાંભળવા મળે છે. મુખ્ય ખંડમાં ચિત્રોની ઉપર તે કાળનાં હથિયારો, ચિત્રોની પેઠે જે પદ્ધતિથી ગોઠવવામાં આવ્યાં છે તેની એક તસવીર અહીં મૂકી છે મહેલમાં ફરી લીધા પછી અમે તેની પાછળના વિશાળ જોગાનમાં અને બાગમાં ફર્યા અને ત્યાં તસવીરો લીધી. મહેલની જમણી બાજુનો પાછળના બાગનું પણ અવલોકન કર્યું. આ બાગ સાથે હેનરીની વિદ્યાસિતાની અનેક વાતો જોડાયેલી છે. એ પછી બમે ગયાં ‘વિન્ડસર કેસલ’ માં. અહીં બધા વિભાગો ખુલા નડોના. પ્રથમી વસવાટ ધરાવતા દુનિયાના કિલ્લાઓમાં આ મોટામાં મોટો જગ્યા છે ૮૦૦ વર્ષ સુધી સિટનના રાજાઓના નિવાસથાન માટે એનો

ઝોવતના જમણા કિનારે નિયંત્રિ શેક્સપિયરના સ્મરણમાં
અંધારેનું પ્રિયેર, હર જે દેવળ છે ત્યાં ઝોની પ્રગર છે.

★

★

ઉપયોગ થયો છે. અહીં બે દેરાણો છે, સમૃદ્ધ સંગ્રહસ્થાન છે, કિલ્લાની આસપાસ બે હમર એકર જેટલી ખુલ્લા બાગ જેવી જગીન છે. જૂના કાળનાં દરયો તાળાં ચાથ એવી અનેકવિધ સામગ્રી ત્યાં પડેલી છે.

લંડનની બહાર જવામાં અમારું આકર્ષણ 'સ્ટ્રેટફોર્ડ ઓન ઓવન' જોવાનું હતું. પહેલે દિવસે સવારથી સાંજ અમે આ મહેલ, કિલ્લો ને આસપાસના વિસ્તારો જોયાં. બીજે દિવસે વહેલી સવારે 'સ્ટ્રેટફોર્ડ ઓન ઓવન' જોવા નીકળ્યા. ઓવન એ સ્ટ્રેટફોર્ડની સુંદરતામાં અનેકગણી વૃદ્ધિ કરતી નદીનું નામ છે. સ્ટ્રેટફોર્ડ નામની ત્રણ ચાર હાથેરો હોવાથી ઓવનનું નામ તેની સાથે જોડવામાં આવ્યું છે. પંદરેક કલાકની વસતિનું સ્ટ્રેટફોર્ડ આમ તો ઘણું નાનું, પણ અતિ રમિયામણું

શેક્સપિયરનું આ જન્મસ્થાન જગતનું યાત્રાધામ બન્યું છે.

શહેર છે. ઓવન નદીએ શહેરની શોભા વધારી છે ને વિશ્વકર્મિ વિનિયમ શેક્સપિયરે એની પ્રતિષ્ઠા. શેક્સપિયરનો જન્મ ૧૫૬૪માં આ શહેરમાં થયો હતો મૃત્યુ પછી ૧૬૧૬માં અહીં જ થયું હતું શેક્સપિયરનું જન્મસ્થાન એ આ શહેરનું મોટામાં મોટું આકર્ષણ છે એની યાત્રાએ જગતના લગભગ બધા દેશોમાંથી હજારો યાત્રીઓ આવે છે. જે ધરમાં શેક્સપિયરે જન્મ લીધો તેનો ઇતિહાસ પણ રોમાંચક છે. વિશ્વકર્મિની સ્મૃતિ આજે એ ઇમારતમાં જે રીતે જ્વળવવામાં આવી છે તે કોઈપણ દેશ માટે દૃષ્ટાંતરૂપ બને એવી છે એ ધરમાં એકાદ બે કલાક ગાળતા શેક્સપિયરનો યુગ આપણી સામે જીવંતો યર્ષ જાય એવી સામગ્રી યોગ્ય રીતે ત્યાં ગોઠવેલી છે.

ઈ. સ. ૧૬૧૬માં વિશ્વકર્મિ શેક્સપિયરનું મૃત્યુ થયું તે પછી દેશ-વિદેશમાંથી કેટલાક યાત્રીઓ એના જન્મસ્થાને આવના હતા, પરંતુ દુનિયાનું તો શું, ઇંગ્લેન્ડની પ્રજાનુયે ખાસ ધ્યાન તેના તરફ બેસાડ્યું નહોતું ૧૮૪૭માં અચાનક એક દિનએ રહેટફોર્ડ અને લંડનની દીવાલો ઉપર શેક્સપિયરનું ઘર બાહર વિલામથી વેચવાના પોસ્ટરો ચોડાયા અને લંડનની સરકારી જનતા એથી આધાતુ પામી જાગી ઊઠી એ પોસ્ટરની એક તસવીર અહીં મૂકેલી છે એમાં અમગ કરિનો ઉલ્લેખ છે. ઇંગ્લેન્ડના જીવ્ય જૂતકાળની સ્મૃતિ કરાવવામાં આવી છે વિશ્વની સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રતિભાના અવશેષનું વર્ણન છે આ દીવાલપત્ર વાંચીને લંડનના વર્તમાનપત્રોએ મોટું બાદોલન જમાવ્યું ખાસ અમ્રવેજો દ્વારા એવો ભય પણ બતાવવામાં આવ્યો કે જો લંડન જાગૃત નહિ થાય તો અમેરિકાની સરકાર આ ઇમારતને ખરીદી લેશે અને આખેઆખી અહીંથી ઉપાડી જશે ! આને પરિણામે રમારક સમિતિની રચના થઈ આ સમિતિના પ્રતિનિધિઓ વિલામની બજારમાં ગયા અને ખોલી કરતાં કરતા ત્રણ હજાર પાઉંડ સુધી પહોંચીને ઇમારત મેળવી શક્યા એ પછી ૧૮૯૧માં પાલમિન્ટે ખાસ કાયદો કરીને બાહર ટ્રસ્ટ રચ્યું. વિશ્વકર્મિનું જન્મસ્થાન સાચવવું, કવિ સાથે સંબંધ ધરાવતી તમામ

**SHAKSPEARES
HOUSE,
Stratford-on-Avon
MR. ROBINS**

AT THE ANTIQUE MUSEUM, LONDON
On Thursday, 15th of September, 1887,
"THE" "MUSEUM"
**HEART-STIRRING RELIC
ENGLAND'S
IMMORTAL BARD**

THE MOST SINGULAR MONUMENT OF THE GREATEST MIND
THAT EVER LIVED.

Swan & Maidenhead, a thriving Public House,
FREEHOLD

શિક્ષકપિયરના જન્મસ્થળની ઈમારત હિલામ
કરવાની જાહેરાતના પોસ્ટરનો નમૂનો, સન ૧૮૪૭.

★ વસ્તુઓ મેળવવી ને જાળવવી, કવિના જીવન-કવનના અવ્યાસ માટે
પુસ્તકાલય અને સમઠસ્થાન બનાવવું એમ ત્યારે નહીં થયું ★

સ્ટ્રેટફોર્ડની સુધરાઈના જૂના દસ્તાવેજ ઉપરથી વિનિયમના પિતા જોન શેક્સપિયરની આ મકાન પર માનિકી હતી એમ સાબિત થતું હતું. શેક્સપિયરનો જન્મ જે ખડમા થયો હતો તેનો પુરાવો પણ પ્રાપ્ત થતો હતો એ મકાન વારસામાં બિતરતા બિતરતા, છેવટે ૧૮૦૬ની સાલમાં આ વિવામ કરનાર થોમસ કોર્ને ૨૧૦ પાઉંડમાં વેચી નાખવામાં આવ્યું હતું. શેક્સપિયરે તેના જીવનના બધા જ વર્ષો આ મકાનમાં વિતાવ્યા નહોતા. નાટકો લખવાનું અને તેમાં ભાગ લેવાનું શરૂ કર્યા પછી ઘણા વર્ષો તેણે લંડનમાં ગાળ્યા હતા અને પછી ૧૬૧૦માં નિવૃત્ત થઈ તે પોતાને વતન પાછા આવી ગયા હતા. શેક્સપિયરના જીવનની અને કવનની વિગતો આ ઈમારતમાં સુદૃઢ રીતે સંગ્રહાયેલી છે અને લગભગ આઠ કલાક આ ઈમારતમાં ગાળ્યા હતા દરેક ખડમા એ ખડની એકેએક વસ્તુ માટે માહિતી આપનારની વ્યવસ્થા છે. આપણા પ્રશ્નોના ખૂબ ધીરજથી ઉત્તર આપનામાં આવે છે. ઈમારતમાં અને રાચરચીનામાં જે કંઈ ફેરફાર થયેલા છે તે પણ જતાવનામાં આવે છે. અતિશયોક્તિ જેવું કંઈ જ જણાતું નથી. આ જન્મસ્થાનનું જાહેર દૂર થયું નહોતું ત્યારે પણ હજારો માણસો એનું દર્શન કરવા આવતા હતા. આજે તો દર વર્ષે નબોક્ લાખ માણસો ત્યાં આવતા હોવાની નોંધ છે અને તેમાં ૪૦ ટકાથી વધારે વિદેશના લોકો છે. છેલ્લા વર્ષમાં ૮૦ દેશોમાંથી યાત્રીઓ ત્યાં આવેલા છે.

ભોયતળિયે અને પહેલે માળે, દરેક ખડમાં જૂની વસ્તુઓ ખૂબ કાળજીથી સાચવવામાં આવી છે. જ્યાં તેવી વસ્તુઓ મળી નથી ત્યાં તે કાળનો દેખાડ બિત્તો કરવામાં આવ્યો છે. અહીં જે ચિત્ર મુક્યું છે તેમાં દેખાતી ખુરશી ઉપર શેક્સપિયર બેસતો કે નહિ એના સવાનના જવાબમાં કહેવામાં આવ્યું કે ખુરશી તે ગમવની છે, પણ શેક્સપિયર તે વાપરતો જ હતો એની ખાતરી નથી. શેક્સપિયર નો જન્મ જે ખડમાં થયો હતો તે ખડ આજે મૂળના કરતા કંઈક વધુ સારો છે. જના સ્થળ

ઝેડગપિયના ઘરના એક ઝોરણનું આ દૃશ્ય છે.
 દીવાલમાં ઘર ગરમ રાખવાનું તાપણું છે.

★

★

મેં કશી જ અનિશ્ચિતતા નથી અને લાકડાનું રાયરપીટું પણ એ જ જ. શેક્સપિયર ભણતો હતો તે વખતે જે ડેસ્ક વાપરતો તે સારી રીતે સાચવવામાં આવ્યું છે. શેક્સપિયરનું દીવાનખાનું અત્યારે નાનું પ્રદ્યુ સંગ્રહસ્થાન બની ગયું છે. એમાં શેક્સપિયરની કૃતિઓની પ્રતિબિમ્બો, તસવીરો અને એની સાથે સંબંધ ધરાવતી વસ્તુઓ બરપૂર માહિતી સાથે ગોઠવવામાં આવી છે. આપણે સાચેસાચ કાર્થ મંદિરમાં આવ્યા હોઈએ એવા ભાવે મનમાં બેઠે તેવું વાતાવરણ છે.

જાહેર ટ્રસ્ટ થયા પહેલાં એ ઘરમાં આવી ગયેલા ટેટલાક માણુમાના હસ્તાક્ષરો એક ખંડની બારીના કાચ ઉપર આજે પણ વાંચી શકાય છે. એમાં સર વોલ્ટર સ્કોટ, થોમસ કાર્લાઈલ, હેનરી ધર્વિંગ, થાકરે, ડિકન્સ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. હમારતની પાછળ સુંદર બાગ છે અને તેમાં શેક્સપિયરનાં નાટકોમાં જેનો ઉલ્લેખ થયો છે એવાં વૃક્ષો ને ફૂલછોડો રોપવામાં આવ્યાં છે. શેક્સપિયરનું આ જન્મસ્થાન આજે આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા બની ગયું છે. શેક્સપિયરનો અભ્યાસ કરવા ઈચ્છનારને ત્યાં બધી સગવડો મળે છે. શહેરમાં આવેલ નિનારા પર શેક્સપિયરના સ્મારકરૂપે એક અદ્યતન સગવડોવાળું સુંદર થિયેટર બાંધવામાં આવ્યું છે. એની આગળ-પાછળ સુંદર બાગ છે. એક બાબુ આવેલ વહી જાય છે. પાસે જ ધ્યાન ખેંચે એવો પ્રસંગ છે. દૂર એક દેવળ દેખાય છે ત્યાં શેક્સપિયર અને એના કુટુંબીઓને પોતાડવામાં આવ્યા છે. શેક્સપિયરનાં નાટકો આ થિયેટરમાં ભજવાય છે.

૧૦. યુરોપના પ્રવાહો

બ્રિટનની લોકશાહીની તંવારીય ઇ. સ. ૧૨૧૫ માં રાજા જોન પાસેથી પ્રજાએ સત્તા ખૂંચી લીધી ત્યારથી શરૂ થાય છે, જેમ આપણે ત્યાં એક કાળે મહાજનોનો પ્રભાવ હતો તેમ ત્યાં ઉમરાવોનો હતો. ૧૨૧૫ માં મેઝનાકાર્ટ દ્વારા રાજાની સત્તા પર અંકુશ મુકાયા અને તે પછી ક્રમે ક્રમે પ્રજાના હાથમાં સત્તા આવી, રાજાશાહી ત્યાં રહી, પરંતુ હકૂમત સર્વાંશે પ્રજાના હાથમાં આવી ગઈ. બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના વિકાસનું કથા પણ એટલી જ પ્રેરક છે. આજની દુનિયાની સૌથી મુશ્કેલી અને સાચા અર્થમાં માતૃત્વનું ગૌરવ પ્રાપ્ત કરી શકે એવી એ પાર્લામેન્ટ છે. છસોથી વધુ વર્ષથી ત્યાં કાયદાનું રાજ્ય શરૂ થયું છે. શરૂઆતમાં ઉમરાવોની સમિતિ રચનામાં આવી હતી, પછી એમાં ચૂંટણીનું તત્ત્વ દાખલ થયું હતું. ૧૪ મી સદીના મધ્ય ભાગમાં એ ગૃહોની રચના થઈ હતી. મેઝનાકાર્ટમાં સિદ્ધાંત રચીકારાઓ હતો કે રાજા પણ કાયદાની હકૂમત નીચે આવે છે, એટલે કે રાજા નહિ, પણ કાયદો જ સર્વોપરી છે. આ સિદ્ધાંતનો વ્યવહારમાં કેટલે સુધી વિકાસ થયો છે તે આપણે આદમાં એડવર્ડ ગાદી છોડી તે પરથી સમજી શકીએ છીએ. બ્રિટિશ લોકશાહીના વિકાસ પ્રજાની આ પ્રકૃતિનો પણ અગ્રેષ્ઠ ખ્યાલ આપી રહે છે. વિદ્રોહ અને કતલની પદ્ધતિ છોડીને આદોલન ને લોકમત દ્વારા બ્રિટિશ પ્રજાએ ઉમરાવોની સત્તા ઓછી કરી છે ન જનતાના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓના હાથમાં સાચી સત્તા મૂકી છે.

બ્રિટનના રાજકીય પક્ષો વિશે સામાન્ય દિવસોમાં ખાસ કશું જણાવા મળે નહિ. ચૂંટણી અથવા તો સુએઝ જેવો કોઈ મહાપ્રશ્ન પેદા

થયો હોય ત્યારે તો સામાન્ય માણસની વાતચીતમાં રાજકારણી મહિત્રાય આપણે પામી જ ન શકીએ. ચૂંટણી દ્વારા રાજવહીવટ માટે જે લક્ષને પસંદ કરવામાં આવે તેના પ્રત્યે વિશ્વાસની લાગણી આપણને માનદંધશ્ર્વર્ષ ઉપજાવે. આપણે ત્યાં એનાથી બરાબર ઊલટી રીતિતિ ! બ્રિટિશ પ્રજાના સહેજ પરિચયમાં આવતાં જ આપણને ખાતરી થાય કે એ દરેક ને શિસ્તબદ્ધ પ્રજા છે. એની શ્લિષ્ટતા, આકર્ષક પરિવર્ત નેત્રી-એમે બચાવી લે છે અને સંકટના સમયે ધૈર્યશક્તિ પણ પ્રગટાવે છે. બ્રિટનમાં ચારપાંચ પક્ષો છે ખરા અને સ્વતંત્ર ઉમેદવારો પણ ચોક્કસ હોય છે, પરંતુ મુખ્ય પક્ષો એ જ છે: શ્લિષ્ટ અને કામદાર. એ પક્ષીનું સ્થાન લિબરલોનું અને છેલ્લે આવે સામ્યવાદીઓ. મુખ્ય એ જ પક્ષો હોવા છતાં લાગ્યે જ કોઈ પક્ષ મતમાં ચોખ્ખી બહુમતી મેળવીને સત્તા પર આવે છે. આમ હોવા છતાં ચૂંટાયેલા પક્ષ માટે કોઈ એમ બોલવું નથી કે એ તો લઘુમતીથી ચૂંટાઈને આવ્યો છે !

બીજી વિશેષતા ત્યાં એ દેખાઈ કે સત્તાસ્થાનેથી હડી જનાર વ્યક્તિ કે પક્ષ બીજે જ દિવસે સામાન્ય નાગરિક બની જઈ શકે છે. લોકશાહી માટે સત્તાધારી જૂથ કે વર્ગ ખતરનાક ગણાય. સત્તા પરથી ઊતરેલાને ગમે ત્યાં ઉચ્ચ સ્થાન આપવું નોંધ્યે એવો ત્યાં કોઈ વિચાર કરવું નથી. ચૂંટણીમાં હારેલાઓ ને છૂટેલાઓ સામાન્ય રીતે પોતાના મતવિભાગને વળગી રહે છે ને પ્રજા સાથેના સંબંધો દૃઢ કરે છે. કંદોડકટીને વખતે ત્યાં સંયુક્ત સરકાર રચી શકાય છે, તેનાં જે કારણો તપાસીએ તો રાષ્ટ્રીય ભાવનાની સર્વોપરિતા અને અતિ મહત્વના પ્રશ્નો વિગતો એકમતી મુખ્ય ગણાય. બ્રિટનના કાયદાઓ તથા સામાન્ય માનવીની રીતિતિનું અવલોકન કરીએ અને રાજકીય પક્ષોનાં બહેરનામાઓ વાંચીએ ત્યારે આપણને તરત સમગ્રત્રય કે શ્લિષ્ટ કટ્ટર કહેવાતો પક્ષ ખરેખર શ્લિષ્ટ નથી અને કામદાર કહેવાતો પક્ષ સમાજવાદી નથી. દલ્પાણ-રાજ્યનો આદર્શ અને લોકશાહી પ્રત્યેની નિષ્ઠાને કારણે એ વિગતી પક્ષો વચ્ચે બહુ મોટું અંતર નથી.

ચિટનની પરિસ્થિતિ વિશિષ્ટ છે. દેશ નાનો છે, વસતિ વધારે છે. ૯૩,૬૦૦ ચોરસ માઇલમાં ૫ કરોડ ૨૦ લાખ જેટલા માણસો રહે છે. ૬૨ ચોરસ માઇલે ૫૪૮ માણસો જેટલી ગિરદી છે. કા-સ કરતા, અધાર્થી ધણો ઓછો વિસ્તાર અને વસતિ એક કરોડ જેટલી વધારે. ચિટનમાં ઔદ્યોગિક યુગનો પ્રારંભ અને સામાન્યનો વિસ્તાર એ જેમ ૧૨૨૫૨ સંબંધ ધરાવે છે તેમ બ્રિટિશ પ્રજાના જીવનધારણના વિકાસનું પણ છે. અંગ્રેજોને નેપોલિયને 'વ્યાપારી પ્રજા' કહી હતી, આજે પણ એ જ સાચું છે. આ પ્રજામાં ક્ષત્રિયના શુભો છે. અનેક યુદ્ધો એ લડી છે તે જતી છે. કલા, સાહિત્ય, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાનમાં એનો ફાગો ઓછો નથી, છતાં એનો પાયો વ્યાપાર-ઉદ્યોગની ભૂમિમાં છે એમ કહેવું જોઈએ. એની રાજકારણી પદ્ધતિ-મુત્સદ્દીગીરી પણ આ કારણે વિકસી છે. ખીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી ચિટન મહાસત્તા રહ્યું નહિ એ એની મજાબૂત કુદરતી નબળાઈઓનું જેમ સ્વચ્છ છે, તેમ એ પ્રજા છેક પછી-પણ ન-ગર્હન દુનિયાના રાજકારણમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી રહી અને અણુ-હાઈડ્રોજન બોમ્બ પણ બનાવતી થઈ સકી તે એના ખમીરની ને કુશળતાની સામિતી પૂરી પાડે છે. આપણે ત્યાં ખાનગી ને સરકારી વ્યાપાર-ઉદ્યોગનાં ક્ષેત્રોની ત્ર્યયાં ચામ છે. ખાનગી સાહસના સમર્થકો અમેરિકા ને પશ્ચિમ જર્મનીનો દાખલો આપે છે. ખીજા છેડાના અંતિમવાદીઓ ચીન-રશિયાની સિદ્ધિ વર્ણવે છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો સિદ્ધિને વરલા દરેક દેશે પોતાની મુરકેલી પોતાની પદ્ધતિએ જ ઉઠેલી છે ને કોઈનું આધારનું અનુકરણ કર્યું નથી. ચિટનની પરિસ્થિતિમાથી આ જ્ઞાન સ્પષ્ટ રીતે મળી રહે છે.

ચિટનમાં રેલવેનું રાષ્ટ્રીયકરણ થયેલું છે. નહેરોનું પણ થયેલું છે. વિમાની વ્યવહારનું પણ એમ જ છે. વીજળી અને જેસ પણ રાષ્ટ્રની માલિકીનાં છે. ત્યાંની રાષ્ટ્રીય વીમાયોજના જાણવા જેવી છે. માંદગીમાં, પ્રવૃત્તિમાં, બેકારીમાં, ઔદ્યોગિક અકસ્માતમાં, વૈધવ્યમાં, ઉપરાંત, અનાથ બાળકોને અને વૃદ્ધોને આ યોજના દ્વારા સહાય મળે છે. તબીબી

સેવાનું પણ રાષ્ટ્રીયકરણ થયેલું છે. આ સમાજવાદી ધોરણનો અશત-સ્વીકાર નથી તો બીજું શું છે ? રાષ્ટ્રીય વીમાયોજના ૧૯૧૮માં શરૂ થઈ ત્યારે તેમાં સાડાસત્તર કરોડ પાઉન્ડ ખર્ચ થશે એમ ધારવામાં આવ્યું હતું. ૧૯૫૯માં એ અદાજ ૭૪ કરોડ પાઉન્ડ સુધી પહોંચ્યો છે. બ્રિટનની પ્રજાનું ઉચ્ચ જીવનધોરણ, આ સામાજિક સેવાની જવાબદારીઓ, યુદ્ધસાધનો, જેમાં અણુ અને હાઇડ્રોજન બોમ્બ પણ આવી જાય તેનું ખર્ચ, સરલણકાર્યમાં યુરોપની નેતાગીરી, નારો, સીઆરો ને સેન્ટો કરારનું સભ્યપદ, આ બધું આકરો બોળે બની રહે એ સ્પષ્ટ છે. આ માટે બ્રિટિશ પ્રજા કરવેરા આપે છે અને ખૂબ ખૂબ માલ ઉત્પન્ન કરી વિદેશોની બજારોમાં ફાવે છે.

બ્રિટનનો નિકાસવેપાર યુદ્ધ પહેલાં હતો તે કરતાં બમણો થયેલો છે, આખાત પણ વધી છે. બ્રિટનની આર્થિક પરિસ્થિતિમાં 'નિકાસ કરો અથવા મૃત્યુ પામો' એ સૂત્ર વાસ્તવિક બની ગયું છે. અલગત, મારા જેવા અર્થકારણના અતિ સામાન્ય અભ્યાસીને તો એમ થાય કે બ્રિટન જ્યારે પોતાના સામ્રાજ્યનો મોટો ભાગ ગુમાવી બેઠું છે, જે હાથમાં છે તે પણ ધીમે ધીમે ગરી જાય એના સંયોગો છે, આક્રમક વહેંચેમોડે આગ લાગશે અને પશ્ચિમ એશિયામાં તો લાગેલી જ છે ને કેટલુંક બગી પણ ગયું છે ત્યારે આજનું જીવનધોરણ કેવો કાળ એ ટકાવી શકશે ? વિદેશી બજારોમાં ક્યા સુધી એ માવ મોકલી શકશે ? અમેરિકાની સહાય પણ ક્યા સુધી મળશે ? સમગ્ર અર્થતંત્ર કૃત્રિમ પાયા પર તો નથી ઊભું ને ? પરંતુ આ દૃષ્ટિએ તો જે બ્રિટન માટે સાચું છે તે બીજા ઘણા દેશો માટે પણ સાચું જ છે.

બ્રિટિશ પ્રજા પોતાનું જીવનધોરણ ટકાવી રાખવા માટે ~~અત્યંત~~ મહેનત કરે છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી બ્રિટનના વિદેશી રોકાણો, તેની અને અમેરિકાની રાષ્ટ્રીય આનકની સરખામણીમાં, ત્રણથી ચાર ગણાં વધારે છે, પરંતુ તેનું આર્થિક ઉપાર્જન ઓછું ને ઓછું થતું જાય છે. અસ્પષ્ટિકસિત દેશોનો વિકાસ, ત્યાંના કાયદાઓ, સામાજિકતા

વિસ્તારમાં ઘટાડો અને બીજા દેશો સાથેની સ્પર્ધાને કારણે આવી સ્થિતિ પેદા થયેલી છે. બ્રિટનનો સૂર્ય જ્યારે સર્વત્ર તપતો હતો અને એ જગતની મહાસત્તા હતું ત્યારે તેની આબાસના ૩૦ ટકા જેટલી આવક વિદેશી રોકાણમાંથી મળી રહેતી હતી. પહેલા વિશ્વયુદ્ધ વખતની આ વાત છે. આજે એ આવક માત્ર એ જ ટકા દિવસે પૂરે છે. પણ આ પ્રજા હજી ત્રાગી-નથી, ચાકી-નથી, દારી નથી. પરિસ્થિતિ અનુસાર પરિવર્તન આણવાની તેની શક્તિ અજળ પ્રદારની છે. આજે ત્યાં વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આશ્ચર્યકારક ગતિએ વધી રતું છે. જગતની બજારો વિકસાવવા નવા ને નવા માર્ગો શોધાયા કરે છે. પૂરા સમય મારેનાં કામોમાં રોકાયેલાની સંખ્યા ૧૯૫૬માં અડી કરોડથી વધારે હતી, આજે એમાં વધારો થયો છે. આપણે ત્યાં તો કરોડો લોકો મારે મુદ્દસ કામ નથી, બીજા કરોડો અર્ધજેકાર છે !

બ્રિટન જેવા મહાન દેશને મારે પાંચ દિવસનું રોકાણ અને લાંડન તથા આસપાસનું જ માત્ર પરિભ્રમણ બહુ ઓછું ગણાય, પરંતુ આમાં અમારી પસંદગી આને એમ નહોતી. તા. ૨૦ મીની સાંજે અમે લાંડનને સલામ કરી, ત્યાંથી વિદાય લઈ ન્યૂયૉર્ક થઈ વોશિંગ્ટન જવા મારે ઉપડ્યા. મુખર્ષીથી કેરો સુધી અમે લાંબી સફર કરેલી, પરંતુ યુરોપમાં દાખલ થયા પછી તો માત્ર કલાક-દોઢ કલાકના પ્રવાસમાં અમે એકથી બીજા દેશમાં પહોંચી જતાં હતાં. આપણા દેશને કેટલાક લોકો ઉપખંડ કહે છે અને આપણે એક પ્રજા નહિ, પણ ઘણી પ્રજાઓનો સમૂહ હોઈએ તેમ ઓળખે છે એમાં એમનો દોષ નથી. આપણે જેટલા સમયમાં એકથી બીજા પ્રાંતમાં કે પ્રદેશમાં જઈએ તેટલા સમયમાં ત્યાં બીજા દેશમાં જઈ શકાય હજારો વર્ષનો આપણો ઇતિહાસ, કમેકમે વિકસેલી આપણી સંસ્કૃતિ, કારમીરથી કન્યાકુમારી અને દારકાથી જગન્નાથપુરી સુધીના આપણી ધાર્મિક એકતા વગરનો જેમને પરિચય ન હોય તેઓ આપણને લિજ લિજ પ્રજાઓનો સમૂહ તથા ઉપખંડ માને એ સ્વાભાવિક છે. આપણા દેશમાં અનેક

બોલીઓ છે ને ૧૪ મુખ્ય ભાષાઓ છે, પણ અમેરિકા-યુરોપના ધણા લોકોને મન તો આપણે ત્યાં મેંકડો ભાષાઓ છે ! ધર્મેનો પણ પાગ નથી ! યુરોપ-અમેરિકામાં આ વિશે અનેક પ્રશ્નો અમારી સામે આવતા હતા. જવાબ આપવામાં યુરોપનું દૃષ્ટાંત અમને બહુ ઉપયોગી થઈ પડતું હતું.

યુરોપના જે દેશોની અમે જાણી કરી તેની સાથે આપણો પરિચય વિશેષ છે, કદાચ ઊંડો પણ છે, છતાં અમેરિકા ને રશિયાની સમૃદ્ધિ તથા સક્રિય પાત્રે યુરોપના દેશો જાણ્યા પડી ગયા હોવાથી એમની સરખામણીમાં પણ આપણે કેવા કંગાળ અને નિર્બળ છીએ તે ધણી વાર ભૂલી જવાય છે. આપણા દેશને મહાન નેતાઓ મળ્યા છે, ગાંધી, નહેરુ ને સગદાર હિતુગ શિખરો જેવા છે. આપણા દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને ધર્મતત્ત્વજ્ઞાનનો વારસો પણ ભવ્ય છે. આ કારણે આપણે મોટા દેખાઈએ છીએ, પણ વાસ્તવમાં તેમ નથી. કેવળ લશ્કરી ને આર્થિક તાકાતની જ વાત નથી, કદાચ બાળતમાં આપણે આગળ છીએ તે શોધવું પડે એવી આપણી સ્થિતિ છે. વિદેશના લોકો સાથે નહર હકીકતો અને આકાંક્ષાઓથી વાતો કરવા માટે દુનિયાના મુખ્ય દેશોની સરખામણીમાં આપણા દેશની સ્થિતિ હું તપાસતો હતો ત્યારે માત્ર એક બાળતમાં 'આપણે' સૌથી આગળ હતા. દેરોની સંખ્યાની બાળતમાં 'પરંતુ અફસોસ, એમાય હાડપિંજરોની સંખ્યા જ વધારે હતી ! દૂધનું ઉત્પાદન આપણું કેટલું કંગાળ !

જે પાંચ દેશોનું અમે ઊંડતું અવલોકન કર્યું તેમાં સ્વીટ્ઝરલેન્ડ બહુ નાનો દેશ છતાં તેની સમૃદ્ધિ આજ નાખે એવી. એ દેશને બાળુએ રાખી બાકીના ચાર એટલે કે ઈટાલી, જર્મની, ફ્રાન્સ અને બ્રિટનને એક સાથે લઈએ તો તેમનો વિસ્તાર ૫,૧૭,૭૭૦ ચોરસ માઈલ અને વસતિ કુલ ૧૯,૫૦,૭૯,૦૦૦ની છે આની સામે આપણા દેશનો વિસ્તાર ૧૦,૬૯,૬૪૦ ચો માઈલનો અને વસતિ ૩૯ કરોડથી વધુ છે. આપણે ધણીવાર આર્થિક અવદશાની બાળતમાં વસતિના વધારાને આગળ ધરીને બચાવ શોધીએ છીએ આપણા સાધનોની સરખામણીમાં વસતિ વધારે

છે જ. રશિયા, ચીન અને અમેરિકા આપણાથી વધુ વિસ્તાર ને સરખામણીમાં ઓછી વસતિ ધરાવે છે, પરંતુ યુરોપના દેશો તથા જાપાન વિશે આમ કહી શકાય એવું નથી. યુરોપના ચાર જે દેશોનો અહીં ઉલ્લેખ કર્યો છે એમના કરતાં આઝરબૈજાન-જર્મની-આપણી પાસે વધારે છે. આ ચારમાં પણ વિસ્તારમાં ફ્રાન્સ ધણો મોટો દેશ છે. બીજું સ્થાન ઇટાલીનું છે. એમની સરખામણીમાં પશ્ચિમ જર્મની અને બ્રિટન ધણા નાના અને વધુ વસતિવાળા દેશો છે. આ દેશોનાં અંદાજપત્રો, ઉત્પાદન, આયાત-નિકાસ, અનામત લેડાજી, ખુશકી, તરી ને હવાઈ સેના વગેરેના આંકડાઓ વાંચીએ ત્યારે આપણે હજી કેટલો લાભો પંથ કાપવાનો આકી છે તે સમજાય. અમેરિકાની ચર્ચા હવે પછીના લેખોમાં કરવી છે, પરંતુ યુરોપના આ દેશો પાસે પણ આપણે ધણા નમજા છીએ.

આપણી આર્થિક નમજાઈનું સૌથી મોટું કારણ ૧૫૦-૨૦૦ વર્ષની શુભામી છે તે ખરું છે. આખી દુનિયામાં ઔદ્યોગિક યુગ શરૂ થયો ત્યારે આપણે શુભામ હોવાને કારણે પ્રગતિક્રમમાં સામેલ થઈ શક્યા નહિ, પરંતુ બ્રિટિશ સત્તાની શુભામી આવ્યા પહેલાં પણ ધણાં વર્ષોથી આપણે તાકાત શુભાવી દીધી હતી. એવી સ્થિતિમાં આપણે સ્વતંત્ર હોત તો એ યંત્રયુગનો પૂરો લાભ ઉઠાવી શકત કે કેમ તે શંકા છે. બ્રિટિશ રાજઅમલ દરમિયાન આપણું શોષણ થયું. પરાધીનતાને કારણે ધણાં દુર્ગુણો પણ આપણામાં આવ્યા, પરંતુ આ કાળની કેટલીક ઊજળી બાબત પણ છે એમ વિદેશમાં જન્મીએ છીએ ત્યારે સમજાય છે. ~~આપણી લોકશાસી એ બ્રિટિશ વારસો છે એની કેમ તા પાટી શકાય ?~~ દુનિયા સાથેના આપણા સંબંધોમાં મારે પણ તેને યશ આપવો જોઈએ. સત્તાનું પરિવર્તન શાંતિથી થયું તેમાં અંગ્રેજોનો હિસ્સો - પણ છે. સ્વાતંત્ર્ય પછી બ્રિટન સાથે આપણે મૈત્રીનો સંબંધ કેળવી શક્યા એમાં આ લાભોની અસર હોવી જ જોઈએ. યુરોપના બીજા દેશોમાં બ્રિટન સાથેની આપણી મૈત્રી અને રાષ્ટ્રસમૃદ્ધિનું આપણું સભ્યપદ આજેય આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. લંડનમાં આપણે પોતાના દેશમાં હોઈએ એવો

કાંક અનુભવ કરીએ છીએ તેનું કારણ પણ વર્ષોના આ સપર્ક અને ચિંતનની કેટલીક હિચ્ચ પ્રણાલિકા હશે એમ જરૂર કહી શકાય.

અમને વાગવાગ એમ થતું હતું કે આ દેશોએ આટલી બધી પ્રગતિ કરી તેનું રહસ્ય શું હશે? જે આર દેશોની અહીં વાત કરીએ છીએ તે દરેકની ગિથિતિ આ રીતે નિરાળા છે ચિંતનની પ્રગતિમાં એની પાસે વિશાળ સામ્રાજ્ય હતું અને આજેય છે તેનો ધણો હિચ્ચો. ફ્રાન્સ પાસે કુદરતી માધનો ધણા અને સામ્રાજ્ય પણ ધણ મોટું. ઈટાલી પ્રમાણમાં ઓછું સમૃદ્ધ છે, એની કુદરતી સપત્તિ અને થોડુંક સામ્રાજ્ય. જર્મની પાસે કુદરતી સપત્તિ ને સામ્રાજ્ય પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ દેશો પાસે નાની કે મેટી વસાહતો આવી જવાથી જ એમણે પ્રગતિ સાધી? જવાબ 'ના'માં આપવો પડે એવી સ્થિતિ છે એટલું ખરું કે બીજા દેશોને તેઓ ગુનામ ન બનાવી શક્યા હોત તો સમૃદ્ધિનો આટલો વિમલ થાત નહિ, પરંતુ તેઓએ નાના-મોટા સામ્રાજ્યો જમાવ્યા હોવા છતાં પરિશ્રમ કરવામાં ને નવી નવી નોંધો કરવામાં કદી પાછળ પડ્યા નથી-તેની નોંધ-લેની જાણ એ દુનિયાના બીજા દેશો ને પ્રેરણા આપી પાડવામાં એમને કેળ્વા જેમણે ખેડવા પડ્યા ને કેટલા કાવતરા કરવા પડ્યા એ વાત બાજુએ રાખીએ તોય પોતાનો કમળે ચાતુ રાખવા તથા ઉત્પાદન વધારી વધારી એ મજતરોમાં હાલવવામાં એમણે અસાધારણ પરિશ્રમ કર્યો છે એમાં શંકા જ નથી આ પ્રશ્નઓનું જીનનધારણુ ધણુ જિંચુ આપ્યું કે અને તેઓ મુખ્યસાક્ષીનીમાં પણ રહ્યા છે છતાં સખત મહેનત અને નવું મોઢવાની શક્તિ એમણે ગુમાવ્યા નથી એ જ એમની પ્રગતિનું પ્રધાન કારણુ અમને લાગ્યું છે.

ઈટાલી અને જર્મનીએ લડાઈમાં કેટલું સહન કર્યું છે? એ બંને હારેલા દેશો જર્મની પર તો કારમાં ઘા પડ્યા છે ને તેના ભાગવા પણ પડી ગયા છે ફ્રાન્સ માથે લડાઈ દરમિયાન અને તે પછી કેટલું વીર્યુ છે? ચિંતને બીજા નિશ્ચયુદ્ધ પછી કેટલા બધા દેશો ગુમાવી નીધા આવી

સ્થિતિમાં પણ આ દેશો વીજળીની ઝડપે આગળ વધે છે તેનું મુખ્ય કારણ પ્રજાની પુરુષાર્થશક્તિનું છે એવી અમારા પર છાપ પડી છે. અમેરિકાની સહાયનો હિસ્સો જરૂર છે, પરંતુ આપણે ત્યાં કેટલાક લોકો માને છે તેમ મુક્ત સાહસને કારણે જ ત્યાં પ્રગતિ થઈ છે તે સાચું નહોતું નથી. આ પ્રજામાં વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ ખીલેલી છે. ત્યાં હજારો-લાખો વિવિધ વિયોજના નિષ્ણાતો છે. લડાઈને કારણે તેઓ જેમ ધરાયા છે તેમ વધુ સાહસિક પણ બન્યા છે. વિપરીત પરિસ્થિતિમાં, મુસોનિતોની વચ્ચે અને ગતદિવસ એક કરીને કેમ કામ થઈ શકે તે તેઓ જાણે છે ને તેથી દેવાયેલા પણ છે. પશ્ચિમ જર્મનીની અદ્યતન પ્રગતિમાં જર્મન પ્રજાના સ્વભાવગત ખીર અને જ્ઞાનનો હિસ્સો સૌથી વધારે છે.

આપણી સરખામણીમાં આ દેશોમાં સરકારી નિયંત્રણો ઓછાં છે તે ખરું, સરકારી વહીવટ પણ ઝડપી ને પ્રમાણમાં શુદ્ધ, દખલગીરી ને વિલંબનું પ્રમાણ નહિવત્, લોકો પર રાજ્યનો વિશ્વાસ ધણો વધારે, અમલદારશાહી જેવું બહુ ઓછું દેખાય, આર્થિક વિકાસમાં આવી ગિથિતોનો હિસ્સો છે જ, પરંતુ બીજી બાજુ પ્રજાની પ્રમાણિકતા, કાર્યદક્ષતા, રાષ્ટ્રીયતા, પરિશ્રમ કરવાની શક્તિ તે જાતનું પ્રમાણ પણ આપણી સરખામણીમાં ઘણું વધારે, ઘણું ઊંચું. આપણે ત્યાં વિકાસની મંદ ગતિ માટે ઉદ્યોગપતિઓ, વ્યાપારીઓ ને સામાન્ય પ્રજા સરકારને દોષ આપે અને સરકાર દોષનો દોષો એમના સિરે મૂકે એવી હાલત છે. વાસ્તવમાં બંને દોષભાગી છે, પરંતુ એ સ્વીકારવાની તૈયારી અને તેમાંથી મુક્ત થવાની તીવ્ર લાગણી હજી દેખાતી નથી. વહીવટ સાથે સંબંધ ધરાવતી ઘણી બાબતો આ પ્રવાસમાં અમને જોવા-અનુભવવા મળી છે, પરંતુ તેની ચર્ચા અમેરિકાના વર્ણન વખતે કરવાનું મોઝ ગણાશે, કારણ કે ત્યાં અમે કંઈકે નિરાંતથી અને વધુ પ્રમાણમાં જોઈ જાણી શક્યાં છીએ.

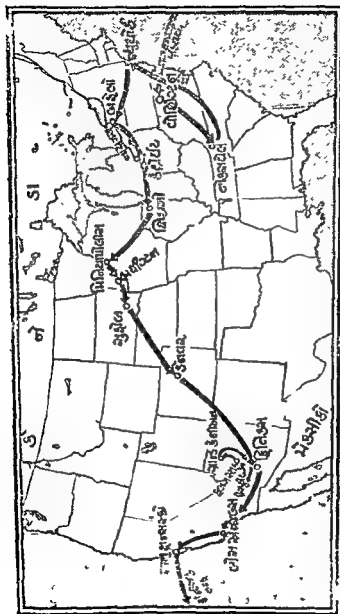
યુરોપના બધા દેશો જોવાનું અમારાથી બની શકે નહિ, પરંતુ આ પ્રવાસમાં પૂર્વ ને પશ્ચિમના નાના મોટા દેશો વિશે અમે જાણ્યું

ધણ. પૂર્વ યુરોપના સામ્યવાદી દેશો ગુનામોની છાવણી હોય એવી અસર પશ્ચિમી જૂથના દેશોમાં દેખાય છે. અમેરિકાના લોકો તો પૂર્વ યુરોપને મોટું કારાગાર જ માને છે. રાજકીય દૃષ્ટિએ જોઈએ તો યુરોપમાં ધીમે ધીમે બે ભાગ પડતા જાય છે. રશિયા અને પૂર્વ યુરોપના સામ્યવાદી શાસનના પશ્ચિમી જૂથના દેશોમાં બે પ્રકારે પ્રત્યાધાતો પડ્યા છે. એક માન્યતા એવી છે કે સામ્યવાદી દેશોમાં સર્વસત્તા રાજ્યના હાથમાં હોય છે. આમાં પણ પક્ષ અને પછી જૂથ સાચી સત્તા ધરાવે છે, વ્યક્તિત્વ સ્વાતંત્ર્ય વ્યવસ્થિત પ્રચાર અને દમન દ્વારા ત્યાં હણી નાખવામાં આવે છે. આનો પ્રત્યાધાત પશ્ચિમ યુરોપમાં વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્યને તથા સાહસને જે પક્ષ અને જે માણસ મહત્ત્વ આપે તેને લોકપ્રિય બનાવવામાં પડ્યો છે. ખીજો પ્રત્યાધાત કામદારો ને મધ્યમવર્ગના લોકોની સ્થિતિ સુધારવામાં પડ્યો છે. શ્રદ્ધિયુક્ત ને મૂડીનાદી લોકો તથા પક્ષોને ખાતરી થઈ છે કે જે કામદારો તથા મધ્યમવર્ગ અસત્વૃષ્ટ રહેશે તો સામ્યવાદ આવ્યા વિના રહેશે નહિ. આ કારણે યુરોપના પશ્ચિમી જૂથના દેશોમાં કસ્ટોડિયન-રાજ્યની બાવનાનો ધણો નિકાસ થયો છે. સામ્યવાદ અને મૂડીનાદ વચ્ચેનો આ મધ્યમ ભાગ છે એમ કહેવામાં હવેલ નથી. ‘સમાજવાદ’ શબ્દનો ઉપયોગ ક્યાં વિના તેઓએ એ દિશામાં જ તોપજનક પ્રયાણ કયું છે.

અમેરિકા સાથેના સબધની આ દેશો પર તી અસર થયેથી અમને જણાઈ તે પણ અહીં નોંધવું જોઈએ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યમાં અમેરિકા સૌથી આગળ, કદાચ જોખમી ગણાય એટલું આગળ છે, રાજ્ય કે પક્ષ પર નહિ, પરંતુ યુરોપની સામાન્ય જનતા પર તેની ઘેરી અસર પડી છે અને દિવસે દિવસે વધતી જતી હોય એમ લાગે છે. અમેરિકાના લોકોની, ખાસ કરીને યુવક-યુવતીઓની રહેણીકરણી જાણે અભ્યર્થે યુરોપીય પ્રજા પર અસર કરે છે. આ વિષે શ્રદ્ધિયુક્ત લોકો કદાચ ચિંતાતુર પણ છે. રાજ્ય અને રાજ્યકર્તા પક્ષો પર વળી જુદી જ અસર દેખાય છે. યુરોપના દેશોમાં સામ્યવાદ પ્રસારે નહિ ને

માટે અમેરિકા ત્યાં અદ્યત્ત નાણા અને સાધનસામગ્રી હાવે છે લગાઇ પછીનાં ઘોડા વર્ષો આ દેશો ધણા બધાની હતા એમની આર્થિક ને સરકારી હાવત પણ ચિંતાગ્રસ્ત હતી રૂઢિચુસ્ત પદોએ આજના જેટલું બળ ત્યારે મેળવ્યું નહોતું આ કારણે અમેરિકાનું વર્ચસ્વ ત્યાં વધુ પ્રમાણમાં સીધારાતુ હતું હવે આ સ્થિતિમાં પવન આવી રહ્યો ટોચ એમ લાગે છે વિશ્વયુદ્ધના ધાવ રંગમાં છે સમૃદ્ધિ ને શક્તિમાં વધારો થયો છે રૂઢિચુસ્તો તામ્રતવાન બન્યા છે, ઉદ્યોગો ઠંડક દગાયા છે રશિયાએ વધુ પ્રદેશ મેળવવાની નીતિ હોડી દીધી છે અથવા તેને ઝાડવી પડી છે એવી અસર વ્યાપક બનતી જાય છે ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધનો બધ ધણો ઓછો થયો છે અને સૌ એમ માનવા લાગ્યા છે કે રોકેટ અને અણુયુગમાં નશ્વક-દૂરનો ભેદ નાશ પામ્યો છે આવા કારણોસર યુરોપના દેશોની મનોહતિ અમેરિકાનું વર્ચસ્વ—ઓછું—મ્મના—તરફ વળેલી છે જર્મની ને ફ્રાન્સ જમાનાજૂના વેમનસ્થને બૂલવા લાગ્યા છે ને પોતાનો પ્રભાવ વધારવા માગે છે તેના આ કારણો છે રાષ્ટ્રાભિમાન ફરિને જાગે કરવા લાગ્યું છે

જેમ સામ્યવાદી દેશો તથા અમેરિકા સાથેના સબધોની અસર પશ્ચિમ યુરોપના દેશો પર પડી છે તેમ રશિયા વગેરે પર પણ એમની અસર પણ પડેલી જ છે રશિયામાં સ્વાતંત્ર્યની આહ્વાનપાતળી હવા દેખાય છે સમાધાનની વૃત્તિ દેખાય છે એકબીજા દેશો સાથેના સબધો વધારવામાં આવે છે તેનું એ જ કારણ છે કોઈ પણ પ્રગતને લાગા સમય સુધી જગતના પ્રનાહોથી અનિષ્ટ રાખી શકાતી નથી હું ન્યાયે રશિયામાં હતો ત્યારે મેં જોયું હતું કે નવી પેઢી પર સામ્યવાદની વેરી અસર પડેલી છે કંગોડા લોકો એ પદ્ધતિને વરી ચૂક્યા છે એમ માનવામાં હરકત નથી બીજી જાણુ આ નવી પેઢી બહારની દુનિયા જોવા-જાણવા પણ બહુ ઉત્સુક છે અમના મનમાં એનું પણ છે કે બીજી પ્રગત સાથે તેઓ લગશે તો એ પ્રગતની એમના પર અસર થશે તે કરતા વધુ અસર એમની જ એ પ્રગત પર થશે, આવો આત્મવિશ્વાસ ત્યાં જાગ્યો છે જેવી સ્થિતિ રશિયાની છે તેવી પૂર્વ યુરોપના બીજા

અમેરિકાના પ્રવાસના પદ દિવસના કાર્યક્રમની આજી રૂપરેખા આ નકશો દર્શાવે છે.

દેશોની નથી ત્યાં સામ્યવાદમાં હતાપૂર્વક માનનારો એક નવો વર્ગ
 ઊભો થયો છે ખરો, પરંતુ પ્રજાના મોટા સમુદાયની હજી એ સ્થિતિ નથી.
 આ કારણે રશિયા જહાઝની દુનિયા સાથે સંપર્ક વધારે છે પરંતુ આ
 દેશોનો સંપર્ક તો સર્વિશેષ રશિયા સાથે જ રાખવામાં આવે છે પશ્ચિમ
 અને પૂર્વના જૂથની આ રીતે પરસ્પર અસર પડ્યા કરે છે સ્પષ્ટ
 રીતે જોઈએ તો પશ્ચિમ યુરોપની પ્રજા વધુ પ્રમાણમાં સ્વાતંત્ર્ય
 ભોગવતી હોવાથી તેના પર વિશેષ અસર પડે છે.

યુરોપ અમેરિકા જાપાન વગેરેનો પ્રવાસ કરતાં અમને કંઈ
 અદ્ભુત કે આશ્ચર્યજનક જોવા-જાણવા મળ્યું નથી છતાં નજર
 જોવાની અસર કંઈક નિરાળી જ હોય છે એવો અનુભવ થયો છે
 વાચન અને અભ્યાસથી જે અભિપ્રાયો બધામાં હતા તેમાં મૂળભૂત
 ફેર પડ્યો નહિ પરંતુ જે અભિપ્રાયો-કાયા હતા તે પાકા થયા અને
 કેટલીક શકાઓ હતી તે દૂર થઈ અમારી દૃષ્ટિએ આ લાભ કે જે
 જેવો તેવો નથી જગતના વિવિધ દેશોના અમારા જેવા સામાન્ય
 લોકોને મળવાથી જે મળ્યું તેનું તો મૂલ્ય થઈ શકે એમ નથી પરંતુ
 તે તો પ્રવાસને અતેજ કહેવાનું યોગ્ય ગણાશે મુખર્થથી વોશિંગ્ટન
 પહોંચતા વચ્ચે અમે ૨૪-૨૫ દિવસ વચ્ચે ગાળ્યા આ દિવસો અત્યંત
 આનંદમાં ને શાંતપ્રાપ્તિમાં ગયા મુજબ છોડતી વખતે વતન છોડવાની
 લાગણી મનમાં થઈ હતી સડન છોડતી વખતે વળી જુદા પ્રકારની
 લાગણી અનુભવી અમારા પ્રવાસનું નિમિત્ત અથવા તો તેનું મુખ્ય
 કારણ તો અમેરિકાનું જ હતું યુરોપમાં અમે એકલા મનકાવે તેમ
 ફરતા હતા અમેરિકામાં અમને વધુ સમયે ને માર્ગચારન મારવાના
 હતા અમેરિકા માટે શરીર-મનને તૈયાર કરીને અમે રાતના વિમાનમાં
 સડનથી ઊપડ્યા વચ્ચે આમર્લેન્ડની ધરતી પર અને કેનેડાની ધરતી
 પર થોડો સમય ચોળીને સવારમાં અમે ન્યૂયોર્ક પહોંચી ગયા એ વખતે
 તો ન્યૂયોર્કનું વિમાની મથક જ અમે જોયું કારણ કે અમારા પ્રવાસનો
 આરંભ વોશિંગ્ટનથી અમેરિકાના પાનનગરથી, થવાનો હતો પ્રવાસનો
 વિગતવાર માર્ગક્રમ પણ ત્યાં જ ઘડાવાનો હતો.

૧૧. અમેરિકામાં

ન્યૂયોર્કના બે વિમાની મથકોએ અમને અમેરિકાના વિકાસનું ને એની વિપુલતાનું આજુ દસેનું કરાવી દીધું. દુનિયાનું કદાચ મોટામાં મોટું એ વિમાની મથક. રાત ને દિવસ ત્યાંથી અમેરિકામાં ને દુનિયાના બીજા ભાગોમાં અનેક વિમાની કપનીઓના વિમાનો ઊડ્યાં કરે છે. લાડલિ સ્પીકરો દ્વારા એની જાહેરાતો આલ્યા જ કરતી હોય છે. વિમાની મથકમાં યાત્રિક સાધનોનો પાર નથી. ‘અમેરિકામાં તો બટન દબાવવાથી જ બધું મળે’ એનો અનુભવ અમે ત્યાંથી જ શરૂ કર્યો. અવગત, બટન દબાવતા પહેલા કોટના બટન ખોલી, અંદરના ગળવામાંથી પાકીટ કાઢી તેનું વજન ઓછું કરવું પડે! ‘પૈસા ખર્ચ્યાં સિવાય તમે કંઈ જ મેળવી શકો નહિ અને પૈસા હોય તો કંઈ મેળવવાનું મુશ્કેલ નહિ’, થોડીક અનિશ્ચયોક્તિ સાથે એ દેશ વિશે એવું કહી શકાય. જાતજાતના પીણાઓ, ચોકલેટ, બિસ્કિટ વગેરે, ટપાલની ટિકિટો, નાણાનું પગથુરણ-આ બધું તો બટન દબાવતા મળે, પરંતુ તસવીરો પણ એ જ મળે. પ્રગાળી શકાય અને વિમાની પ્રવાસનો વીમો પણ કોઈની મદદ વિના બટન દબાવવાથી ઉતરાવી શકાય! ન્યૂયોર્ક શહેર જોવાનો ત્યારે અમને અવકાશ મળ્યો નહિ. નિદેશ કચેરીના એક પ્રતિનિધિએ અમને વિમાન બદલવાનું મદદ કરી અને વોશિંગ્ટનમાં અમારે કોને મળવાનું છે, ક્યાં જાતરવાનું છે, કાર્યક્રમ કેમ ગોઠવવાનો છે વગેરે બાબતોની સમજ પાડી. અમને અનુભવ થયો કે હવે અમે માત્ર પ્રવાસી નથી રહ્યા, પરંતુ મહેમાન બન્યા છીએ!

ન્યૂયોર્કથી જાડી ૨૦૫ માર્ચ સુધી નીચેની દુનિયાનું નિરીક્ષણ કરતાં

લડન સુધીમા, બદલાતા સમયને કારણે, અમને સાડાપાચ કલાકનો લાભ થયો હતો, હવે તેમા બીજા પાચ કલાકનો ઉમેરો થયો ! આપણી સાજ એ ત્યાની સવાર, એવી સ્થિતિ પેદા થઇ અમે બાળકો ને સ્વજનોને એ રીતે યાદ કરતા હતા વોશિંગ્ટનમાં પણ અમારી સારસલાજ લેનારાઓ હતા બીજા વિદેશી પ્રવાસીઓમા અમારી સાથે યુગેન્સલાવીઆના એક પત્રકાર પણ હતા, પરંતુ અમારો ને એમનો કાર્યક્રમ નિરાળો હતો અમે પહેલેથી જ અમેરિકાના પ્રજાશ્રવનના બધા પાસાઓ જોવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી હતી, એમનો રસ મુખ્યત્વે ખેતીવાડીનો હતો અમારે મટે જે હોટેલ મુકરર થઇ હતી ત્યાં અમે પહોંચી ગયા વિદેશકચેરીના અધિકારી સાથે બપોર પછી વાત કરવાની હતી એટલે સવારનો સમય બ્યવસ્થિત થવામા અને પ્રથમ દષ્ટિએ વોશિંગ્ટનનું અનલોકન કરવામાં ગાળ્યો. એ શહેરનો એકએક ભાગ ઝીણુંતથી તો અમે પછી જોયો, પરંતુ પ્રથમ દર્શને એનું ખૂબ આકર્ષણ થયું. સ્વચ્છ, શાંત ને બ્યવસ્થિત આ નગર જોઈને, રાજવહીવટ મારે આવું જ વાતાવરણ જોઈએ એન અમને લાગ્યું. ન્યૂયોર્ક ને શિકાગોથી વોશિંગ્ટન તદ્દન નિરાશું છે. શહેરની બાધણી ગમી જાય એવી છે પોટોમેક નદીના કાંઠે પથરાયેલું આ નગર ખજુ વિશાળ છે વસતિ માત્ર આઠ લાખની, પરંતુ જોતો જાણવાના રથજોનો પાર નથી પ્રથમ દષ્ટિએ નજરે ચડી આવે અમેરિકાના હૃદય જેવું કેપીટોલ, એ પછી ગ્રેરથાનો પ્રકાશ રેલાવતા જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન, અબ્રાહમ લિંકન, થોમસ જેફરસન વગેરેના રમારકો... પણ આ બધું તો નિરાતે જોવું જોઈએ

અમેરિકાની વિદેશકચેરી સ્વાભાવિક રીતે અનેક વિભાગો અને પેટા વિભાગોમા વહેચાયેલી છે. વિવિધ યોજનાઓ દ્વારા વિદેશના જે મહેમાનો તમા આવે છે તેમના પ્રવાસની વ્યવસ્થા પ્રાદેશિક તથા આયોજનિક પેટા વિભાગની કચેરીઓ દ્વારા થાય છે અમને મળેલી સૂચના અનુસાર અમારે એસિયા અને આફ્રિકાના રિસ્તાર માટેની 'ફોરેન કોર્સ' આમની આતરરાષ્ટ્રીય સૈદ્ધાંતિક સેવા' નામની

કચેરીમાં જવાનું હતું અમેરિકાના અમારા કાર્યક્રમની સામાન્ય રૂપરઆ
તો મુબઈમાં જ દોરી લેવામાં આવી હતી, પરંતુ તેની નાનીમોની
વિગતોને આખરી સ્વરૂપ ત્યાં આપવાનું હતું અને પ્રવાસની સઘળી
વ્યવસ્થા પણ ત્યાંથી જ થવાની હતી અમેરિકાનું આ આમ ત્રણ
સરકારના વિદેશ ખાતા તરફથી હતું અને જે 'ઓળખપત્ર' આપવામાં
આવ્યું હતું તેમાં 'આંતરરાષ્ટ્રીય મૈત્રી અને જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ' કરવાના
હેતુનો ઉદ્દેશ્ય થયેલો હતો આ લાખી પ્રવાસકથાના આરંભમાં જ કહ્યું
તેમ તે અંગે કશું બંધન નહોતું કર્યાં અપેક્ષા પણ નહોતી કે વિદેશ
ખાતાના અધિકારીઓ સાથે જે ચર્ચાવિચારણા કરવાની હતી તેના હેતુ
પ્રવાસમાં અમને આવશ્યક સહાય અને માર્ગદર્શન આપવાનો હતો કયા
ફરવું, શું જોવું, કોને મળવું, કયા શહેરમાં અને પ્રદેશમાં કેટલો સમય
||ગાંધી વગેરે બામતો અંગે આખરી નિર્ણય અમારે જ કરવાનો હતો
અમેરિકાના પ્રવાસનું આકર્ષણ થવામાં આ સ્વતંત્રતા પણ એક
મુખ્ય કારણ હતું

અમેરિકાની સરકાર અનેક યોજનાઓ દ્વારા વિદેશોના વિવિધ
ક્ષેત્રના કાર્યકરો અને અમણીઓને એમના દેશમાં નોતરે છે આમાં
નૂઢો કે મડળીઓ પણ હોય છે અને વ્યક્તિઓ પણ હોય છે અમારે
કોઈ નૂઢમાં જોડાવાનું નહોતું અમારો કાર્યક્રમ સ્વતંત્ર રીતે ધડવામાં
આવ્યો હતો વિદેશ કચેરીના મે અધિકારીઓ શ્રી ડગ્લીસ અને શ્રી મેન્ને
અમે તે દિવસે જોવારે મળ્યા ત્યારે એમણે અમને ઉમંગકાબેર આવકાર
આપ્યો અમારા પ્રવાસને લગતા આવશ્યક મગગો એ પહેલાં મુબઈની
કચેરી તરફથી એમને મળી ગયા હતા આરંભમાં જ આપચારિક
પ્રશસ્તર પછી અમે કાર્યક્રમ ધડના બેઠા ત્યારે અમે જાણ્યું કે મુબઈની
કચેરીએ અમારો પ્રવાસ ઉપયોગી અને આનંદજનક બનાવવા માટે ખૂબ
જહેમત ઉઠાવી હતી અમારા રસના વિષયો અંગે વોશિંગ્ટનમાં ફરીને
પ્રુક્ષણ ચર્ચા થઈ અને અધિકારીઓ દિનથી ને મિનનસાર હોવા ઉપરાંત
વિદેશીઓની જરૂરિયાતોને પણ સારી રીતે સમજનારા હતા પ્રવાસની

વ્યવસ્થા બાબતમાં અમને ત્યાં નવું જાણવા એ મળ્યું કે આ બધું કોઈ સરકારી કચેરી તરફથી નહિ, પરંતુ સરકારના આ પ્રકારનાં ૬ કાજ માટે એક જુદી ખાનગી સંસ્થા રચાયેલી છે તે દ્વારા થાય આમ કરવાનો હેતુ આ પ્રવાસને સરકારી અસરથી મુક્ત રાખવાનો હોય.

પ્રાથમિક ચર્ચા-વિચારણા પછી અમારે 'બીજી સંસ્થામાં જ' થયું. એનું નામ 'ગવર્નમેન્ટલ અફેર્સ ઇન્સ્ટીટ્યુટ'. અહીં અમ કાર્યક્રમ અંગે એક અધિકારી નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. એ મુલાકાતે તેઓ અમારા મિત્ર બની ગયા એમ કહીએ તો ખોટું ન તેઓ આ સંસ્થામાં જોડાયા પહેલાં અભ્યાસે અને વ્યવસાયે પત્ર હતા. કેશ, દુનિયા, રાજકરણ અને લોકો વિષે સારું જ્ઞાન ધરાવતા હ. અમે પહેલીવાર મળ્યાં ત્યારે એમના મનમાં અમે માત્ર સહેલ કરવા અમેરિકામાં આવ્યા હોઈએ એવી અસર હતી. તેઓ વારંવાર કહે 'મોટાં શહેરોમાં બહુ દિવસો ગાળવાનો અર્થ નથી, તમારે અમેરિકા અંદરના ભાગોમાં-જવું-જોઈએ-અને-લોકોને-તેમની કુદરતી સ્થિતિ જોવા જોઈએ.' સંસ્થાઓ અંગે પણ એવી જ સલાહ હતી. ઉપરાંત એમનો અભિપ્રાય ધણાં બધાં શહેરો કે રથળો જોવાને બદલે થોડાં પ ચૂંટેલાં રથળો વધુ ઊંડાણથી જોવાનો હતો. અમારા રસના વિષયો એમ જાણ્યા અને અમે નક્કી કરી રાખેલો કાર્યક્રમ એમણે જોયો ત્યારે એમ બ્રમ ભાગી ગયો. માશી માગીને એમણે કહ્યું : 'ધણા લોકો અહીં સૌંદર્યસ્થળો જોવા ને શહેરોમાં જ વધુ દિવસો ગાળવા આવે છે તે' મેં આપું 'હડાપણું' કર્યું હતું. તમારા રસના વિષયો તથા કાર્યક્રમો અનુસરી હું બધું વ્યવસ્થિત કરી આપીશ.'

અને બીજો દિવસે એમણે સમગ્ર કાર્યક્રમને સુવ્યવસ્થિત કરે અમારા હાથમાં મૂકી દીધો. અમે વિવિધ ક્ષેત્રની અમુક વ્યક્તિઓ મળવા માગતા હતા, અમુક સંસ્થાઓ જોવાની અમારી ઇચ્છા હતી આમાં હોલીવૂડ અને એફ. બી. આઇ. થી માંદીને વર્તમાનપત્રોન

ક્યેરીઓ અને મેનેટ તથા કેઝેસ સુધીનો સમાવેશ થતો હતો. અમેરિકા ધણો મોટો દેશ, પાર વિનાની સરઘાઓ, અગત્યની વ્યક્તિઓનું પ્રમાણુ પણ મોટું, મહત્વના મણાચ એવા શહેરો ને રથજો પણ અનેક, એટલે બધું નમૂનારૂપે જ 'જોવાનું' હતું. શ્રી મેલવીન બર્ગહેમે અમારી જરૂરિયાતને અનુરૂપ જે કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો હતો તે જોઈને અમે આનંદ અનુભવ્યો. પ્રવાસને અતે અમે એમને આભારનો પત્ર લખ્યો. તેમાં ઓપચારિકતા નહોતી, અતરની સામણી જ બ્યક્ત થઈ હતી મુખમર્મ અને પ્રવાસ દરમિયાન અમને એમ જણાયું કે રાજ્યાતમા દરેક વસ્તુ નક્કી કરવામા ત્યાની સરકારી ક્યેરી ધણો સમય લે છે. વોશિંગ્ટનમા અમારા ત્રણ દિવસ એમા ગયા હતા, પરંતુ તે પછી બહુ ધૂન જ વ્યવસ્થિત અને સુદૃઢ રીતે ગોઠવાઈ ગયું છે. અમને આ પ્રવાસમા કોઈ અજો કશી તકલીફનો અનુભવ થયો નહિ. યાંત્ર જેવી નિયમિતતા અને વ્યવસ્થા જેવો સ્નેહભાવ સર્વત્ર અનુભવ્યો. તેનો યશ બ્યક્તિ ક્રાંતાયે વિશેષ તો આ પદ્ધતિને આપવો ધટે છે.

અમેરિકામા મોખવારથી શુક્રવાર સુધી બધી ક્યેરીઓ બરાબર કામ કરે છે. અગત્યની સરઘાઓ કે વ્યક્તિઓની મુત્રાકાતો પણ આ પાત્ર દિવસમા જ થઈ શકે. એમ કહી શકાય કે મોખવારે સવારે ૬-૩૦ વાગે ગ્યાતી સૃષ્ટિ શુક્રવારે સાંજે રિલીન થઈ જાય છે. રાનિંગવિની દુનિયા જ ત્યા નિરાળી હોય છે. અમે વોશિંગ્ટન ગુઝવારે પહોંચ્યા હતા. પહેલા એ દિવસમા કેટલુંક જોયું ખરું, પરંતુ નિમેષ સમય કાર્યક્રમ ગોઠવવામા ને વ્યવસ્થિત થવામા જ ગયો. રાત્રાતમા અમે વિદેશોના એનચી ખાતાઓની નજીકની એક હોટેલમા જીતર્પા દર્તા પછી એ બદલીને અમે શહેરના મધ્ય ભાગમા આગ્યા ત્યાથી અગત્યના રથજોએ જવાનું વધુ સરળ હતું. સરકારી ક્યેરીઓ પણ ત્યાથી નજીક હતી. રાનિંગવિ અમારે ક્યાં ગાળવા તેની મૂઝવણ 'ઈન્ટરનેશનલ મે'ટ્રો' દાગી દીધી. આ સગ્યા સરકારી મદાય મેગવ છે પણ ખીન્ની રીતે બિનગાનકીય છે.

અહીં વિદેશી પ્રવાસીઓનો મેળો ભગે છે, ચૂટેલા અધીનું સાર એવું નાનું પુસ્તકાલય છે. અગત્યનાં વૃત્તપત્રો ને સામયિકો પણ ત મળે છે. વાહન અને ભોમિયા સાથે શહેરનાં સુંદર સ્થળો જોવા વ્યવસ્થા પણ ત્યાંથી થઈ શકે છે. આ સંસ્થાનું સંચાલન એક સમિતિ દ્વારા થાય છે. આવી સંસ્થાઓમાં કીઓનું પ્રમાણ પણ મોટું હોય છે અગ્રસ્થાને પરિણીત કે અપરિણીત વૃદ્ધાઓને જોતાં આપણે આન અને આશ્વસ્ય અનુભવીએ. એમનો ઉત્સાહ, એમની સ્મૃતિ, એમનું જ્ઞાન અન્યને સદાય કરવાની એમની તત્પરતા જીવનભરના સેવકોમાં પણ આપણને ભાગ્યે જ જોવા મળે. 'આંતરરાષ્ટ્રીય કેન્દ્ર'માં અમને જે વૃદ્ધ બાપ મળ્યાં તે વર્ષોનાં પરિચિત હોય અને અમારી એકેએક જરૂરિયાત સમજતાં હોય એટલાં તૈયાર હતાં.

શનિવારની વહેલી સવારે અમે ત્યાં પહોંચ્યાં ત્યારે ચીન, જાપાન, બ્રહ્મદેશ, સિયામ, નેપાળ, સિલોન વગેરે દેશોના પચામેક જેટલા પ્રવાસીઓ ત્યાં એકઠા થઈ ગયા હતા આમા વિદ્યાર્થીઓ હતા અને આમંત્રિતો પણ હતા. આરંભમાં એમની સાથે પરિચય કરવાનો અમે આનંદ લીધો ને પછી સુંદર સ્થળોનાં દર્શને જવા અમે નીકળ્યાં. અમેરિકાના બસ ડ્રાઇવરો ઉપર આપણે મુગ્ધ થઈ જઈએ એવું છે. એ-એકસાથે ત્રણ પ્રકારનાં કામો કરે છે.-બસ ચલાવવી, ટિકિટો આપવી, ને પૈસા લેવા, સાથે સાથે ભોમિયાનું કામ પણ કરવું! આ કામ અમે એમણે ખાસ તાલીમ મેળવી હોય છે.

અમારી મંડળી બે બસોમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી. બસ શરૂ કરતા પહેલાં ડ્રાઇવરે વોશિંગ્ટન શહેરનો પ્રાચીન-અર્વાચીન પરિચય આપી દીધો. એ પહેલાં જ અમારા હાથમાં પરિચયપત્રિકા ને નકશો આવી ગયાં હતાં. યુરોપ-અમેરિકાનાં લગભગ દરેક શહેરોમાં અદ્યતન નકશાઓ તરત જ મળી શકે. એ નકશાઓમાં જોવાલાયક સ્થળોની યાદી હોય અને નકશાની વચ્ચે તેનાં ચિત્રો પણ હોય. અમુક નકશાઓમાં બસ,

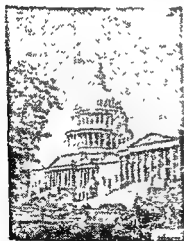
દ્રામ, રેલવે વિષે પણ સારી એવી માહિતી મળી શકે. વોશિંગ્ટનનો નકશો તો અહીં છાપવાનું મન થઈ જાય એટલો સુંદર છે. એમાં મહત્ત્વનાં રંગીન ચિત્રો છે. શહેરના મુખ્ય વિભાગોને જુદા રંગોમાં બતાવવામાં આવ્યા છે. જેવા લાયક સ્થળોની યાદી અને તે શોધવાની સરળ રીતો આપી છે. કક્કાવારી પ્રમાણે પણ આસપાસનાં બધાં સ્થળો દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. એલચીખાતાંઓ, પ્રતિમાઓ અને સ્મારકો, મુખ્ય હોટેલો, ગ્રિયેટરો, રેડિયો સ્ટેશનો, પોલીસ ચોકીઓ, વસ્તુબંડારો વગેરે ખાસ નિશાનો દ્વારા સૂચવાયાં છે. ઉપર નીચે અનેક રંગી ચિત્રો પણ છે. પોરેમેક નદી અને બાગબગીચા જુદા રંગોથી દર્શાવ્યાં છે. નકશાની ઉપર જે 'અનુક્રમ' આપ્યો છે તેમાં જેવા કે જાણવા જેવું કંઈ બાકી રહેતું નથી એમ કહી શકાય, જેવા લાયક સ્થળોનાં નામોની સાથે એ ક્યારે ખૂલે તે ક્યારે બંધ થાય તે પણ બતાવવામાં આવે છે. મોટરની પ્રક્રિયા-મર્માદનો પણ એમાં ઉલ્લેખ હોય છે.

૧૨. વોશિંગ્ટન

વોશિંગ્ટન શહેરનો ઇતિહાસ રોમાંચક છે. એ વોશિંગ્ટન ડી. સી. કહેવાય છે. ડી. સી.નો અર્થ 'ડીસ્ટ્રીક્ટ ઓફ કોલમ્બીઆ', અમેરિકાનો એક રાષ્ટ્ર તરીકે ઉદ્ભવ અને વિકાસ આપણા કરતાં જુદા રીતે થયો છે. એનો ઇતિહાસ આપવાનું આ સ્થળ નથી, પરંતુ અમેરિકા અને ભારત બંને સમવાયી રાષ્ટ્રો હોવા છતાં રાજ્ય અને સંઘ વચ્ચેના સંબંધો નિરાળા છે. આપણે ત્યાં સંઘે રાજ્યોને સત્તા આપી હોય એવી સ્થિતિ છે. રાજ્યો એ વહીવટી ઘટકો છે. અમેરિકામાં રાજ્યોએ સંઘની રચના કરી છે એટલે કે રાજ્યોએ સંઘને સત્તા આપી છે. અમેરિકાએ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં સફળતા મેળવ્યા પછી પ્રથમ ન્યૂયોર્ક અને પછી ફિલેડેલ્ફિયામાં કેન્દ્રીય સત્તા રાખવામાં આવી હતી, પરંતુ અમેરિકાનું બંધારણ ધરાવતું તે પહેલાંથી એવો મત પ્રવર્તતો હતો કે સમવાયી સરકારની એક કાંઈ એક રાજ્યની હકૂમત નીચે ન હોવી જોઈએ. આ માટે દક્ષિણ અને ઉત્તરનાં રાજ્યો વચ્ચે લાંબો યુદ્ધ ચાલ્યો હતો. ઉલ્ટે પોટેએક નદીને કાંઠે મેરીલેન્ડ અને વર્જીનીઆ નામનાં રાજ્યો પાસેથી એકસો ચોરસ માઈલ જમીન મેળવીને ત્યાં રાજધાની સ્થાપવાનો નિર્ણય થયો હતો. આ સ્થળની પસંદગી ઈ. સ. ૧૮૦૦ના માર્ચમાં જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન અને તેમના પાંચ સાથીઓએ કરી હતી. 'જ્યોર્જ ટાઉન'ને નામે ઓળખાતા વોશિંગ્ટનના વિસ્તારની ટેકરી પરથી રાજપુરુષ ને સૈનિક વોશિંગ્ટને વેરાનમાં નજર ફેરવીને આ સુંદર સ્થળ શોધ્યું હતું એમ અમારા બોમિયાએ ગૌરવથી અમને જણાવ્યું. એ પછી બે વર્ષે ત્યાં રાજધાનીનું શિલારોપણ થયું અને ૧૮૦૦ની સાલમાં સરકારની એક ત્યાં આવી. અમેરિકાના રાષ્ટ્રપિતા અને

પ્રથમ પ્રમુખ જ્યોર્જ વોશિંગ્ટને એ વખતે આ લોકમાયી વિદ્યાય લર્ભ લીધી હતી

વોશિંગ્ટન શહેર આજે જગતનાં અત્યંત અગ્રહ અને સુંદર શહેરોમાં આગળ પડતું સ્થાન ધરાવે છે પોટોમેક નદીને કાગ્લે એની શોભામાં ધણો વધારો થયો છે આ નદી, તેની સરવાણીઓ, ખાડીઓ અને એમાયી ગયાયેયો સરોવર જેવો ત્રિતાલક ધણી બાજુએ પથરાયેયો છે વોશિંગ્ટન શહેર એક ત્રિતાલક નગીયો છે એમ કહેવાતું મન થાય એટલા ત્યાં વધે છે તે નાનામોટા બાગો પણ છે. વોશિંગ્ટની બાધણીની અસર અમેરિકાના ધણા શહેરો પર જોઈ શકાય છે જ્યોર્જ વોશિંગ્ટનની એનાના એક અમનતાર નીકે કામ કરનાર ફ્રેન્ચ હજનેર સા એન્ક્રે

★
મમત્ર અનેન્કાલુ' હૃદય
વોશિંગ્ટન શહેર
અને
વોશિંગ્ટન હૃદય આ 'કેપીટાલ'
★

તેની ગ્યના કરેલી છે શહેરની મધ્યમાં 'કેપીટાલ' ને નામે બોળખાતું સ્થળ મહારથનું એક ચક્ર હોય અને શેરીઓ ને ગામ્માગો તેના દાતાઓ હોય એવી આ શહેરની ગોલ્ફ છે કેપીટાલને મધ્યમાં રાખી શહેરને ચાર ભાગમાં વહેચી નાખવામાં આવ્યું છે વિશાળ રાજમાર્ગો અમેરિકાના રાજ્યોના નામે 'એવન્યુ' તરીકે બોળખાય છે અને શેરીઓને

એક બાળ કક્ષાવારી અને બીજા બાળ નબર આપીને રચનામાં આવી છે રસ્તાઓ વિશાળ છે. પગથીઓ પણ ખૂબ પહોળી છે હજારો મોટરો માર્ગ પરથી પસાર થતી હોય તોયે ધમાલ કે ગીર્દી લાગે નહિ એટલી એની વિશાળતા છે અને ત્યાં મે મહિનામાં ફરતા એન્ડે વૃક્ષો અને ફૂલોડોની સોના ઓર વર્ધી ગઈ હતી સુપ્રસિદ્ધ રથજો તો ત્યાં જોવા જોવા છે જ, પરંતુ રસ્તા પર ફરવાથી પણ આપણે આશ્ચર્ય અનુભવીએ એવી એ શહેરની ગોળા છે

સર્વ પ્રથમ અમને 'વહાઈ હાઉસ' ના દર્શન કરાવ્યા આ છે અમેરિકાના પ્રમુખનું સત્તાવાર નિવાસસ્થાન ૧૮ એકરના વિસ્તારમાં

અમેરિકાના પ્રમુખનું નિવાસસ્થાન 'વહાઈ હાઉસ':
હજારો વૃક્ષો, ફૂલોડો અને ફનાન વચ્ચે પ્રમુખ બંદે છે

મોટો ભાગ તો જૂનો, પૂલો ને ડુવારાઓ રોકે છે. પ્રમુખના નિવાસસ્થાનમાં વહીવટી કચેરીઓ, પ્રમુખ માર્ટનું દેવળ, બોજનખંડ, અતિથિખંડ વગેરેમાંથી ફેટલુંક જોવા મારે ખુલ્લું છે. પ્રથમ તો આ સ્થળને પ્રમુખના મહેલનું નામ આપવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ એ ઝોળખાતું હતું 'વ્હાઇટ હાઉસ' નામે. એનો પાયો જ્યોર્જ વોશિંગ્ટનના જીવનકાળ દરમિયાન નાખાયો હતો, પરંતુ એ ત્યાં રહી શક્યા નહોતા. અમેરિકાના બીજા પ્રમુખ જોન આદમ્સે ૧૮૦૦ની સાલમાં પહેલી વાર ત્યાં નિવાસ કર્યો. એ પછી બધા પ્રમુખો ત્યાં રહે છે. જોન આદમ્સથી માંડીને આઇઝનહોવર સુધી દરેક પ્રમુખે એમાં સુધારાવાધાર કર્યા છે. સેંકડો જૂનો સાથે પ્રમુખ અને પ્રમુખપત્નીની સ્મૃતિ સંકળાએલી છે. ટુમેન વખતે તો કોમિસે ખાસ દરાર કરી એનો 'પુનરુદ્ધાર' કર્યો છે. આ મહેલની પુનરંવનાનું ખર્ચ લગભગ ત્રીસ કરોડ રૂપિયા જેટલું થયું છે એનું અંદરનું માળખું પોતાનું બનાવવામાં આવ્યું છે. અમને કહેવામાં આવ્યું કે મુખ્ય મહેલમાં કુલ ૧૩૨ ઝોરડાઓ છે, પાંચ

લીફ્ટ રાખવામાં આવી છે, ઓક્સીડીંગ અને ટેકીવીઝનનું સ્ટેશન છે. પ્રમુખ પોતાના નિવાસમાંથી જ આખા જગતને સંદેશો ને દર્શન આપી શકે છે ! નહાવાનો હોળ, બાથખાના, દવાખાનું અને એવી ઘણી સગવડો ત્યાં જ છે. એના ઓપરામાં એટમ બોમ્બ પ્રડે તો સલામતીની વ્યવસ્થા પણ છે. જુદા જુદા ખંડોનાં સુદર ચિત્રો, પ્રાચીન-અવાચીન શિલ્પકલાના નમૂનાઓ, પુસ્તકાલય વગેરે છે. અમુક ખંડોના ખાસ નામે પણ આપવામાં આવ્યા છે. આ 'વ્હાઇટ હાઉસ'ને નિભાવવા દર વરસે લાખો ડોલર ખર્ચ થાય છે.

'વ્હાઇટ હાઉસ' જોઈને અમે જુદા જુદા માર્ગો પર ફરતાં સરકારી ઇમારતોના દૂરથી ને નજીકથી દેશન કરતા જ્યોર્જ વોશિંગ્ટનના સ્મારક સ્તંભ પાસે પહોંચ્યા. વચ્ચે સરકારી વહીવટી કચેરી, નાણાંખાતાની કચેરી, રાજ્યોની સામાન્ય કચેરી ગૃહખાતાની કચેરી, 'અમેરિકન રેડ

‘કોસ સોસાયટી’ની પ્રમારત, સમવાધી અનામત દળોની કચેરી, નેશનલ હિસ્ટરી ઓફ સાયન્સ વગેરે પર નજર ફેરવી હતી. આ બધાં મકાનોની બાધણી એકસરખી નથી, તેમ કલાત્મક પણ નથી. ઇતાં ‘દરેકની વિશાળતા, સુંદરતા ને મજબૂતી આપણી આજમાં વસી જાય એવી છે. વોશિંગ્ટનના રમારક સ્તંભની આસપાસ વિશાળ મેદાન છે. વોશિંગ્ટનમાં જગ્યાની તંગી તો ક્યાંય દેખાય જ નહિ. વિશાળ રાજમાર્ગો, મોટાં મેદાનો, વૃક્ષોની ઘટાઓ અને બગીચાઓ જ્યાં ને ત્યાં જોવા મળે આ રમારક સ્તંભની ઊંચાઈ ૫૫૫ ફૂટ છે. જમીન પર એનો ઘેરાવો ૫૧ ફૂટથી વધુ છે. ઉપર જવા માટે લીફ્ટની સગવડ છે. સફેદ આરસના આ રમારક-સ્તંભની પ્રશંસા બહુી સાંભળી હતી, પરંતુ અમને તે બહુ આકર્ષક લાગ્યો નહિ. સાદાર્થ અને ઊંચાઈને જો મોલા ગણીએ તો એ સુંદર છે. એની વિશેષતા રચનાને કારણે છે. સ્તંભની અંદર લીફ્ટથી ૫૦૦ ફૂટ ઉપર જઈ શકાય છે. ત્યાં ચારે દિશાએ જોવા માટે બબ્બે બારીઓ રાખવામા આવી છે. શહેરની શોભા તથા અગત્યનાં સ્થળોની આંખી કરવા માટે આ સ્તંભ ઉચ્ચ સાધન છે.

જ્યોર્જ વોશિંગ્ટનનું આ રમારક કેમિસની સંમતિ સાથે પ્રમુખીય નાણાંથી શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. વોશિંગ્ટનના મૃત્યુ પછી પચાસ વર્ષે તેનો પાયો નખાયો. લગભગ ૨૫ લાખ રૂપિયા ખર્ચાતાં ૧૫૬ ફૂટનો સ્તંભ બની શક્યો. એ પછી તેની મોખ્ખતા અંગે વિવાદ જાગ્યો અને આંતરવિમલ શરૂ થયો તેથી કામ અટકી પડ્યું. અતે ૨૫ વર્ષ પછી સરકારે જ એ જવાબદારી ઉઠાવવી પડી. એમ કહે છે કે આ સ્તંભમાં ૮૧૧૨૦ ટન આરસ વપરાયો છે. લીફ્ટને બદલે પગથિયાનો ઉપયોગ કરીએ તો લગભગ ૬૦૦ પગથિયાં ચડવા પડે છે. અમે બીજા પ્રવાસીઓની સાથે ૫૦૦ ફૂટ ઉપર ગયાં અને વોશિંગ્ટનનું ત્યાર્થી અવલોકન કર્યું. રચના તરીકે આ સ્તંભ અમને કિતમ એટલા માટે લાગ્યો કે એની પશ્ચિમ બાજુએ પ્રમુખ લિંકનનું રમારક છે, પૂર્વ બાજુએ છે કેપિટોલ, વ્હાઇટ હાઉસ અને દક્ષિણમાં થોમસ જેફરસનનું રમારક. પ્રમુખ

લિંકનના સ્મારક અને આ સ્મારક સ્તંભની વચ્ચે અતિ વિશાળ અને લાંબો હોજ છે એમા સ્તંભનુ સુદર પ્રતિબિમ્બ પડે છે જેફરસનનુ સ્મારક, પોટોમેકના જળનુ સરોવર ગ્યાયુ દોય એવા જળરાશિને એક છેડે છે. બહાઈટ હાઉસ અને સ્મારક સ્તંભની વચ્ચે વિશાળ મેદાનો છે કેપિટોલ તરફ અહીંથી પાચ-સાત રસ્તાઓ જાય છે તે કેમ જાણે બાગમાથી જતા હોય

લિંકનની વિચાર-
મગ્ન અને સ્વ-
ઉદ્ધામ એવી આ
પ્રતિમા એના
જોયા પછી ભૂલી
શકાય એમ નથી.

એવા રજિયાપણા છે. એ રસ્તાઓ પર સરકારી હમારતો ઉપરાંત 'નેશનલ ગેસેટી ઓફ આર્ટ' નું પણ સુદર અને જામ્ય મકાન આવેયું છે. પ્રમુખ વોશિંગ્ટનના જીવતા જ એની સેવાઓની રમૂતિરે કંઈક કરવાની વિચારણા શરૂ થઈ હતી. આજે જામાં અધારૂઠ વોશિંગ્ટનની એક પ્રતિમા તૈયાર થયેલી, એ આજે વોશિંગ્ટન સરકારમાં જોઈ શકાય છે. નગરની રચનામાં આવા સમારકાનુ રચાન હતું, પરંતુ વોશિંગ્ટને જ તે અટકાવ્યું હતું. વોશિંગ્ટનના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ આ સ્તંભ કરતાં વિશેષ એમના જન્મસ્થાને જોઈ શકાય છે.

જ્યોર્જ વોશિંગ્ટનને સલામ કરી અમે પ્રમુખ સિંકનનું સમારક જોવા ગયાં. અહીં મન જાડું પ્રસન્ન થયું. અનેક શુભ જાવનાઓ દિવસમાં જાગી જીવી. પ્રમુખ સિંકન અને ગાંધીજી વચ્ચે ખરેખર ધણું સામ્ય. શુભાશોના એ સુકિતદાતાના જીવનના અનેક સ્મરણો જાગ્રત થઈ જાય એવું ત્યાંનું વાતાવરણ છે. એ સ્થળેથી વોશિંગ્ટનનો સમારક સ્તંભ પણ વધુ સુદર દેખાય છે. અમે ત્યાંથી લીધેલી સ્તંભની તસવીર અહીં મૂકેલી છે પ્રમુખ સિંકનના સમારકની રચના ગ્રીસના ફાઈ પ્રાચીન દેવગનું સ્મરણ કરાવે એની છે અહીં પણ વિચારો મેદાનો છે. એની પાછળના ભાગમાં પોટોમેકનો વિચારો પદ પથરાયેલો છે. એક લાખા પુત પરથી અમેરિકાના 'અનામી એનિક'ના સમારક તથા એરસિંગ્ટનના કક્ષસ્તાન પાસે જઈ શકાય છે નિંકનનું સમારકમંદિર આમ તો સાદું છે. મંદિરની શોભામાં બદારના સ્તંભોએ મહત્વનો ઉમેરો કર્યો છે, સિંકનના મૃત્યુ વખતે અમેરિકાના સમવાયત્રમાં ૩૬ રાજ્યો જોડાયા હતા. એથી અહીં ૩૬ સ્તંભો એ સમારકની આરંભાજીએ ઊભા કરવામાં આવ્યા છે આ સમારક મંદિર પૂરું થયું ત્યારે ૪૮ રાજ્યો થયા, દીવાલ પર એમના નામો ફાટરાયા છે હવે અલાસ્કા ને દવાઈ ટાપુ ઉમેરાયા છે, એમને સમાવેશ પણ કયાક કરવો જોઈશે સ્તંભોની પોતાની પણ શોભા છે દરેકની ઊંચાઈ પચાસ ફૂટ અને ઘેરાવે સાડા પાંચ ફૂટ છે, સમારકમંદિરમાં પહોંચતા માટે ધણી પગથિયાઓ ચડવા

પડે છે, પરંતુ ઉપર પહોંચી ખડમા પ્રવેશ કરતા જ લિફ્ટની લબ્ધ મૂર્તિના દર્શનથી થાક ને તાપ જૂલી જવાય છે

લિફ્ટની આ પ્રતિમા ક્ષણોએક-ઉત્તમ નમૂનો છે. આરકથી મૂર્તિનો ખડ ધણો વિશાળ છે એની વચ્ચે આરસની આરામ ખુરશી છે ને એની પર વિચારમગ્ન ત્રિવિધ પ્રતિમા લિફ્ટની પ્રતિમા ખેસાડવામા આવી છે પગથી માથા સુધીના માપે ૧૯ ફૂટ ઊંચી આ પ્રતિમા ખરેખર લબ્ધ નાગે છે ખડની દીવાલો અને છત પણ સુદર છે લિફ્ટની પ્રતિમ ની એ ખડના દ્વારમાથી લીધેલી એક તસવીર અહીં મુદ્રા છે, એમાં એ પ્રતિમાની જ ને માન્ય એ લિફ્ટના ઐતિહાસિક ઉદ્ભાવો

લિફ્ટના આરક પામીથી આવો દેખાય છે જ્યોત્ વોશિંગ્ટનનો આરકઅલ. એની ઊંચાઈ છે ૫૫૫ ફૂટ.

કેતરવામાં- આવ્યા છે તે તસ્વીરમાં આવી શક્યા નથી. લિંકનના પ્રમુખ તરીકેના પ્રવચનની અને-અનિ-વિખ્યાત એવા-ગેટિસ્બર્ગના-બાપણું કંડિદાઓ ત્યાં-કેતરેલી-છે. એ-વાંચતા આજે આપણે રોમાંચ અભવીએ ને-વાણીનો રણકાર પણ જાણે સાંભળીએ! લિંકનની આ પ્રતિમ સામેથી ને બાજુએથી જોવાનો આનંદ છે. ખંડ ધણો વિશાળ છે અને પ્રથમ આરસની બેઠકે ગોઠવી તેના પર સફેદ આરસની ખુશ્હી ને પ્રતિમા ગોઠવાયાં છે એટલે તેની ભવ્યતા વધી જાય છે. આ સ્મારકમાં લગભગ દોઢ કરોડ રૂપિયા જેટલું ખર્ચ થયું છે. લિંકનની પ્રતિમાના ખર્ચનો અંદાજ સાડા ચાર લાખ રૂપિયાનો છે. આ સ્મારકની રચના, અંદરનું વાતાવરણ, લિંકનના શબ્દો અને પ્રતિમા એ જાણું જોતાં આપણે સ્વાતંત્ર્ય મંદિરમાં આવ્યાં હોઈએ એવાં જાવો મનમાં જાગ્યા વિના રહેતા નથી. લિંકનની સાથે જોડાયેલા સમ્રાટસ્થાન અને પુસ્તકાલયની મુલાકાત અમે સમયના અજાણે લઈ શક્યા નહિ, પરંતુ આ સ્મારક જોઈને તો ખૂબ જ સંતોષ અનુભવો.

લિંકનનું સ્મારક જોઈ અમે એરલિંગટનનું કબ્રસ્તાન, અનામી મૈનિકની સમાધિ તથા જેફરસનનું સ્મારક જોવા ગયાં, સાંજના સમયે કેપિટોલનું નિરીક્ષણ કર્યું અને બીજે દિવસે એટલે રવિવારે સવારે વોશિંગ્ટનથી ૧૬ માઈલ દૂર માઉન્ટ વરનોન, જ્યોર્જ વોશિંગ્ટનનું જન્મસ્થાન ને મૃત્યુસ્થાન જોવા માટે ગયાં.

અમેરિકાએ એના અનેક મહાન પુત્રોની સ્મૃતિ વિવિધ રીતે જાળવી રાખી છે. આમા જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન, અબ્રાહમ લિંકન અને થોમસ જેફરસન અસાધારણ વ્યક્તિઓ ગણાય છે. એમનાં સ્મારકો તીર્થધામ બની ગયાં છે. લિંકનના સ્મૃતિમંદિરના દર્શન કરી અમે એરલિંગટનના રાષ્ટ્રીય કબ્રસ્તાનમાં ગયાં યુરોપના દેશોની પેટે અહીં પણ કબ્રસ્તાનને એક રમણીય સ્થળ બનાવી દેવામાં આવ્યું છે અમેરિકાના આંતરવિશ્વ વખતે આ સ્થળનો કબ્રસ્તાન તરીકે ઉપયોગ શરૂ થયો. અહીં હજારો

સૈનિકોને દાટવામાં આવ્યા છે. સંરક્ષણ ખાતાના આંકડા પ્રમાણે આંતરવિગ્રહ વખતે માર્યા ગયેલા અને અહીં દટાયેલા સૈનિકોમાં બે હજારથી વધુ ખરેખર અનામી હતા ! આ સ્થળે સુંદર જૂથો રોપવામાં આવ્યાં છે, ટહેલવાનું મન થાય એવા રસ્તાઓ છે અનામી સૈનિકની કજર અહીંનું એક આકર્ષણ ગણાય છે એનું બહુમાન કરવા ને સંભાળ રાખવા હથિયારધારી સૈનિક ત્યાં ખડે પગે ને ચોક્કસ સમયે કવાયત કરતો હાજર હોય છે. બ્રિટનના રાજમહેલના સંત્રીની પેટ્ટે એ પણ આસપાસના પ્રેક્ષકોને જોતો નથી ને યંત્રવત્ પોતાની ફરજ બજાવે છે. અહીં બે થિયેટરો પણ છે. એમાં એકમાં તો પાંચ હજાર જેટલા પ્રેક્ષકો બેસી શકે એવી સગવડ છે. અમેરિકાનાં સરકારી મકાનો એટલે ચમકદાર આરસના મહાલયો, કોતરકામ કે સ્થાપત્ય જેવું ઓછું, પણ બીજી રીતે બધું આકર્ષક, સમૃદ્ધ અને સગવડભર્યું.

કક્ષગ્તાનમાં આનંદ-પ્રમોદનાં સાધનો અને આસપાસનું સુંદર વાતાવરણ એ યુરોપ-અમેરિકાની વિશેષતા નહિ-તો આસિયતતો ગણાય જ. આમ તો આપણે પુનર્જન્મમાં માનીએ એટલે મૃત્યુનો ભય કે તેનો મહિમા આપણામાં ન હોય અથવા ઓછો હોય, પરંતુ વ્યવહારમાં એમ દેખાય કે ભય આપણે ત્યાં વધારે છે અને મહિમા ત્યાં વિશેષ છે. યુરોપ-અમેરિકામાં કેટલાંય જુદા-પુરુષો અમને એવા મન્યા, જેમણે પોતાના મૃત્યુના અનુસંધાનમાં દાટવાની જગ્યા, કજરની આકૃતિ ને શોભા અધું પહેલેથી નક્કી કરી લીધું હોય અને સ્મૃતિયાત્રા સાથે સંબંધ ધરાવતું ખર્ચ પણ એવી સંસ્થાઓને આપી રાખ્યું હોય ! તેઓ મૃત્યુ ને કજરની વાતો પણ સહજ રીતે કરી શકે ! આ કારણે જ મહાન ક્રમારતોમાં શોભે દાટવાનું ત્યાં જની રહ્યું છે. અક્ષત, દર-જગ પ્રમાણે જ સૌને સ્થાન મળે છે. સમનતા ત્યાં નથી. જ્યાં સમારક હોય ત્યાં રાગ હોય જ એવું નથી, છતાં કેટલેક સ્થળે એમ પણ હોય છે આરસિંચનમાં અનામી સૈનિકની જે કજર છે તેમાં ખરેખર અનામી સૈનિકને દાટવામાં આવ્યો છે. એના ગળાવેશની પસંદગી, એ મુજબ ફેન્સ

હશે એમ માનીને, ત્યાના સૈનિકાના એ સમયનાન્વજો જોઈ એ કરામા
આવી હતી ! મૃત્યુનો મહિમા વધારવાની ષાછળ રાષ્ટ્ર માટે ખપી
જવાની વૃત્તિને ઉત્તેજન આપવાનું અથવા તેા મુદ્દ અને સેનાનું ગૌરવ
વધારવાનું કારણ હોઈ શકે એમ અમને લાગ્યું

★
 ધોમમ જેડરસનઃ
 સ્વાત મ્યના
 જાહેરનામાના અમર
 શબ્દોની માથે

★

અનામી સૈનિકને સલામ ભરી અમે થોમસ જેક્સનના સ્મારકનું દર્શન કરવા ગયાં. અહીં અમે બીજી વાર એકલા પણ આવ્યા હતાં. પોટોમેક નદીનાં પાણી ઊભરાતા અહીં એક સરોવર જેવું બની ગયું છે. એના કાઠે સ્મારક છે વોશિંગ્ટનથી બહાર જવાના મહામાર્ગે એની નજીકમાંથી પસાર થાય છે. આ સ્મારક દૂર દૂરથી જોઈ શકાય છે. પાસેના સરોવરમાં હોડીઓ ફરે છે. અમે એક પેડલ બોટમાં બેસવાનો આનંદ ત્યાં માણ્યો હતો હોડીમાં સાયકલ જેવા પેડલ ગોઠવેલા હોય છે, એ ચલાવવાથી હોડી ચાલે છે. દિશા બદલવાનું બાજુમાં હેન્ડલ હોય છે. વોશિંગ્ટન આમ પણ ખુલ્લું શહેર છે અને આ તો બહારનો ભાગ એટલે કુદરતનો સહવાસ વધુ પ્રમાણમાં મળે છે સ્મારકની આ ઇમારત, જેક્સનની પ્રસન્ન પ્રમાણે, વડેનીઆના એના નિવાસસ્થાનને નજર સામે રાખીને રચવામાં આવી છે. સિંકત જેવી વિશેષતા જેક્સનની પ્રતિમામાં અમને ન જણાઈ, છતાં એ પ્રભાવશાળી તો છે જ. ૮૦-૯૦ ફૂટના ધેરાવાવાળા ખડની વચ્ચે ૧૯ ફૂટ ઊંચી કાસાની પ્રતિમા અં આજુબાજુ ચાર દીવાલો પર સ્વાતંત્ર્યના જાહેરનામાના વચનો કાતરેલ છે તે, એ વાતાવરણમાં વાચતા સર્વિશેષ અસરકારક અને વેધક બન જાય છે. અહીં આપેલી એક તસવીરમાં પ્રતિમાની સાથે જેક્સનની એ અમર વાણીનો ખ્યાલ મળી રહે છે આસપાસ ૨૬ સ્તંભો છે અં સ્મારક ૯૬ ફૂટ ઊંચું છે. ૧૬ વર્ષ પહેલા જેક્સનની ૨૦૦ મ જન્મજયતી વખતે આ સ્મારકનું ઉદ્ઘાટન થયું છે

૧૩. સ્થાનિક ઇમારતો

સવારનો પ્રસાસ પૂરો કરી, નપોરના આરામ પછી, અમે મહાળીમાં જવાને બદલે એક્સા નેશનલ આર્ટ ગેલેરી અને નેશનલ આર્કાઇવ જોવા ગયા આ માર્ગો પર ફરવાનું અનેક વાર થયું એટલે દ્વિતી : નજીકથી મહત્વની ગણાય એવી બધી સરકારી ઇમારતો અંતે જોઈ શક્યા સરકારનાં વિવિધ દફતરો જુદી જુદી ઇમારતોમાં દોવાથી એક નિશિષ્ટ નગર ત્યાં રચાઈ ગયું હોય એવું લાગે છે વ્યાપાર, આરોગ્ય, તારટપાલ, મહેસૂલ પોલીસ, એલીવાડી વિમાનવ્યવહાર વગેરે દફતરો માટે સુંદર અને મહાકાય ઇમારતો જાળ કરવામાં આવી છે જ્યોર્જ વોશિંગ્ટનના સ્મારકરૂપ અને કેપિટોલના આસપાસમાં આ સ્ટ્રીટ રચાય છે એમ કહીએ તો ચાલે સર્વોપરી અદાલત અને ‘વોઇસ ઓફ અમેરિકા’ પણ કેપિટોલની ડાબીગમણી બાજુએ છે સમય હોય તો આ બધી જ ઇમારતો જોવા જેવી છે અમે ત્યાં થઈ જોયું, પણ ઇચ્છા હતી એવા બે રચયો જોઈ શક્યા નહિ, એક તો ટકશાળ અને બીજું સર્વોપરી અદાલતનું મકાન ટકશાળ દ્વિતી જોઈ અને સર્વોપરી અદાલતને ઘસાઈને જવાનું ધણી વાર બન્યું, પણ બહારથી જ એની શોભા નિહાળી વોશિંગ્ટન પાટનગર તરીકે જ નિકાસ પામેનું શહેર છે એટલે ત્યાં મોટામાં મોટો કોઈ ઉદ્યોગ અથવા તો કોઈ કારખાનું હોય તો આ ટકશાળ એના અનેક વિભાગો છે એમાં સેન્ટના સિસ્ટમો, ડાહરની નોટો, ટિકિટો વગેરે નિયુત પ્રમાણમાં છપાય છે ખાસ તકેદારી સાથે પ્રવાસીઓને એ બતાવવામાં આવે છે

અમે પ્રથમ ગયા ‘ધી નેશનલ આર્કાઇવઝ’માં અમેરિકાની સરકારના અત્યંત મૂલ્યવાન દફતરો અને દસ્તાવેજો

આ સ્થળ છે. અમેરિકાની પ્રજાએ સ્વાનંત્ર્યપુદ્ધ માંડ્યું અને તેમાં સફળતા મેળવી ત્યારથી આ દફતરો ખૂબ સાચવીને અહીંથી તહીં

નેશનલ આર્કાઈવઝ : સામે સ્વાનંત્ર્યનું જાહેરનામું,
અંધારણ અને લકષ પર એનાં મૂળ સ્વરૂપમાં

★ ————— ★

ફેરવવામાં આવતાં હતા. વોશિંગ્ટનમાં સ્થિર થયા પછી પણ એને સુરક્ષિત રાખવાની પાકી વ્યવસ્થા થઈ નહોતી. લગભગ ૭ કરોડના ખર્ચે આ ઇમારત બંધાયા પછી બધાં દફતરને અહીં સંઘરવામાં આવ્યાં છે. એના પરનો ચોકીપહેરો અને સલામતીની વાંત્રિક વ્યવસ્થા આંજી નાખે એવાં છે. એક ઇમારતની અંદર બીજી ઇમારત છે જેનાં દર્શન માત્રથી આપણી સામે અમેરિકાનો ઇતિહાસ જીવતો ચાલે એવા

દસ્તાવેજો અદરના ભાગ 'સેક્રિટોગ્રીટ વોલ્ટ' કરતાં વધુ મજબૂત વ્યવસ્થામાં સચવાયેલાં છે. રાષ્ટ્રીય દસ્તાવેજોના આ સંગ્રહસ્થાનમાં દર વરસે એ દેશના અને દુનિયાના હજારો માણસો આવે છે. સરકારની જુદી જુદી કમેરીઓ તથા ગ્રન્થગર્ભાથી દર વરસે ચારથી પાંચ લાખ માણસો અમુક દસ્તાવેજ માટે ત્યાં પૂછપરછ કરે છે ત્યાં સધરાયેલા દસ્તાવેજોની સંખ્યા કરોડોની છે.

અમને જણાવવામાં આવ્યું કે ચાર ખાનાની 'ફાઇલિંગ મેગિનેટ' જેવા દોઢેક લાખ કબાટો ભરાય એટલી સામગ્રી ત્યાં છે. એમાં ૧૧ લાખ નકશાઓ છે. ૨૭ લાખ તસવીરો છે. ૩ કરોડ ૫૦ લાખ ફૂટ ફિલ્મો છે. ૩૫ હજાર રેકૉર્ડો છે. આ ઉપરાંત કાગળિયાનો તો પાર નથી. ૧૭૭૪ની સાલથી બધું સધરવામાં આવ્યું છે. આપણે ત્યાં થોડા સમયથી આ જગતની સામગ્રી માટે પાકી વ્યવસ્થા કરવાની વિચારણા શરૂ થયેલી છે. દરેક દેશમાં દફતર સાચવવાની જોડનજી હોય છે. અમેરિકા પાસે નાણું વધારે છે એટલે તેનું સંગ્રહસ્થાન આખને આજ નાખે એવું છે. 'નેશનલ આર્કાઈવ્ઝ'ની પાસે આવતા જ અદર જમને જોનાનું મન થાય એવો એનો બહારનો દેખાવ છે. ૭૨ સ્તંભોનો ટોકો લઇને ઊભેલી-છતની વચ્ચે સુદર કસાકસિઓ-છે. આજુબાજુ અમેરિકાના ઇતિહાસની બબ્બતા સચવતા ગ્રેરજીયમક સંખ્દો કોતરેલા છે. પત્રચિત્રો ચડતા કાસાના મોટા દ્વાર ઉપર આપણી પહેલી નજર પડે છે. બાજુમાં સુદર પ્રતિમાઓ છે. એજ બાજુ એક સ્ત્રી બાળકને લઇને ઊભી છે. તે વારસાનો ભાગ જમાડના સંખ્દો 'હેરિટજ' ત્યાં કોતરેલા છે. બીજી પ્રતિમા છે સૈનિકની ત્યાં જગૃતિના સચક સંખ્દો છે. 'વીજલન્સ', બીજી બાજુએ એક યુરુપની પ્રતિમા સાથે 'જૂલકાળ' અને સ્ત્રીની મૂર્તિ સાથે 'લાનિ'નો ઉલ્લેખ થયો છે.

દરવાજામાં આવતાં એના મુખ્ય ખંડ પર આપણી નજર પડે છે. સ્વચ્છ આગસમાં, દફતર સાચવતા ધાતુનાં ને કાચનાં સાધનોનાં

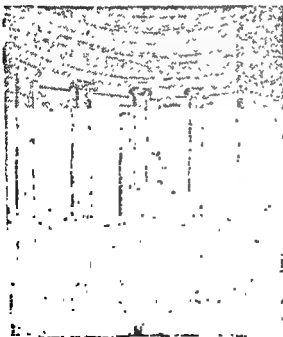
પ્રતિબિંબ આપણને દેખાય છે અને દીવાલ પર મોટા ચિત્રો નજરે પડે છે એમા થોમસ જેફરસન સ્વાતચ્ચત્વ જાહેરનામું તે વખતની બધા-રણસલાના પ્રમુખ જોન હેનકોનને અને જેમ્સ એડિસન અમેરિકાનું બધારણ જ્યોર્જ વોશિંગ્ટનને અર્પણ કરે છે તે પ્રસંગો ઝીલવામા આવ્યા છે આ વિશાળ ખડમા એક પણ બારી નથી બહારનો પ્રકાશ ત્યાં આવતો નથી પ્રકાશની વ્યવસ્થા આશ્ચર્યકારક છે આસપાસની ચોક્કી દેખાય નહિ છતાં સમગ્ર ઝળ એ જાતની છે એમ કહેવામા આવે છે કે એ ખડની દરેક વસ્તુને અમુક ક્ષણમા જ સનામત પેગીઓમા સેરવી દર્શ શકાય એની વ્યવસ્થા છે રાત્રીની વ્યવસ્થા એવી છે કે ત્યાં કોઈ પણ માણસ આવે તો એતવણીનો ધટ વાગવા લાગે છે બેજવાળી હવા કે બહારના પ્રકાશથી દસ્તાવેજને ઝાંખપ ન લાગે તેની વ્યવસ્થા છે મુખ્ય ખડમા સ્વાતચ્ચત્વ હકનામું, જુદા જુદા દેશો સાથેના સંધિકારોના મહોર સહિતના મૂળ કાગળો વગેરે રાખવામા આવ્યા છે એકાદ કલાકમા આ બધાનો ખ્યાલ મળી શકે એમ છે, છતાં અમેરિકાનો પ્રજાજન પ્રેરણાના અમી પીતો વધુ વખત ત્યાં રોકાઈ જાય એવી તેની રચના છે અહીં મૂકેની તસવીરમા ખડની મધ્યમા મુખ્ય દ્વારની સામે જ, ઉપરના તખતામા સ્વાતચ્ચત્વ જાહેરનામું અને નીચેના કમાટમા પ્રજાના હક્કો અને બધારણનો દસ્તાવેજ દેખાય છે આ જોઈ અમે 'નેશનલ ગેલેરી ઓફ આર્ટ' જોવા ગયા

કેવળ વોશિંગ્ટનમા જ નહિ, આખા અમેરિકામા જોના લાયક સ્થળો અને મોગી કનેરીઓમા આરામ અને બોજનની સરસ વ્યવસ્થા હોય છે 'સ-રસ' અવગત નિરામિપાહારીઓ માટે, છતાં શાકાહારી એને મુરોપના પ્રમાણમા ત્યાં વધુ સગવડો મળે છે ચોખ્ખુ દૂધ વિપુલ પ્રમાણમા મળે, કાચા શાકભાજી ને પાકા ફળો પાકિરોની, માખણ ચીઝ ને મધ દરેક જગ્યાએ મળી જ રહે 'નેશનલ ગેલેરી ઓફ આર્ટ' માં જઈને અમે પહેલું કામ રેસ્ટોરાની મુનાકાત લેવાનું કર્યું. આરામ કરવાની પણ બધે બધી સારી સગવડ હોય છે મુખ્ય ખડમા તો

મેળો જ જામ્યો હોય આરામથી બેસો, ગરમીમાં ઠંડી ને ઠંડીમાં હૂંફ આપવાની પૂરી વ્યવસ્થા, ચારેત્રાણુ ચિત્રો ને નકશાઓ સાહિત્ય જોઈએ તેમજ મળે, માર્ગદર્શન અંગે કશી મૂઝવણ નહિ નેશનલ આર્ચિ-ઝની સુખદ અસર સ્મરણપેરીમા મળીને અમે આ જાન્ય કનાસગ્રહ જોવાનાં કામમાં લાગી ગયા ને સાજ સુધીનો સમય ત્યાં જ પસાર થયો રોમ, મિલાન, પેરિસ લંડનનાં પ્રાધામ્યો જોયા પછી અહીં નવીનતા ઓછી લાગે પરંતુ અમેરિકા પાસે અપતિની વિપુલતા એટલે સગવડો વિશેષ દેખાય દરેક ખડમા ચિત્રો ઓછા એ કારણે પ્રેક્ષકોની ગિરદા પણ ઓછી, જે ગમે તે નિરાતિ જોઈ શકાય ચિત્રની સમજણ આપતી પુસ્તિકાઓ તો મળે, પરંતુ મહત્વના ચિત્ર ખડોને ચિત્રોન વર્ણન નાયરિંગ રેકોર્ડથી સાબળી પણ શકાય. બહેરા બોકો બેટરીનો ઉપયોગ કરે ને કાનમાં યત્ન રાખે છે તેવી એની વ્યવસ્થા છે એ તમને ચિત્ર વિશે બધું કહી દે. જેની પાસે એ હોમ તે સિવાય ખીજું કોઈ સાગળે પણ નહિ.

અમેરિકામાં સરકારની સહાય લેકોપયોગી સરઘાઓને સારા પ્રમાણમાં મળે છે બધી સરઘાઓના નિભાવ અને આનંદની જવાબદારી સરકાર ઉઠાવે છે આમાં આનંદ જીવજો એવું એ છે કે મોટા આગની સરકારી ને અર્ધસરકારી સરઘાઓને ઉદ્ભવકાર્થ વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓના દાનથી થયો હોય છે 'નેશનલ ગેરેરી ઓફ આર્ટ' નું પણ એવું જ છે શ્રી એન્ડ્રુ મેનનના નામના ગૃહસ્થે લગભગ સાડા સાત કરોડ રૂપિયા આપ્યા અને તે પછી શિક્ષણ મારેના તેના ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓની દેખરેખ નીચે આ મકાન બાંધવામાં આવ્યું છે આ ગૃહસ્થે સાડા સાત કરોડ રૂપિયા ઉપરાંત પોતાના અગત સંગ્રહસ્થાનમાંથી ૧૨૬ ચિત્રો અને ૨૬ શિલ્પકૃતિઓ પણ બેટ આપી એ પછી દર વરસે સારા પ્રમાણમાં બોટો મળ્યા કરી છે સંગ્રહસ્થાનની આજની સમૃદ્ધિ અનેકના દાન અને કલાપ્રેમી સરવાળો છે સંગ્રહસ્થાનમાં પ્રવેશતા ગોળાકાર ખડમા પથરાયેલા સાત પ્રકાર અને વચ્ચેનું સ્થાપત્ય આપણને આકર્ષી

લે છે. નકશો મેળવી એક પછી એક ખંડ કરવાનું શરૂ કરીએ ત્યારે એમ થાય કે યુરોપની ૧૩ થી ૧૬ મી સદીની કલાકૃતિઓમાંની અનેક ઉત્તમ કૃતિઓ અહીં એકત્ર કરવામાં આવી છે. દરેક મહત્વના દેશોના એક કે વધુ ખંડ રાખવામાં આવ્યા છે. અમને અહીં વિશેષ જોવા-જાણવાનું મળ્યું અમેરિકાના કલાકારોનાં ચિત્રોમાં, કારણ કે યુરોપનાં જે સંગ્રહસ્થાનો અમે જોયેલાં તેમાં એનું પ્રમાણ ધણું ઓછું હતું. અમેરિકાની આરબની કળાથી આજ સુધીનો તેનો વિકાસ અને જુદી જુદી શાળાઓની વિશેષતાઓ જોવા માટે આ સ્થળ ઉત્તમ છે. આ પછી અમે ન્યૂયોર્કમાં પણ સંગ્રહસ્થાન જોવા ગયાં હતાં. અમારા જોવાં ચિત્રપ્રેમી, પણ એમાં શાસ્ત્રીય રીતે નહિવત્ સમજનારને તો

★

નેશનલ આર્ટ
ગેલેરીના ભવ્ય
અને મુકર
પ્રવેશખંડ

★

પુરાણા મહાન ચિત્રકારોનું જ વિરોધ આકર્ષણ રહ્યું એમ નિખાલસભા કબૂલવું જોઈએ.

તે દિવસે અમે વધુ કંઈ જોઈ સક્યાં નહિ. બીજે દિવસે સવા માઉન્ટ વરનોન-જ્યોર્જ વોશિંગ્ટનનું જન્મસ્થાન ને મૃત્યુસ્થાન જોવ ગયાં અહીં વોશિંગ્ટનનું આપણને વિરોધ સ્મરણ થાય એવું વાતાવરણ છે. એનાં જીવનની વિગતો જાણતા હોઈએ તો પણ ફરી જાણવાની ઇચ્છા થાય એવું છે. ૧૧ મે વર્ષે પિતાનું મૃત્યુ થયું. ૧૬મે વર્ષે વરજનીઆમ એ સર્વેશ્વર હતો. એ પછી લશ્કરમાં જોડાયો. ૨૧ મે વર્ષે 'મેજર બન્યો. એ રાજ્યો વચ્ચેના સરહદી સંગ્રામમાં થોડેસવાર અફસરોમાંથી એ એક જ જીવતો રહ્યો હતો ! એ લડાઈમાં એના બે થોડાઓ મરી ગયા હતા અને એના બખતરિયા કોટમાં બંદુકની ગોળાના ચાર ઠાણાં પડ્યાં હતાં. એણે એ વખતે એની માને લખેલું : 'અગત્યતે કોઈ મહાન કાર્ય માટે મને જીવતો રાખ્યો છે.' એ પછી સરસેનાપતિ થયો. ધનિક વિધવા સાથે લગ્ન કર્યાં ને એના આગળના આળોકના ઉઠેરમાં સાથ આપ્યો. એ પછી સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં સરસેનાપતિ બન્યો ને બોસ્ટનમાંથી અમેજોને હઠાવ્યા પછી પહેલાં ૧૩ સસ્થાનોનું સંગઠન કરવાનું આજીવ્ય ત્યારે સૈનિક ઉપરાંત રાજપુરુષના મુણે પણ એનામાં પ્રકાશી જિજ્ઞાસૈનિક અને મુત્સદ્દીના મુણે ધરાવતો આ પુરુષ અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યોનો પહેલો પ્રમુખ બન્યો, બીજી વાર પણ એની વરણી થઈ, ત્રીજી વાર એ જ પસંદ થયો, પણ લોકસાહી પ્રજાસિક્ષક વિકસવા દેવા માટે એણે એ પદ લેવાનો ધ્વનિકાર કર્યો. મૃત્યુ એનું કરણ રીતે થયું. નિવૃત્ત થઈ માઉન્ટ વરનોન આવી ધરની ને જમીનની સજ્જવટ કરી. એક વાર બરફ, વરસાદ ને તોફાનમાં સપડાયો ને ગંબીર માંદગીમાં પટકાઈને મરણ પામ્યો.

માઉન્ટ વરનોન વોશિંગ્ટન શહેરનું મધ્યજિન્દુ એટલે કે ભગભગ સમારક રત્નભની દક્ષિણે સોળ માઈલ દૂર વજનીઆમાં પોટોમેકના કિનારે છે. આ સ્થળ જ્યોર્જ વોશિંગ્ટનના વડવાઓએ વસાવેલું અને છેલ્લે

વોશિંગ્ટનના સાવકા ભાઈ વરનોનના મૃત્યુથી વોશિંગ્ટનના કનનમાં આનુ-
સાવકા ભાઈનો અર્થ છે માતા કે પિતાનું જુદાપણું અમેરિકામાં એ-
આશ્ચર્ય ગણાતું નથી વરનોન અને વોશિંગ્ટનના પિતા એક હતા
માતા જુદી હતી વોશિંગ્ટન આ સ્થળે લાખો સમય રહ્યા હતા, પરં-
તુ સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં જોડાયા પછી ક્યારેક જ આવી શકાતું હતું કે
પછી પ્રમુખ તરીકે વરણી થતા ન્યૂયોર્ક અને ફિલેડેલ્ફીઆમાં રહ્યા
નિવૃત્તિનો સમય તો ધણો દૂર નીકળ્યો ૧૭૮૬ના ડિસેમ્બરની ૧૪મીએ
એમનું મૃત્યુ થયું પત્ની માર્યાનું મૃત્યુ તે પછી અઢી વરસે એ દેશની
સ્મરણો આ સ્થળે સારી રીતે જળવાયા છે વોશિંગ્ટન શહેરથી માઉન્ટ-
વરનોનનો રાજભાગ ખાસ નોંધ માગી લે છે અમેરિકામાં ‘જેને હાઇ-વે,
‘એક્સપ્રેસ વે,’ ‘ફ્રી વે’ અને એના ધણા નામે ઝાળખાવવામાં આવે છે
તે માર્ગે અમારી ‘બસ’ દોડવા લાગી ત્યારે આસપાસની સુંદરતાય-
ચિત્ત પ્રસન્ન થઈ જાય ૧૬ માઇનનો મોટો ભાગ તો પોટોમેકના કાંઠા
પરથી જ પસાર થાય છે કોઈ કોઈ સ્થળે એનો પટ એટલો વિશાળ
છે કે આપણે સાગરકંઠે પ્રનાસ કરતા હોઈએ એવું જ લાગે પોટોમેક
નદી જળબ્યવહારનું પણુ ઉત્તમ સાધન છે એક બાજુ પાણી અને
બીજી બાજુ લીની કુબર ધરતી જોતા આખો તૃપ્તિ અનુભવે એવો
એ માર્ગ છે

અગિયારેક વાગે ત્યા પહોંચ્યા ત્યારે યાત્રાળુઓને લઇને અનેક
બસો ત્યા આવી હતી, પરંતુ મુખ્ય દરવાજામાં દાખલ થયા પછી
વોશિંગ્ટનના નિવાસસ્થાન સિવાય ક્યાંય ગિરદી જેવું લાગે નહિ એટલી
વિશાળ એ જગ્યા છે નિવાસસ્થાન બે માળનું છે અદર જમને બધું
જોવા માટે અમારે ત્યા હારમાં બિઝા રહેવું પડ્યું બોયલરિયે બેઠકનો
ખડ છે, પાછળ નદી પર પડતો સંગીતખડ છે, વચ્ચેના ખડમાંથી
ઉપર દાદર જાય છે બાજુમાં શયનખડ અને પુસ્તકાલય છે એક
ઓરડામાં રાયસ્મીલુ ગોઠવેલું છે પહેલા માળે વોશિંગ્ટનના પત્ની
માર્યાના શયનખડ, વોશિંગ્ટનના બે અગત ખડ વગેરે છે બીજા માળે

નાનકડો ખંડ છે કહે છે કે વોશિંગ્ટનના મૃત્યુ પછી માર્યા ત્યા સુતી હતી અને પતિની કબર તરફ જોઈ રહેતી હતી દરેક ખડમાં વોશિંગ્ટનના સમયનું સાચું ચિત્ર મળી રહે એવી ગોઠવણ છે દરેક યીજ સાથેના સ્મરણો ત્યા સાબળવા મળે છે મુખ્ય મકાનની પાછળ વરડો ને મેદાન છે બાજુમાં નોકરો માટેની ઝોરડીઓ છે. થોડે દૂર એ કાળનો ખ્યાન મળી રહે એવું રસોડું રાખ્યું છે, તમેયો ને ગાડી પણ છે આઅપાસમાં ફરી શકાય એવું છે ત્યાંથી થોડે દૂર હોસોની ઘટામાં વોશિંગ્ટન અને માર્યાની કબર છે મદિર જેવું ત્યાંનું વતાવરણ છે વોશિંગ્ટનના મૃત્યુ પછી તેને કુકુળના ધુમ્મટમાં જ દાટવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ એણે પણ મૃત્યુ પહેલાં પોતાની કબર અંગે નિર્ણય કરી સીધો હતો એટલે માર્યાના મૃત્યુ પછી એ અનેને વોશિંગ્ટનની ઇચ્છા મુજબના રથ પોદાડવામાં આવ્યા છે

માઉન્ટ વરનોનમાં સમ્રાટશાન પણ છે વોશિંગ્ટન વિષેનું સાહિત્ય, તે કાળના ચિત્રો વગેરે ત્યા મળે છે. ખાવાપીવાની સગવડ તો સર્વે સ્થળોની પેઠે અહીં પણ છે. સમગ્ર ગાળવો અમે એવા આ વિશાળ અને સુંદર સ્થળે અમે અમાં દિવસથી વધુ સમય પસાર કર્યો અને સાંગે ફરીને એ જ સુંદર માર્ગ પર પ્રયાસ કરતા વોશિંગ્ટન પાછા ફર્યા

એ પછીના દિવસથી અમારા કાર્યક્રમનું સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું અને એવા કરતા બહુવાનુ વિશેષ મળવા લાગ્યું

૧૪. કેપીટાલ

અમેરિકામાં જે સ્થાન વોશિંગ્ટન શહેરનું તે સ્થાન વોશિંગ્ટનમાં કેપીટાલનું એ સ્થળના દરથી દર્શન અનેક વાર કર્યા અને ત્રણેક વાર ત્યાં ખાસ જવાનું પણ થયું. એક વાર દર્શનીય સ્થળ તરીકે તેનું અનલોકન કરવા ગયા હતા ખીજી વાર સેનેટ અને પ્રતિનિધિ સભાની બેઠકોની કાર્યવાહીનું નિરીક્ષણ કરવાની સગવડનો લાભ લીધો હતો. ત્રીજી વાર એક સેનેટરને મળવા ગયા હતા કેપીટાલની રચના એક ટેકરી પર કરવામાં આવી છે અને ઈમારતની ઊંચાઈ પણ ગણનાપાત્ર છે તેથી શહેરમાં એ સૌથી ઊંચા સ્થળે છે એની આસપાસનો ૧૨૦ એકર જેટલો વિસ્તાર રમણીય બાગ જેવો બની ગયો છે અનેક પ્રકારના ઘટાદાર ને શોભા આપતા વૃક્ષો તથા ફૂલોડા ત્યાં જોવા મળે છે જ્યોર્જ વોશિંગ્ટને અને ખીજા પ્રમુખોએ રોપેલા વૃક્ષો આજે પણ મોજૂદ છે રચાપત્યોના નમૂનાઓ પણ આકર્ષક છે કેપીટાલનું શિનારોપણ ૧૭૯૨ માં જ્યોર્જ વોશિંગ્ટને જાતે કર્યું હતું એ પછી આઠ વર્ષો પાટનગરની રચના થઈ હતી

અમેરિકાની પ્રજાએ અંગ્રેજોની સામે વિજય મેળવતા જ પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના કરી દીધી હતી આ વિજેતાઓ ~~અન્યથા~~ ~~અન્યથા~~ ~~અન્યથા~~ સૈનિકો તો હતા જ, સાથેસાથે પ્રથમ કક્ષાના રાજપુરુષો ને લોકનાયકો પણ હતા, તે એમણે સ્વાતંત્ર્યની પ્રાપ્તિ પછી તરત જ પુરવાર કરી બતાવ્યું હતું આપણા દેશના મુક્તિયુદ્ધનો પ્રકાર નિરાજો હતો, કારણ કે સયોગો જુદા હતા, નેતૃત્વ ભિન્ન પ્રકારનું હતું, પરંતુ એમાં યે એમ પુરવાર થયું છે કે ભારતનું સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ ખેલનારા નેતાઓ તે પછી નજીકના પ્રથમ કક્ષાના રાજપુરુષો બની શક્યા છે સરદાર વલ્લભભાઈ

અને પડિત જવાહરલાલ તો ઇતિહાસમા અમર બની રહે એવા પ્રખર મુતસદ્દી પુરવાર થયા છે આઝાદી પછી પણ અમેરિકામા અંગ્રેજો સાથે અથડામણો થઈ હતી ૧૮૧૪ માં કેપીટોલ અને વ્હાઈટ હાઉસ અંગ્રેજોએ બાળ્યા હતા એ વખતે કાંગ્રેસ અને પ્રમુખની કચેરીઓ બદલવી પડી હતી.

અમેરિકાના સ્વાત મયુદ્ધનો ઇતિહાસ ખરેખર રામાયક છે આપણે સ્વાત અ ૧૯૪૭મા મેળવ્યુ, પરંતુ તેનું જાહેરનામું થઈ પ્રતિજ્ઞાઓ સીધી હતી ૧૯૩૦ ના જાન્યુઆરીની ૨૬મી તારીખે એવું જ ત્યાં પણ બન્યું હતું અમેરિકાનું આજનું સ્વરૂપ ત્યારે નહોતું. અંગ્રેજોનાં સમ્રાજ્યો બનેલાં માત્ર ૧૩ રાજ્યોએ ત્યારે વિદ્રોહનો ખ્વજ ફરકાવ્યો હતો સ્વાત અનું જાહેરનામું અને બધારણ એમના ફારા ધડાયા હતા આપણે સ્વાત અના વીરોને જેમ અસાધારણ વ્યક્તિઓ તરીકે યાદ કરીએ છીએ તેવી જ સ્થિતિ અમેરિકાની છે આપણે ત્યાં ધાર્મિક અને સાર્વજનિક દૃષ્ટિએ દેશની એકતા હજારો વર્ષો પહેલાં સ્થપાયેલી હતી, પરંતુ રાજકીય એકતાનો પાયો અમુક પ્રમાણમા બ્રિટિશ રાજઅમલ ફરમિયાન નખાયો હતો સ્વાત અની સાથે દેશના ભાગલા પડ્યા તે સાચું, પકર જેટલા રાજવાડાઓની સમસ્યા આપણે હોંસવી પડી તે પણ કપૂલ, છતાં અમેરિકા કરતાં આપણી સ્થિતિ અનેકગણી બહેતર ગણાય અમેરિકાનું સમુક્ત રાજ્ય કેમ બધાયું તેનો આજો ખ્યાલ મેળવવો જોઈએ મૂળમા તો માત્ર ૧૩ રાજ્યો, આજે તેની સંખ્યા ૫૦ની થઈ છે આમા ૪૮ રાજ્યો એક જથ્થે ભૌગોલિક રીતે સકળાયેલા છે બે નવા રાજ્યો એટારકા અને હવાઈ ટાપુઓ અનુક્રમે ૧૯૫૮ અને ૧૯૫૯ માં જોડાયા હવાઈનાં વિધિસરના જોડણ પછી થોડા જ દિવસોમા અમે ત્યાં ગયા હતાં એટલે એની રગત અમે જોઈ શક્યા હતા આ ૫૦ રાજ્યો ઉપરાંત, થોડાક 'પ્રદેશો' પણ અમેરિકા ધરાવે છે પોર્ટોરિકો, પનામા નહેર-પ્રદેશ, વર્જીન ટાપુઓ, ગુઆમ અમેઆ, વેક અને નીકમે ટાપુઓ ઉપરાંત એના વાલીપણા નીચે પણ અમુક ટાપુઓ છે

આપણે ત્યાં રિયાસતોનાં જે જોડાણો થયાં તે કરતાં અમેરિકાની સ્થિતિ જુદી છે. રિયાસતોની સ્વતંત્ર હસ્તી ને અધિકાર અહીં બૂસાઈ ગયાં છે. ત્યાં તો રાજ્યો જ જોડાયાં છે અને એમની અસર સમગ્ર સમવાયતંત્ર પર પણ પડી છે. સ્વાતંત્ર્યની સાથે આપણને વિશાળ પ્રમાણમાં એકતા મળી હતી. જ્યારે અમેરિકામાં એવું નહોતું. આ કારણે આપણું બંધારણ સમવાયી હોવા છતાં વિશેષ સત્તાઓ કેન્દ્ર પાસે છે. જ્યારે અમેરિકામાં, જેને તેઓ 'એક એન્ડ બેથેન્સ' કહે છે એવી સ્થિતિ છે. રાજ્યોના અધિકારો કેન્દ્રને કારણે અંકુશિત બને છે અને કેન્દ્રના રાજ્યોને કારણે, આવું જ પ્રમુખ, કોંગ્રેસ અને ન્યાયતંત્રના અધિકારો વિશે છે. ત્યાં સત્તાને અંકુશિત ને સમતોલ રાખવાનો પ્રયાસ સતત ચાલતો હોય છે. અમેરિકામાં અંગ્રેજો સામે લડાઈ-૧૭૭૫માં-શરૂ થઈ હતી અને સ્વાતંત્ર્યનું-ઐતિહાસિક જાહેરનામું ૧૭૭૬ ના જુલાઈની ૪થીએ પ્રગટ કરવામાં આવ્યું હતું. આપણે જેમ પ્રજાસત્તાક દિન ૨૬ જાન્યુઆરીએ જાળવીએ છીએ તેમ અમેરિકા ૪થી જુલાઈએ જાળવે છે. અમેરિકાની પ્રજાનો એ મોટામાં મોટો ઉત્સવદિન છે. એ પછી લડાઈ તો સાત વર્ષ ચાલી હતી. પેરિસમાં અંગ્રેજો અને અમેરિકનો વચ્ચે અમેરિકાના સ્વાતંત્ર્યના કરાર થયા ૧૭૮૩ના સપ્ટેમ્બરની ૩૭ તારીખે, પરંતુ એ તારીખનું ત્યાં મહત્ત્વ નથી. ભારતની સ્વતંત્રતાની જાહેરાત જૂનની ૩૭એ થઈ હતી, પરંતુ આજે તેને કોણ યાદ કરે છે? સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યા પછી સ્વાભાવિક રીતે બંધારણ, ધડવાનું કામ ચાલ્યું હતું. ૧૭૮૭માં તે પૂરું થયું. ૧૭૮૯ના એપ્રિલની ૩૦મી તારીખે જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન એ બંધારણ અનુસાર પ્રથમ પ્રમુખ બન્યા અને વ્યવસ્થિત રાજવહીવટની શરૂઆત થઈ. અમેરિકા અને ભારતના સ્વાતંત્ર્યના ઇતિહાસમાં કેટલું બધું સામ્ય છે !

કેપિટોલનો વિકાસ તે પછી થતો જ રહ્યો છે. સેનેટ અને પ્રતિનિધિસભાના ખંડો છેક ૧૯૫૮માં થયા. આપણે જેમ લોકસભા

અને રાજસભા મળી સંસદ બને છે, તેમ ત્યાં 'સેનેટ' અને 'હાઉસ ઓફ રેપ્રીઝેન્ટેટીવ' મળીને 'કોંગ્રેસ' બને છે, પરંતુ બે વચ્ચે ભેદ ધણો છે.

'કેપિટોલના' બધાં મકાનો લગભગ ચાર એકર જમીન રોકે છે. ૧૪ એકરમાં તે પથરાયેલાં છે, કુલ ૪૪૫ વિદ્યાળ ખડા છે. ૭૦૦ બારીઓ છે ૧૨-૧૫ લીફ્ટ દરો. દાદર પરથી ચડીએ તો ચારસો જેટલાં પગથિયાં ચડવાં પડે છે. ધુમ્મટની નવરચના કરવામાં આવી છે. પ્રથમ તો ત્રાંખાનું પતરું જડેલાં લાકડાનો હતો, હવે સલામતી માટે આખો જ ધુમ્મટ લોખંડનો બનાવ્યો છે ને તેને સફેદ રંગથી રંગ્યો છે. એના અંદરના ગોળાકારમાં સ્મારકો છે. ધુમ્મટ પર સ્વાતંત્ર્યનું પ્રતીક મૂકવામાં આવ્યું છે. મુખ્ય ઇમારતની લંબાઈ ૭૫૧ ફૂટ, પહોળાઈ ૩૫૦ ફૂટ, ધુમ્મટની ઊંચાઈ ૨૮૫ ફૂટ, કરોડો ડોલરના ખર્ચે આ બધું બંધાયું છે. સેનેટ ને પ્રતિનિધિસભાની પાંખોમાં જ પ્રથમ એક દોઢ કરોડ રૂપિયા ખર્ચાયા હતા, પછી એના વિકાસમાં બીજા નવ કરોડ રૂપિયા ખર્ચાયા ! કરોડોની જ વાત છે ત્યાં. કેપિટોલમાં જેમ પાર વિધાની સભાવડો રાખવામાં આવી છે તેમ તેને સુદર પણ બનાવવામાં આવ્યું છે. ઊંચી જાતના આરસનો બધે ઉપયોગ થયો છે. ચિત્રો, તસવીરો અને શિલ્પકૃતિઓમાં બિન બિન રાજ્યોના સુપ્રસિદ્ધ નાગરિકોની સ્મૃતિ પણ જળવવામાં આવી છે.

કેપિટોલના વર્ણનની સાથે કોંગ્રેસના પુસ્તકાલયને પણ યાદ કરી લેવું જોઈએ આ પુસ્તકાલય સાથે જ આવ્યો—~~ફુનિયામાં આવ્યો છે.~~ એની વ્યવસ્થા પણ આશ્ચર્યચકિત કરી દે એવી છે. કાંઈ પણ પુસ્તક આપણે માગીએ, બે ત્રણ મિનિટમાં જ તે આપણને મળી જાય. વાચન માટે પુઠકળ સભાવડો ને સુંદર પ્રકાશ-વ્યવસ્થા છે. એ વિશાળ ખડનું વાતાવરણ પણ અબ્બાસપ્રેરક છે, "આ પુસ્તકાલયનું અવલોકન કલાકો નહિ, દિવસો માગી લે બે મોટી ઇમારતોમાં તે વહેંચાયેલું છે. એમાં અથો તો છે જ. ઉપરાત, અગત્યનાં પત્રો, પત્રિકાઓ, ફાઇલો, અખબારો, દસ્તપ્રતો, નકશાઓ, દર્યો, સંગીતનાં અથો, આમેદોનની રેકોર્ડો,

પણ છે. આ બધે નો સરવાળો ૩ કરોડ ૬૦ લાખ થાય છે. શરૂઆત ૧૮૦૦ની સાલમા કોંગ્રેસે ખાસ કાયદો પસાર કરીને હતી. સ્વાતંત્ર્યના જાહેરનામાના ધર્વયા થોમસ જેક્સને પ્રોતાના અંગત પુસ્તકાલયના સાતેક હજાર જેટલા ગ્રંથો ત્યાં ભેટ આપ્યા હતા. આ પુસ્તકાલય પણ બે વખત આગનો ભોગ બની ગયું હતું. ૧૮૧૪ની સાલમા હજાર ગ્રંથો બળી ગયા હતા. ૧૮૫૧માં એથી વધુ મોટું નુકશાન થયું હતું અમેરિકાની અઢળક સંપત્તિ અને તે કરતાં યે વધુ પુરુષાર્થને પ્રતાપે આ પુસ્તકાલયનો વિકાસ થતો રહ્યો છે. એના કમ્પોઝીટ આલમારીઓની લંબાઈ ૨૫૦ માર્કલ ગણવામા આવે છે. મુબઈથી વડોદરા કરતાં યે વધારે!

આ અભરાષ્ટ્રોમા ૧ કરોડ ૧૪ લાખ પત્રિકાઓ, કાષ્ઠો વગેરે છે. ૧ લાખ ૬૧ હજાર કાષ્ઠો અખબારોની છે. ૧ કરોડ ૫૬ લાખ હસ્તપ્રતો છે. ૨૩ લાખ નકશાઓ છે. ૨૦ લાખ સંગીતની પ્રતો છે. ૨૦ લાખ તસવીરો છે. દોઢ લાખ ગ્રામોફોનની રેકોર્ડો છે. દોઢ લાખ રીક્ષ માઈક્રો ફિલ્મ છે. સવા લાખ ફિલ્મો છે. ઐતિહાસિક પત્રો અને મહાપુરુષોની નોંધપોથીઓ એના મૂળ સ્વરૂપમાં ત્યાં જાળવવામા આવ્યા છે. આ પુસ્તકાલયના અનુસંધાનમા એક વાત નોંધવા જેવી છે અમે દરેક શહેરમા તો નહિ પરંતુ વૈવિધ્ય અને મહત્વની દૃષ્ટિએ જ્યાં અનુકૂળતા જણાય ત્યાં અખબારો તથા સામયિકોની કોપીઓનું અવલોકન કરવા જતા હતા. વોશિંગ્ટનમાં 'વોશિંગ્ટન પોસ્ટ' પસંદ કર્યું હતું પરંતુ તેનું પુસ્તકાલય, બીજા સાધનોની સરખામણીમા પાછું અને ઝાપ્પુ લાગ્યું એટલે અમે તેનું કારણ પૂછ્યું. અમને જવાબ મળ્યો. 'વોશિંગ્ટનમા કોઈએ મોટું પુસ્તકાલય પસાવવાની જરૂર નથી. કોંગ્રેસના વિરાટ પુસ્તકાલયમાથી કોઈ પણ ક્ષેત્રે, કોઈ પણ ગ્રંથ મેળવી શકાય છે. એક ટેલિફોન પણ એ માટે પૂરતો થઈ પડે છે.' વિપુલ સમૃદ્ધિની સાથે આ સમગ્ર બીજે ક્યાં મળી શકે ?

અમારા પ્રવાસનો હેતુ અમેરિકાને ઓળખવાનો હતો. આ માટે,

વિવિધ પ્રદેશના, ક્ષેત્રના, વ્યવસાયના લોકોને એમ મળતા હતા. લોકશાહી રાજતંત્રમાં લોકોની ઇચ્છાઓનું પ્રતિબિંબ રાજવહીવટ પર કેટલ પ્રમાણમાં પડે છે અને રાજસત્તા લોકોની આકાંક્ષાઓ ચેત્ય રીતે પૂરી કરી શકે છે કે નહિ તે જોવું પણ અમારી દૃષ્ટિએ અગત્યનું હતું. આ માટે અમેરિકાના પૂર્વઇતિહાસનું વાચન, બંધારણની વિશિષ્ટતા, વ્યવહારમાં તેનો અમલ, લોકોનું તે તરફનું વલણ એ બધું જાણવું જરૂરી હતું. અમેરિકાની અસર આજે આખા જગત પર પડે છે. એના પ્રમુખ અસાધારણ સત્તાઓ ધરાવે છે. અમેરિકાના પ્રશ્નોને સમજવા માટે એની રાજધરમના સમજવી બહુ જરૂરી છે. અમેરિકાની કેબિનેટમાં આજે ડેમોક્રેટિક પક્ષ બહુમતીમાં છે અને પ્રમુખસ્થાને છે રિપબ્લિકન પક્ષના પ્રતિનિધિ આર્થર્જનરોવર. આપણે ત્યાં એવું બની શકે ખરું? અમેરિકાના બંધારણની, લોકમાનસની અને પ્રજાલિકાની આ ભિન્નતા આપણે જાણવી જોઈએ. ખીજે મુદ્દો લઈએ: આપણે ત્યાં હજારો વર્ષોથી કોતરી આવેલી અસ્પૃશ્યતા બંધારણમાં ને કાયદાઓમાં જુસી નાખવામાં આવી છે છતાં સામાન્ય લોકોના વ્યવહાર વર્તમાનમાં આપણી એ શરમ હજી કેટલેક સ્થળે કાયમ રહી છે, પરંતુ અમેરિકા જેવા બ્યકિતસ્વાતંત્ર્યના પ્રખર હિમાયતી ને પૂર્ણ લોકશાહી દેશમાં, સર્વિશેષ એના દક્ષિણ વિભાગમાં રાજ્યોમાં નિઝોની હાલત વ્યવહારમાં ને કાયદામાં જોતાં આપણાં દુઃખ ને આશ્ચર્યનો પાર ન રહે. આનાં કારણો જેમ પ્રજાનાં માનસમાં છે, ઐતિહાસિક પરંપરામાં છે તેમ સંયુક્ત રાજ્યના બંધારણની ભિન્નતામાં પણ છે તે સમજવા જેવું છે.

અમેરિકાની મૂળ પ્રજા તો જે રેડ-ડીઅનને નામે ઓળખાય છે તે, એમની વચ્ચે જવાનો અવસર અમને એરીઝોના નામના રાજ્યમાં પ્રાપ્ત થયો હતો. એમની આજની સ્થિતિનું ચિત્ર વધારવાને રજૂ થશે. નિઝો નામે ઓળખાતા લોકો મૂળ ગુલામો તરીકે એ દેશમાં આવ્યા હતા. અમેરિકાના બંધારણનો પાયો જ નહિ, એની આખી ઇમારત મુરોપના જુદા-જુદા દેશોમાંથી ત્યાં આવીને જેમણે વસાહતો સ્થાપી

હતી તે ગોરા લોકોના પુરુષાર્થનું કૃણ છે, તે લક્ષ્મી રાખવું જોઈએ
આ પ્રજાએ અસાધારણ કૌશલ્ય અને શક્તિ દાખવ્યા તે પણ આકસ્મિક
નહોતા એટલું આ પરથી અમજી શકાશે યુરોપીય પ્રજાના સાદસ અને
શક્તિના તેઓ વારસદાર હતા એ જમાનામાં હજારો માઈલનો દરિયો
વીધી, અનેક કુદરતી આફતોનો સામનો કરી, તેઓ જ ગયને મ ગલ
બનાવવાની શક્તિ ધરાવતા હતા અમેરિકાનું બધારણ આપણે વાચીએ
અને ૧૭૨ વર્ષ પહેલાં એ ઘડાયું છે એ હકીકત ખ્યાલમાં રાખીએ
તો એના ધડપંખાઓની પ્રતિબાનો સાથે અદાજ પામી શકીએ આ
બધાગણમાં આટલા વર્ષોમાં માત્ર ૨૨ સુધારાઓ થયા છે આમાં પ્રજાના
હક્કોનું સ્પષ્ટીકરણ કરતા પહેલાં દસ સુધારા તો બીજે જ વરસે
કરવામાં આવ્યા હતા બધારણના મૂળમૂલ સિદ્ધાંતો ૧૭૨ વર્ષ પછી
પણ એમ ને એમ જળવાઈ રહે એ હકીકત અસાધારણ ગણવી જોઈએ

પ્રિન્સની પાર્લામેન્ટ એ લોકતંત્રની જો માતા-છે, તો-અમેરિકાનું
આ બધારણ પ્રજાસત્તાક સમવાયતંત્રમાં પિતૃસ્થાને છે એમ સ્વીકારવું
જોઈએ દરેક પ્રજા પોતાના સરકાર અને આદર્શો અનુસાર રાજતંત્ર
રચે છે અમેરિકાની વસાહતો મુક્તિ માટે એકત્ર થાય, યદ્ય એવે,
એ પછી રાજ્યનું સ્વરૂપ ધારણ કરે અને તેનો સઘ સ્વી પોતાની
સત્તા પર મર્યાદા મૂકે-આજે નહિ, ૧૭૨ વર્ષ પહેલાં એ ખરેખર
આશ્ચર્યજનક છે એ પ્રહેલા માનવજાતના ઇતિહાસમાં આવી હકીકત
નોંધાયેલી નથી આરભમાં ‘અ કુશ અને સમતુલા’નો જે ઉત્ખેખ કુર્યો
છે તે પણ ત્યારથી આજ સુધીની પરિસ્થિતિને સ્પર્શે છે પ્રથમ
૧૩ રાજ્યોએ પોતાની અમુક સત્તાઓ સઘને અર્પણ કરી જે તાકાત
પ્રાપ્ત કરી તેની અસર પવિત્ર બાબુએ વીજળીની ઝડપે થવા લાગી
અલબત્ત, આજની કસોટીએ તે કાળનો વિકાસ અયોગ્ય લાગે વસા
હતોની ખરીદીની આજે કલ્પના પણ યર્થ શકે નહિ, ધાકધમકીનો પણ
વિરોધ જ થાય, પરંતુ બધારણના મૂળમૂલ સિદ્ધાંતને સબધ છે ત્યા
સુધી તો એના ધડપંખાઓને દીર્ઘદષ્ટિ અને સિદ્ધાંતનિબ્ધ માટે અભિ

નદન આપ્યા વિના રહેવાય નહિ આ બધારણુ સમવાધી સ્વરૂપનું છે આપણું પણ એમ જ છે, પરંતુ આપણે ત્યાં શેષ સત્તાઓ, એટલે કે બધારણુમા રૂપરૂટ રીતે જોતાં છે તેમ નથી થયો તે સત્તાઓ રાજ્યો પાસે ને પ્રજા પાસે છે ગજ્યોની સરદદો બદલની નહીં ગજ્ય રચવું કે એ રાજ્યો જોડવા એ મધુ ત્યાં એકલી કાએસ કરી થઈ નહિ રાજ્યની ધાગમજની સમતિ જોઈએ જ રાજ્યો પાસે આ પ્રકારે સત્તાઓ હોવાને કારણે અમેરિકાના એક ભાગમા સામાજિક કાષ્ટકોમા પ્રગતિ શીનતા દેખાય અને બીજે રૂઢિચુસ્તતા પણ દેખાય

સેનેટ અને હાઉસ ઓફ રેપ્રીઝન્ટેટીવ્ઝની રચના પણ આપણી રાજસભા ને લોકસભા કરતાં ભુદા પ્રકારે થાય છે રાજ્ય નાનું હોય કે મોટું, દરેક રાજ્યમાથી બે પ્રતિનિધિઓને સેનેટ માટે ચૂટવામાં આવે છે રાજ્યોની વસતિમા તે ધણા મોટા નફાવત છે દા ત એક બાબુ ન્યુયોર્ક રાજ્યની વસતિ દોઢ કરોડની અને પેન્સીલવેનિયા તથા ડેલિશાર્નિયાની વસતિ એક કરોડથી વધુ છે ત્યારે બીજા બાબુ નેવાડાની વસતિ બે લાખથી પણ ઓછી છે દસ લાખથી ઓછી વસતિવાળા ૧૫-૧૬ રાજ્યો છે આમ છતાં દરેકને બે જ બેઠકો મળે છે પહેલાં તે સેનેટ માટેના પ્રતિનિધિ ચૂટવાનો અધિકાર રાજ્યોની ધારાસભા પૂરતો મર્યાદિત હતો, પરંતુ ૧૮૧૩મા બધારણુમા સુધારો કરી એ અધિકાર સામાન્ય મતદારોને આપવામાં આવ્યો છે કોંગ્રેસની બે પાંખમા એક સેનેટ છે અને તેની પાસે જે અધિકારો છે તે જોતાં રાજ્યોને કેટલું મહત્ત્વ ત્યાં અપાય છે તેનો ખ્યાલ આવી શકશે. સેનેટના સભ્યપદ માટે ૩૦ વર્ષની વય જરૂરી છે એની એકંકના પ્રમુખ હોય છે આખા દેશના ઉપ-પ્રમુખ આપણે ત્યાં પણ રાજસભાનું અધ્યક્ષસ્થાન ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ સજાળે છે પ્રતિનિધિસભાની રચના સર્વાં બે વસતિના ધારણે જ થાય ૨ લાખ ૮૦ હજારની વસતિમાથી એક પ્રતિનિધિ ચૂટી શકાય ૨ સરખામણી કરીએ તો સેનેટમા દરેક રાજ્યના બે પ્રતિનિધિઓ હોય જ્યારે પ્રતિનિધિસભામા વસતિના પ્રમાણમા પ્રતિનિધિત્વ મળવાને કારણે ન્યુયોર્કને ૪૭, કેલિફોર્નિયાને ૩૦,

પેન્સીલવેનિયાને ૩૦ બેઠકો મળી જાય, જ્યારે નાના રાજ્યો બેચાર બેઠકો જ મેળવી શકે સેનેટના સભ્યપદને કારણે રાજ્યોનો પ્રભાવ સમગ્ર ગણ ૫૦ ગ્રહી શકે તે આ પરથી સમજી શકાય એમ છે

અમેરિકાના બધારણુમા સત્તાના મુખ્ય ત્રણ વિભાગો છે એક તો કોંગ્રેસ, તે ધારા ધડનારુ મડળ છે બીજા પ્રમુખ, એ કારોગારની સર્વેચ્છ સત્તા ધરાવે છે ત્રીજુ વરિષ્ઠ ન્યાયમંદિર, બધારણુના અર્થ અને ભાવના રક્ષક તરીકે એની સત્તા પણ અસાધારણ ગણાય આ ત્રણેય કૈસત્તાઓ બધારણુથી મર્યાદિત બનેલી છે, પણ તેની અસર ખૂબ જ વ્યાપક છે આમા પણ એક બીજા પર અતુલા રાખી સમગ્રના જાળવણી યોજના જોઈ શકાય છે કોંગ્રેસ અને પ્રમુખ વચ્ચે અનેક વાર અથડામણો થાય છે ન્યાયતંત્ર વિષે એમ ન કહી શકાય, કારણ કે એનો સુકાદો આપ્યા પછી બધારણુમા ફેરફાર કર્યા વિના કોઈથી કશુ બની શકતુ નથી બધારણુનો સુધારો ત્યા બહુ મુશ્કેલ છે મેનેટ અને પ્રતિનિધિસભાના ૩ સભ્યો અથવા તો ૩ રાજ્યોની ધારાસભા અથવા તો ૩ રાજ્યોની પરિપદ સુધારાની દરખાસ્ત લાવે તો જ કોંગ્રેસમા તેના વિષે વિચારણા થઈ શકે ! આમા પણ સેનેટના સમાન સભ્યપદનો દરેક રાજ્યનો મૂળભૂત અધિકાર તો તે રાજ્યની સમતિ વિના લઈ જ શકાય નહિ અમેરિકાના બધારણુના મૂળ દસ્તાવેજમા માત્ર ૨૨ જ સુધારાઓ થઈ શક્યા છે તેનુ કારણ આ મર્યાદાઓનુ પણ છે આ ૨૨ મા પ્રથમના ૧૦ સુધારા હજીનામા જેના છે બાકીના બારમા એક નશાબદીનો, જે પાછળથી રદ કરવામા આવ્યો છે તે છે વારતવમા દસ જ સુધારા ૧૭૦ વર્ષમા કરવામા આવ્યા છે !

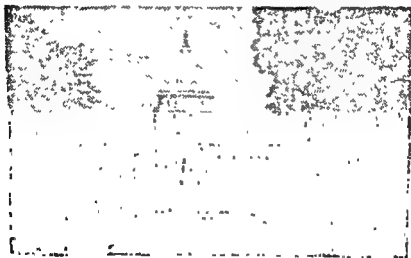
આ ૧૦ સુધારામા ૩ સુધારાઓ ૧૮૬૭, ૧૮૬૮ અને ૧૮૭૦મા ગુલામીની નાબૂદી માટે કરવામા આવ્યા છે આ સુધારાઓ પછી જ અમેરિકાના પ્રત્યેક પ્રજાજનને, ખાસ કરીને નિઝેને કાયદા દ્વારા સમાન અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે એક સુધારામા દરેક રાજ્ય અને કેન્દ્રમા સ્ત્રીના મતાધિકારની ખાતરી આપવામા આવી છે પ્રમુખ-ઉપપ્રમુખની ચૂંટણી, મુદત વગેરે સાથે સબધ ધરાવતા ત્રણ સુધારાઓ છે એક સુધારો રાજ્યોની સત્તાનુ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે અને બીજા એકમા કેન્દ્રને

કર નાખવાની ખાસ સત્તા આપવામાં આવી છે. અમેરિકામાં દર ચાર વરસે પ્રમુખની ચૂંટણી થાય છે. જ્યોર્જ વોશિંગ્ટને ત્રીજી વાર પ્રમુખ પદનો ધનકાર કરીને જે પ્રજાસિક્ષા પાડી હતી તે ખાસ સચો રૂઝવેટના વખતમાં વ્હી ગર્ષ. ફ્રાન્કલિન રૂઝવેટ એક સાથે ૧૨ એટલે કે ૩ મુદત પ્રમુખપદે રહ્યા હતા (૧૮૩૩ થી ૧૮૪૫) પછી ૧૮૫૧માં બંધારણમાં ખાસ સુધારો કરીને બેથી વધુ વખત વ્યક્તિ પ્રમુખ બની શકે નહિ એવું બંધન મૂકવામાં આવ્યું. રિકાની પ્રજા લોકશાહી પ્રજાસિક્ષા જળવવા માટે કેવી કાળજી રાખે તેનો આમાં પુરાવો મળી રહે છે. આજના પ્રમુખ આઇઝનહૉવર્ ખીજી મુદત આવતા વખે (નવેમ્બર ૧૯૬૦) પૂરી થાય છે એટલે તે માટે હવે પ્રમુખ થવાનો અવકાશ રહેતો નથી.

અમેરિકામાં પ્રમુખ ને ઉપ-પ્રમુખની ચૂંટણી માટે ખાસ જોગવાઈ છે. જાણવા જેવું એ છે કે સેનેટના સભ્યપદની મુદત ૭ વર્ષની પણ ત્રીજા ભાગના સભ્યો ખીજો વખે બદલાય છે. પ્રતિનિધિસભ સભ્યો ખીજા વખે ચૂંટાય છે. પ્રમુખપદની મુદત પાંચ વાર વર્ષની પ્રમુખ વધુ રિથરતા ને દદતાથી કામ કરી શકે એવી આ સગવડ કૉંગ્રેસની અને પ્રમુખની સત્તાઓ બંધારણ દ્વારા નક્કી થયેલી રાજદોજના વહીવટને સક્ષમાં રાખી પ્રમુખના અધિકારોની પાછી વાંચ તેા ધડીબર આપણને એમ લાગે છે કે સગબત સરમુખત્યાર ને અધિકારો એ જોગવે છે. આ કારણે સેનેટ કે પ્રતિનિધિસભ ચૂંટણીમાં રાજકીય પક્ષના જળાબજનું જેવું પ્રતિબિંબ જોઈ છે. પ્રમુખની ચૂંટણીમાં જાણુ નથી. પ્રમુખની ચૂંટણી પક્ષની મર્યાદાએ વટાવી જાય છે. આઇઝનહૉવરની પસંદગી રિપબ્લિકન પક્ષની લોકપ્રિય કરતાં વિશેષ એમના અંગત વ્યક્તિત્વ ને લોકપ્રિયતાને કારણે થઈ હતી. અમે ત્યાં ફરતાં હતાં ત્યારે આ વિષે જે લોકમાનસ જાણું અ તે પરથી જે સંભવિતતા કહી છે તેની ચર્ચા પછી કરીશું. પહેલાં પ્રમુખની અસાધારણ સત્તાઓનો વ્યવહારમાં કેમ અમલ થાય અને કૉંગ્રેસ તથા પ્રમુખ એકબેક પર કેવી રીતે અંકુશ રાખે છે તે જોઈએ

૧૫. રાજબંધારણ

અમેરિકાના બંધારણની વિસ્તૃત ચર્ચા અહીં શક્ય નથી, જરૂરી પણ નથી. આ પ્રવાસકથાના આરંભે ‘અભ્યાસ, અવલોકન અને ચિંતન’ના જે મર્યાદા નક્કી કરી છે તે અનુસાર ચાલવાનું જ યોગ્ય છે. અમેરિકાનું બંધારણ સિદ્ધાંતમાં અને વ્યવહારમાં અકુશ અને સમગ્રતા

બંધારણીય સત્તાનું મુખ્ય દંડ કેપીટોલ

પર જ રચાયું છે. કોંગ્રેસના બંને ધારાગૃહો પણ એકબીજા પર અકુશ મળી સમગ્રતા જાળવે છે. નાણાંને લગતો ખરડો પ્રથમ પ્રતિનિધિસભામાં આવે. બીજા ખરડાઓ ગમે તે ગૃહમાં આવી શકે, પરંતુ પ્રમુખની

વિદેશી બાબતો અંગેની પ્રવૃત્તિ પણ વધુ અકુશ રહે એનેટનો કાયદો ઘડવાને લગતી અતિમ સત્તા કેબ્રિસની, પરંતુ કારોબારની ખાસ સત્તાઓ પ્રમુખના હાથમાં અટકે એ બેની વચ્ચે મેળ ન દોય તો રાજ્યવહીરમાં મુસીબત ઊભી થાય. બધારણ અનુસાર કેબ્રિસ દ્વારા પ્રજાનું સાર્વભૌમત્વ જળવાય છે. બીજી બાજુ પ્રમુખ પણ કોઈ પક્ષનો નહિ સમગ્ર પ્રજાનો પ્રતિનિધિ ગણાય છે. પ્રમુખ કારોબારી વડો છે. સેનાની મધી શાખાઓના તથા રાજ્યોના લશ્કરનો તે સહસેનાપતિ છે. વિદેશી સબધો તેના દ્વારા જ બધાય છે. ને જળવાય છે. મારી આપવાની એને જ સત્તા છે. એના વહીવટી કાર્યમાં સહાય કરવા એ વિવિધ ખાતાઓના પ્રધાનો તથા અમલદારોની નિમણૂક કરે છે. એ બધા પ્રમુખને જવાબદાર હોય છે. બીજી બાજુ કોઈપણ બાબતમાં નિર્ણય લેતા પહેલાં પ્રમુખે તે ખાતાના વડાનો લેખિત અભિપ્રાય મેળવવો. પણ જરૂરી હોય છે. બીજા દેશો સાથે અધિ-કરારો કરવાની, રાજદૂતો, કોન્સલો, વરિષ્ઠ અદાલતના ન્યાયમૂર્તિઓ, ખાતાના વડાઓ વગેરેની નિમણૂકો કરવાની પણ પ્રમુખને સત્તા છે, પરંતુ તેના પર 'સેનેટની સલાહ તથા સમતિ' લેવાની મર્યાદા છે.

આમ છતાં દરેક બાબતમાં અતિમ સત્તા કેબ્રિસ જ ધરાવે છે. પ્રમુખ સર્વ સેનાનો સહસેનાપતિ હોવા છતાં મુદ્દ જાહેર કરવાની ને સેનામાં વધારો-ઘટાડો કરવાની સત્તા કેબ્રિસ પાસે છે. કંરેવેરા નાખવાની સત્તા પણ કેબ્રિસની જ. સમગ્ર રાષ્ટ્રને લાગુ પડતા કાયદાઓ ઘડવાનો, લેન કાઢવાનો, વિદેશો તથા રાજ્યો સાથેના બ્યાપારનું નિયમન કરવાનો, અનણ્ય વગેરેનો, જમીન-પાણી વગેરેનો કબજો લેવાનો વગેરે અધિકાર કેબ્રિસ ધરાવે છે. અમેરિકામાં વ્યવહારના સાધનો એટલા દુર્લભ કેબ્રિસની અપવાદ સાથે ખાનગી માલિકાનાં છે. ને દુર્લભ પર કેબ્રિસનો અધિકાર છે. પ્રમુખ કોઈ પણ કરવા આજે ત્યારે તેણે તે માટેના અધિકારો કેબ્રિસ અથવા તેના ધારાગૃહ પાસેથી મેળવવા જોઈએ. વ્યવહારમાં આ અધિકારો એટલા મોટા જથ્થામાં આપવામાં આવે છે કે પ્રમુખ વિના વિલંબે અને બધા-શકાથી પર રહીને કાર્ય કરી શકે છે. કેબ્રિસમાં કોઈ

પણ કાયદા માટે ખરડો લાવવાની વિપુલ સમવડો છે. પ્રમુખ કેબિનેટને અનેક પ્રકારે જવાબજી કરે છે, સલાહ આપે છે, એના કારોબારના અનુસંધાનમાં ખરડાઓ અને ઠરાવો પણ રજૂ થાય છે. કેબિનેટના સભ્યો પણ ખરડાઓ અને ઠરાવો લાવી શકે છે. આપણે ત્યાં પ્રમુખ પામે બધારણીય સત્તાઓ ઝોઘી નથી, પરંતુ બધારણ દ્વારા તેના પર પ્રધાનમંડળની 'સલાહ અને સમાદ' લેવાનું બધન છે. આપણે ત્યાં પ્રધાનમંડળ પ્રમુખની ઈજાનુસાર નિમણેય ગણાય છે, પણ એ જવાબદાર હોય છે લોકસભાને. જે પક્ષની બહુમતી હોય તેના નેતાને પ્રમુખ વડા પ્રધાન બનાવે છે અને તેની 'સલાહ' અનુસાર બીજા પ્રધાનોની નિમણૂક કરે છે. સારી રીતે જોઈએ તો આપણે ત્યાં પ્રમુખ અને વડા પ્રધાન સચુકત રીતે જે અધિકારો ભોગવે છે તે અમેરિકામાં એકલા પ્રમુખ ભોગવે છે.

અમેરિકાના બધારણ અનુસાર પ્રમુખ પામે 'વીટિ'નો, કાંઈ પણ ઠરાવ કે ખરડાને કાયદાનું સ્વરૂપ અપાતા અટકાવી દેવાનો અધિકાર પણ છે. કેબિનેટમાં બધારણ અનુસાર કોઈ ખરડો બહુમતીથી પસાર થાય તે પછી પ્રમુખ તેના પર સહી કરે ત્યારે જ તે કાયદો બની શકે. આપણે ત્યાં પણ એમ છે, પરંતુ આપણે ત્યાં પ્રમુખે એના પર પ્રધાનમંડળની 'સલાહ' અનુસાર સહી કરવી જ પડે અને પ્રધાનમંડળ પણ સંસદના નિર્ણય અનુસાર જ વર્તી શકે, જ્યારે અમેરિકામાં પ્રમુખને 'વીટિ'ની વિશિષ્ટ સત્તા આપવામાં આવી છે. પ્રમુખની માન્યતાની વિરુદ્ધ કેબિનેટ જો બહુમતી નિર્ણય કરે અને પ્રમુખ દસ દિવસ સુધી તેના પર સહી ન કરે કે 'વીટિ' ન વાપરે તો એ ખરડો કે ઠરાવ આપોઆપ કાયદો બની જાય. પ્રમુખ સહી કરે તો તે એ બને જ. પ્રમુખ જો 'વીટિ'નો ઉપયોગ કરે તો જે ધારાગૃહમાં પ્રથમ એ ખરડો આવ્યો હોય ત્યાં પુનર્વિચારણા માટે એ પાછો મોકલવામાં આવે. પ્રમુખે સહી ન કરવા માટે જે કારણો આપ્યા હોય તેની ત્યાં ચર્ચા થાય. ધોરણસર બને ધારાગૃહો એના પર વિચારણા કરે. તેઓ પ્રમુખના

વાધા સાથે સમત થતા હોય તો તેનો સ્વીકાર કરી મુધારા કરે જો તેઓ વિરુદ્ધમાં હોય તો ફરીને મતદાન થાય આ મતદાનમાં બંને ગૃહોની જુદીજુદી બેઠકમાં હાજર રહેતા સભ્યોના ૨/૩ સભ્યો ખરડાની તરફદારી કરે તો પ્રમુખનો 'વીટો' નિષ્ફળ જાય અને એ ખરડો કાયદો બની જાય આમાં પણ કોંગ્રેસ પર પ્રમુખનો 'વીટો' અને પ્રમુખના 'વીટો' પર કોંગ્રેસનો ૨/૩ બહુમતીથી અધિકાર એટલે કે અકુશ અને સમતુલા' ।

પ્રમુખ અને કોંગ્રેસ વચ્ચે આવી અથડામણો ત્યાં થતી હોય છે પ્રમુખ દ્રુમેનના સમયમાં તો ઘણી વાર આવું બન્યું હતું અમેરિકાના રાજકીય પક્ષોના બધારણો આપણા જેવા બધનયુક્ત નથી જ્યાં ૨૫૯ નિર્ણય ન લેવાયો હોય ત્યાં સભ્ય કોઈ પણ બાળુ મત આપી શકે છે પ્રમુખ આઈઝનહોવર રિપબ્લિકન પક્ષના છે છતાં ડેમોક્રેટી બહુમતીમાં હોવા છતાં તેઓ 'વીગ' વાપર્યા વિના ધણી દરાવો ને ખરડાઓ પસાર કરાવી શકે છે એમણે તો નવી પદ્ધતિ પણ શરૂ કરી છે અગત્યની બાબત અંગે તેઓ જુદા જુદા જૂથમાં બંને ગૃહોના બંને પક્ષોના સભ્યોને મળે છે અને પોતાની વાત સમજાવે છે અમેરિકામાં રાજકીય પક્ષોમાં વિરોધ ખાતર વિરોધનું વલણ બહુ ઓછું અને તે પણ આંતરિક બાબતોમાં જ જોવા મળે છે, વિદેશી બાબતમાં ઘણી એકમતી । કોંગ્રેસ અનેક ખરડાઓ ન દરાવો પસાર કરે છે એની સખ્મા સેકડોની હોય કે ત્યાં ધારાગૃહોની બેઠકો કરતાં વધુ કામ ખાસ સમિતિઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે ખરડાઓ અને દરાવોમાં કેટલાક ખાસ અને કેટલાક સામાન્ય હોય છે પહેલી જાતના ખરડામાં પક્ષોના સભ્યોના ટેકાની પ્રથમથી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે અને બીજી જાતના લગભગ સર્વમાન્ય બની રહે છે મતબેદવાળા ખરડાઓ પર સમિતિઓમાં પુષ્કળ ચર્ચાવિચારણા થાય છે કેટલાક ખરડા ત્યાં જ અવસાન પામી જતા હોય છે સમિતિની પ્રથા તો ઈંગ્લાંડમાં અને આપણે ત્યાં પણ છે, પરંતુ અમેરિકામાં તેનો વિકાસ અને વિસ્તાર ઘણો મોટો છે એક

વર્ષમાં ૨૦૦ જેટલી સમિતિઓ અને પેટાસમિતિઓ કાર્યશીલ રહી હોય એવા દાખલા ત્યા છે આ સમિતિઓ અદાલતની પેઠે સે કડોની સખ્યામાં સાક્ષીઓને બોલાવે છે, તેમની જુગાનીઓ નોંધે છે કેટલીક વાર એવી જુગાનીઓ હજારો પાનાની થાય છે સમિતિની રચના કોંગ્રેસના મુખ્ય બે પક્ષોની સભ્યસખ્યાના પ્રમાણને લક્ષમાં રાખીને કરવામાં આવે છે. આમાં જૂના, અનુભવી, પીઠ સભ્યોને પ્રથમ પસંદગી મળે છે

સમિતિની આ પ્રયાનો વિકાસ એટલો બધો થયો છે કે ત્યા સેનેટની કે પ્રતિનિધિસભાની બેઠકના અવયોકનમાં ખાસ રસ આવતો નથી અમે સેનટના ખડમાં પ્રેક્ષક તરીકે ગયા ત્યારે તેનો બહારનો દમામ તો આજ નાખે તેવો હતો પ્રેક્ષકો ચે સારી સખ્યામાં હતા, પરંતુ હાજર રહેલા સેનેટરોની સખ્યા માત્ર દસની હતી ! પ્રતિનિધિસભાના સભ્યો તો ૪૩૫ પરંતુ તેના સભાખડમાં ૨૦થી વધુ સભ્યો જોવા ન મળ્યા ! અમને ત્યારે સમજાવવામાં આવ્યું કે કાયદા ધડવાનું ખરું કામ સમિતિઓમાં જ થાય છે, અલબત્ત, સેનેટ અને પ્રતિનિધિસભાને સમિતિના અહેવાલ પર અને એણે તૈયાર કરેલા ખરડા પર સુધાગ-વધારા કરવાનો કે તેને ફેરવી દેવાનો પૂરો અધિકાર છે સમિતિની રચના પાઠગનો આશય તો એ છે કે જેમ આખી પ્રજા શાંતિથી ચર્ચા નિચારણા કરી શકે નહિ એમ સમજીને પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા ધારાગૃહો રચવામાં આવ્યા તેમ ધારાગૃહો અગત્યની બાબતો અંગે ઊંડાણથી અભ્યાસ કરી શકે નહિ સબધ ધરાવતા લોકો અધિકારીઓની જુગાનીઓ લઈ શકે નહિ અને એકમીજના વિચારોનું ખડનમડન કરી મધ્યમમાર્ગ જોધી શકે નહિ માટે સમિતિની પ્રયા દાખલ કરવામાં આવી આ પ્રયાથી કામ સહેતું થાય છે અને દરેક સવાલનો ઊંડાણથી અભ્યાસ થઈ શકે છે પક્ષીવ બધનો પણ એમાં બીલા પડી જાય છે

અમેરિકાના બધારણમાં અકુશ અને સમગ્રતા જાગવનારું ત્રાજુ બગ છે ન્યાયતંત્રનું અમેરિકાની વાંચે અદાલતના વરિધ ન્યાયમૂર્તિઓ

આજીવન સભ્યને ધોરણે નીમવામા આવે છે બધાનુસાર શુદ્ધ અને અને જાવ મિથે આખરી અભિપ્રાય ઉચ્ચારવાની સત્તા એમના સિવાય બીજા કોઈને નથી ન્યાયની દૃષ્ટિએ એમ સ્વીકારવામા આવ્યું કે, કેએસ અને પ્રમુખના અધિકારો અબાધિત નથી, પરંતુ મર્યાદિત છે તેઓ પોતાના અધિકારક્ષેત્રની બહાર પગ ન મૂકે તે જોવાની વરિષ્ઠ અદાલતની ફરજ છે, કેએસના કાયદા માટે અને પ્રમુખના કુકમ માટે આ કસોટી બહુ અગત્યની મનાય છે આગળ આપણે જોયું કે અમેરિકામા બધારણુમા સુધારો કરવાનું અતિ મુશ્કેલ છે છેલ્લા ૧૭૨ વર્ષમા વાસ્તવિક રીતે માત્ર ૧૦ સુધારાઓ થયા છે આ કારણે વરિષ્ઠ અદાલતનો ચુકાદો બધારણુમા સુધારો કરીને કે સ્થાન્ય રીતે ફરવી શકતો નથી બધારણુમા સુધારાઓની દરખાસ્તો તો ધણી વાર આવી છે, પરંતુ કેએસના બે ગૃહોમા પૂરા મત ન મળે અને એ મળે તો પૂરતા પ્રમાણુમા સભ્યોની સમતિ ન મળી શકે એ કારણે ધણી સુધારાઓ જાડી ગયા છે

વરિષ્ઠ અદાલતે પ્રમુખના કુકમની સામે ચુકાદો આપવો પડ્યો હોય એવો માત્ર એક દાખલો નોંધાયેલો છે પ્રમુખ ટુમેનના પ્રમુખપદ ફરમિયાન કોરિયાનું યુદ્ધ શરૂ થયું હતું કેએસની પહેલેથી જ મત લીધા વિના એમણે કોરિયામા સેના ઉતારી યુદ્ધ આદ્યું હતું આ સામે કેએસ અવાજ ઉઠાવી શકત, પણ તેણે એ પગનું મજૂર રાખ્યું બીજો બનાવ ૧૯૫૦મા પોલાદના કારખાનાનો કમળે લેવાના કુકમનો બન્યો કોરિયાનું યુદ્ધ ચાલે ત્યારે હડતાળને કારણે ઉત્પાદન બંધ ન પડે તે હેતુથી આ કુકમ બહાર પાડવામા આવ્યો હતો, પરંતુ વરિષ્ઠ અદાલતે એવો ચુકાદો આપ્યો કે પ્રમુખ પોતાના અધિકારની મર્યાદા વટાવી ગયા છે, ખાનગી મિલકતનો કબજો લેવાનો અધિકાર કેવળ કેએસ જ આપી શકે વર્ષો પહેલા પ્રમુખ લીકિનના જમાનામા આતરવિગ્રહ વખતે ‘હેમિયસ કોર્પસ’ને લગતો નાગરિક અધિકાર મોફૂફ રાખવાનો કુકમ લીકને કર્યો હતો અદાલત એની સામે ફેસલો આપે તે પહેલા કેએસે

એ અધિકાર પ્રમુખને આપી દીધેલો એટલે કશી મુશ્કેલી નહીં નહોતી. છેલ્લા બનાવમાં લીટલ રોકનો દાખલો તાજો જ છે. વરિષ્ઠ અદાલતના ચુકાદા સામે અવાજ ઉઠાવનાનો પ્રયત્ન કેઈ રચળે થાય છે ખરો. પરંતુ લોખંભત હમેશા તેની તરફેણ કરે છે. આ સર્વ અકુશ અને સમતુલાની ચોળનામાં વરિષ્ઠ અદાલત પણ મહત્વનો ભાગ લખે છે.

એક દષ્ટિએ જોઈએ તો લોકશાહીમાં સર્વત્ર અકુશ મૂકી સમતુલા જળવવામાં આવતી હોય છે. આપણે ત્યાં અને ઇંગ્લાંડમાં કારોબારી સત્તા પર સસદનો અકુશ છે જ સસદ અને સરકાર બંધારણની વિરુદ્ધ જાય તો તેની પર ફેસપો આપવા વરિષ્ઠ ન્યાયમંદિર પણ છે. અમેરિકાના બંધારણમાં પ્રમુખની વિશેષ સત્તાઓ અને ખાસ કરીને નાણાંના તથા તેનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી સેનેટના ખાસ અધિકારો હોવાને કારણે અકુશનું પ્રમાણ વધારે છે. આ અકુશના લાભ અને ગેરલાભ બંને છે. લાભ એ કે કેન્દ્ર વિશેષ સત્તાધારી મની શકે નહિ. ગેરલાભ એ કે કોઈ પણ રાજ્ય સમગ્ર રાષ્ટ્રની પ્રગતિમાં બાધરૂપ બની શકે. આપણે ત્યાં રાજ્યોને એટલા અધિકાર અપાયા હોય તો પ્રગતિનો વેગ જ અટકી જાય. બંધારણમાં સ્વીકારેલા નીતિદર્શક સિદ્ધાંતો કાગળ પર જ રહી જાય. આપણા રાજકીય પક્ષોના વલણો પણ ત્યાંના દરતા જુદા છે. કેન્દ્રમાં અને ગણ્યોમાં જુદા પક્ષો બહુમતીમાં હોય એવું તો બનવાનું જ. આવી સ્થિતિમાં કેન્દ્રના પ્રગતિરથને કોઈ કેન્દ્ર કે કોઈ ઓરિસા અટકાવે અથવા તો જુદા માર્ગે વાળના પ્રયાસ કરે તો અનર્થ થઈ જાય.

કોઈ પણ દેશમાં નવો વિચાર ઝીનનારાઓની સખ્યા હમેશા ઓછો હોય છે. આ ઓછા માણસો લોકહિતની લાગણી સાથે પ્રજાની જડતાને ભેદે છે અને તેને પ્રગતિશીલ માર્ગે ખેંચી જાય. કેન્દ્ર પાસે વિશેષ અધિકારો હોય તો જ આવું બની શકે છે. મદ્રાસુરુપે સામાન્ય રીતે સક્રિયત ક્ષેત્રમાં પેદા થતા નથી ને થાય છે તો ત્યાં બધાં રહેતા નથી. અસ્પૃશ્યતા જેવા મદ્રાપાતકના નિવારણ માટે અથવા મિનસાંપ્રદાયિક

રાજનીતિ ધડવા માટે કે ક્રાંતિકારી સામાજિક સુધારા માટે વ્યાપક લોકસાગર્ય પર અસર કરી શકાય છે, પરંતુ રાજ્યો કે ધટકો પાસે સત્તા હોય તે દરેક રચણે તેનામાં પરિવર્તન લાવી શકાતું નથી. અમેરિકાનું આજનું વાતાવરણ રંગબેદની વિરુદ્ધ છે, છતાં ત્યાં રંગબેદ રહી શકે છે તેનું કારણ કેન્દ્રની મર્યાદિત સત્તાનું છે. બંધારણમાં સહેલાઈથી, સુધારો થઈ શકે નહિ એવું બંધન અમુક મર્યાદા સુધી આવકાર્ય ગણાય, પરંતુ સુધારો કરવાનું લગભગ અશક્ય બની ગયું તે પણ ધ્રુષ્ટ તો નથી જ. આ ઉપરથી એમ કહિત થાય છે કે દરેક દેશનું બંધારણ, એની સ્વતંત્રતાના સંયોગો અને પ્રજામોનસ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. અમેરિકાના બંધારણની જેમ વિશેષતા છે તેમ મર્યાદા પણ છે. આપણે ત્યાં પણ એમ જ છે.

અમેરિકાના રાજકીય પક્ષો વિષે બહુ બાજુવા જેવું નથી. પક્ષો ત્યાં ખે જ છે. ડેમોક્રેટિક પક્ષ ને રિપબ્લિકન પક્ષ. ડેમોક્રેટિક પક્ષને મુખ્ય ટેકા ત્યાંના કામદાર વર્ગનો છે. રિપબ્લિકનને મૂડીદારોનો. મધ્યમ વર્ગ બને બાજુ વહેંચાયેલો છે આમાં પણ ઉચ્ચ મધ્યમ વર્ગ રિપબ્લિકનોને પક્ષે છે. હમણાં હમણાં આ સ્થિતિમાં પરિવર્તન થવા માંડ્યું છે. સેનેટ અને પ્રતિનિધિસભાની ચૂંટણીમાં મતદારો જે દૃષ્ટિ રાખી મતદાન કરે છે તે દૃષ્ટિ પ્રમુખની ચૂંટણીમાં જળવાતી નથી. પ્રમુખની પસંદગી અમેરિકાની પ્રજા વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ જ કરે છે. એમાં છેલ્લાં વર્ષોમાં આંતરિક કરતાં ચે વિદેશી બાબતોના અસર વધુ પ્રમાણમાં પડે છે. બ્યક્તિની લેકપ્રિયતા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી ગય છે. અમે ત્યાં કરતાં હતાં ત્યાર પછીના વર્ષે; ૧૯૬૦ ના નવેંબરમાં આવનારી ચૂંટણીનું વાતાવરણ શરૂ થઈ ગયું હતું. પક્ષ અને તેની નીતિ પર ભાર મૂકનારો પ્રચાર ખાસ દેખાતો નહોતો, પરંતુ પ્રમુખપદના સંબંધિત ઉમેદવારો અંગે પુષ્કળ લખાણ—બોલાણ હતું. સોનીના તાજવામાં ચોખ્ખાનો એક દાણો મૂકતાં જેમ એ એક કે બીજી બાજુ નખી જાય, તેમ નિમ્ન, સ્ટીવન્સન, રોકફેલર, કેનેડીના કિસ્સામાં જનરુ હતું. અમેરિકાની પ્રજા

વધુમાં વધુ ચિંતાતુર અને રોષિત હતી રશિયા વિષે. એ બાબતમાં કોણ અસરકારક નીવડશે તેની તુલના લોકો કરતા હતા.

પ્રમુખપદ માટેની ઉમેદવારી મેળવવાનું કાર્ય ત્યાં ઠીક મુશ્કેલ છે. પક્ષ પોતાના ઉમેદવાર પસંદ કરે તેમાં પણ ચૂંટણીનું તરવ હોય છે. જાને પક્ષો પોતાનાં સમેલનો ભરી ત્યાં ઉમેદવારની પસંદગી કરે છે. પ્રમુખપદે ચ્હુને પહેલી લડાઈ તો પક્ષમાં જ આપવાની હોય છે. અને ત્યાં હતા ત્યારે પક્ષ તરીકે ડેમોક્રેટિક પક્ષનું વધુ જોર દેખાતું હતું, પરંતુ, એ પક્ષનું સમર્થન કરનારાઓ પણ કહેતા કે પક્ષ જો સ્ટીવન્સનને જિભા રાખી શકે તો આશા છે. રિપબ્લિકન પક્ષમાં નિક્સન અને રોકફેલર વચ્ચે દુરીકાર્ષ છે. નિક્સનનો સિતારો ધીરે ધીરે વધુ ચમકવા લાગ્યો. જાને પક્ષના સંબંધિત ઉમેદવારોમાં વધુમાં વધુ અને અવસ્થિત પ્રચાર નિક્સન વિષે થતો હોય એવી ત્યાં અમારા મન પર છાપ પડી. છેલ્લી ચૂંટણીમાં રોકફેલર ન્યુયોર્કના ગવર્નર ન જાની શક્યા હોત તો નિક્સનને પડકારનાર કોઈ નથી એમ મનાતુ હતું. હવે એ સ્થિતિમાં થોડો ફેર પડ્યો છે. સ્ટીવન્સન વિષે સામાન્ય અભિપ્રાય ધણો જ સારો. એને બે વાર હાર ખમવી પડી તે એની ગેરલાયકાતને કારણે નહિ પરંતુ આઈઝનહોવરની લોકપ્રિયતાને કારણે, એવો મત ત્યાં સાર્વત્રિક ગણાયો. અમેરિકામાં રાજકીય પક્ષોનો પ્રારંભ લગભગ શરૂઆતથી થયો છે. આજના બે પક્ષોના ઉદ્ભવને પણ સૌથી વધુ વર્ષ થઈ ગયા છે. ચૂંટણી પહેલાં ઘણું મહિને પક્ષોનાં સમેલનો મળે છે. તેને ત્યાં ખૂબ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. ઉમેદવારોની પસંદગી ત્યાં જ થાય છે. ૧૯૫૬માં યોજાયેલી છેલ્લી ચૂંટણીમાં જાને પક્ષોએ સાથે મળી પ્રચારની નીતિના સિદ્ધાંતો પણ નક્કી કર્યા હતા. આ નિર્ણય પ્રમાણે કોઈ ઉમેદવારની સામે અંગત આક્ષેપ થઈ શકે નહિ. એની નીતિ, ધર્મ, રાજ્ય વગેરેને ઉલ્લેખ કરી તેની સામે પ્રચાર કરી શકાય નહિ. એનાં કે એનાં કુટુંબીઓના અંગત જીવનની વાતો બહારમાં કે ખાનગીમાં બોલી શકાય નહિ. ચૂંટણી વખતે જે ગાંડપણ પેદા થાય છે તેને કાબૂમાં રાખવાનો આ પ્રયાસ પ્રશંસાપાત્ર ગણાય.

અમેરિકામાં સરકારના મુખ્ય અધિકારીઓ, ન્યાયમૂર્તિઓ, સેને તથા પ્રતિનિધિસભાના સભ્યો વગેરેને ફેટફેટલો પગાર મળે છે તે જાણવું પછી રસપ્રદ થઈ પડશે. પ્રમુખને દર વરસે એક લાખ ડોલર પગાર અને અર્ધો લાખ ડોલરનું લઘુ મળે છે. આ બંને રકમ કરપાત્ર છે, અ ઉપગ્રાંત ૪૦ હજાર ડોલર સુધીની રકમ પ્રવાસ-ખર્ચ માટે આપવામાં આવે છે. (એક ડોલર એટલે ૪ ડાયમ ૭૮ નવા પૈસા) પ્રમુખ નિવૃત્ત થાય ત્યારે દર વરસ ૨૫ હજાર ડોલર નિર્વાત વેતન મળે છે અને એના મૃત્યુ પછી એની વિધવાને ૧૦ હજાર ડોલર અપાય છે. ઉપપ્રમુખને ૩૫ હજાર ડોલર પગાર અને ૧૦ હજાર ડોલર લઘુ મળે છે. પ્રમુખનાં પ્રધાનમંડળના દરેક સભ્યને વરસે ૨૫ હજાર ડોલરનો પગાર મળે છે. વરિષ્ઠ ન્યાયમૂર્તિમાં કુલ ૯ ન્યાયમૂર્તિઓ છે, દરેકને ૩૫ હજાર અને વરિષ્ઠ ન્યાયમૂર્તિને પાંચસો વધુ ડોલર દર વર્ષે મળે છે. મહત્ત્વની અદાલતોના ન્યાયમૂર્તિઓને વરસે ૨૦ થી ૨૫ હજાર ડોલર આપવામાં આવે. કોંગ્રેસની બાજુએ, સેનેટ અને પ્રતિનિધિસભાના સભ્યોને દર વરસે ડોલર ૨૨,૫૦૦, સ્પીકરને ૩૫,૦૦૦ પગાર અને ૧૦,૦૦૦ લઘુ આપવામાં આવે છે,

અમેરિકામાં બધી બાબતોની નોંધ લેવાની રીત છે. પ્રમુખે અંગે આવી ચિત્રવિચિત્ર નોંધો મળે છે : વિલિયમ હેનરી હેરીસનું ચૂંટણી પછી અનુસાન થતા એ ઓછામાં ઓછા સમય, એટલે માત્ર એક મહિનો પ્રમુખપદ ભોગવી શક્યા. વધુમાં વધુ એટલે બાર વર્ષ પ્રમુખપદ ભોગવ્યું ફ્રાન્કલિન રૂઝવેલ્ટે સાત પ્રમુખો એના પ્રમુખપદ દરમિયાન જ અવસાન પામ્યા, આમાં ૪ કુદરતી મોતથી મર્યા અને ૩ ની હત્યા થઈ. બધા પ્રમુખોમાં જેમ્સ મેડિસન સાંથી દીગણા અને કુળજા, ૫ ફૂટ ૪ ઇંચ ઊંચા અને સો રતલથી ઓછા વજનના પ્રમુખ હતા, બ્યારે વિલિયમ હોવાર્ડનું વજન ૩૩૨ રતલ હતું ! પ્રમુખસ્થાને બિરાળેલા બ્યવસાયે સૈનિક એવા ૯ હતા અને ૧૦ માં મા પ્રજનદોવર છે. જેમ્સ બુચન અપરીક્ષિત પ્રમુખ હતા અને જેન ટેલ્લર, ૧૪ બાળકોના પિતા

બન્યા હતા ! પાંચ પ્રમુખોને જાળોકો જ નહોતા પ્રમુખોમાંથી ત્રણનું મૃત્યુ અમેરિકાના સ્વાતંત્ર્ય દિને, એટલે ૪થી જુલાઈએ જ થયું હતું ! જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન અને હર્બર્ટ હુવરે પગાર લીધો નહોતો ગ્રાવર કલેવેલેન્ડ પ્રમુખ થયા પહેલા કદી વોશિંગ્ટન આવ્યા નહોતા ! અમેરિકાની એ આસિસત છે કે કંઈ પણ અવનવું અને એટલે તેના પર નિષ્ણુતો ખેસી જાય અને અદાજ કાઢવા લાગે જે અણુ-હાઇડ્રોજન બોમ્બનું યુદ્ધ થાય તો ગેર અદાજ પ્રમાણે તે માત્ર આઠ દિવસ ચાલે અને તેમા અમેરિકાના બે કરોડ માણસનું મૃત્યુ થાય ! એમની ગણતરી પ્રમાણે સામ્યવાદીઓની ખુવારી વધુ થાય ને છેવટે તેઓ પરાજય પામે અમેરિકામા દરેક શહેરમા હજારો માણસો સમાધ શકે એવા ભૂગર્ભ આશ્રયસ્થાનો બાધનામા આવ્યા છે મોટા શહેરમા તેનું પ્રમાણ વધારે છે

યુરોપના દેશોના પ્રમાણમા અમેરિકાના લોકો રાજકારણમા વિશેષ રસ લેતા હોય એવી છાપ અમારા પર પડી લોકમતની અસર પણ ત્યાં ઘણી છે આ અસર હજારો વર્તમાનપત્રો સામયિકો, રેડિયો ટેલિવિઝન વગેરે દ્વારા પ્રગટ થાય છે વર્તમાનપત્રોમા અમુક નિવેદન ત્રિયાગે કે યોજનાઓ રજૂ કરવા મટે ત્યાં આખા ને આખા પાનાઓ જાહેરખબર તરીકે અપાય છે આપણે ત્યાં જ ખ તરીકે કોઈ ક પનીના પ્રમખનું ભાષણ કે કોઈ સલાની જાહેરાત આવે, પરંતુ આવું કદી દેખાય નહિ કોઈ એવો પ્રયાસ કરે તો તેની કિંમત પણ ઓછી થઈ જાય વર્તમાનપત્રોનો ફેલાવો લાખોની સખ્યામા સામયિકોનો પણ પાર નહિ રેડિયો સ્ટેશન ૩૦ પણ વ્યક્તિ કે પેઢી ધરાવી શકે છે ને અમુક નિયમનો સાથે જે છન્ડે તે ઓડકારટ કરી શકે વોઇસ ઓફ અમેરિકા નામે સરકારી રેડિયો છે ૫૫ ખાનગી મથકોનો પાર નથી વોઇસ ઓફ અમેરિકાની મુલામતે અમે ગયા હતા ખાનગી વ્યવસ્થાનું અવલોમન પણ અમે કર્યું હતું એવી જ રીતે ટેલિવિઝનના કાર્યક્રમો પણ મોટા પ્રમાણમા ખાનગી પેઢીઓ દ્વારા અપાય છે રેલવે અને ટેલિફોન પણ ખાનગી માનકીના આ બધું નમૂનારૂપે અમે જોયું વોશિંગ્ટનમાંથી જ એની શરૂઆત થઈ હતી

૧૬. અખબારોની દુનિયા.

અમેરિકામાં વર્તમાનપત્રો અને સામયિકો દુનિયાના કંઈ પણ દેશ કરતા વધારે છે અને સમૃદ્ધ પણ વિશેષ છે, પરંતુ આદેશિક અને વિભાગીય મહત્ત્વ ધરાવતાં પત્રોની સરખામણીમાં જેને ‘રાષ્ટ્રીય’ અને ‘સર્વસ્પર્શી’ કહી શકાય એવા અખબારો ને સામયિકોની સખ્યા ઓછી છે. ‘વોશિંગ્ટન પોસ્ટ’ને એ રીતે રાષ્ટ્રીય અખબાર કહેવું જોઈએ. ‘પાટનગરનું’ એ સૌથી સમૃદ્ધ પત્ર છે. એનો ફેલાવો, અમેરિકાને ધોરણે અસાધારણ ન ગણાય, પરંતુ ફેલાવા કરતાં પ્રતિષ્ઠા ધણી વધારે છે. આ પત્રના તંત્રી અને ખાસ કરીને અમલોખના પાનાના સંપાદકને મળવાની ગોઠવણ પહેલેથી શરૂ હતી. અમેરિકાનાં અખબારો વિશે જાણવા જેવું એ છે કે ત્યાં મુખ્ય સ્થાન સંપાદક કે તંત્રીનું નહિ, પણ પ્રકાશકનું હોય છે. આમ તો સર્વ સ્થળે માલિકનું મહત્ત્વ હોય, પરંતુ અહીં પત્રમાં મુખ્ય સ્થળે પ્રકાશકનું નામ હોય. એ સ્પષ્ટી સંચાલક બોર્ડના પ્રમુખ, મંત્રી, અધિકારીઓ વગેરેનાં નામે આવે અને કોઈક દાખલામાં વિવિધ વિભાગના સંપાદકોના નામ હોય. આપણે ત્યાં અને બીજા ઘણા દેશોમાં માલિકોના પ્રતિનિધિનું મુદ્રક-પ્રકાશક તરીકે નામ આવતું હોય છે. ખરું, કંઈક દાખલામાં એ જવાબદારી પણ તંત્રીની જ હોય છે પરંતુ મુદ્રક-પ્રકાશકનું ખાસ મહત્ત્વ હોતું નથી, શું જાણવું અને કેમ જાણવું તે પર મુદ્રક-પ્રકાશકનો વ્યવહારમાં કરોડો અધિકાર હોતો નથી.

‘વોશિંગ્ટન પોસ્ટ’માં પ્રથમથી થયેલી ગોઠવણ પ્રમાણે શ્રી રાખટ્ કસ્ટરબુક્કને અમે મળ્યાં. આપચારિક વાતો પછી, પહેલો સવાલ મેં

એમને તંત્રી ને પ્રકાશકનાં સ્થાન અંગે જ પૂછ્યો. એમણે મને જણાવ્યું કે પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં તંત્રી અને વ્યવસ્થાપક જરૂરી અધિકારો ભોગવે છે અને રોજના કામમાં પ્રકાશક માથું મારતા નથી, પરંતુ માથું મારવાનો એમનો અધિકાર તો જ જ લગભગ બધા અખબારો લિમિટેડ કંપનીઓ દ્વારા ચાલતા હોય છે. કંપનીનું બોર્ડ પોતામાંથી એકની પ્રકાશક તરીકે નિમણૂક કરે છે. એને ઘણો સારો પગાર મળે છે. પ્રકાશક ધણું ખર્ચ બોર્ડનો અધ્યક્ષ હોય છે અને વર્ષો સુધી એ સ્થાન પર રહે છે. મેં એમને 'વોશિંગ્ટન પોસ્ટ'ના અનુભવની વાત પૂછી. એમણે ઘણા બધા દાખલાઓ આપીને જણાવ્યું કે બોર્ડે નક્કી કરેલી નીતિ અનુસાર સંપાદન થાય છે. કોઈ દાખલામાં સંપાદકને શકા જાય અથવા પ્રકાશકને પોતાને એવું લાગે તો તે વિષે ચર્ચા કરવામાં આવે છે. સોમા નવાણુ દાખલામાં બંને એકમત થાય છે. કોઈ વિરલ કિસ્સામાં એકમતી ન થાય તો પ્રકાશક હાથે એમ થાય છે. સંપાદકનો અધિકાર એ રીતે મર્યાદિત છે. એમને ત્યાં છેલ્લા ત્રીસ વર્ષના અનુભવમાં આઠ કિસ્સાઓ ઘણા ઓછા બન્યા હતા. એ પછી સમગ્ર વ્યવસ્થાનો એમણે મને નકશો દોરી બતાવ્યો. એ નકશો આ પ્રકારનો છે

સર્વોચ્ચ સ્થાન પ્રકાશકનું. એની નીચે એક બાબુ કાર્યવાહક તંત્રી અને બીજી બાબુ મુખ્ય વ્યવસ્થાપક. કાર્યવાહક તંત્રીની નીચે મુખ્ય બે વિભાગો : એક અગ્રલેખના પાનાનું સંપાદન અને બીજો વિભાગ સમાચાર સંપાદનનો. આ બંનેના સંપાદકોની નીચે બીજા ઘણા ઉપસંપાદકો હોય છે. વ્યવસ્થાની બાબુએ મુખ્ય વ્યવસ્થાપકની નીચે ત્રણ વિભાગો છે પ્રકાશન વિભાગ, વેચાણ વિભાગ અને જાહેરખબર વિભાગ. આપણે ત્યાં પત્રની નીતિના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો નક્કી કરવાની સત્તા તો સંપાદકોની-માલિકોની જ હોય છે, પરંતુ રોજના વ્યવહારમાં એ નીતિનો અમલ અને તેની વ્યાખ્યા તંત્રી કરે છે. આપણા અખબારી પંચે એવી ભલામણ કરી છે કે તંત્રીની નિમણૂક કરતી વખતે પત્રની નીતિ વિષે સંપાદકોએ અને લેખિત નિર્વેદન આપવું જોઈએ. વ્યવહારમાં

આ ધુ... પત્રની નીતિ એ પ્રમાણમાં નાણુક બાબત છે. કોઈ પત્ર એમ દર્શાવે કે એ કેએસને ટેકા આપશે અથવા સમાજવાદી સમાજરચનાનું સમર્થન કરશે અથવા સ્વતંત્ર સાહસના ઉત્તેજન માટે પ્રયાસ કરશે તો એને શબ્દોમાં ગોઠવવાનું અને તે પ્રમાણે અમલ કરાવવાનું ધણું મુશ્કેલ બને છે. કેએસને ટેકા એટલે કાને ટેકા? વરિષ્ઠ મંડળના નિવેદનને? આદેશિક કેએસને? અને બીજો મુદ્દો એ કે કોઈ પ્રશ્ન પરત્વે આખરી નિર્ણય ન થયો હોય ત્યાં સુધી શું? કાયદાની દૃષ્ટિએ આપણે ત્યાં તંત્રીની વ્યાખ્યા આ પ્રકારની છે: ‘જે સંપાદન વિભાગમાં દેખરેખ રાખે છે અને તેનું નિયમન કરે છે.’ આમાં નીતિની બાબત નથી આવતી, પણ એની સત્તા ઠીક ઠીક વિશાળ છે.

મુખ્ય પ્રશ્નોમાં મારો બીજો સવાલ તંત્રીલેખો ને તંત્રીનોંધો શી રીતે લખવામાં આવે છે તે હતો. આ બાબતમાં એમણે ઉત્સાહપૂર્વક મને પૂછ્યું: ‘અમારી આજની ચર્ચામાં તમે સામેલ રહેશો?’ અમે ખુશીથી હા પાડી એમણે તરત જ પોતાના ચાર મદદનીશો અને મંત્રીને બોલાવ્યા. અમારી આજખાણ કરાવી અને અમને પણ ચર્ચામાં બાગ લેવાનું આમંત્રણ આપ્યું. આપણે ત્યાં અને બીજે બધે દરેક અખબારને પોતાની કંઈક વિશેષતા હોય છે. ‘વેશિંગ્ટન પોસ્ટ’ની વિશેષતા એનું અમલેખનું પાતું ગણાય છે. એ સ્વસ્થ અને સ્વતંત્ર વિચારણા રજૂ કરે એવો અભિપ્રાય પ્રવર્તે છે. આ દૃષ્ટિએ ચર્ચાનું વિશેષ મહત્ત્વ હતું. અમે જોયું તો મુખ્ય સંપાદકે અનેક વિષયોની એક લાખી નોંધ તૈયાર કરી હતી. એમના મદદનીશો પાસે પણ એમની નોંધો હતી. એક પછી એક વિષય પર ચર્ચા ચાલી. એમાં આંતરરાષ્ટ્રીય, રાષ્ટ્રીય, વેશિંગ્ટન શહેર, કેટલાક રાજ્યો અને સામાજિક બાબતોનો સમાવેશ થતો હતો. કેટલાક વિષયોને તરત જ છોડી દેવામાં આવતા હતા. કેટલાક પર વિચારોની આપલે થતી હતી. છેલ્લો અભિપ્રાય મુખ્ય સંપાદક ઉચ્ચારતા હતા અને પછી એ વિષય પર કોણે લખવું તે નક્કી થતું હતું.

તે દિવસની એમની નોંધમાં તિબેટ અને પાકિસ્તાનનો પણ સમાવેશ થતો હતો. એટલે અમારી સાથે પણ ચર્ચા જાગી પડી હતી. અમેરિકામાં અમે જ્યાં ગયા ત્યાં કેટલાક પ્રશ્નોની વારંવાર ચર્ચા થતી હતી તેમાં તિબેટ, કાશ્મીર, પાકિસ્તાન, નહેરુ પછી કોણ, મોરારજી દેસાઈનું સ્થાન કેવું, વગેરે સૌથી મુખ્ય હતા, આગળ જતા સ્વતંત્ર પક્ષ અને રાજ્ય એમાં ઉમેરાયા હતા. અમે યથાશક્તિમતિ અમારા વિચારો જણાવ્યા એ પછી મેં પૂછ્યું 'તમે જેમને લખવાનું મોપો છે તેમની અગત્ય માન્યતા જુદા પ્રકારની હોય તો શું થાય?' એમણે તરત જ જવાબ આપ્યો 'ચર્ચા દ્વારા એકમતી સાધવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ અને શક્ય હોય ત્યાં સુધી કોઈની પાસે એની માન્યતા વિરુદ્ધ લખાનતા નથી એવા લેખનમાં પ્રાણ આપી શકે નહિ.' આ ચર્ચા પૂરી થયા પછી એકલા પડતા અમે સરકારના, જાહેરખબર આપનારાઓના અને રાજકીય પક્ષો કે નેતાઓના સીધા-આડકતરા દબાણની ચર્ચા કરી 'વોશિંગ્ટન પોસ્ટ' પર એવું દબાણ આનંદ નથી અને આવે છે ત્યારે તેઓ એને તાળે થતા નથી એવું એમનું મતવ્ય હતું.

શહેરના, દેશના અને દુનિયાના સમાચારો મેળવવામાં તેઓ કેવી વ્યવસ્થા કરે છે એવા અમારા સવાલના જવાબમાં એમણે અમને સમગ્ર કાર્યાલયના નિરીક્ષણનું આમત્રણ આપ્યું તેઓ બધો વખત સાથે જ રહ્યા દરેક વિભાગના વડાઓની ઓળખાણ કરાવી કામગીરી ગોઠામંથી માંડીને ફોટોગ્રાફીની અદ્યતન વ્યવસ્થા સુધી બધું અમે જોયું. અમને જે માહિતી મળી તેનો સાર કંઈક આવો છે.

સપાદન વિભાગમાં સપાદકો, જ્ઞાતિનિવેદકો, તસવીરકારો, લેખવિભાગના લેખકો, મદદનીશો વગેરે મળી ૧૮૦ કાર્યકરો છે મેં અમેરિકાના આકાશશોખનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એમણે અમને આકાશમાં જણાવ્યું કે ૧૯૫૮માં ૩,૮૭,૫૭,૨૯૦ લીનીઓ જાળમાં ૭૫૫૬ છે. આમાં પરચુરણ ૨,૨૧,૨૩,૭૭૭, સામાન્ય જાહેરખબર ૫૬,૪૩,૪૯૯,

અને ખાસ (આપણે ત્યાં જેને 'નોટિસ' કહેવામાં આવે છે તે) ૮૦,૮૫,૮૬૦. આમાં પણ અનેક વિભાગોના આંકડાઓ એમણે આપ્યા. કંપોઝ ખાતામાં દર અઠવાડિયે સાડા ત્રણ લાખ લીટીઓ કંપોઝ થાય છે. એમની પાસે ત્રણ ફોટોસેટરો છે, ૧૮૪ ફોન્ટના, ૪૯ લાઇનો ટાઇપ અને ૧૬૦ ફોન્ટના લુડલો મધીન છે. દુનિયાની મોટામાં મોટી સાત સમાચાર સંસ્થાઓ અને અનેક ખાસ સંવાદદાતાઓ સમાચાર માટે રાકવામાં આવ્યા છે પુસ્તકાલય, અગાઉ કહ્યું તેમ, માત્ર માહિતીગ્રંથો ધરાવે છે તસવીરોની કાષ્ઠકમાં પાંચ લાખથી વધુ ફોટોગ્રાફ સાચવ્યા છે, જેમાં એકલા આઇઝનહોવરના બે હજારથી વધુ છે ! માઇક્રો ફિલ્મ વગેરે પહેલેથી આજ સુધીની છે. સ્ટીરીઓ વિભાગમાં દર અઠવાડિયે ૩૦૦ ટન સીસું વપરાય છે. ૫૦ રતલની એક એવી ફ્લેટ દર અઠવાડિયે તૈયાર થાય છે છાપખાનામાં ૬ પ્રેસ છે દર કલાકે ૪૮૦૦૦ નકલ છાપી શકાય છે વરસે ૬૫૦૦૦ ટન કાગળ વપરાય. ધ્યાન એ રાખવાનું છે કે વોશિંગ્ટન ગ્રામ્પ્સમાં નાનું શહેર છે ન્યુપોર્ક એનાથી લગભગ દસ ગણું અને આપણું મુંબઈ લગભગ ચાર ગણું મોટું છે, છતાં 'વોશિંગ્ટન પોસ્ટ'નો ફેલાવો દરરોજનો ૩,૯૦,૦૦૦ અને રવિવારની આજીવનનો ૪,૩૫,૦૦૦ છે. ૩,૭૦૦ ફેરિયાઓ દ્વારા તે વેચાય છે

'વોશિંગ્ટન પોસ્ટ'નો પરિચય કંઈક વિસ્તારથી એટલા માટે આપ્યો છે કે બીજાં અખબારોનો ખ્યાલ પણ એ પરથી મળી રહે. આમ છતાં બીજે સ્થળે જેટલી વિશેષતા હશે તેટલી યથારથાને કહીશું. અમારી આ મુદ્દાકાત ખરેખર જ્ઞાનપ્રદ નીવડી ત્રણ કલાક કર્ચા પસાર થઈ ગયા તેની ખબર ન પડી. એ પછી અમે 'ઇન્ટરનેશનલ બેંક'માં અમારા સ્નેહી શ્રી નારાયણપ્રસાદને મળવા ગયાં તેઓ પહેલાં ભારતના નાણાંખાતામાં હતા, હેલ્લા થોડા સમયથી આ વિશ્વ બેંકમાં સારા સ્થાને છે. ત્યાં પહોંચતાં અમે એક સુખદ આશ્ચર્ય અનુભવ્યું બેંકના મુખ્ય દ્વારમાં અમને મળી ગયા શ્રી હેરોલ્ડ મોન્ઝ, સહેરા પરિચિત લાગ્યો. હિંદી હોય એ મને નોટી પડ્યા.

પછી યાદ આવ્યું કે એક વાર મુબઈમાં રાતના ૧૧ વાગે એમનો ફોન આવ્યો હતો અને બીજો દિવસે અમે બે કલાક માટે મળ્યા હતા. એ વખતે ભારતને આપવાની લોન અગે તેઓ તપાસ માટે નીકળ્યા હતા વિવિધ ક્ષેત્રના માણસો પાસેથી અભિપ્રાયો મેળવવાનું એમનું કામ હતું. એ મુલાકાત ખૂબ જ રસપ્રદ હતી તેઓ અમને શ્રી પ્રસાદ પાસે લઇ ગયા શ્રી પ્રસાદ સાથે હિંદીમાં વાતો કરવામાં બહુ આનંદ આવ્યો. સ્વાભાવિક રીતે દેશના છેલ્લા બનાવોની વિસ્તારથી ચર્ચા થઈ એમના વિશે ને મેક વિશે જાણી શકાય એટલું જાણ્યું એમણે સ્નેહપૂર્વક મોજનનું આમત્રણ આપ્યું. બીજા હિંદીઓને મળવાનો યોગ પણ એ રીતે થઇ ગયો એમણે કહ્યું કે શ્રી ગ્રોઝ અમને નિરાતે મળવા ને વોશિંગ્ટન બતાવવા માગે છે અમે આનંદપૂર્વક તે સ્વીકાર્યું.

અમેરિકાની અમને જે કેટલીક વિશેષતાઓ લાગી છે તેમાંથી એક એ કે તેઓ સામાન્ય રીતે કશું છુપાવે નહિ પ્રજાની ને સરકારની જે નમણાઈઓ દોષ તે પણ સહેલાઈથી જોઈ શકાય શ્રી ગ્રોઝ અમજા અજાણી, જગતપ્રવાસી ને મિલનસાર સ્વભાવના હોવાથી એમની પાસેથી અમને ઘણું જાણવા મળ્યું પ્રથમ તો એમણે બે કનો જ પરિચય આપ્યો દુનિયાના અનેક દેશોને એના આર્થિક વિકાસમાં સહાય કરતી આ વિશ્વમેક ખરેખર અજોડ છે ને આશીર્વાદરૂપ સરથા છે ૧૯૪૪માં રાષ્ટ્રસરથાની પ્રેરણાથી એની રચના થઇ ૧૯૪૬માં એ કામ કરતી થઈ આજે ૭૦ દેશો એના સભ્યો છે બે કનો હેતુ એના સભ્ય હોય એવા દેશોને નાણા આપી તેના આર્થિક વિકાસમાં સહાયરૂપ બનવાનો છે બે કનું નામ જ ‘ઈન્ટર નેશનલ બેક ફોર રીકન્સ્ટ્રક્શન એન્ડ ડેવલપમેન્ટ’ છે ચોક્કસ યોજના માટે એ વ્યાજ નાણા ધીરે છે એનું ભંડોળ સભ્યા દ્વારા અને ખાસ બોડ કાઢીને એકત્ર કરવામાં આવ્યું છે એમાં અમેરિકાનો હિસ્સો સૌથી મોટો છે બે કને વ્યાજ ધણુ સારું મળતું હોવાથી એ સદર છે

વૉશિઝ્ટનનાં જોવાલાયક સ્થળો તો લગભગ અમે જોઈ લીધાં હતાં, પરંતુ શ્રી ઝોઝ સાથે વાતો કરવાની મઝા આવશે ને વધુ કંઈક જોવાશે એવી ગણતરીથી સાંજના ૪ થી ૭ નો સમય અમે એમની સાથે ગાળ્યો. વૉશિઝ્ટનના બધા મહાલયો અમે જોયાં હતાં. રાજમાર્ગો પણ જોયેલા. શ્રી ઝોઝ અમને એના ગંદા વિસ્તારો ને ગરીબ વસ્તીના લગ્નાઓમાં લઈ ગયા. ‘આ અમારી શરમ’, એ હતા એમના ઉદ્ગારો. ‘ન્યુયોર્ક’, શિકાગો, સાનફ્રાન્સિસ્કો વગેરે શહેરોમાં પણ અમને એવા અનુભવો થયા. ત્યાં પણ સ્નેહભાવે બહુ જોવા લાઈ જતાર ગીચ વસતીનાં ઘરો ને માર્ગો બતાવે, ગરીબ કુટુંબો બતાવે, આર્થિક ને સામાજિક રીતે પછાત હોય એવા માણસો દેસની ને એમની પોતાની શરમ છે એમ પણ નિષ્પાલસ બાવે કહે એમાં નિંદાનો નહિ, દુઃખને અને સાચી વસ્તુસ્થિતિથી પ્રવાસીને માહિતગાર કરવાનો જ એના હેતુ હોય. ત્રણ કલાકના પ્રવાસના અંતે શ્રી ઝોઝનો આભાર માનતાં અમે કહ્યું: ‘તમારા આ પ્રવાસ વિના વૉશિઝ્ટનનો સાચો પરિચય અમને મળી શકત નહિ,’ નિમ્રોની સ્થિતિ વિશે વિગતથી પછી લખવું છે, પણ તે દિવસે અમે એમનાં ઘરો, રહેણીકરણી, બાળકો વગેરેને જોયાં વૉશિઝ્ટનમાં નિમ્રોની વસતિ પછી મેઢી છે, એક ગણતરી પ્રમાણે—તેએ—૫૭ ટકા છે વૉશિઝ્ટન સમવાયીતંત્રનું પાટનગર હોવાથી સુધરાઈનું સચ્ચાતન પણ પ્રમુખ દ્વારા નિમણૂકથી થાય છે જે ચૂંટણી થાય તો કદાચ નિમ્રોના હાથમાં સત્તા આવે, જો કે ન્યાયને ખાતર એટલું કહેવું જોઈએ કે નિમ્રો લઘુમતીમાં હતા ત્યારથી આ બ્યવસ્થા ચાલે છે.

બીજે દિવસે ઇન્ટરનેશનલ ફાઈનાન્સ કોર્પોરેશનના થી જેન્ડ્રી હોમ્સનો સંદેશો આવ્યો એટલે એમને મળવા ગયાં. એમની સાથે પૂર્વ-પરિચય નહોતો, પરંતુ એમણે સ્નેહથી અમને સત્કાર્યા અને એમના કુટુંબ સાથે પરિચયમાં આવવા માટે બોજનનું પણ આમંત્રણ આપ્યું. અમે સારી પેઠે શેકાયેલાં હતાં એટલે જાજ શક્યાં નહિ. એમની સરથા વિશે વિસ્તારથી વાતો થઈ. આ કોર્પોરેશન વિશ્વજેકથી સ્વતંત્ર છતાં તેની

સાથે સંકળાયેલી સંસ્થા છે. કોર્પોરેશનની રચના વિશ્વભેંડના સભ્યો હોય એવા દેશોનાં નાણાંથી થયેલી છે અત્યારે ૬૦ દેશોની સરકાર તેનું સભ્યપદ ધરાવે છે. કોર્પોરેશનનો હેતુ ખાનગી સાહસને, ખાસ કરીને આર્થિક રીતે પછાત હોય એવા ખાનગી ઉદ્યોગોને, નાણાંની લોન અને ટેકનિકલ મદદ દ્વારા સહાયરૂપ થવાનો છે. ભારત પણ આ કોર્પોરેશનનું સભ્ય છે. કોર્પોરેશનના ભરાયેલા કુલ ૬,૩૬,૬૪,૦૦૦ ડોલરના શેરોમાં એકલા અમેરિકાના ૩,૫૧,૬૮,૦૦૦ ડોલર છે. એ પછીનું સ્થાન બ્રિટનનું આવે છે. ત્રીજો નંબર ફ્રાન્સનો અને ચોથો નંબર ભારતનો છે. ભારતના ઉદ્યોગો આ સગવડનો લાભ પણ મેળવે છે. થી હોમ્સે અમને કહ્યું કે તેઓ વિશ્વભેંડની સરખામણીમાં અદ્ય પ્રમાણમાં સહાય કરી શકે છે, પરંતુ ખાનગી સાહસ અને ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવા માટે આવશ્યક તપાસ પછી સહાય કરવાની તેમની તત્પરતા ઓછી નથી. ખાનગી સાહસને આવી સહાય આપવા, કાયદાથી બંધન મૂકવામાં ન આવ્યું હોય તો, તે દેશોની સરકારોની સમિતિ મેળવવાની જવાબદારી સ્વીકારવામાં આવતી નથી, પરંતુ સરકારને તેની જાણ કરવામાં આવે છે અને તે જો વાધો લે તો મદદ આપી શકાતી નથી.

વેશિંગ્ટન, ન્યુયોર્ક અને બીજા સ્થળોએ અમારે મળવાનું તો ઘણા લોકોને હતું, પરંતુ અમે જ્યારે ત્યાં પહોંચીએ ત્યારે તેઓ ત્યાં હોય અને એમને નિરાંતના સમય હોય એવું દરેક કિસ્સામાં કેમ જની શકે? આ સ્થિતિમાં 'નાલા તેટલું પુણ્ય' એવી વૃત્તિ અમે રાખી હતી. પ્રમુખ આઈઝનહોવરને મળવાની કોને ઇચ્છા ન થાય? પરંતુ આપણા રાષ્ટ્રપતિ અને વડા પ્રધાનને જેટલી સહેલાઈથી ને જેટલી વાર મળી શકાય તેવું ત્યાં જની શકે નહિ. અમારા વ્યવસ્થાપકે આપણા રાજદૂત દ્વારા એટલું જોડાવેલું કે અમે જ ને પ્રમુખની અખબારી પરિપદમાં જઈ શકીએ અને એમને અમુક પ્રશ્નો પૂછી શકીએ, પરંતુ તે પણ જની શક્ય નહિ. મુજબથી નીકળ્યાં ત્યારે વિદેશમંત્રી જોન ફોર્સ્ટર ક્લેસની ગંભીર માંદગીના સમાચારો

આવતા હતા અને માનેતુ કે અને ત્યાં પહોંચીશુ તે પહેલાં એમણે વિદાય લીધી હશે ! છેક એવું તો ન બન્યું, પરંતુ તે પછી ત્રીજે દિવસે એમના મૃત્યુની જાહેરાત થઈ એ રવિવારનો દિવસ હતો અને મહા-પુરુષોના સ્મારકો જોઈ મા રોકાયેલા હતા અચાનક સરકારી કચેરીઓ પર હરકતો પડીને નીચે ઉતર્યા ને અધિકારીએ અટક્યા અને સમજાવ્યા, હતા આસપાસ પૂછીને પાછી ખાતરી કરી લીધી

શ્રી ડલેસ એ વખતે વિદેશન ત્રીના પદ ઉપર નહોતા થોડા સમય પહેલાં મજીર માદગીને કારણે એમણે એ પદનું રાજીનામું આપ્યું હતું, પરંતુ એમના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવને કારણે તેઓ અધિકારપદે હોય તેથી જે વિશેષ મન એમને મળ્યું શ્રી ડલેસ વિષે જે પ્રકારના અભિપ્રાય અમને સાલગવા મળતા હતા એક વર્ગ એમનો સખત વિરોધ કરતો હતો તે એમ પણ માનતો હતો કે શ્રી ડલેસની અચળ પદ્ધતિની અસર પ્રમુખના માનસ પર થાય છે સામાન્ય રીતે પ્રમુખ જ બધા ખાતાઓ માટે પ્રેરકનજ હોય છે પરંતુ અહીં તેઓ શ્રી ડલેસને અનુસરતા હોય અને એના પ્રભાવ નીચે આવી ગયા હોય એની અસર પ્રવલતી હતી બીજો વર્ગ શ્રી ડલેસનો પ્રસસક હતો તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે દુનિયા પગના સામ્યવાદના સર્વનાશી પૂરને આળી રાખવાનું માન શ્રી ડલેસને જ મળતું હતું આ કારણે શ્રી ડલેસના મૃત્યુ સમાચારને સહજ ગાંભીર્યથી જીનનાત માણસો અમને મળ્યા અને વાત કરતા આધાતની લાગણી જેમના અહેરા પર અને આખ પર દેખાય એના પણ મળ્યા એક બહેન તો તુસકે દુસકે રડી પડ્યા હતા

શ્રી ડલેસના મૃત્યુને કારણે સરકારી કચેરીઓ કે કોઈ કામકાજ બંધ રહ્યા નહોતા બીજે દિવસે આસ્ટ્રોનૉમના વડા પ્રધાનના માનમાં જોજન સમારજ હતો તે પણ ચાતુ રહ્યો હતો, પરંતુ બુધવારે એમની સ્મરણવાના નીકળવાની હતી તે કારણે અને પ્રમુખ એમને માન આપવા માગતા હતા તેથી પ્રમુખની અખબારી

પરિપક્વ સહિત એમના બધા કાયકમો રદ કરવામાં આવ્યા હતા. આ કારણે અમે એક લઘાવો ગુમાવ્યો. પ્રેસ ક્લબ તરફથી ઓસ્ટ્રેલિયાના વડા પ્રધાનના માનમાં જે ભોજન સમારંભ ગોઠવાયો હતો તેમાં મને એકલાને આમંત્રણ મળ્યું હતું, આશ્ચર્યકારક હતું છતાં સાચું હતું કે ક્લબના આવા સમારંભમાં કોઈ સ્ત્રીને સામેલ થવાનું આમંત્રણ મળતું નથી. અમેરિકા જેવા દેશમાં આવું કેમ હશે તેનું આપણને આશ્ચર્ય થાય. સેંકડો અખબારી પ્રતિનિધિઓ એ સમારંભમાં જોડાયા હતા. સ્ત્રીઓ પરના પ્રતિબંધ અંગે મેં ત્યાં પૂછા કરી તો કહેવામાં આવ્યું કે પહેલેથી આમ ચાલે છે. કોઈક કિસ્સામાં ઉપરની ગેનેરીમાં તેઓ પ્રેક્ષક તરીકે હાજર રહી શકે છે ભોજનને અંતે વડા પ્રધાનનું સુંદર પ્રવચન થયું અને તે પછી પ્રશ્નોત્તરી ચાલી. અમેરિકાના અખબારનવેશોનો પહેલો પરિચય ત્યાં થયો. આ સમારંભમાં વિવિધ દેશોના રાજદૂતો પણ હાજર હતા. આપણા રાજદૂત શ્રી વ્યાગસા પણ ત્યાં ઉપસ્થિત હતા.

૧૭. રાજદૂતાવાસમાં

કેાઈ પણ દેશમાં જઈએ ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે આપણા રાજદૂતાવાસની મુલાકાત લેવાની ઈચ્છા થાય અમેરિકામાં દાખલ થયા ત્યારથી શ્રી ગગનશાહની પ્રશસા સર્વત્ર સાબળતા હતા જેટલા રાહેરોમાં ફર્યા ત્યાં બધે એમના બ્યક્તિત્વ તથા સ્વભાવની પ્રશસા અમને સાબળવા મળી પછા તો એમ પણ કહેતા હતાં કે શ્રી જી એવ મહેતાએ એમની કુશળતાપૂર્વકની કામગીરીથી આ સ્થાને આવનાર બીજા કોઈ પણ બ્યક્તિને મુરકેનીમાં મૂકી દીધી છે ! શ્રી આગવા સબધમાં એ વખતે પાકો અભિમાય બધામાં ન હોય એની સ્થિતિ હતી, કારણ કે એમને એ સ્થાન સભાળ્યે છ-સાત મહિના જ થયા હતા રાજકારણમાં રસ ધરાવનાર, અમત્યની ગણાય એવી બ્યક્તિઓને અમે પૂછતા હતા ત્યારે કેટલાકે કંઈક હંડા અવાજે એમની પ્રશસા કરતા હતા અને કેટલાકે ખૂબ ઉત્સાસથી કહેતા કે અમેરિકાની નીતિરીતિ વિષે ચોખ્ખી જાણમાં બોલવાની અને ખાસ કરીને પાકિસ્તાન સાથેના અમેરિકાના સબધો વિષે હિન્દુસ્તાનની ઉમ સાગણી રપષ્ટ રાષ્ટ્રોમાં બ્યક્ત કરવાની એમની રીત અમને ગમે છે

અમારા બ્યવસ્થાપકે રાજદૂતાવાસના ત્રણ પર્ક અધિકારી શ્રી શાહાને સાથે વાતચીત કરીને અમારી મુલાકાત જોઠવી હતી એ રીતે અમે એમને મળવા ગયા વોશિંગ્ટનમાં વિવિધ દેશોમાં રાજદૂતો 'કેપિટાલ' અને 'વહાઈટ હાઉસ' થી ઘણે જ દૂર રહે છે એલચી ખાતાઓનું એક ઝૂમખુ ત્યાં જન્મ્યું છે આસપાસ ફરીને અનેક દેશોના રાજદૂતાવાસોનું અમે અવલોકન કર્યું અને દરેકની વિશિષ્ટ પદ્ધતિ નિહાળી આપણો

દૂતાવાસ સુદર જગ્યાએ છે અને અદરની વ્યવસ્થા પણ આખને ગમી જાય એ પ્રકારની છે શ્રી શાહાનેને એમની અટક પરથી અમે સિંધી ગૃહસ્થ ધાર્યા હતા, પરંતુ તેઓ તો નાગપુરના નીકળ્યા એમની સાથે વાતો કરનાની ખૂબ મજા આવી ઉપયોગી થવાની ભાવના સાથે એમણે અમારા ખર્ચાનો તર પૂછ્યા અને અમારી પૃચ્છાના જવાબમાં રાજદૂતાવાસ અંગે આનંદથી ગણાય એવી બધી માહિતી સાથે થોડું સાહિત્ય પણ વાંચના આપ્યું અને છેલ્લે ભોજન લેવનું સ્નેહભર્યું આમત્રણ પણ અપાયું અમે ભાવપૂર્વક એ આમત્રણનો સ્વીકાર કર્યો અને પછી એમણે ગોઠવ્યા પ્રમાણે શ્રી યાગવાને મળવા માટે ગયા

શ્રી યાગલા સાથે મુળધનો થોડો પરિચય હતો અને એમને અમારા આગમનની પહેલેથી માહિતી પણ હતી ખૂબ ભિમળકાપૂર્વક એમણે અમને આવકાર્યા અને અમારા પ્રવાસમાં પોતે શ્રી રીતે મદદરૂપ થઈ શકે તે પૂછ્યું એ પછી એમની મામગીરી અંગે થોડીક વાતો થઈ થોડીક ચર્ચા આપણા દેશની પરિસ્થિતિ અંગે થઈ એ વખતે તો વીસેક મિનિટ બેઠા, પછી નિરાતે મળવાનું ગોઠવીને અમે છૂટા પડ્યા બે દિવસ પછી હું એકલો એમને દોરેક કલાક માટે મળ્યો અને એમની સમક્ષ કેટલાક પ્રશ્નો રજૂ કર્યા આ પહેલાં એમણે અમેરિકા આવ્યા પછી કરેલા જાહેર ભાષણો મેં વાંચી લીધા હતા થોડા સસલો હું લખીત મયો હતો તે એમની સમક્ષ વાંચી સંભળાવ્યા એક રાજદૂતની મુરકેની અને મર્યાદા હું સમજી શકતો હતો એટલે એમની સમક્ષ સંભળી મુક્યા પછી મેં કહ્યું 'આમાના જેટલા પ્રમાણના જવાબ જેટલા પ્રમાણમાં આપી શકાય તેટલા આપ આપો અને તેમાંથી જેટલું જાપવાયોગ્ય લાગશે તેનું જ અખચારને પાને ચડશે એવી હું ખાતરી આપું છું

મારા સવાલો નીચે પ્રમાણે હતા

૧ આ નવું કામ તમારી પ્રકૃતિને અનુકૂળ લાગે છે ? ન્યાયમતિ

તરીકે જેવી સફળતા પ્રાપ્ત કરી તેવી સફળતા આમાં પણ મળશે એમ માનો છો ખરો ?

૨. આપની કામગીરીના આ સાત મહિનામાં આપને કેવા કેવા પ્રશ્નોનો સામનો કરવો પડ્યો અને આપે તે કેવી રીતે કર્યો ?

૩. ભારત પ્રત્યેના અમેરિકાના વલણમાં ફેરફાર થવા કરે છે ? તિબેટના બનાવ પછી શી સ્થિતિ છે ?

૪. આપનાં ભાષણોમાં અમેરિકાના પાકિસ્તાન સાથેના સંબંધો પર ખાસ ભાર મુકાય છે ને ટીકા પણ થાય છે, તેની અહીં અવગણા અસર થાય છે ખરી ?

૫. એક્કસ પ્રસંગે આપણા વિદેશ ખાતા તરફથી આપને સૂચનાઓ મળતી રહે છે ?

૬. રાષ્ટ્રસંસ્થાનાં આપણા પ્રતિનિધિઓનાં હુઆરો અને કાર્યો સાથે આપની કામગીરીનો મેળ રહે છે ? આપ એમના સંપર્કમાં છો ?

૭. બીજાં એકઠી ખાતાંઓ સાથે સંપર્ક રાખી રહો છો ? અમેરિકાની પ્રગતના રાજકીય અને બિનરાજકીય અમલ્લીઓ સાથે સંપર્ક રાખી શકાય છે ?

૮. પાકિસ્તાનના એકઠી ખાતાં સાથે સંપર્ક છે ? એમનું વલણ કેવું છે ? પાકિસ્તાન અને આપણી વચ્ચે અહીં કેવોક ભેદ રાખવામાં આવે છે ?

૯. રશિયાના એકઠી ખાતાં સાથે સંપર્કમાં રહો છો ? 'રાષ્ટ્રવાદી' કહેવાતા ચીન સાથે ?

ભારતીય રાજદૂત શ્રી મહામદઅલી કરીમભાઈ આગવા સમૂહ મે રજૂ કરેલા પ્રશ્નોના એમણે જે ઉત્તરો આપ્યા અને તેના અનુસંધાનમાં જે વાતો થઈ તેનો આવશ્યક અને પ્રગટ કરી શકાય તેવો સા- અહીં રજૂ કરુ છુ શ્રી ચામનાએ વધુમા વધુ પ્રતિષ્ઠા મેળવી મુળદની વડી અદાલતના વડા ન્યાયમૂર્તિ તરીકે, એના પર કલ્લગી ચડી ગઈ મુઠ્ઠા- પ્રકરણના પ્રસંગે પરતુ તે પહેલાની એમની પ્રવૃત્તિ પણ જાણવા જેવી છે. તેઓ ઓકસફડમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારથી એમની જાહેર પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ હતી. ૧૯૨૧ ના એમણે હિંદી મંજલિસનું પ્રમુખપદ સંભાળ્યું હતું એમની વય પણ ત્યારે ૨૧ વર્ષની. દેશમાં આવ્યા પછી તેઓ ત્રણેક વર્ષ કાયદાના પ્રાધ્યાપક બન્યા હતા. ધારાસભી થયા પછી એમણે વિશેષ નામના મેળવી હતી. ૧૯૪૬ માં ભારતના પ્રતિનિધિમંડળના એક સભ્ય તરીકે રાષ્ટ્રસંરચામાં ગયા હતા મુગર્થ યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિ, મુગર્થના કાર્યવાહક રાજ્યપાલ આતરરાષ્ટ્રીય અદાલતના ન્યાયમૂર્તિ અને બીજા અનેક સ્થાનો એમણે શોભાવ્યા હતા.

છક હોમરૂલના જમાનાથી એમને રાજકારણમાં અને જાહેર પ્રવૃત્તિમાં રસ હતો એમણે હિસાબપૂર્વક મને કહ્યું 'મારો પહેલો પ્રેમ રાજકારણનો, ફરી હુ એમાં દાખલ થયો છુ તેથી આનંદ અને સંતાપ અનુભવુ છુ આ કાર્યમાં સફળ થવા વિષે મને લવલેશ શંકા નથી. રાજકારણ મારે માટે નવી વસ્તુ નથી ન્યાયતંત્રના ન્યાયાસને મારે ખેલવાનું હતું અને બીજા અનેકે મારી સામેના પિંજરામાં બિલટ તપાસ માટે બિલવાનું હતું હવે દેશના અને દુનિયાના ન્યાયાસન સમક્ષ બિલટ તપાસ માટે હુ બિભો છુ મને વિશ્વાસ છે કે ફેસલો મારી તરફથી આવશે ' એમની વાતચીતમાંથી એમ પણ જણાયું કે રાષ્ટ્રીય અને આતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં એમનો રૂઝ દિનપ્રતિદિન વધતો જાય છે. ભાવિના ગર્ભમાં એમને માટે રાજકીય ક્ષેત્રે વિશેષ સ્થાનો નિર્માવા હોય તો આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી

અમે વોશિંગ્ટનમાં હતા ત્યારે ભારત-પાકિસ્તાનના સબધો આજના

પ્રમાણમાં વધુ ખરડાયેલા હતા અને આઈક-કુશોવતુ મિલન પણ નહોતું થયું સાત મહિનાની કામગીરીથી એમને પોતાને ખૂબ સતોષ હતો. સત્તાજૂથોથી અલગ રહેવાની ભારતની નીતિ, ચીન સાથેના સંબંધો અને તેને રાષ્ટ્રસંસ્થામાં દાખલ કરવાના ભારતના પ્રયાસો, તિબેટી પ્રજા પરનો ચીનનો અત્યાચાર, પાકિસ્તાન સાથેના અપહ્વા સંબંધો સમાજવાદી સમાજરચના તરફનું ભારતનું સત્તાવાન વલણ, ખીજી યોજનાની નાણાકીય મુશ્કેલીઓ વગેરે પ્રશ્નો અંગે અમેરિકાની પ્રજા અને ખાસ કરીને વિવિધ ક્ષેત્રની અગત્યની વ્યક્તિઓ સમક્ષ ભારતનો 'કેસ' રજૂ કરનાર કઠિન કાર્ય એમને બળવવું પડતું હતું આમાં સૌથી નાજુક બાબત પાકિસ્તાન સાથેના સંબંધોની હતી શ્રી ચામલા એમ માનતા હતા કે આ બાબતમાં એમની પામે જે સલાહો જિલા થતા હતા તેના તેઓ સફળતાપૂર્વક જવાબ આપતા હતા ભારત પ્રત્યેનું અમેરિકાનું વલણ ક્રમેક્રમે વધુ સમજાવ્યું ને સહાનુભૂતિભર્યું બનતું જાય છે એવો એમનો મત હતો અમેરિકાના જાહેરજીવનના કેટલાક સેક્ટો એમને ભારપૂર્વક કહેતા હતા કે પાકિસ્તાન સાથેના એમના સંબંધો શાશ્વત્વની નિશાનીરૂપ નથી ખીજી બાજુ સત્તાધારી મંડળોનું વલણ પાકિસ્તાન પ્રત્યે 'સાથી' જેવું હતું, જ્યારે ભારત પ્રત્યે કેવળ સામાન્ય મંત્રીનો ભાવ હતો.

શ્રી ચામલા એમ માનતા હતા કે પાકિસ્તાન વિશેની એમની સાહવાનોની સારી વ્યસર થતી હતી એ એમને પૂછ્યું 'કોઈ એમ તો નથી કહેતું ને કે તમે મુસ્લિમ હોનાથી ભારતે પાકિસ્તાનની વિશ્લેષણ કરવા માટે તમને પસંદ કર્યા છે? એમણે કહ્યું 'એમ કોઈ કહેતું નથી કોઈ સ્થળે કામ કે ધર્મ વિષે પૂછવામાં આવે છે ત્યારે હું સામે પ્રશ્ન કરું છું કે, તમને એ પૂછ્યું છે કે ખ્રિસ્તીઓના અનેક સપ્રદાયોમાંથી તમે કયા સપ્રદાયના અનુયાયી છો? હિંદી છું એટલું જાણતું પૂરતું નથી?' એ પછી એમણે જાહેર જીવનના પ્રારંભકાળથી પોતે કોમવાદના કેવા વિરોધી હતા તેનો થોડો ખ્યાલ આપ્યો. વિદેશીઓની સૂચના

સબધમા સામાન્ય રીતે જે સવાહસૂચન મળતા હોય છે તેનો એમણે ઉદ્દેશ્ય કુર્ચો અને રાષ્ટ્રસંસ્થાના આપણા પ્રતિનિધિઓ સાથે એમને ધણો સારો મેળ છે એમ જણાવ્યું. તેઓ એમના સપર્કમા પણ રહેતા હોય છે. બીજા એવઝીખાતાઓ સાથે હજી ધનિષ્ટ સબધો કેળવાયા નથી અને અમેરિકાના પ્રમુખીય નેતાઓ સાથેના સપર્કો વધતા જાય છે એમ એમણે જણાવ્યું એમના વક્તવ્યની સમગ્ર છાપ મારા મન પર એ પડી કે તેઓ પોતાના કામ વિષે પૂરા આશાવાદી અને શ્રદ્ધાવાન છે. રાજકારણ એમને રચિ ગયું છે.

વાશિંગ્ટનમા શ્રી પ્રસાદ અને શ્રી શક્તિને ત્યાં બોજનમા અમુક હિન્દી અધિકારીઓનો એમના કુટુંબો સહિત પરિચય થયો. સર્વત્ર અમારા મન પર એવી છાપ પડી કે રહેણીકરણમા તેઓ સુખી છે, અમેરિકી કુટુંબો સાથે મીઠા સબધો પણ બધાયા છે, છતાં સૌના દિવમા ભારત આવવાની લાગણી પડેલી છે સ્ત્રીઓ અને બાળકોમા આ લાગણીનું પ્રમાણુ વિશેષ છે આ યજમાનોને ત્યાં હિંદી વાનગીઓનો સ્વાદ અને હિન્દી વાતાવરણ અમને માણવા મળ્યા. અમેરિકી કુટુંબોમા જમવા જવાનો યોગ હજી અમને મળ્યો નહોતો નિમત્રણો જે મળતા તે વિખ્યાત રેસ્ટોરાઓના હતા.

૧૮. મીઠાં સ્મરણે

એક દિવસ એક જૂદા સજારીએ અમને બોજનનું આમંત્રણ આપ્યું. મુબર્રના અમરિકા માહિતી ખાતાના અધિકારી શ્રી હેરોલ્ડ ટફ્ટીનાં એ માતા. ઉંમર ૬૦ વર્ષથી વધારે. ઉત્સાહમાં શ્રી હેરોલ્ડ અને એમના પત્ની શ્રીમતી બાર્બરાને હરાવી દે એવા. વોશિંગ્ટનની પ્રેસ ક્લબનાં મકાનમાં એમની કચેરી છે. ત્રીસેક જોડલા નાના અખબારોને તેઓ સમાચારકથા આપવાનું કાર્ય કરે છે. એમને મળતાં અમે જે આનંદ અનુભવ્યો તે સહેજે ભુલામ એવો નથી એક સામે છ વાગે મોટર ક્લબ અમને તેઓ લેવા આવ્યાં. પંદરથીસ માત્રસ દર પોટોમેક નદીના કિનારે એમનું ઘર તેઓ ત્યાં એકલાં જ રહે મકાન ફતો બગીચો ને અગિણામાં નદી. બંગલો સુદર, સુવડ ને વિશાળ. એમાં સુંદર કલાકૃતિઓનો શણગાર. ઘરમાં એક પથુ નોકર કે સાથી મળે નહિ. અમે ત્યાં પાંચેક કલાક ગાળ્યા. એમણે ને લાભુએને સાથે મળી રસોઇ પકાવી. પાછળથી એક યુગલ ભોજનમાં જોડાયું. રાતના અગિયાર પછી વિદાય લીધી. અમેરિકાના ઊંડાણમાં જતાં તો ઘણાં કુટુંબોનો પરિચય થયો, પણ આ પહેલી છાપ છેવટ સુધી સુવાસ મહેકાવતી જ રહી. એમણે પુત્ર ને પુત્રવધૂ તથા તેમના નાનાં બાળકોના જે લાવથી ને ઉભાથી સમાચારો પૂછ્યા તે પણ વિસરી ચકાવ એમ નથી.

બીજું મીઠું સ્મરણ છે અમેરિકાના એક અગ્રણી નામગિરિ શ્રી એરિક જોન્સ્ટનનું. તેઓ વર્ષો સુધી અમેરિકાના વ્યાપાર ઉદ્યોગ મંડળના પ્રમુખ હતા. અમે ત્યાં ગયા ત્યારે સિનેઉદ્યોગ સંઘનું પ્રમુખસ્થાન એમણે સંભાળ્યું હતું. એ દિવસોમાં એમને વ્યાપારમંત્રી અથવા તો આર્થિક

જામતોમા પ્રમુખના ખાસ સનાહકાર બનાવવાની વાતો અખબારોમા આવતી હતી એમણે સરકારની અનેક સમિતિઓમા મેવા આપી હતી એમનો અને ડેમોક્રેટીક પક્ષના એક ઉમેદવાર તરીકે એ વખતે પ્રમુખપદ માટે જેમનું નામ બોલાવું હતું તે સેનેટર હાર્ટ હમ્ફ્રીનો અમને જે અનુભવ થયો તે અહીં નોંધવો જોઈએ આ બંનેને મળવાનો અમે જે પ્રયાસ કર્યો તે આ પ્રકારનો હતો જપોરે બારેક વાગે શ્રી જોન્સ્ટનને ફોન કર્યો ત્યારે બળુવા મળ્યું કે તેઓ ત્રણ વાગ્યાના વિમાનમા યુરોપ જવાના છે એટલે મળવાનું મુશ્કેલ છે, છતાં જો એક વાગે અમે જઈ શકીએ તો તેઓ મળે અમે એક વાગે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે અમે એમ ધારેનું કે બેચાર મિનિટથી વધુ સમય મળાશે નહિ ને તે પછુ ધાધન જેવી હશે, પરંતુ એમણે અમને મુખ્ય દ્વારમા જ આવકાર આપ્યો કનાકો સુધી બેસવાનું હોય એની નિરાત એમના વર્તનમા હતી સિનેડિયોગ સઘની કચેરી સાથે ફરીને બતાવી એકેએક બાબતની માહિતી આપી નાના ચિયેટરમા ચિત્ર ચાલતું હતું ત્યાં થોડીદૂર બેસવાનું નિમત્રણ પણ આપ્યું શ્રી ગગનભાઈ, શ્રી મોરારજીભાઈ વગેરેના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા થોડીક ગજબીય અને આર્થિક ચર્ચા થઈ આ ચર્ચામા દારૂગંધીનો મુદ્દો પણ આવ્યો અર્ધો-પોણો કનાક પસાર થયો એમણે અમે જ જવા તૈયાર થા. એમણે કહ્યું ‘હું તમારે માટે કંઈ કરી શકતો નથી તેનું મને દુઃખ છે મારા જેવું કેષક મામ બતાની મને સતોષ આપે એમના સ્વગમા પોણો વિવેક નહિ, સચી લાગણી હતી મને તો કંઈ સમજું નહિ લાશુમેને કહ્યું ‘અમે લોસ એન્જલ્સ જવાના છીએ અમારા ‘સ્પોન્સર તો હોલીવૂડ જોવાની વ્યવસ્થા કરશે તમે કંઈ વિશેષ કરી વાંકો ? કોઈ રદુડિયો ઝીણવટથી જોઈ શકાય ? ક્યાકારો ને દિગ્દર્શકોને નજીકથી મળી શકાય ?’ એમણે તરત જ જાતે એમની મત્રી પાસે જઈ પત્ર વખાળ્યો ને ટાઇપ કરેના એ પત્ર પર સહી કરી અમને આપ્યો હોલીવૂડનું અમે ઝીણવટથી અવલોકન કરી શક્યા ને ત્યાં સન્માન પામ્યા તે એમના પત્રના જ પ્રતાપે

સેનેટર હમ્ફ્રીને અમે મળી શક્યા નહિ. નકકી થયેલા સમયે 'પ્રેપાગેન્ડ'ની એમની કચેરીમા અમે ગયાં. પાંચેક મિનિટ તેઓ બાબ્યા નહિ. એમની મંત્રીએ દિલગીરી કરવામાં કચાશ ન રાખી અમારી હાજરીમાં દસ જગ્યાએ ફોન પણ કર્યા અમારે ઉતાવળ હતી એટલે દસ મિનિટ પછી અમે ચાનતા થયાં તે દિવસે શુક્રવાર હતો. અમારે ધણાને મળવાનું હતું એટલે મોડી રાત સુધી હોટેલમાં-અમારે ઉતારે ગયા જ નહિ ત્યા ફોન કરવાનું પણ અમને સૂઝ્યું નહિ રાત્રે જ્યારે પહોંચ્યા ત્યારે શ્રી હમ્ફ્રીના ચાર સદેશાઓ ત્યા પડ્યા હતા ! એકાદ ક્યાક વીત્યો ત્યા એમનો તાર બગડ્યો. 'તમને મળી ન શક્યો તે માટે ઉંકું દુઃખ અનુભવું છું. તમે ગયા કે તરત જ હું આવ્યો હતો હું એક જગ્યાએ ફસાઈ ગયો હતો અંત કરણપૂર્વક મારી ચાલું છું.' બીજો દિવસે મળવાનું શક્ય નહોતું, કારણ કે અમે સવારે જ ઉપડી જવાના હતા. મે એમને એક પત્ર લખી બાબારની લાગણી વ્યક્ત કરી અને જણાવ્યું કે અમુક દિવસે અમે એમના ગામમા જવાનાં છીએ એ પછી અમે તો આ ભૂલી ગયેલા, પણ જ્યારે એમના ગામમા પહોંચ્યા ત્યારે વિમાની મથકે એ ગામના મેયરે આવી સેનેટર હમ્ફ્રી વતી અમારો સત્કાર કર્યો ! આમ તો સાવ નાની બાબત છે આ, પરંતુ અમારા જેવા સામાન્ય મહેનતાનને માટે એમણે જે કાળજી લીધી તેમા મહુ બહુ શીખવા જેવું નથી શું ? આવા વિનય-વિવેકમાં તે પછી અનેક અનુભવો અમને થયા છે શ્રી જોન્સ્ટન અને શ્રી હમ્ફ્રીને એ બધાના પ્રતિનિધિ ગણીને જ અહીં એમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે

વોર્શિંગ્ટનમાં એક નમૂનારૂપ શાળા અમને જતાવવામા આવી હતી, પરંતુ તેની અમારા ચન પર ખાસ છાપ પડી નહોતી. એ પછી પ્રવાસમાં જે શાળા-કોલેજ જોવાં તે ચિત્તમાં વસી ગયા છે. અહીં એક સુંદર સંસ્થા અમે જોઈ તે 'મીલ્ડ્રુ-સ્ટ્ર બ્યુરો.' કુમારી એલમા આસ્ટોનને અમે ત્યાં મળ્યાં. આમ તો આગેાગ્ય, શિક્ષણ અને સમાજસેવાના સરકારી દફતરનો જ એ એક વિભાગ છે, પરંતુ 'સરકારી તંત્ર'ની અસરથી બહુ

મુક્ત હોય એવું અમને જણાયું. આ સરથા દેશભરના બાળકો, કિશોરો અને યુવાનોની ચિંતા કરે છે. એમા સંશોધનથી માડીને સીધી સહાય આપવા સુધીની રાષ્ટ્રીય ને આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે સેવા અપાય છે. કરોડો ડોલરનું દર વર્ષ ખર્ચ કરવામા આવે છે. આ કુમારી આશ્ટોન ૬૦ વર્ષથી વધુ વયના હશે, પણ એમનો ઉત્સાહ જુવાનોને શરમાવે એવો અને જ્ઞાન, માહિતી કોઈ પડિતની બરોમરી કરે એના. આ સરથાના સાતેય વિભાગોનો અમને પરિચય આપવામાં આવ્યો. ત્યાંથી અમે ગયા 'વોર્લ્ડ ઓફ અમેરિકા'મા.

આ રેડિયો મથક સર્વાંશે સરકારી છે. દુનિયાભરના વિવિધ ભાષાઓના કાર્યક્રમો ત્યાંથી અપાય છે આમા હિંદી કાર્યક્રમો પણ કામ કરે છે. હિંદી, ઉર્દૂ, બંગાળી અને તામિલ એ ચાર ભાષા દ્વારા હિંદ-પાકિસ્તાન સાથે સબધ રાખવામા આવે છે. સંપર્કઅધિકારી શ્રી હોવર ટોચનર અમેરિકાની સરકારી નીતિના પ્રખર સમર્થક અને ખીજની ટીકા કરવાના રશિયા એટલે એમની સાથે વિવાદ કરવાની ખૂબ મજા આવી. એમણે શ્રીતાઓ અંગે આપેલા આકડાઓ અને એમના કાર્યક્રમના પ્રભાવ અંગેના દાવાઓમા બારોબાર આંતરરાષ્ટ્રીય હત્તી અમેરિકાના રેડિયો મથકના સાધનોમા તો પૂછવાનું જ શું હોય? અમને અહીં રસ પડ્યો રશિયા સાથેના અમેરિકાના વાયુ-વાયુદ્ધના પ્રયોગો જોવામા અમેરિકા રેડિયોના મોજાઓ આડે રશિયા કેવી રીતે અંતરાયો નામે છે અને તેઓ કેવી પદ્ધતિથી તેને બેદ છે તે અમને પ્રકાશયુક્ત ચિત્રો દ્વારા એમણે બતાવ્યું કુદરતી વાયુપ્રવાહો એમુક રીતે જ વહે એટલે એ અંતરાયોને બેદવા માટે અમેરિકાએ આખી પૃથ્વીને આવરે એવા હજારો માઈનોના અંતરે મથકો ગોઠવ્યા છે અને એકથી ખીજ મથકે બ્રોડકાસ્ટ કરતા કરતા તેઓ રશિયામા શી રીતે પોતાના વિચારો પ્રસારે છે તેનું વર્ણન જોવામા ને સાલજવામા ખરેખર રસદાયક હતું

વોશિંગ્ટનની નોંધના યોગ્ય મુલાકાતમા 'લીગ ઓફ વીમેન વોટર્સ'ને પણ ગણાવવી એમણે--૧૯૨૦ સુધી અમેરિકામા બધા રાજ્યોમા સ્ત્રીઓને

મતાધિકાર નહોતો એ હકીકત ખરેખર આશ્ચર્યકારક ગણાય બધારણુના
 ૧૯મા સુધારા દ્વારા આવેલ અધિકાર અપાયો ત્યારે પણ અમુક રાજ્યોએ
 તેનો વિરોધ કર્યો હતો ! એવો અધિકાર મેળવ્યા માટે સ્થાપાયેલ
 'નેશનલ અમેરિકન યુનિયન સફરેજ એસોસીએશન'ના સ્વાભાવિક પરિણામરૂપ
 આ સરેશા અસ્તિત્વમાં આવેલી છે બધાં રાજ્યોમાં તેની શાખાઓ છે
 કેન્દ્રસ્થાને વોશિંગ્ટન છે રાહર, રાજ્ય અને કેન્દ્ર એમ ત્રણ કક્ષાએ તે
 પ્રવૃત્તિ કરે છે એના સચાલકો ખૂબ ઉત્સાહી જણાયા ભીંચો માટે જ
 નહિ, અખી પ્રજા માટે લોકશાહી શિક્ષણનું કાર્ય આ સરથા કરી રહી
 છે સવાથી દોઢ લાખ જેટલા તેના સભ્યો છે સરથાનું સ્વરૂપ મિનપક્ષીય
 છે એના સભ્યોને કોઇ પણ રાજકીય પક્ષમાં જવાને અધિકાર છે,
 પરંતુ સચાલન સમિતિના સભ્યો કોઇ રાજકીય પક્ષના અધિકારી નથી
 શકતા નથી લીગનું કાર્ય લોકશાહી ધોરણે બહુમતીથી થાય છે એના
 વાર્ષિક-છ માસિ સમેતનો મળે છે લોકો રાજકીય પ્રશ્નોને સમજે અને
 પોતાનો જ્ઞાનયુક્ત સ્વતંત્ર મત ઉચ્ચારે એવું શિક્ષણ આપવાનો લીગ પ્રયાસ
 કરે છે લીગ તરફથી પ્રગટ થયેલી કેટલીક પુસ્તિકાઓ સામાન્ય જ્ઞાન માટે
 અમને ખૂબ જ ઉપયોગી જણાઈ આંતરિક અને વિદેશીનીતિ અંગે લીગે
 ચોક્કસ સિદ્ધાન્તો માન્ય કર્યા છે આ સરથાનું વાર્ષિક ખર્ચ ૬૦ થી
 ૭૦ લાખ રૂપિયા જેટલું છે આ રકમ સભ્યના લવાજમો અને દાન
 દ્વારા મેળવાય છે, સરકારી સહાય લેવામાં આવતી નથી એના કોઈ પણ
 અધિકારીને પગાર મળતો નથી કેવળ સેવાભાવે આ સરથા ચલાવવામાં
 આવે છે લોન્ડાહીના રક્ષણ અને વિકાસમાં આવી સરથા ખૂબ ઉપયોગી
 નીવડે એની અસર અમે ત્યાં મેળવી અમેરિકામાં દરેક ક્ષેત્રમાં ભીંતે
 સ્થાન છે લરકરના ત્રણેય વિભાગોમાં પણ તે છે અન્ય વ્યવસાયોમાં
 તો તે હોય જ આમ છતાં રાજકારણમાં તેમનું સ્થાન ઘણું ઓછું છે
 આપણે ત્યાં સી રાજ્યપાલ છે, રાજ્યમાં ને કેન્દ્રમાં પ્રધાનસ્થાને છે,
 રાજદૂત છે સસર અને ધારાગૃહોમાં આટલી મોટી સંખ્યામાં તેઓ છે
 તેનું અમેરિકામાં નાર આનર્થ છે

૧૯. નિઝોની સ્થિતિ

જેની અમારે ખાસ નોંધ લેવી જોઈએ એવી મુલાકાતનો હવે ઉદ્દેશ્ય કરું છું વોશિંગ્ટનમાં મુખ્ય મથક અને બીજા શહેરોમાં જેની શાખાઓ છે તે ‘નેશનલ અર્મન લીગ’ના ઉત્સાહી સચાલક શ્રી સ્ટર્લિંગ ટક્કરને અમે મળવા ગયા આ સરચા નિઝોને સમાન અધિકાર આપવા માટે સ્થાપવામાં આવી છે અમેરિકા પાસે પારાનાર પત્તિ છે, લોકશાહી રાજ્યરચના છે ને વ્યક્તિસ્વાત વ્યને ખૂબ જ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે, પરંતુ આ પરથી એમ માનવાનું નથી કે અમેરિકાના રાજપુરુષો અને સમાજહિતચિંતકોને તીવ્ર આધાતની અસર નીચે રહેવું પડે એવા જટિલ, ગંભીર અને વ્યાપક પ્રશ્નો ત્યાં નથી સંપત્તિની નિપુણતાએ પેદા કરેલી કેટલીક સમસ્યાઓ ત્યાં છે, વ્યક્તિસ્વાત વ્યની અતિરેકતાએ પણ પારવાર મૂંઝવણો પેદા કરી છે, લોકશાહીના નિરોગી વિકાસમાં બાધારૂપ અથવા તો તેની અવહેલનારૂપ નિઝોનો સવાલ ધણો ગંભીર છે વોશિંગ્ટનમાં અમે પગ મૂક્યો ત્યારથી અમેરિકાની નિદાય લીધી ત્યાં સુધી આ પ્રશ્નને સમજવાનો અમે પ્રયાસ કર્યો છે નિઝોની સ્થિતિ સુધારવા માટે ત્યાં અનેક પ્રકારે પ્રયાસો થાય છે, તેમાંના એક પ્રયાસનું પ્રતિનિધિત્વ આ ‘નેશનલ અર્મન લીગ’ કરે છે એની માગણી માત્ર આટલી જ છે ‘અમને યોગ્ય તક આપો અને યોગ્યતાના પ્રમાણમાં સર્વ સ્થળે સ્થાન આપો’ તેઓ સવામતી માગતા નથી, અનામત જોડકા માગતા નથી, ચોક્કસ મખ્યામાં નોકરી ને શિક્ષણની સગવડો માગતા નથી, માત્ર યોગ્યતાના પ્રમાણમાં જ સ્થાન માગે છે આ સરચા લઘાયક મનોર્થાત ધરાવતી નથી એક બાજુ નિઝોના અધિકારોની રક્ષા માટે અને બીજી બાજુ તેના શૈક્ષણિક અને સામાજિક

ધોરણુ જિંદગી લાવવા માટે તે પ્રવાસ કરે છે મંસ્થાના સંચાલકોને અમે પૂછ્યું કે અમેરિકામાં નિશ્ચિને ધોર અન્યાય થાય છે અને દક્ષિણનાં રાજ્યોમાં તો અત્યાચારનો ભોગ પણ તેઓ બને છે; તો પછી તમે સર્વ સ્થળે રક્ષણ અને સલામતીઓ કેમ માગતા નથી? એના જવાબમાં એમણે કહ્યું : ‘અમે સોચે સો ટકા અને સર્વ રીતે સમાન અમેરિકન બનવા ને રહેવા માગીએ છીએ. અમારે તક અને સ્થાન સિવાય બીજું કંઈ જ જોઈતું નથી જોરા લોકોના કક્ષાએ પહોંચતાં ૨૫-૫૦ વર્ષ બીજાં વીતી જાય તેથી અમને તેની ચિંતા નથી, પરંતુ સમાન તક ને સમાન સ્થાનની સરખાત તો આ દેશજી અવી જોઈએ’

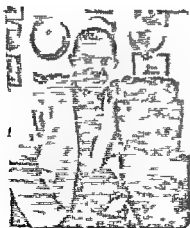
આ પ્રવાસમાં પણ નિશ્ચિ અમરણીઓને અમે મળ્યાં હતાં શિક્ષકોમાં તો એમનું એક અતિ વિશાળ પ્રકાશનગૃહ એવા પણ અમે ગયાં હતાં. નિશ્ચિની સ્થિતિ સુધારવાની એમની દૃષ્ટિ નિરાળી હતી. એક બાબતની અમારા મન પર ખાસ છાપ પડી. કોઈ જવાબદાર વ્યક્તિએ નિશ્ચિએ ક્રાંતિ કરવાની, બળવો કરવાની, બહારની સીધી કે આડકતરી મદદ લેવાની કે જોરાઓ પર વેર વાળવાની વાત કરી નથી. થોડાં વર્ષો પહેલાં ‘ચાલો ખાજા આફ્રિકા’ નો નાદ ઉપાડવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ નિશ્ચિ સમાજે તેનો ઉત્સાહભર્યો જવાબ આપ્યો નહોતો. આને એ નાદ ક્યાંય સંજળાતો નથી. આફ્રિકામાં જવાથી એમની સ્થિતિમાં લેશમાત્ર સુધારો થવાનો નથી, હોદ-પોણાએ કરોડ માણસો ત્યાં જઈ શકે પણ નહિ. અમેરિકામાં બેઠી તોર્તીંગ દીવાલો વચ્ચે પણ તેઓ સારી દાલતમાં છે વગેરે બાબતો તેમને સમજાઈ ગયેલી છે ઉપરાંત, અમેરિકામાં જોરાઓનો, પ્રતિદિન વધતો જતો એક વર્ગ, તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવે છે ને તેમને સમાન ગણવા તત્પર છે એવી ખાનગી પણ તેમને થયેલી છે. પ્રવૃત્તિનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં નિશ્ચિ ગ્રજીકયા છે તે પણ દૃઢીકૃત છે. આવા નેજાથી આ-પુરુષોમાંથી નિશ્ચિ જનતા અન્ધારે પ્રેરણા મેળવી રહી છે. એમાંના થોડાકની તસ્વીરો અહીં રજૂ કરી છે.

સિતિયમ એથ હેસ્ટી
ફેડરલ બજ

પસી એથ જુલિયન
ઓર્ગેનિક કેમિસ્ટ

વીક્તી એટલ
મરાહર ખેનારી

બેન્જામિન એથ રેવી જુલિયન
થિયોડોર બનરલ

લોસ આન્જલિસના રથપતિ
લોસ આન્જલિસના રથપતિ

ડૉ. રાક્ષ લે બન્ધ
સચુક્ત રાષ્ટ્રના નાયક મત્રી
નોમ્મેન પુરસ્કરના વિજેતા

નિઝારોનો પ્રથમ સમજવા માટે થોડી પૂર્વબુધ્ધિ જાણવી જરૂરી છે. યુરોપની ગોરી પ્રજામાંથી અમેરિકાની અણુબેદાશીની ધરતી પર સાદસિકો જીનમાં ત્યારે પહેલી મૂઝાણા એમણે સમજાવવા પરિશ્રમ કરી શકે એવા મજૂરાની અનુસરી એ વખતે ખુદ લક્ષ્મણમાં પણ ગુનામીની પ્રથા ચાલતી હતી. ગોરાઓએ આફ્રિકાના દમગીઓ, અમેરિકામાં ખેડવા અને અમેરિકાની ઠંડાએની સમૃદ્ધિ નહાવ આણી મપાવ અને સતાવન ગારાઓના હાથમાં અને તેનો આધાર દમગીઓ પામે પણ એમને એનું જાન નહિ ગુવામી પ્રધાની રાષ્ટ્રવાદ ઝડક સન ૧૯૧૮થી થઈ હતી અને તેનો અલ લગભગ ૪૫૦ વર્ષ પછી પ્રમુખ વિકનના પ્રયામોથી ૧૯૬૫ માં આવ્યો આ વખતે વિકનન જાયઝ આતરચુદ્ધ એવનુ પડ્યું હતું ચાર વર્ષના કઠિન વિગ્રહ પછી શાન્તિ સ્થપાઈ ત્યારે પણ

બંધારણના સુધારામાં અમુક રાજ્યોએ વિરુદ્ધ મત આપ્યા હતા. અમેરિકાના પ્રવાસવર્ણનના આરંભમાં જ કહ્યું છે તેમ ત્યાંનું બંધારણ અને ત્યાંના કાયદાની સગવડોની સામે અમુક રાજ્યોમાં પ્રબળ લોકમત અત્યારે પણ પ્રવર્તે છે. બંધારણ અનુસાર નિઝો સામે જાહેર સંસ્થામાં કોઈ પ્રકારનો ભેદભાવ રાખી શકાય નહિ અને મતાધિકાર પણ તેમની પામે ગોરાઓ જેટલો જ છે, છતાં ભેદની દીવાલો જેટલી ઝડપથી તૂટતી જોઈએ તેટલી ઝડપથી તૂટતી નથી.

આપણે ત્યાં અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન અતિ વિકટ છે. બંધારણમાં હરિજનો અન્ય નાગરિકો જેવા જ અધિકાર ભોગવે છે છતાં અનેક સ્થળે જીવનના વ્યવહારમાં એ કલંક આપણે જોઈએ છીએ અમેરિકામાં નિઝો અસ્પૃશ્ય નથી. તેમનો અને ગોરાઓનો ધર્મ ખાસ જુદો નથી ધાર્મિક દૃષ્ટિએ બંને સમાન છે. આપણે ત્યાં જેમ ધર્મની દીવાલ છે તેમ ત્યાં સામાજિક દિવાલ છે. આપણે ત્યાં આવા ભેદને કારણે હરિજનો આર્થિક અને ખીજા અનેક ખામતોમાં જેમ કંગાળ છે તેમ ત્યાં નિઝોનો મોટો સમુદાય એવી હાલત ભોગવે છે. નિઝો અ. હરિજનોની સ્થિતિની સમગ્ર દૃષ્ટિએ સરખામણી કરવી હોય તો નિઝોની સ્થિતિ પ્રમાણમાં સારી છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ. આમાં મુખ્ય કારણો બે છે. એક તો નિઝો અસ્પૃશ્ય નથી, તેમની સામેના ભેદની પાછળ ધર્મની ગ્રેરણ નથી અને ખીજું કારણ, સમગ્ર અમેરિકાની આર્થિક અને નામાજિક સ્થિતિ આપણા પ્રમાણમાં ઘણી સારી હોવાથી નિઝો હરિજનો કરતા વધારે સારી હાલતમાં છે. અમેરિકાના ગોરાઓની સાથે જો સરખામણી કરીએ તો એમની હાલત બદતર છે એમાં શંકા જ નહિ સુધારાની દૃષ્ટિએ જો વિચાર કરીએ તો આપણે ત્યાં સુધારાની ગતિ વેગીલી છે જ્યારે અમેરિકામાં મંદ છે. અસ્પૃશ્યતાના મૂળ ધણા ગોઠા છે, છતાં તેને ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં આપણે જાપેડી શક્યા છીએ. આપણે ત્યાં કોઈ માનવી જાહેર મંચ ઉપરથી અસ્પૃશ્યતાનું સમર્થન કરી શકે નહિ, એ મુદ્દા પર ચૂટણીમાં જો

રહી શકે નહિ, પોતે વાળખી કરી રહ્યો છે એમ જાતી ઠોકીને કોઈ બોલી શકે નહિ, અમેરિકામાં તેનાથી બીજી સ્થિતિ છે

અમેરિકામાં નિઝોની મુક્તિ માટે જે પ્રયાસો થયા તેનું પહેલું પરિણામ તો રથૂળ જ આવ્યું હતું. બધારણમાં એમને મુક્તિ મળી, એ પછી ગૃહકીય અને સામાજિક ક્ષેત્રે મુક્તિના જે પ્રયાસો થયા તે હજી પ્રભુ ચાલુ જ છે અને લાવિષ્યમાં ઘણા વર્ષો સુધી ચાલુ રાખવા પડે એવી અત્યારે સ્થિતિ છે. અમેરિકામાં નિઝો સામેનો બેદલાવ દૂર કરવા માટે જે પ્રચારકાર્ય ચાલે છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. લોકમત ફેળવવાની આ પદ્ધતિ ખરેખર આવકાર્થ છે. 'અર્થન લીગ' વાળા શ્રી રટલિંગ દક્ષરે અમારી પાસે જે સાહિત્ય રજૂ કર્યું તે ચિત્તને સ્પર્શી જાય એ પ્રકારનું હતું. આ લીગ અમેરિકાના ગેરાઓને કહે છે કે નિઝો અમેરિકામાં પૂર્ણ નહિ, પરંતુ અર્ધ જીવન ગુમારે છે. અમેરિકામાં એક કરોડ એકાદ લાખ નિઝો છે. કુલ વસતિના દસ ટકા જેટલું આ પ્રમાણ છે. પાસે આવેલા કેનેડા 11 કુલ વસતિ કરતા અમેરિકામાં વસતા નિઝોની વસતિ વધારે છે. ન્યુ ઈંગ્લેન્ડના ૭ રાજ્યોની સમુક્ત વસતિ કરતા આ આકડો મોટો છે. 1૮૪૫ માં આખા અમેરિકાની કુલ વસતિ આજના નિઝો જેટલી નહોતી. આર્થિક આવકનું પ્રમાણ જુઓ તો એક ગેરો નાગરિક દર વર્ષે ૩૫૦૬ ડોલર મેળવે છે ત્યારે નિઝોને મળે છે ૧૮૩૬ ડોલર (આપણી ખાયાદીઠે આવક માત્ર ૬૦ ડોલર છે) આ આકડાની ફાળવણી કરીએ તો બે હજાર ડોલરની આવક વાળા ગેરાઓનું પ્રમાણ ૧૮ ટકા છે. બે હજાર અને ચાર હજાર વચ્ચેની રકમ મેળવે છે ૨૯ ટકા. જ્યારે બે હજારથી ઓછી આવક વાળા નિઝોનું પ્રમાણ ૪૧ ટકા છે અને બે અને ચાર હજાર ડોલરની વચ્ચે પ્રાપ્ત કરી શકે એવાઓનું પ્રમાણ ૪૦ ટકા છે. રહેઠાણમાં ૫૫% ગેરાઓ પોતાની માલિકીના ઘરો ધરાવે છે નિઝોનું પ્રમાણ ૩૧ ટકાનું છે. આમાં કિંમતનું પ્રમાણ જોઈએ તો ગેરાઓના મકાનોની સરેરાશ કિંમત ૬૪૫૫ ડોલર છે, જ્યારે નિઝોની ૨૨૭૮ છે.

સામાજ્ય અંગે	 ૧૦.૬ %
ટેકનીકલ વ્યવસાય	 ૩.૮ %
ખેડતો અથવા કૃષિ	 ૫.૧ %
વ્યવસ્થાપકો	 ૪.૦ %
બીજા વ્યવસ્થાપકો	 ૧૧.૪ %
ઓફીસરો, પ્રોપરાયટીઓ	 ૨.૪ %
ડાકટુર	 ૧૫.૧ %
	 ૫.૬ %
લૅબોર	 ૬.૮ %
	 ૧.૪ %
ડાઈનારો,	 ૧૩.૮ %
ફોરમેન	 ૫.૮ %
અોપરેટીવ	 ૧૭.૨ %
	 ૧૮.૧ %
બાજી ઇન્કામ	 ૨.૦ %
કેરગાર	 ૧૫.૫ %
બીજા જોડો	 ૮.૦ %
	 ૧૬.૪ %
ખેત મજૂરો	 ૪.૩ %
ફોરમેન	 ૧૦.૫ %
ખેત મજૂરો -	 ૫.૨ %
સિવાયના મજૂરો	 ૧૫.૩ %
<p>● હબસીઓ ગોરાઓ</p>	

અમેરિકાના જુદા જુદા વ્યવસાયમાં જારાઓ
અને નિગ્રાનું આ પ્રકારનું પ્રમાણ છે.

શિક્ષણમાં દક્ષિણ વિભાગનાં રાજ્યોમાં માધ્યમિક શિક્ષણ જેમણે પૂરું કર્યું છે એવા ગોરાઓનું પ્રમાણ ૪૨ ટકા છે. કોલેજમાં જેઓ છે તેમનું પ્રમાણ ૨૦.૩ ટકા છે અને રનાતકોનું પ્રમાણ ૮.૮ ટકા છે. આ ક્ષેત્રમાં નિગ્રોનું પ્રમાણ ૧૪.૭, ૬.૨ અને ૨.૨ નું છે. બીજાં રાજ્યોમાં આ પ્રમાણ એક બાજુ ૫૬.૪ અને ૩૧.૩, ૨૪.૨ અને ૧૦.૧ તથા ૧૦.૬ અને ૩.૪ છે. દક્ષિણનાં રાજ્યોમાં અનેક શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં નિગ્રોને દાખલ જ થવા દેવામાં આવતા નથી. લીટલ રોકના કિસ્સામાં વિવિધ અદાલતોએ ચુકાદો રાજ્યના ગવર્નરની વિરુદ્ધ આપ્યો અને પ્રમુખ આદ્યત્તનોવરે દહતા દાખવી તેથી નિગ્રોની છૂત થઈ, પરંતુ ગોરાઓએ ખાનગી શાળાઓ શરૂ કરી, ગોરાં બાળકોને જુદાં તારવી લઈને તે બેઠને પાછો સજીવન કરી દીધો ! આદ્યું શિક્ષણ અને આ બેઠબાદને કારણે નિગ્રો સામાજિક રીતે પણ પછાત રહે છે અને વધુ પ્રમાણમાં કેમ ગુનાખોર બને છે તેના આંકડા પણ જાણવા જવા છે. લોસ એન્જલ્સમાં નિગ્રોની વસતિ ૧૧ ટકા છે, જ્યારે તેમનામાં ગુનાઓનું પ્રમાણ ૪૭ ટકા છે. શિકાગોમાં સમાજસુધારણાના ખર્ચમાં ૮૦ થી ૮૫ ટકા જેટલી રકમ માત્ર નિગ્રો પાછળ ખર્ચવી પડે છે. 'અર્બન લીગ' આવા આંકડાઓ દ્વારા એમ સમજાવે છે કે નિગ્રોની આ હાલત અમેરિકાના આર્થિક વિકાસમાં બાધારૂપ છે અને તેની પાસે વિશેષ ખર્ચ પણ કરાવે છે. નિગ્રો અને ગોરાઓ કેવા કેવા અવસાથમાં રોકાયેલા છે તેનો ખ્યાલ અદ્વી રજૂ કરેલા એક ચિત્ર પરથી આવી શકશે. 'અર્બન લીગ' પોતાના પ્રચાર દ્વારા અમેરિકાની ગોરી પ્રજાને એમ દસાવવા માગે છે કે નિગ્રોની આ હાલત એમને માટે જેટલી હાનિકર છે તેટલી જ કે તેથીયે વધારે રાખૂને માટે હાનિકર છે.

નિગ્રોની સ્થિતિ અમેરિકાનાં બધાં રાજ્યોમાં એકસરખી નથી. વોશિંગ્ટન શહેર આમ તો દક્ષિણ વિભાગમાં આવે છે, પરંતુ ત્યાં પાટનગર હોવાને કારણે કેદીય સત્તા છે અને તેથી નિગ્રોની હાલત કંઈક સારી

દેખાય છે. ન્યુયોર્ક, શિકાગો, માનફ્રાન્સિસ્કો લોસ એન્જલ્સ વગેરે શહેરોમાં તેઓ પ્રમાણમાં ઠીક સ્થિતિમાં રહે છે અને અન્યત્ર, ગોરાઓ જેની સારી સ્થિતિમાં તો તેઓ ત્યાં પણ નથી દર્શાવેલા તેમની સ્થિતિ ખરેખર દયાજનક છે સામાજિક રીતે તેઓ અત્યંત અપમાનભરી હાલતમાં જીવે છે છેલ્લા વીસ વર્ષમાં સુધારાની ગતિમાં થોડો વેગ આવ્યો છે ખરો, છતાં આ ગતિ આજુ રહે તો પણ તેઓ સમાન કક્ષાએ તો સૌ મેં પણ પહોંચી શકે કે કેમ તે પ્રશ્ન છે ખાસ કરીને દલિય રાજ્યોમાં નિમ્નો પર શુદ્ધતા અત્યાચારોમાં અત્યંત ઘાતકી એવી પદ્ધતિને 'લીચીંગ' કહેવામાં આવે છે આક્રમકોની એટલેટો રચાય છે અને તે કાળા છુરખાથી મોઢાઈ અચાનક આક્રમણ કરી માણસોને ખતમ કરે છે આજ સુધીમાં લગભગ ૧૮૦૦ નિમ્નો આ 'લીચીંગ'નો ભોગ બન્યા છે, એટલે કે કંપીલુ ગીતે એમની હત્યા કરવામાં આવી છે. કોઈક દાખલામાં ગોગઓ ઉપર પણ એવું આક્રમણ થાય છે ગોરાઓની હત્યાનો આક્રમકો લગભગ ૨૦૦ સુધી પહોંચ્યો છે આ 'લીચીંગ'નું પ્રમાણ છેલ્લા વર્ષોમાં ઠીકઠીક ઘટી ગયું છે ૧૯૫૨-૫૩ અને ૫૪ માં એવો એક પણ દાખલો મળ્યો નથી તેની સતોપૂર્વક નોંધ લેવી જોઈએ ૧૯૫૫ માં લીચીંગના ત્રણ કિસ્સા નોંધાયેલા છે એ પછીના વર્ષો સારા છે ચાલેલું લીચીંગ નામના એક ન્યાયમર્તિએ આવા શુદ્ધ માટે ફાસીની સજા કરી ત્યારથી આ પ્રકારના શુદ્ધને 'લીચીંગ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે

નિમ્નોમાં વર્ગાત વધાનનું પ્રમાણ પણ વધારે છે ગોરાઓનું જન્મ પ્રમાણ ૨૨૭ ટકા છે તો નિમ્નોનું ૩૧ ટકા છે એકથી વધુ બાળકોના જન્મમાં પણ નિમ્નો આગળ છે 'ન્યોર્થિયા નોર્થ' કારોલીના મીસીસીપી, લૂસિયાના, અન્યામાં, ફ્લોરિડા, ઈન્ડિયોનૅસ પેન્સિલવાનીઆ ટેક્સાસ, વર્જીનીઆ, ટેનેસી વગેરે રાજ્યોમાં તેમની વસતિ ૬ થી ૧૨ લાખ જેટલી છે, પરંતુ કોઈ રાજ્યમાં તેઓ ચોખ્ખી બહુમતીમાં નથી મળ્યું

પ્રમાણ પણ નિમ્નોમા વધારે છે એથી સમગ્ર દેશ અને અનારોગ્યને કારણે જનમ પડીના એક નરમા ગોરાઓના કરતા નિમ્નો બાળકોનું મરણપ્રમાણ લગભગ બમણું છે એ પછી દરેક અવસ્થાએ લગભગ એ જ ગિયતિ રહે છે

અમારી સમક્ષ અત્યંત લાગણીપૂર્વક આ માહિતી રજૂ કરના થી યદ્દિગ દક્ષિણ ૩૫ નરના તેજસ્વી નિમ્નો યુવાન કે ૨૬૫૫ મ તેઓ સામાજિક પ્રશ્નો અંગે વ્યાખ્યાનો અપરા માટે ત્રણ માસ માં જાગૃતમા આપ્યા હતા આ પ્રવાસને અમે એમણે એમની સરકારને અર્પણ આપેતો નેની એક નકલ એમણે અમને આપી એક દિ તેઓ સાગી અસર લાઇને અદ્વાયી ગયેના છે

શિકાગોમા અમે નિમ્નો દ્વારા આપનું એક વિશાળ પ્રકાશનગૃહ નં વા ગયેલા તેનો ઉત્પન્ન પણ અહીં જ ફરી દેરાનું યોગ્ય ગણાશે આ પ્રકાશનગૃહની ન્યુયોર્ક અને મીગ્ગ યોગ રહેશેમા સાખાઓ છે એમના પ્રતિનિધિઓ લગભગ દરેક અગ્રનના ગયો છે આ માળમા એમનું કાર્યાનય વિસ્તરેનું છે એમની દૃષ્ટિ 'અર્થ'ન લીગ પ્રતા નિરાળી છે. અમેરિકામા ગોરાઓ ૥ જેવા સચિત્ર ને આકર્ષક સામયિકો પ્રગ્ થાય છે તેવા પ્રકાશનો તેઓ પ્રે છે તેઓ એમ બનાવવા માગે છે કે સુદૃઢતા અને અપગનામા પણ નિમ્નો બીજાથી ઊતરતા નથી નિમ્નોની મિદિઓની સાથે અમેરિકા ૧ રગીન હવનમા તેમના દિસ્તાની સચિત્ર મધ્યે ૧ આ સરથાના સામયિકોમા પ્રગ્ થાય છે 'લાઈફ' અને ગાઇમ ની તોને તો એ આવે નહિ છતાં વિશાળ મમનમા બધા જ પ્રમારના અઘતન સાધનોથી પ્રગટ થતા એ પ્રકારનો ધ્યાન એમે એવ તો છે જ

એમની 'અમેરિકાના રિપ્પાત સામયિક 'લાઈફ'ના પ્રકારનું છે એમા એકરગી ને અનેરગી ચિત્રો તથા તસવીરો પુરુષ પ્રમાણમા આવે છે 'લાઈફ'ના માપના ૧૪૦ પાનાના આ સામયિકમા જાહેરખબરો પણ પુરુષ છે લેગોમા થતું વૈવિધ્ય છે અમેરિકામા

નિગ્રો અને ગોરાઓ વચ્ચે લગ્નવ્યવહાર નહિવત્ છે, પરંતુ નિગ્રો યુવતીઓ સાથેના ગેરકાનૂની સંબંધોને પરિણામે હજારોની સંખ્યામાં

‘ઝોબની’ નામના સર્વાંગમુંદર નિગ્રો સામયિકનું મુખપત્ર

★ ————— ★

નિગ્રો બાળકો, કિશોરો, યુવતીઓ રંગરૂપમાં ફેર પડતો જાય છે. આ પ્રાસનગૃહમાં જોયેલી વધુ દર્શનારીઓમાં માત્ર બે જ ગોરી યુવતીઓ

હતી, છતાં કાર્પાલિયમાં નગર નાખતાં એમની સંખ્યા અર્ધાં હાથે એટલા પ્રમાણમાં રૂપ-રંગમાં ફેર પડેલા છે. આ સંસ્થા તરાર્ય 'એમની' ઉપરાંત 'દાન' અને 'જેટ' નામનાં સામયિકો પણ પ્રગટ

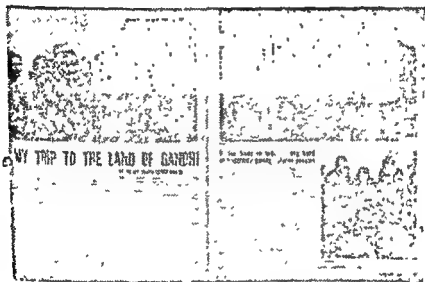
જેટ : નિમોનું સાપ્તાહિક

દાન : વાર્તાઓનું માસિક

★ ————— ★
થાય છે. એ ત્રણેનાં મુખપૃષ્ઠની તસવીરો અહીં મૂકી છે. એ સાથે બીજી એક તસવીર છે, એ 'એમની'ના આ અંકના એક પાનાનો ખ્યાલ આપે છે. ગયે વરસે આપણે ત્યાં આવી ગયેલા નિમો નેતા માર્ટિન લ્યૂથર કિંગનો એક લેખ 'માય-ટ્રીપ ટુ ધી લેન્ડ ઓફ માઈ' આ અંકમાં પ્રગટ થયેલો છે.

રાજકારણમાં નિમોનું સ્થાન નહિવત્ છે. જંધારણ અનુસાર અમેરિકાના પ્રમુખ જનવાનેર પણ તેને અધિકાર છે, પરંતુ એવી રીતિ,

આવતા પચાસ વર્ષમાં આવવાની કસ્ટના પણ કોઈ કરી શકતું નથી. નિગ્રાને પૂરો મતાધિકાર હોવા છતાં લાખો નિગ્રાનાં નામ મતદાર પત્રકો પણ આપી શકતા નથી, કારણ કે ગોરા અમલદારો એક

‘એબની’ મામલિફના એક આંકના અર્થેના બે પાનાં :
માર્ટીન લૂથર કિંગના ભાગ્ય પ્રવાસનો આ લેખ છે

✽ ————— ✽

અથવા બીજા બહાના નીચે તેમને એ હક્ક વાપરવા દેતા નથી. દક્ષિણના રાજ્યોમાં આવું વિગેષ પ્રમાણમાં બને છે. આમ છતાં બીજાં અનેક ક્ષેત્રો નિગ્રા માટે ખુલ્લા છે, એટલું જ નહિ, પણ ક્ષેત્રોમાં તેઓ મદતવના સ્થાને પણ છે. અમારા પ્રવાસમાં અમે નિગ્રા ડોક્ટર, ધારાસભી, વૈજ્ઞાનિક, પ્રીકેસર વગેરેને મળી ચક્રવા દર્શાવ્યાં. સમગ્ર રીતે અમારાં મન પર એવી છાપ પડી છે કે નિગ્રા મૂળ ગુલામો

હતા અને ગોરાઓ માલિકો હતા તેની અસર હજી તદ્દન જૂસાઈ નથી. અમેરિકામાં વીજળી અને પીગ્ન વૈજ્ઞાનિક સાધનોને પરિણામે હલકા ગણાતા કામે પણ સ્વચ્છતાથી ને સહેલાઈથી કરી શકાય છે; છતાં એમાં અને મહેનત-મજૂરીના કામેમાં નિઝોનો ઉપયોગ કરવાની સાલસ ગોરાઓથી રોકાતી નથી. દરેક જગ્યાએ નીચલા ઘરમાં જાતે જ પોતાને હલકા માનનારા લોકો હોય છે તેમ નિઝોમાં પણ એવા લોકો છે; આ ભેદભાવમાં એ તત્ત્વનો પણ હિસ્સો છે. કાયદા ને જર્ધારણ દ્વારા મળતી સગવડો તેમને પ્રાપ્ત નથી થઈ શકતી તેનું મુખ્ય કારણ અગત્યનાં સ્થાનો સ્વિશેષ ગોરાઓના હાથમાં હોવાનું છે. ગોરાઓમાં આવા ભેદ સામેની લાગણી વધતી જાય છે, પરંતુ જો એ સમાનતામાં માને છે તેઓ પ્રમાણમાં નિષ્ક્રિય છે અને લઘુમતીમાં છે એટલે સુધારાની ગતિ ધણી મંદ છે.

૨૦ એફ. બી. આઇ.

પોશિષ્ટનમાં જ જેનો અચ્છો પરિચય પામી શકાય એવી એક મહત્વની સંસ્થા અથવા તો ખાતું એફ બી. આઇ.નો પરિચય અહીં આપવો જોઈએ. 'ફેડરલ બ્યૂરો ઓફ ઇન્વેસ્ટિગેશન'નું નામ દુનિયા-ભરમાં જાણીતું છે. એક રીતે પોલીસખાતાની એ શાખા જેવું લાગે, પરંતુ એનો સંબંધ છે ન્યાયખાતા સાથે જ. એનું કાર્ય વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ ગુનાઓ અને ગુનેગારો શોધવાનું છે. એનું કાર્યક્ષેત્ર રાષ્ટ્રીય છે એટલે રાજ્યની હદમાં કોઈ અપરાધ થાય તો રાજ્યની માગણી વિના તે એમાં માથું મારે નહિ, પરંતુ કોઈ પણ ગુના સાથે એક કરતાં વધુ રાજ્યો સહકાર્યોમાં હોય તો તેમાં એની કામગીરી તરત શરૂ થઈ જાય. રશિયાના પ્રવાસમાં અમારી મંડળીમાં, મુંબઈ રાજ્યના પોલીસ વડા કુમારશ્રી પ્રવીણસિંહજી હતા અને તેઓ મોરકાના પોલીસ વડાને મળવા ગયા હતા. તે પછી એમની સાથે ગુનાઓ અને તેને શોધવાના પોલીસના પ્રયાસો અંગે ઘણી વાતો થયેલી એફ. બી. આઇ.ના એક અધિકારીને મારે મળવાનું થયું ત્યારે આ વિચારબૂમિકા સાથે કેટલાક સવાલો મેં એમની સમક્ષ રજૂ કર્યા હતા. મારા પ્રશ્નોના જવાબો આપતાં એમણે એફ. બી. આઇ.ની મુખ્ય કચેરીના લગભગ બધા વિભાગોનું ઝીણવટથી ને નજીકથી નિરીક્ષણ કરવાની તક મને આપી હતી. આમ તો પ્રવાસીઓ અમુક જૂથમાં, ચોક્કસ નિયમ પ્રમાણે, આ રચનની મુલાકાતે જઈ શકે છે, પરંતુ મને ઘણી વધારે સગવડ આપવામાં આવી હતી અને એક ખાસ અધિકારી લગભગ ચાર કલાક મારી સાથે જ રહ્યા હતા.

એક બી આઈ આતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવતી સરચા છે ન્યા ખાતાના એક વિભાગ તરીકે એ કામ કરે છે અમેરિકામાં કાયદે અમલ કરાવનાર પોલીસખાતાના સપકમાં એ હોય છે, પરંતુ એ સીધો સબધ એટર્ની જનરલ સાથે છે એક બાબુ ગુનાઓ શોધવા એ કાર્ય કરે છે, બીજી બાબુ સરકારના મહત્વના ખાતાઓમાં ભર કરવા માટેની પ્રાથમિક તપાસમાં એ મદદ કરે છે, અમેરિકાનું પોલીસતંત્ર ધણુ વિશાળ છે જેને આપણે સી આઈ ડી ખાતા તરીકે ઓળખી છીએ એવાં ખાતાઓ નાણાખાતા સાથે, પ્રમુખ ઉપપ્રમુખ સાં જકાતખાતા સાથે જાળાયેલા છે રાષ્ટ્રવ્યાપી સી આઈ ડી ખાતે પણ છે અને ૧૯૫૬થી મોટા પાયા પર વિદેશ સાથે સબધ ધરાવત ખાતુ પણ હસ્તીમાં આ-સુ છે આ ખાતાના ગુપ્તચરે દુનિયાભરમ ફેલાયેલા છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી આ ખાતુ ચોક્કસ સમયન ગાળે પ્રમુખને પોતાનો અહેવાલ આપે છે અને બીજા પોલીસખાતાઓન મદદ લઈને કામ કરે છે એક બી આઈ આ બધાથી નિરાળી જના બધાને સહાયક થાય એવી સરચા છે એનું કાર્યક્ષેત્ર અમેરિકાની બહાર પણ વિસ્તરે છે, જતા વિશેષત આ સરચા ગુનાઓનું મૂળ શોધવાના કાર્યમાં વધુ રોકાયેલી છે એની સ્થાપનાથી આજ સુધીનો ઇતિહાસ ખરેખર રોમાંચક છે

અમેરિકામાં વૈજ્ઞાનિક સાધનોનો પાર નથી આ સાધનો જેમ સુખ સમૃદ્ધિ વધારવામાં ઉપયોગી થયા છે તેમ રીડા ગુનેગારો માટે પણ તે સહાયરૂપ બન્યા છે એક બી આઈ ની પ્રગતિના ઇતિહાસની સાથે આપણે ઇંગ્લેન્ડ-અનિંગ્લેન્ડ ગુનાઓના વિકાસનો ઇતિહાસ પણ વાચવો પડે એવી કરણ પરિસ્થિતિ છે અમેરિકાના ગુનાઓના આકાશમાં જેટલા ઓકાવનારા છે તેટલા જ ઓકાવનારા તેના પ્રકાશમાં છે, પરંતુ અમેરિકાને ન્યાય આપવા ખાતર એટલું કહેવું જોઈએ કે ત્યાં નાના-મોટા દરેક ગુનાઓ નોંધાય છે ને તેનો તપસ્પર્શી અભ્યાસ પણ થાય છે આપણે ત્યાં એવી રિયલિટી નથી એમ સ્વીકારવું જોઈએ અમેરિકાને

આજનો એક જટિલ પ્રશ્ન કિશોરોના વધતા જતા ગુનાઓનો છે. આમાં કિશોરીઓની સખ્યા પણ હયજનક પ્રમાણમાં છે, પરંતુ તે બધું દૃઢતર પર નોંધાય છે ને તેના પર ચારે દિશાએથી ટીકાટિપ્પણ પણ થાય છે. કોઈ દેશમાં ગુનાઓ પૂરતા પ્રમાણમાં નોંધાતા ન હોય; નોંધાતા હોય તો પૂરતા પ્રમાણમાં તેની પ્રસિદ્ધિ ન થતી હોય અને પ્રસિદ્ધિ થતી હોય તો તે વિશે જાહેર ચર્ચા ન થતી હોય તો ગુનાઓનું પ્રમાણ ઓછું દેખાય એ સ્વાભાવિક છે. અમેરિકાની વિશેષતા એ છે કે એના સારા અને ખરાબ, સનળ ને નિર્જળ તરવો સ્પષ્ટ રીતે જોઈ-જણી શકાય છે.

ગુનો અને તેને મારેનું સંશોધન તથા તેને નાબૂદ કરવાની પ્રવૃત્તિનું ત્યાં એક ચક્ર શરૂ થઈ ગયું છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. ગુનો શોધવાના સાધનોની શોધ થતા ગુનેગારો નવી પદ્ધતિની શોધ કરે છે અને તે પછી તત્કાળ ગુના શોધવાનું વિજ્ઞાન પણ આગળ વધે છે. અમેરિકામાં ગુનાઓનું પ્રમાણ અને તેના પ્રકાર જલ્દી વિના જો જોવાયે એફ. બી. આઈ. નું અવલોકન કરવા જઈએ તો આપણા મનમાં બે પ્રકારની લાગણી પ્રગટી આવે : પહેલું મોજું એવું આવે કે આટલા બધા સાધનોની જરૂર જ શી છે? તે પછી બીજું મોજું એવું બોલે કે જે દેશ પાસે આવા વૈજ્ઞાનિક સાધનો અને તેનો ઉત્તમ રીતે ઉપયોગ કરી શકે એવા નિપજાતા છે ત્યાં કોઈ ગુનો જની જ શકે નહિ અને બને તો ગુનેગાર પકડાયા વિના ન રહે વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ત્યાં ગુનાઓ થાય છે, મોટા પ્રમાણમાં અને જગત ચોક્કસ બોલે તેવા થાય છે બીજી બાજુ એવા બચાવક ને પકડી ન શકાય એવા ગુનાઓ આ સાધનસંગવડ દ્વારા પકડાય છે પણ ખરા આ વાસ્તવિકતા એમ કહે છે કે અમેરિકાએ એફ. બી. આઈ. દ્વારા અસાધારણ શક્તિ પ્રાપ્ત કરી આ શક્તિ અમેરિકાના સમાજિક જીવનના સંરક્ષણનું મહાન કાર્ય કરી રહી છે આવા સાધનો અમેરિકા પાસે ન હોય તો ગુનાઓનું પ્રમાણ ક્યાં પહોંચે તેની કલ્પના પણ કંપાવનારી છે

એફ. બી. આઈ. નું આજનું વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ બધાનું

૧૯૩૪ માં, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેનું બીજા સોપાન હતું
 ૧૯૦૮ માં એ વખતના એટર્ની જનરલે ગુનાઓની તપાસ સારું
 એક નૂથ તૈયાર કરવાનું ન્યાયખાતાને સૂચવ્યું હતું. બીજો વરસે
 ‘બ્યૂરો ઓફ ઇન્વેસ્ટીગેશન’ની રચના થઈ હતી એ પછી પહેલું મહાયુદ્ધ
 શરૂ થતાં આ સરથાને કેટલાક વિશિષ્ટ કાર્યો સોંપાયા હતા, પરંતુ
 એણે રાષ્ટ્રવ્યાપી પ્રભાવ મેળવ્યો નહોતો ૧૯૨૪ માં ૨૯ વર્ષના યુવાન

★

જોન એડગર હૂવર

અનેક માન-ચાંદના વિજેતા
 એફ. બી. આર્થના ડિરેક્ટર

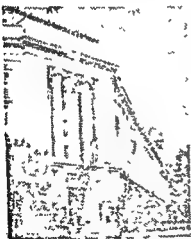
★

જોન એડગર હૂવરની આ સરથાના ડિરેક્ટર તરીકે વરિષ્ઠ ન્યાયમૂર્તિએ
 નિમણુક કરી અને એને ‘ફેડરલ બ્યૂરો’નો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો
 ત્યારથી બ્યૂરોની પ્રગતિમાં અસાધારણ વેગ આવ્યો છે એફ. બી. આર્થની
 તમામ સિદ્ધિઓનો યશ આજે પણ શ્રી હૂવરને આપવામાં આવે છે
 લાખા ૩૫ વર્ષના આળામાં આ સરથામાં એમણે અનેક નવા વૈજ્ઞાનિક
 સાધનો દાખલ કર્યા છે અને એનું સગઠન અત્યંત શક્તિશાળી બનાવ્યું
 છે. શ્રી હૂવર કાયદાનો અભ્યાસ પૂરો કરી ૧૯૧૭ માં ન્યાયખાતામાં
 દાખલ થયા હતા એ પછી ઉત્તરોત્તર આગળ વધતા જ રહ્યા છે

એફ. બી. આઈ.ની એમની સિદ્ધિઓથી અમેરિકાની વીસેક જેટલી યુનિવર્સિટી-ઓએ એમને માનદ પદવી આપેલી છે. અનેક સંસ્થાઓનું આદરણીય સભ્યપદ એમણે મેળવ્યું છે. એમને અનેકવાર અમેરિકાના પ્રમુખો તરફથી મહાન મેવાના ચક્રો મળ્યા છે. એફ. બી. આઈ. અને શ્રી હવર એક-બીજા સાથે ઓતપ્રોત હોય એવી સ્થિતિ છે.

એફ. બી. આઈ.ના કાર્યક્ષેત્રનો જુદા જુદા કાયદાઓ દ્વારા વિસ્તાર થતો જ રહ્યો છે છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન અને તે પછી તેણે અસાધારણ પ્રગતિ સાધી છે ન્યાયખાતાની લબ્ધ ઈમારતમાં એની મુખ્ય કચેરી એકસોથી વધુ ખંડો રોકે છે દેશના જુદા જુદા ભાગમાં તેની શાખાઓ છે. અમે ત્યાં ગયા ત્યારે ૫૩ શાખાઓ તથા વિદેશ માટેની

એફ. બી. આઈ.ની મુખ્ય કચેરી:
ન્યાયખાતાની મુખ્ય કચેરીના
આ ભાગ છે.

જુદી વ્યવસ્થા દ્વારા તેણે કામ ચાલતું હતું મુખ્ય કચેરીમાં દાખલ થતા કે અદર ફરતા આપણને ખ્યાલ પણ ન આવે કે અહીં અતિ ભયાનક ગુનાઓનું સંરોધન ચાલતું હશે. કોઈ વિજ્ઞાનની શાળામાં ગયા હોઈએ એવું પ્રસન્ન ત્થાનું વાતાવરણ જણાય છે. અમને માહિતી નહોતી એટલે અમારી સાથે આવેલા અધિકારીને એમનું નામ પૂછ્યું. એમણે હસીને નામ આપી

દીધું અને બધું પૂરું થયું ત્યારે કહ્યું : 'અમે કોઈને સાચું નામ આપતા નથી।' એ પછી તો એફ. બી. આર્ચના સાહિત્યમાં ત્યાંના

‘એજન્ટ’ અનેક પ્રકારે અહીં નિશાનખાણ કરે છે. ફરારોજ સેંકડો લોકો એ જોવા ત્યાં આવે છે.

અધિકારીઓ, જેમને ‘એજન્ટ’ કહેવામાં આવે છે તેને લગતા નિયમોની વિશેષ માહિતી મેળેવી. આ એજન્ટને ‘જે. મેન’ પણ કહેવામાં આવે છે. ‘જે. મેન’નો અર્થ થાય છે ગવર્નમેન્ટનો માણસ—સરકારી માણસ આ નામનો શસિક ઇતિહાસ છે. ૧૯૩૩ માં અપહરણનો એક આરોપી નાસતો ફરતો હતો, એફ. બી. આર્ચ દ્વારા એની શોધ ચાલતી હતી. તપાસમાં આગળ

વધતા એ આરોપી ખૂન, લૂટ અને અપહરણ જેવા અનેક બચકર
ગુનાઓમાં સંડોનાયેલો માન્ય પડ્યો હતો. ધણી પ્રયત્ને એક મકાનમાં
એ ઘેરાઈ ગયો અને એની સાથે 'એજન્ટ' આવ્યો ત્યારે એની હિંમત
તૂટી ગઈ એ છૂમ પાડી બહાર. 'ડાન્ટ શટ ઇ મેન, ડાન્ટ શટ !'
ત્યારથી આ એજન્ટે 'ગ મેન'ના નામે ઓળખાય છે.

હરકરી તાલીમ, કાયદાનું જ્ઞાન અને સામાન્ય બુદ્ધિના ત્રિવિધ
ધોરણે એજન્ટોની ભરતી થાય છે. ભરતી કર્યા પછી એને વિશેષ તાલીમ
આપવામાં આવે છે. આ તાલીમની વ્યવસ્થામાં અનેક પ્રકારના વ્યાયામથી
માડીને નિશાનમાળી સુધી ધણુ આવી જાય છે. ગુના શોધવાની પદ્ધતિ
પણ તેણે જાણવી પડે છે. પગારનું ધોરણ શરૂઆતમાં વરસે ૩૨૦૦
ડોલર જેટલું હતું. આજે ૬૫૦૦ ડોલરથી આરંભ થાય છે અને પૂરી
લાયકાત મેળવતા ૧૨ હજાર કે તેથી વધુ રકમ તે મેળવી શકે છે.
'એજન્ટ'ના કામનો આમાન્ય સમય ૮-૩૦ થી ૫-૦ સુધીનો હોય છે,
પરંતુ ભાગ્યે જ કોઈ એજન્ટને ખામ હોય છે કે ક્યારે એના શિરે કંઈ
જાતની જવાબદારી આવી પડશે. ગમે ત્યારે ને ગમે ત્યાં જવાની તૈયારી
એણે ગળવી પડે છે. અમુક ગુનાઓ પકડાતા અમુક એજન્ટને નામના
મળે છે, પરંતુ એ એનું સાચું નામ હોતુ નથી. એક બી આઈનું
કાર્યક્ષેત્ર અતિશય નિશાન હોનાથી તાલીમમાં પણ ખૂબ વિવિધતા રાખવી
પડે છે. જુદા જુદા કાયદા હોવાને એક બી આઈ ખૂન, લૂટ, બેકો
પરની ધાડ, સગર્ગી અમલદારો પર હુમલા અપહરણ વગેરે ગુનાઓની
તપાસ તો કરે જ, પરંતુ જેને સમાજિક ગુનાઓ, ગણી શકાય એના
ખોળી રીતે દેવાળું કાઢવું, માલમાં બેળમેળ કરવી લાયક-રુશવત લેવી,
ચૂંટણીમાં લાલચ કે દબાણ લાવી તેના નિયમોના ભંગ કરવો. સરકાર
સાથે ઉતરપીડી કરવી, કોઈ પણ પ્રકારે ગુનામી રાખવી અત્યંત વર્તાવ
કરવો વગેરેનો પણ એની ફરજમાં સમાવેશ થાય છે. એ જ રીતે જાસૂસી
દેશદ્રોહ દાણચોરી, સરકારી ચિલકતની ચોરી કે તેનું તુકસાન, ભાંગફોડની
પ્રવૃત્તિ, જહાજ, વિમાન આગગાડી વગેરે વાહનો સાથે ચોડા, વાહન-

વ્યવહારનાં ખીજાં સાધનોને તુકસાન વગેરે અનેક જાળતો એફ. ખી. આઇ. ના કાર્યક્ષેત્રમાં આવે છે. આ ઉપરાંત ૧૯૫૪ થી સામ્યવાદીઓની પ્રજ્ઞા ઉપરના અંકુશો પરની તપાસ પણ તેને સોંપાયેલી છે.

‘વોન્ટેડ’ બાથ એફ. ખી. આઇ. ’ એવું પાટિયું કે પોસ્ટર અમેરિકાના સામાન્ય પ્રજાજનને જગાડી દે છે. શાળાના નાના વિદ્યાર્થીઓએ

આ છે અંગ્રેજી ને આંગળાંની છાપલું પત્રક,
એના પર મૂઠ્ઠામદારક કાચ મૂક્યો છે.

★ ————— ★

પણ એવા પોસ્ટરો વાંચી લગાંડર ગુનેગારોને પકડવામાં સદાચ ક્યાંના દાખલા ત્યાં નોંધાયેલા છે. એફ. ખી. આઇ. ની તપાસની પદ્ધતિમાં અનેક

બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ તેમાં મુખ્ય સ્થાન તો લેબોરેટરીને આપવું જોઈએ. આ લેબોરેટરી જોવામાં અમે ઠીક સમય ખર્ચ્યો હતો. એના થોડાક ચિત્રો નમૂનારૂપે અહીં મૂક્યા છે આ ચિત્રોમાં છે તે કરતાં ઓછામાં ઓછા મો ગણ્યા પત્રો અને સાધનો ત્યાં અમે જોયા છે. ૧૯૩૨ માં આ લેબોરેટરી શરૂ કરવામાં આવી જે અને પ્રતિવર્ષ તેનાં સાધનો વધતાં જાય છે. એના મુખ્ય વિભાગો ૫૦ નજર નાખીએ તો પહેલું સ્થાન આગળાની છાપને આપવું જોઈએ. દુનિયાના કોઈ દેશની તપાસ સરકાર પાસે આગળાની આટલી છાપો નહિ હોય તમે માનશો? ૧૯૫૬ના મે મહિના સુધીમાં આ લેબોરેટરીમાં ૧૫,૦૦,૦૦૦,૦૦ છાપ એકઠી થયેલી છે આમાં વિદેશીઓની છાપો પણ છે, પરંતુ વધુ તો અમેરિકાના લોકોની જ હોય એ સમજાવ્યું એવું છે. એમ ધારતા નહિ કે આ ગુનેગારના અગૂદાની છાપ છે. વિભાગવાર છેલ્લા આઠકડા ત્યારે મળ્યા નહોતા, પરંતુ ૧૯૫૪માં ૧૨,૯૬,૩૯,૯૦૫ છાપ એકઠી થઈ ત્યારે વિભાગવાર રિથિત આવી હતી મુલકી અને લશ્કરી સરકારી કે ખીજી નોકરીની યોગ્યતા સાબિત કરવા માટે અરજી કરનારાઓ ૪,૬૨,૪૧,૧૦૫ હતા લશ્કરી ને મુનકી નોકરીના ચાલુ માણસો ૪,૪૪,૫૧,૨૭૩ હતા રીફા ગુનેગારો ને શકારપદ માણસો હતા. ૨,૫૧,૩૧,૮૨૯, દુશ્મનો અને મુદ્દકેદીઓ હતા ૮૪,૦૩,૬૨૮ અને પોતાની ઓળખ માટે છાપ આપનારાઓની સંખ્યા હતી ૫૪,૧૨,૦૭૦ ની.

આગળાની છાપ માટેનું કાર્ડ અમે ત્યાં જોયું એનું એક ચિત્ર અહીં આપ્યું છે એમાં ઘણા ખાનાઓ છે આવી છાપ ગુનાઓ પકડવામાં ખૂબ જ ઉપયોગી થાય છે તેનો એક દાખલો અમને ત્યાં આ માં આપ્યો. એક માણસે સામાન્ય ગુનો કર્યો હતો, પાંચેક ડોલ જેટલો તેનો દડ થાય, સાવ ગરીબ ને ગરવો એ લાગતો હતો, પરંતુ અગૂદાની છાપ આપવાને બદલે એણે બધિકારીના હાથમાં એકમો ડોલ નોટ મૂકી પેલો વ્યવસ્થા ને તપાસ કરી તો અનેક ગુનાઓ સાથે સંકળાયેલો એ માણસ હતો એમ માન્ય પડ્યું. આગળાની છાપને

આખો ઇતિહાસ પણ ત્યા નોંધાયેલો છે બીજા મર્ષ પણ પુરાવા કરતાં આ પુરાવો મજબૂત હોય છે એવા દાખના ત્યા નોંધાયા છે કે નામ એક, ચહેરો સરખો, વળન અને કપડાં પણ સરખા, હરતાક્ષરોમા પણ ફેર નહિ માત્ર આગળની છાપ જુદી પડે. ૧૬૮૬ માં પહેલી વાર આગળની અને હથેલીની રેખાઓ પર સૂક્ષ્મદ્રશ્યક યંત્ર મૂકનામા આવ્યું એની ત્યા નોંધ છે સત્તાનાર નોંધમા આ સાધન વડે પહેલો ગુનો સાબિત થયો છે ૧૮૬૨ માં આજે તો એના નિકામની કોઈ સીમા રહી નથી ૧૮૨૪ માં આ સમઢ વ્યવસ્થિત રીતે કરના માણ્યે ત્યારે બ્યૂરોના કમળમા ૮૧૦ ૧૮૮ છાપો હતી આજે ૫૬૨ કરાડથી વધારે છે

વિવિધ પ્રકારની છાપોના નમૂનાઓ મૂકનાની અહીં જગ્યા નથી પરંતુ એની નિશ્ચિતતા અને વિવિધતા આપણને મુગ્ધ કરી દે એની ને એની છે આ કરોડો છાપોને અને નિભાગોમા વહેચામા આવી છે અને તેની વિવિધ પ્રકારે અનુક્રમણિકા તૈયાર થયેલી છે અમેરિકાના સામાન્ય લોકો પણ પોતાની છાપ ત્યા આપી જતા હોય છે દરરોજ એકઠો નવી છાપ મળ્યા કરે છે આ છાપ ખૂબ ઝડપથી શોધી શકાય એની ગોઠવણ છે એક નોંધાયેલો દાખલો અમને આપનામા આવ્યો કેનિશ્ચિનિધાના ગવર્નરે ૧૮૩૮ માં પોતાના અગૂહાની છાપ આપી હતી ૧૯૪૭ના નવેબરની ૧૧મી તારીખે એણે ફરીને પોતાની છાપ મોકલી નીચે 'મિ એક્સ' એનું લખી તે છાપ શોધી આપવાની નિનાત કરી માત્ર આઠ દિવસ પછી તેને શ્રી હવરને પત્ર મળ્યો તેમા છાપના નમૂના નીચે એમનું નામ લખી મોકલનામા આ યુ હતું ' છાપના આ આગ્રહથી હજારો ગુનાઓ પકડવામા આવ્યા છે અને હજારો માણસોને શોધી શકાયા છે આ બધાના દસ્તાવેજ પુરાવા સચવાયા છે

એ જ બી આઈની લેમોરેટરીમા ગુનેગારોને શોધવા માટેના જે સાધનો છે તેની સાથે આજ સુધીની પ્રવૃત્તિમાં મળેલી સફળતાને ઇતિહાસ પણ નોંધાયેલો છે નકસા, માફ તસવીર અને બીજી

સાહિત્ય જોનાં જોતાં અને એ અધિકારીને પૂછ્યું કે આ સામગ્રી સામાન્ય પ્રજામાં સલામતીની ભાવના પ્રેરે અને નવા ગુનેગારોમાં ભયની લાગણી પ્રગટાવે, પરંતુ રીડા ગુનેગારોને નવી પદ્ધતિ શોધવામાં એ પ્રેરક ન બને ? એમણે હસીને જવાબ આપ્યો : 'દરેક દિરસામાં જે બન્યું છે તે બધું અહીં ગૂંચ નથી ચડ્યું અમુક બામતો છુપાવેલી છે, આમ છતાં એમણે સ્વીકાર્યું કે રીડા ગુનેગારો નવી નવી તરખોજો અજમાવતા હોય કે એમણે અનેક મનાઓ વિશે અમને વિસ્તારથી વાતો કરી એ બધું રોમાંચક નવનકથા જેવું છે કેવળ ગૂંચળા બનાવે નહિ, પરંતુ માનવીના અતરના પ્રવાહો પણ એ દ્વારા જાળવા મળે કે

લાખો હસ્તાક્ષરો એકત્ર કરવામાં આવ્યા છે, કોઈ પણ શકારપદ દિરસામાં એ સામગ્રીના ઉપયોગ થાય છે

એના કિસ્સા તો અનેક છે એ નોંધવાનું આ સ્થળ નથી, પરંતુ
પૈસા મેળવવા માટે એક પુરો પોતાની માતાની હત્યા માટે કેવા
કાવતરાઓ કર્યા અને છેત્તે એની મા પ્રવાસ કરતી હતી તે વિમાનને
કરી રીતે સગાગાનું અને એ વિમાનની ગળ તથા બીજા સાધનોમાંથી
એ મુનેગાર કેમ અને ક્યા પકડાયો તેની એમણે કહેવી ક્યા તો વર્ષો
મુધી બુનાપ એવી નથી

નેમેરેગરીમા જેમ જાગવાની જાપનો એક વિભાગ છે તેમ
હસ્તાક્ષરોનો છે આ વિભાગ મુખ્યત્વે યોગ દસ્તાવેજો અને નાણાના

દસ્તાવેજની પગીઆ માટે હસ્તાક્ષરો,
શાહી, મગળ વગેરેના મૂળ ગોપાય છે

ચેકાને લગતાં કાવતરાંઓ પકડવામાં ઉપયોગી થાય છે. યંત્રો વડે શાહીની જાત, એ ક્યારે વપરાઈ હશે તેનું અનુમાન, અક્ષરોના સાચા મરોડ વગેરે જાણી શકાય છે. બનાવટી ચેકા અને દસ્તાવેજો હજારોની સંખ્યામાં ત્યાં સંઘરાયેલા છે. એની સાથે ગુનેગારની માહિતી આપતી બીજી સામગ્રીની પણ નોંધ રાખવામાં આવે છે. ટાઈપિ કરેલા કાગળો અંગે પણ એવી વ્યવસ્થા છે જેમ શાહીનું છે તેમ રંગનું પણ છે. કાંઈ પણ પ્રકારના રંગનો એક આછો ડાઘ પ્રાપ્ત થાય તો તેના અનુસંધાનમાં શોધ ચલાવવામાં આવે છે. એ જ રીતે રાખ અથવા માટી પરથી તેને લાગેલાં કેમિકલ્સ શોધાય છે અને તપાસ આગળ વધે છે. રાખમાં તો એ શાની રાખ છે તેની શોધ થતાં કામ સહેલું બની જાય છે. રંગોનાં મિશ્રણો તપાસવાના સાધનો પણ ત્યાં છે. લોકોની અને માણસના શરીરમાંથી નીકળતા બીજા મેલ કે પ્રવાહીની બાબતમાં કંઈ વ્યક્તિનું લોહી છે તે નક્કી નથી થઈ શકતું, પરંતુ પ્રથમ એ માનવીનું છે કે અન્ય પ્રાણીનું તે નક્કી થાય છે અને પછી માનવીના લોહીમાં તેને વર્ગ શોધાય છે. જનવરનું લોહી હોય તો તેની જાત શોધી શકાય છે. બોમ્બની બાબતમાં સેંકડો નહિ, હજારો જાતની બનાવટમાં કયા કયા સાધનો વપરાય છે તેની નોંધ ત્યાં છે. બોમ્બ ફૂટવાની સાથે પ્રથમ તેનો પ્રકાર શોધાય ને પછી કામ આગળ ચાલે. મોટરના ટાયર, શુટનાં તળિયાં, પગલાંની છાપ વગેરે પારખવાની સગવડો ત્યાં વિપુલ પ્રમાણમાં છે. આંગળાંની પેઠે પગની છાપ લેવાનું વિજ્ઞાન પણ વધતું જાય છે. જુદી જુદી જાતનાં ઝેરના ઉપયોગમાં તેની તપાસ ત્યાં થઈ શકે છે.

કાંઈ પણ ગુનાની સાબિતીમાં પુરાવાઓ જોઈએ જ. એક. બી. આઈ. એવા પુરાવાઓ સંઘરે તો છે, પરંતુ તેનો ઉપયોગ પણ એવી કાળજીથી કરવામાં આવે છે કે મૂળ પુરાવો જરા પણ ઝાંખો ન થાય. દસ્તાવેજો, ચેકા, કપડાં અને બીજી સામગ્રીમાં ખાસ ધ્યાન રાખવું પડે છે. દરિયારોનો તો ત્યાં બધો મોટો વિભાગ છે. અમેરિકામાં દરેક મોટા ગુનામાં દરિયારોનો ઉપયોગ થાય છે એટલે જાતનાં દરિયારો,

દળરેની સખ્યામાં ત્યાં સંઘરવામાં આવ્યાં છે. જાંદૂકની ગોળીઓ
છગઓ, દારૂ વગેરેની પરીક્ષા થઈ શકે છે. જાંદૂક પરના નંબરો ખોતર
નાખ્યા હોય તોય એ વાચી શકાય છે. હથિપારના એક નાના ટુકડા
પરથી તેનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ નક્કી કરી શકાય છે. કાચના ટુકડાઓ,
સાકડાનાં સાધનો, અમુક જાતના પાવડરો વગેરેની તપાસનાં સાધનો
છે. સૌથી આવશ્યકજનક એ છે કે કાપડનો એક દોરો કે માથાનો એક
વાળ, આખેઆખો કે ટુકડો યદિને કોઈ પણ વસ્તુને લાગેલો હોય,
જપાઝપી ને બીંસાબીંસમાં એનું બને જ છે, તો તેના પરથી તપાસ
આગળ વધી શકે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે ગુનાના અનુસંધાનમાં
નાની સરખી વસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં જોધનું કાર્ય આગળ ચતાવવામાં આવે
છે. એફ. બી. આર્ચ. પામે છપા અને કોઈ પણ દિશામાંથી તસવીર
ખેચી શકાય એવા કેમેરા છે. બને બાજુ દોડી શકે એવી મોટરો છે.
મિનતારી સંદેશાની ખાનગી સગવડો છે. એની મદદમાં પોલીસ ખાતું
તૈયાર હોય છે.

આટલું બધું જોતાં સ્વાભાવિક રીતે અમારા મનમાં પ્રશ્ન ઊઠ્યો
અને અમે પૂછ્યું ' ગુનાની શંકા જેના પર જાય તેના પર માનસચાત્રીય
ઢળે કંઈ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે? એની પાસેથી કબૂલાત લેવાય છે?
બપ કે સાક્ષ્યનો ઉપયોગ થાય છે?' અધિકારીએ હસીને જવાબ આપ્યો :
' અમારું કામ ન્યાયની પ્રવૃત્તિમાં સહાયરૂપ થવાનું છે. શંકારૂપ
બ્યક્તિની તપાસ વખતે પ્રથમ અમે એને નિર્લેપ બનાવીએ છીએ. એને
કહીએ છીએ : ' તમે તદ્દન નિર્લેપ હો એવો પૂરો સંભવ છે. અમારા
પ્રશ્નોનો જવાબ આપતા તમે કાળજી રાખજો કે એનો ઉપયોગ તમારી
વિરુદ્ધમાં ન થાય ' અમે આ ખુલાસાથી આનંદ પામ્યા. લેબોરેટરી
પછી અમે એમની કચેરીના નિવિધ વિભાગોનું અવલોકન
કયું. જાહેર સંપર્ક મારેની કચેરીથી માંડીને ગોડાઉન
સુધીનું બધું ખૂબ વ્યવસ્થિત અને વિચાળ કદનું છે. કોઈ પણ
વસ્તુ માત્ર બેચાર મિનિટમાં પ્રાપ્ત થઈ શકે એવી અનુક્રમની

પદ્ધતિ છે. એફ બી આઇ. સામાન્ય જનતા અને સરકારના વિવિધ ખાતાઓ તેના પૂરો લાભ ઉઘવી શકે એવું સાહિત્ય પણ પ્રગટ કરે છે. એજન્ટો ઉપરાંત વિજ્ઞાનના વિવિધ ક્ષેત્રના નિષ્ણાતોને પણ ત્યાં રોકવામાં આવે છે. જગતની લગભગ બધી ભાષા જાણનારાઓ ત્યાં રોકવામાં આવ્યા છે. વિદેશો સાથે સબધ ધરાવતા ગુનાઓને લગતા કાગળોમાં તેમની બહુ જરૂર પડે છે, આંતરિક અવ્યવસ્થા અથવા તો યુદ્ધના દિવસોમાં કારખાનાઓના રક્ષણ માટે ખાસ વ્યવસ્થા થાય છે, વિદેશી જાસૂસો કે ધરના ભાગફોડિયાની પ્રવૃત્તિ પર એ રીતે અકુશ રહે છે અલ્પશક્તિ અને તેના અનુસધાનની સર્વ પ્રવૃત્તિના રક્ષણ માટે એક ખાસ વિભાગ રચવામાં આવ્યો છે. એજ રીતે સામ્યવાદી પ્રવૃત્તિ સામેની વ્યવસ્થા પણ છે.

એફ બી આઇ. કેન્દ્રસ્થ અથવા તો સમવાયી સરકારની હકૂમત નીચે છે, પરંતુ રાજ્ય, જિલ્લો, શહેરસુધાર્ષ, કાયદાથી સ્થાપિત થયેલી કોઇ પણ સત્તા તેનો લાભ લઈ શકે છે અને લે છે એમાં વૈજ્ઞાનિક શોધ અને શિક્ષણનું કામ સતત આવતું હોય છે એફ બી આઇ ના વિકાસમાં અને કામગીરીમાં યુદ્ધે અતિ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. પર્વ હારખર પર જાપાનીઓએ અણુધાર્યો હાલો કર્યો તે પહેલા તેના જાસૂસો ચારે બાજુ પથરાયેલા હતા એ જાગને નિષ્ફળ બનાવવામાં એફ બી આઇ એ અસાધારણ પરાક્રમ કર્યું હતું એમ કહેવાય છે એજ રીતે નાઝીઓએ પોલાન્ડ પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે તેની જાળ અમેરિકાના અનેક કારખાનાઓમાં પ્રસરેલી હતી અને તે પછી સજમરીન દ્વારા આ નાઝીઓ ત્યાં જીનર્ધા પણ દત્તા આ કારતરુ એફ બી આઇ.એ પકડી પાડ્યું હતું નાજી રિશ્તયુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે અમેરિકા પાસે સરક્ષણ સાધનો ધણા ઓછા હતા એટલે અત્યંત વેગપૂર્વક ઉત્પાદનની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવામાં આવી હતી આ પ્રવૃત્તિમાં બાધા ન આવી તેમાં પણ એફ. બી. આઇ નો દિસસો ધણો મોટો હતો. એ વખતે નાઝીઓ કે જાપાનીઓ સામે પ્રથમથી તકેદારી રાખવાની કોઇ

સૂચના નહોતી. આજે પરિસ્થિતિ નિરાળી છે. અમેરિકા જેને પોતાનાં સંબંધિત શત્રુ માને છે તેના પર અત્યારેજ એફ. બી. આર્ચ. ની આંખ ફરે છે.

શુનેગારો પકડવાની બાબતમાં અમને છેલ્લા વર્ષના જે આંકડાઓ આપવામાં આવ્યા તે આ પ્રકારે છે : એફ. બી. આર્ચ.એ જેમાં કામ કર્યું તેવા શુનામાં ૧૧,૪૫૭ માણસોને, બધાં મળીને ૩૦૨૫૧ વર્ષની કૌની તથા ૧૬,૬૬,૦૧૫ ડોલર દંડની સજા થઈ. એ વર્ષમાં ૯૭૫૩ નાસતા ફરતા આરોપીઓ ઝડપાયા અને ધાડ, લૂંટ, ચોરીની ૧૩,૧૦,૪૦,૦૮૩ ડોલરની મત્તા પાછી મેળવી. સરકાર સામે ગેરરીતિ કરનારાઓ પાસેથી ૫૦,૮૬,૧૩૧ ડોલર મેળવ્યા. નાગરિક અધિકારોને લગતા ૧૨૬૯ કેસોમાં જીત મેળવી આ આંકડાઓ શુનાઓનું અને અને સિદ્ધિનું પ્રદર્શન એક સાથેજ કરી જાય છે. એફ. બી. આર્ચ.નું અવલોકન એક જુદી જ સ્પષ્ટિના પ્રવાસ જેવું અમારે હતું. અમે જ્યારે આભાર માની વિદાય લીધી ત્યારે એક અધિકારીએ દોડી આવી તે દિવસની નિશાનબાજની તસવીરની અમને ભેટ આપી. લગભગ છ ફૂટના એ બપોળાકે ચિત્રનો, વિવેક ખાતર અમે ઇનકાર તો ન કર્યો, પરંતુ બહુ વખત અમે તે સાચવ્યું નહિ.

૨૧. નોકસવેલ

વોશિંગટન અમેરિકાનું પાટનગર હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે વર્ષનું બીજું અનેક બામતોનો સમાવેશ મેં કરી લીધો છે અને ત્યાં કુલ ૧૦ દિવસ રહ્યાં. આ દસ દિવસમાં જે જોયું, જણ્યું તેની મન પર ઊંડી અસર રહી ગઈ છે. બીજા કરતાં ખાતર નહિ તો એની રમણીયતા ખાતર પણ બીજી વાર જવાનું મન થાય એવું એ નગર છે તો. ૩૧ મેની બપોરે અમે ત્યાંથી વિદાય લીધી ત્યારે કંઈક નૂકીને જતા હોઈએ એવી મમતાનો ભાવ અમે અનુભવ્યો હતો. નક્કી થયેલા કાર્યક્રમ પ્રમાણે અમારે વોશિંગટનની દક્ષિણે ટેનીસી રાજ્યના નોકસવેલમાં જવાનું હતું. લગભગ દોઢ કલાકનો પ્રવાસ પૂરો કરી અમે નોકસવેલના વિમાની મથકે ઊતર્યાં ત્યારે જાણે બીજા જ કોઈ દેશમાં આવ્યાં હોઈએ એવો અનુભવ થયો. નોકસવેલની પસદગી અમે જે કારણે કરી હતી એક તો એ દક્ષિણ બાજુએ હતું. દક્ષિણના રાજ્યો હિતરના પ્રમાણમાં પછાત રહ્યા છે, ત્યાં નિર્મિતો સવાન હિત્ર છે જે કે ટેનીસી એ રીતે સીમા પ્રદેશ જેવું ગણાય. બીજું કારણ ટેનીસી વેનીની યોજનાનું અવલોકન કરવાનું હતું. અમેરિકાએ દક્ષિણના રાજ્યોને સમૃદ્ધ કરવા માટે ૨૫-૨૭ વર્ષ પહેલાં જે ભગીરથ પુરુષાર્થ કર્યો તે જોવાનું અમને મન હતું.

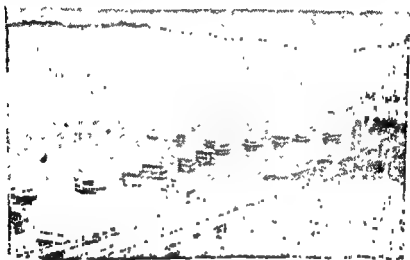
નોક્સવેલના વિમાની મથકેથી શહેરમાં જતા અને તે પછી એની બે બાજુએ બંધોનું અવલોકન કરવા જતા અમને સતત આપણા મનનાર પ્રદેશનું રમરણ થયાં કર્યું એવો જ લીનોછમ અને ગોલાભર્યો એ પ્રદેશ છે ત્યાં અમે જે દિવસ રહ્યા તેમાં એક દિવસ અમારી સાથે દિલ્હી, કેરળ અને બંગાળના ત્રણ પ્રકાશકોના જૂથનો સાથ મળી ગયો.

તેઓ પ્રકાશનપ્રવૃત્તિ જોવા માટે અમેરિકામાં આવ્યા હતા. એમનો પ્રવાસ હવે પૂરો થવા આવ્યો હતો એટલે એમના અનુભવો જાણવામાં આનંદ આવ્યો.

નોક્સવેલ ધણું સુંદર શહેર છે. એની આસપાસનો પ્રદેશ અત્યંત રમણીય છે. ચારેબાજુ નદી, સરોવર, લીલોતરી અને દૂર આજી ધુમ્મસથી ઢવાયેલા પહાડો જોઈ વોશિંગ્ટનની શાંતિને પણ ભૂલી જવાય. નોક્સવેલ ટી. વી. એ. (ટેનીસ વેલી ઓથોરીટી) નું મુખ્ય મથક છે. ત્યાં ખેતી અને તેના આનુષંગિક વિષયોની કોલેજ છે ને તેમાં એકાદમે નહિ, પરંતુ ૩૦ હિંદી વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે. અમારો ઉતારો એક અઘટન સાધનોવાળી એન્ડ્રૂ જોનસન હોટેલમાં ગોઠવાયો હતો. માત્ર સવાલાખની વસતિના નાનાં શહેરમાં ૨૫-૩૦ માળની ચારસો જેટલા ઓરકાવાળી ન્યુયોર્ક કે વોશિંગ્ટનની મોટી હોટેલોમાં મળે એવી સગવડો ધરાવતી, એક નહિ પણ પાચ સાત હોટેલો હોય એ આશ્ચર્ય જ ગણાય. શહેરની વચ્ચે માત્ર અર્ધી માઈલ લાંબી એક જગર છે, પરંતુ એ જગરમાં સદાર મારતાં બને બાજુના મોટા બંકારે જોઈએ ત્યારે છક ધર્ષ જવાય. લોકોનો બધો વ્યવહાર ખૂબ શાંતિપૂર્વક ચાલે, પરંતુ મોઠરોનો પાર નહિ. અમારી હોટેલના પાછળના બાગમાં એક સાથે પાંચસોથી વધુ મોઠરો પડેલી અને જોઈ હતી.

સાંજનો સમય આસપાસ ધૂમવામાં અને પસાર કર્યો. બીજો દિવસે સવારે ટેનીસ વેલીની એક ફિલ્મ જોવાનો, પ્રવચન સાંભળવાનો અને પ્રશ્નોત્તર કરવાનો કાર્યક્રમ ગોઠવાયો હતો. બપોરના બોજન પછી વીસેક માઈલ દૂર નદીજળ જોવા જવાનું હતું. બીજો દિવસે પણ લગભગ એવો જ કાર્યક્રમ હતો. અને એ જ દિવસ ખૂબ સારી રીતે માણ્યા. આપણે ત્યાં હવે નદીજળોનાં કાર્યો વિપુલ પ્રમાણમાં થવા લાગ્યાં છે એટલે આ બધું જોતાં આશ્ચર્ય ન થાય. ટી. વી. એ.ની સમગ્ર રચના એક સાથે અનેક હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટે થયેલી છે. ૧૯૩૩માં જ્યારે ડાક્ટરે તે

અગે કાયદો કર્યો ત્યારે એક પ્રયોગ તરીકે તેનું વર્ણન થતું હતું અને તો ૨૦૦ કરોડથી વધુ ડોલરનો એ ધીકતો ધંધો બની ગયો છે વીજળી ખેતી, ખાતર પૂર સામે રક્ષણ રજાઓ માણવાના ઉત્તમ સ્થળો વગેરે હેતુઓ, એ દ્વારા સિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે આખા જગતની બધી નદીઓમાં આજે ટેનીસી સૌથી વધુ વિકસિત, વ્યવસ્થિત અને નિયમબદ્ધ હોવાનો અલિપ્રાય છે બીજી નદીઓ સાથે તેનું જોડાણ થયું છે આસપાસના ૭ રાજ્યો પર તેના વિકાસની સીધી અસર છે

નોકસવેલથી ૧૫ માલ ઉત્તરે ટેનીસીના એક બધ-નોરીસ બધ બાબુમાં મોન-રચાયું છે તેમાં મહેવાણીઓને નહેનાના તન્નાં મકાનો છે

★ ————— ★

ખેતી અને ખાતરના લાભ એથી વધુ રાજ્યોને મળે છે નદી પર ૩૧ જેટલા બધો બાંધ્યા છે મોર્ગ સરોવરો રચવામાં આવ્યા છે અમેરિકામાં

અણુશક્તિનો વિકાસ સૌથી પહેલાં થયો. આ યોજના દ્વારા જે વિદ્યુત પેદા થાય છે, તેમાંથી અર્ધી વીજળી અણુશક્તિનાં કારખાનાઓમાં વપરા છે. આ યોજનાને કારણે જ આ પ્રદેશમાં અનેક નાના મોટા ઉદ્યોગ ખીલી શક્યા છે.

છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધમાં જાપાને પર્લ હારબર પર બૉમ્બ વરસાવ્યા તે પછી અમેરિકા પોતાની સર્વ શક્તિથી-યુદ્ધસાધનો પેદા કરવા લાગી ગયું હતું ત્યારે આ યોજના બહુ મદદરૂપ નીવડી. મોટા લાભનાં કારખાનાં આમાં ત્યારે યુદ્ધ માટે ઉપયોગી વસ્તુઓ, એસ્કુમિનિયમ, જાતજાતન કેમિકલ્સ, અણુની સામગ્રીનું ઉત્પાદન થયું હતું. દારૂગોળા માટેન દોઝરસની કુલ જરૂરિયાતના ૬૦ ટકા જેટલી સામગ્રી આ સ્થળે પેદા કરી શકાઈ હતી. શાંતિકાળમાં ટી. વી. એ. દ્વારા અનેક મોટાં શહેરોને વીજળી પૂરી પાડવામાં આવે છે. ખાતરની જાગતમાં સમગ્ર રાષ્ટ્રનું એ સૌથી મોટું સંશોધન કેન્દ્ર જની શક્યું છે. નદીઓના જોડાણના કારણે ૨૦ રાજ્યો વચ્ચે જળવ્યવહાર આવે છે. છેલ્લાં સોએક વર્ષમાં અત્યંત ગણી શકાય એવા પૂરને આ રચનાથી નાથી શકાયું હતું. રાજ્યોની ખેતી-વાડીની કામેએ ટી. વી. એ. નો લાભ લે છે. હજારો માછલોના જંગલ જેવો વિસ્તાર સુંદર અને વ્યવસ્થિત ખેતરોમાં ફેરવાઈ ગયો છે. ટેનીસી ખીણનો અર્ધાંથી વધુ વિસ્તાર આજે પણ જંગલ છે, પરંતુ આ યોજનાને કારણે તેનો પણ વૈજ્ઞાનિક રીતે વિકાસ થાય છે. આ પ્રદેશ જંગલો, સરોવરો અને નદીઓને કારણે મેલેરિયાનું ધામ બન્યો હતો. છેલ્લાં ૬૫ વર્ષથી, એણે કદી દેખા જ દીધી નથી.

ટી. વી. એ. ની માલિકી સમવાયી સરકારની એટલે કે પ્રજાની છે. અમેરિકામાં બધું જ ‘ખાનગી’ માલિકીનું નથી તેનો આ એક નમૂનો છે. અમેરિકાની પદ્ધતિ અનુસાર ખાસ ‘એજન્સી’ રચવામાં આવી છે. વિદ્યુત વિભાગ પગભર છે અને ખેતી તથા તેને લગતી જાગતો અંગે કેન્દ્રીય સરકાર દર વરસે ખર્ચ મંજૂર કરે છે. કેટલીક યોજનાઓમાં

લોકોના સીધાં નાણાં રોકાયેલાં છે ને તેમને બ્યાજ મળે છે. વિદ્યુત-શક્તિનો વિકાસ ઉત્તરોત્તર વધતો જ રહ્યો છે. કોરિયાના મુદ્દ વખતે અમેરિકાની તૈયારી અસાધારણ હતી તે પણ આમાંથી જણવા મળે છે. જળવ્યવહાર ક્ષીકતી કમાણી આપતો ચ્યો છે. વધુમાં, લોકોને મોજ કરવા માટેનાં જે સ્થળો દા. ત. બાગ, સરોવર, રમતના મેદાનો વગેરે જિલા કરવામાં આવ્યા છે તેમાં ખાનગી સ્પર્ધા દ્વારા ૮ કરોડથી વધુ ડોલરનું રોકાણ ચયેલું છે. છેલ્લા વર્ષમાં આ સ્થળોની મુલાકાત લેનારાઓનો આકેડે સાડા ત્રણ કરોડથી વધુ હતો ! કેન્દ્રીય સરકારે જ્યારે આ યોજના હાથ ધરી ત્યારે બેન્ડ કાઢવામાં આવ્યા હતા. આને એનાં નાણા પાછા ભગઈ ગયા છે. વિદ્યુતશક્તિના વિકાસ માટે અર્ડા ૧૨૯ કરોડ ડોલરનું રોકાણ કરવામાં આવ્યું છે. આમાં ધસારા ફંડમાં ૨૮.૫ કરોડ એકઠા થઈ ગયા છે. ૧૮૫૮ સુધીની ચોખ્ખી આનંદ સરકારી તિબેરીમાં ૪૬.૮ કરોડ ડોલર આવી ગઈ છે અને તેમાં છેલ્લા, એટલે કે ૧૯૫૮ના આકાં આપવામાં આવ્યા હતા. એમાં એક વર્ષની આવક ૨૩.૪ કરોડ ડોલર છે, ખર્ચ ૧૩.૫ કરોડ છે. બાકીની રકમમાંથી ૧ કરોડ કેન્દ્રીય સરકારને આપી, ૮.૯ કરોડ વધુ વિકાસ માટે રાખવામાં આવ્યા છે. આવકની બાબત જોતાં વીજળીના વપરાશનો ખ્યાલ આવી શકશે. ૨૩.૪ કરોડમાંથી ૧૧.૫ કરોડ તો અલ્પશક્તિના સરકારી કારખાનામાંથી મળે છે. ખાનગી કારખાનાઓની આવક ૬.૫ કરોડ જેટલી છે, સુધારાઈ તથા સહકારી મંડળોનો તરફથી ૮.૧ કરોડની આવક થાય છે

વાત તો કરોડોની છે અને ફિટમાં જોઈએ, મવચન સાલળીએ, અહેવાલ વાચીએ કે નજરે નિહાળીએ ત્યારે બહુ લાભ ને સમૃદ્ધ લાગે છે, પરંતુ ટી. વી. એ.ના અધિકારીઓને આ સ્થિતિથી સતોષ નથી ! બહુ જોઈ - જાણીને અમે જે પ્રશ્નો પૂછતા હતા તેમાં મુખ્ય બાબત હતી લોકોની આર્થિક સ્થિતિની આમાં સરેરાસ ગણીને જ વાત કરી શકાય, કારણ કે વર્ગવાર આકાંઓ તરત મળી શકે નહિ એમ

અમને જણાવવામાં આવ્યું કે આખા અમેરિકાની જે સરેરાશ આવક છે તેની સરખામણીમાં આ પ્રદેશની આવક પહેલાં માત્ર ૪૫ ટકા હતી, ૧૯૫૭-૫૮માં તે ૬૩ ટકા સુધી પહોંચી છે, પરંતુ તે પછીની ગતિ મંદ છે. અમે એવું કારણ પૂછ્યું. જવાબ મળ્યો: 'લોકો ખેતી અને ખેતર છોડતા નથી એટલે કારખાનાઓ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં ઊભા થતાં નથી.' ત્યાં ખેતીની સમસ્યા આપણાથી તદ્દન ઊંડડી છે. ખરું જોઈએ લોકો ખેતી કરે છે, પરંતુ જમીનની વિપુલતા, યાંત્રિક સાધનો, વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ અને કાર્યકુશળતાને કારણે ઉત્પાદન એટલું બધું છે કે લોકોને એક જ અનાજ ઉગાડવાનું કહેવું પડે છે ! આ પ્રદેશ એ રીતે 'પછાત' છે ! 'પછાત' છે ન્યુયોર્ક ને ખીજા ઔદ્યોગિક પ્રદેશોની સરખામણીમાં, આપણી નજરે તો સમૃદ્ધિનાં ચિખરો જ ત્યાં દેખાય. નોકસવેલના નાનકડા શહેરથી વિમાની મથક સુધીના માર્ગમાં હોટેલો ને મોટેલો જોઈએ, ગાડી પાર્ક કરવાનાં મેદાનો જોઈએ, પેટ્રોલના પંપોની દારમાળા જોઈએ અને રાજ્ય મહારાજાઓની મોટરો હોય એવી ભવ્ય મથક મોટી મોટરોની લગાર જોઈએ ત્યારે ૪૫, ૬૩ ને ૧૦૦ ટકા ભૂતી જવાય !

નોકસવેલથી અમારે ન્યુયોર્ક જવાનું હતું. નોકસવેલ અને તેની આજુબાજુનો પ્રદેશ વૈજ્ઞાનિક રીતે વિકસાવેલા વન જેવા ને બાગ જેવા. નદીબંધની પાસે તો સુંદરતાનો પાર નહિ. ચારે બાજુ સમૃદ્ધિ છતાં શાંતિ...અને ન્યુયોર્ક ! વન તો ત્યાં ખરું પણ 'વાદળથી વાતું' કરે' એવાં મકાનોનું, વનમાં જેટલાં વૃક્ષો તેથી વધારે માણસો, જંગલમાં જેથી શાંતિ તેથી જ અહીં અશાંતિ, નદીમાં જેટલા તરંગો તેથી વધારે વાહનો, આકાશમાં તારા તેટલા જાણે અહીં દીવા ! ખીજા જ દુનિયા જોઈ લો ! નોકસવેલથી અમે ખીજો દિવસે સાંજે ૭-૨૬ વાગે વિમાનમાં ૬૫૩માં હતાં, રાત્રે ૧૧-૪૬ વાગે ન્યુયોર્ક બેતરવાનું હતું. પણ વિમાની પ્રવાસ ચાર નહિ; ત્રણ કલાક ને ૨૬ મિનિટનો હતો, કારણ કે અમેરિકામાં ઈસ્ટ, સેન્ટ્રલ, માઉન્ટેન અને પેસિફિક અમ ચાર સમય ચાલે છે ને તેમાં એક એક કલાકનો તફાવત હોય છે. પેસિફિક એટલે

ટેલિફોનિયા વગેરેમાં હ વાગ્યા હોય ત્યારે ન્યુયોર્ક વગેરેની ધડિયાળનો કટો ૧૨ ૫૨ હોય ! અમે ન્યુયોર્ક ઊતર્યા ત્યારે મધરાત થઈ ગઈ હતી. વરસાદ વરસતો હતો, હોટેલ તો નહીં હતી એટલે ચિન્તા નહોતી, પરંતુ વિમાની મથકે, ટેકસીમાં ને હોટેલમાં માણસોના વર્તાવમાં અમને ફેર દેખાઈ આવ્યો. મદદ તો કરે, પણ સામે દોડીને આવવાનો ઉત્સાહ નહિ. અમેરિકાના બીજા ભાગે કરતાં અમને એ ગીતે ન્યુયોર્ક અને શિકાગો જુદા જખુવાં !

અમે લગભગ એ વાગે ' પાર્ક શેરટોન હોટેલ 'ના અમારા ઓરડામાં વ્યવસ્થિત થયા. વિમાની મથકથી ત્યા સુધીમાં ન્યુયોર્કનું જે દર્શન થયેલું તે ખાસ આકર્ષક નહોતું લાગ્યું. લાવ, પીળા, ને એવા બીજા ૨ ગોની વીજળીથી વધુ ભડકામણી બનેલી જાહેરખબરો, ઊંચાં ઊંચાં મકાનો, લાખા રસ્તાઓ, વચ્ચેનું બોગદુ, મોટરોની લંગાર વગેરે જોઈને શાંતિ હુટાઈ જતી હોય એમ લાગ્યું હતું, પણ હોટેલની અઘનન સગવડથી શાંતિ અનુભવી અને આનંદની ભરતી આવી રનેડીઓના સંદેશો મેળવીને. આ બધાને મળવાના આનંદમાં ઉત્તમગરે ને પહેલી અસર જુલાઈ ગયા. થોડીવારમાં તો ટેલિફોનની ધંટડી રણુકી ને સામસામે બેઠાં હોઈએ એમ વાતો થઈ.

ન્યુયોર્કમાં અમારે રહેવાનું હતું ૧૧ દિવસ, પણ રહેવું પડ્યું ૧૬ દિવસ. સ્વાસ્થ્ય બગડતા પાંચ દિવસ વધુ રહેવું પડ્યું તેનો પહેલાં તો ધણો અફમોસ થયો, પરંતુ અનુભવે સમજાય કે એ વિના અમેરિકાના ડોક્ટરો, ઇરિપતાલ, સારવાર, માદગીનો વીમો વગેરે સમગ્રત નહિ અને એથીય વધારે તો માદગીને કારણે હોટેલ છોડી પાંચેક દિવસ હિંદી-ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની વચ્ચે રહેવા ગયાં અને ત્યાં અમને નજીકથી જોવાનું મળ્યું એ લાલ મળત નહિ. આ પરિચયનું વર્તુલ તે પછી અમારા સમગ્ર પ્રવાસ સુધી વિસ્તરતું ગયું અને લગભગ દરેક રથજે હિંદી-ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓને અનાયાસે મળવાનું બની શક્યું. ન્યુયોર્ક અને બીજાં શહેરોનાં જોવા લાયક રથજોનું અવલોકન અને અમેરિકાનાં કુટુંબો સાથેના પરિચયમાં પણ આ વસ્તુ સહાયરૂપ બની શકી.

૨૨. ન્યુયોર્ક

ન્યુયોર્કના સંપૂર્ણ નહિ, પણ સાધારણ સંતોષ થાય એવા વર્ણન માટે આઠ દસ લેખો લખવા પડે. અહીં એટલો અવકાશ નથી. ન્યુયોર્ક અમેરિકાનું જ નહિ, જગતના નાણાંવ્યવહારનું કેન્દ્ર છે. નાણાંમાં વ્યાપાર-ઉદ્યોગ ને રાજકારણના આંતરપ્રવાહોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ન્યુયોર્કમાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થાની મુખ્ય કચેરી છે. એનું સાધારણ અવલોકન પણ બે ત્રણ દિવસ માગી લે. એની શાખા-પ્રશાખાની તો શી વાત કરવી? ન્યુયોર્કમાં અગત્યની કંઈ સકાય એવી સંસ્થાઓ ને અકિતઓનો પાર નથી. ન્યુયોર્કમાં મોજ માણવાનાં સ્થાનો પણ પાર વિનાનાં છે અને પ્રગટીય સમસ્યાઓનો પણ પાર નથી આ અધાના આજી અવલોકનથી જ અહીં તો સંતોષ માનવો પડશે. ન્યુયોર્કને પ્રથમ ઉપલક નજરે જ જોઈએ, ન્યુયોર્ક અનુક્રમે ૩૬ અને ૧૬ માઈલ લાંબું પહોળું છે. વહીવટી વ્યવસ્થામાં એ પાંચ ભાગમાં-મેનહટન, બ્રોન્ક્, સુક્ષ્મીટ, ક્વીન્સ અને રીશમોન્ડ એમ વહેંચાયેલું છે. આમાં મેનહટન એટલે આપણા કાંટ વિસ્તારને હજારે ગુણીએ તો! મેનહટનની વસતિ સગભગ ૨૦ લાખ. આખા ન્યુયોર્કની વસતિ ૧૯૫૮ની ગણતરી પ્રમાણે ૮૦ લાખથી વધુ છે. ૧૭૯૦ની સાલમાં માત્ર ૫૦ હજારની વસતિ હતી. આજથી ૧૦૦ વર્ષ પહેલાં ૧૦ લાખની અંદર હતી. ઉત્તરોત્તર વધારો થતો જ જાય છે. ન્યુયોર્કનો વહીવટ કોઈ મોટા દેશ જેવો વિશાળ અને અનેક શાખાઓમા પચરાયેલો છે. સરકારી કચેરીઓનો પાર નથી. પોલીસખાતું ને ન્યાયતંત્ર પણ એટલું જ વિશાળ. ગુનાઓમાં પણ એ સૌથી આગળ! ૨૫ હજારથી વધુ ચોલીસ છે. એનું ખર્ચ ૨૦

કરોડ ડોલરનું એટલે લગભગ ૧૦૦ કરોડ રૂપિયા ધરપકડ થાય એવા ગુનાઓ ૨૦ લાખ ! એમાં ખૂનથી ચોરી સુધી બધું આવી જાય.

ન્યુયોર્કનું બજેટ જાણવું છે ? વાહનવ્યવહાર સિવાયનું અંદાજપત્ર ૨ અબજ ડોલરથી વધુ છે. ખર્ચ પણ એટલું જ. ખર્ચમાં જે લેન લીધેલી છે તેનું માત્ર વ્યાજ ૧૩ કરોડ ડોલરથી વધુ થાય છે. આપણા આખા દેશનું અંદાજપત્ર સંરક્ષણ ખર્ચ સાથે ૮૦૦ થી ૯૦૦ કરોડ રૂપિયાનું હોય છે, એમાં રાજ્યોને અપાતી મદદ પણ આવી જાય; ત્યારે ન્યુયોર્ક શહેરનું અંદાજપત્ર છે ૨૦૦ કરોડ ડોલર, એટલે કે ૬૫૪ કરોડ રૂપિયા ! ન્યુયોર્કની સ્થાવર મિલકતની કિંમત ૨૨-૨૩ અબજ ડોલર આંકવામાં આવે છે, આમાં લગભગ ૧૦ અબજ ડોલર એકલા મેનહટનમાં ! સુધરાઇએ ન્યુયોર્કની જમીનની કિંમત આંકી છે ૭ થી ૮ અબજ ડોલરની. ન્યુયોર્કમાં અંડરગ્રાઉન્ડ રેલવે તો હોય જ. એનો વિસ્તાર ૨૪૦ માઇલ. ‘બસ’નો ૫૩૨ માઇલ. એનું અંદાજપત્ર ૧૭૩ કરોડ ડોલરનું એટલે કે ૮૨૦ કરોડ રૂપિયા જેટલું; આપણા આખા દેશની રેલવેનું અંદાજપત્ર હોય છે ૩૦૦ થી ૪૦૦ કરોડનું. આટલા આંકડાઓ પરથી ખીજા આંકડાઓની કલ્પના આવી શકશે. ૮૦૦ જેટલી શિક્ષણ સંસ્થાઓ છે, એમાં ૬ લાખ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. આ સંસ્થાઓનું વાર્ષિક પગારખર્ચ છે ૨૭ કરોડ ડોલર. જાહેર પુસ્તકાલયોમાં પુસ્તકોની સંખ્યા ૧ કરોડની છે. ન્યુયોર્કમાં ટેલિફોન છે ૪૧ લાખ, આખા એશિયા ખંડનો આંકડો ૫૦ લાખથી ઓછો છે. આફ્રિકા ખંડમાં કુલ ૧૫ લાખ છે. ન્યુયોર્ક એટલે શું એનો ખ્યાલ આપવા આ આંકડા આપ્યા છે, છતાં અમને એમ લાગે છે કે નજરે જોયા વિના એની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આવી શકે નહિ.

આવી અનર્ગળ સંપત્તિ સાથે સંકળાયેલું ન્યુયોર્ક ૧૯૨૫ની સાલમાં ૩૫ પ્રવાસીઓએ ત્યાંના વતનીઓ પાસેથી ૨૪ (ચોવીસ) ડોલરમાં ખરીદ્યું હતું ! હેનરી હડસન સૌથી પહેલો આવ્યો, એણે જ નદીનું

નામ પાડ્યું હસન. ડચ લોકોએ શહેરને નામ આપ્યું ન્યુ એમ્સ્ટરડેમ, પણ લાંબો વખત ત્યાં રહી શક્યા નહિ. ૧૬૬૪ માં અંગ્રેજોએ છતી લઈ ત્યાં સ્થાન જમાવ્યું. એમણે ડ્યુક ઓફ યોર્કના નામ પરથી નામ પાડ્યું ન્યુયોર્ક. સ્થાતંત્ર્ય યુદ્ધનો સ્વાદ આ નગરીએ પણ ચાખ્યો છે, પરંતુ ખોરટન કે ફિલાડેલ્ફીઆ જેટલો નહિ આ શહેરે રાજધાનીનું ગૌરવ પણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. અત્યારે એ, લોકશાહી કહેવાતા જગતની નાણાં-કીય રાજધાની બની ગઈ છે.

ન્યુયોર્કમાં જોવાલાયક સ્થળો અનેક છે. અમેરિકાના એકથી બીજા છેડા સુધી અમે પહોંચ્યા હતાં, પરંતુ ઊતરવાનું અને દરવાનું તો મોહસ સ્થળોએ જ હતું. એની પસંદગી અમે નમૂના જોવાની દૃષ્ટિએ કરી હતી. ન્યુયોર્ક જેવું બીજું શહેર અમેરિકામાં તથા શિકાગો એની નજીક આવે, પરંતુ જે આંતરરાષ્ટ્રીય હવા ન્યુયોર્કમાં મળે તે ત્યાં મળે નહિ ન્યુયોર્કમાં અમેરિકાનું વ્યક્તિત્વ કઈક લોપાયુ છે એવી છાપ અમારા મન પર પડી. અમેરિકાની સમૃદ્ધિનો અંદાજ બાંધવા માટે ન્યુયોર્ક ઠીક છે, પરંતુ અમેરિકાના લોકોના જીવનની છાંયે એના પરથી ઉતારી શકાય નહિ ઉતારીએ તો તેમને અન્યાય થાય. ન્યુયોર્કમાં જેમ પ્રકાશ આપને આજ નાંખે એવો છે તેમ પડખાયા પણ પાર વિનાના અને ઘેરા છે. અમે પહેલાં દસ દિવસ પગ વાળીને બેઠાં તથા, અનેક સ્થળો જોયાં ને અનેક માણસોને મળ્યાં ન્યુયોર્કમાં જાની-આઇ-લેન્ડ જોઈએ તો લોકો બેફિકર લાગે દરરોજ ત્યાં મોટો મેળો જામેલો હોય, રમતગમતનાં સાધનોનો પાર નહિ, જુગાર પણ એવો જ. ઔપચારિકતાનો ત્યાં અંત આવે ને માણસો છૂટથી હરેફરે. અમે ત્યાં મિત્રો સાથે ગયાં ને સવામત ગણાય એવા ગેરજાતનો ને એવા બીજાં સાધનોનો અનુભવ પણ લીધો જે ત્રણ ચિયેટરો જોયા, નૃત્યો જોયા, ‘માય ફેર લેડી’ નાટક જોયું, જે ચલચિત્ર પણ જોયાં એકથી બીજાં છેડે ઘણી વાર કર્યાં. આ ઉપરાંત સંગ્રહસ્થાનો, કલાધામો, બગીચાઓ વગેરેનું અવલોકન કર્યું. આવું અમે મુદોપમાં, વોશિંગ્ટનમાં જોતા જ આવ્યાં હતાં. દરેકની વિશેષતા મનમાં સંઘરીને આગળ વધતાં હતાં.

જેવાસામક ઇમારતો તો ન્યુયોર્કમાં ઘણી છે. રસ્તાઓ ગમે તેટલા પહોળા હોય, પરંતુ જો જાએ કે થોડે દૂર સામે નજર કરીએ તો બંને બાજુની ગગનચુંબી ઇમારતોને કારણે કોઈ જાંડી ને લાખી ખીણમાં પ્રવાસ કરતાં હોઈએ એવું જ લાગે. આ શહેરમાં ૫૦૦ ફૂટથી જાંચી ગણ્યામ એવી પચાસેક ઇમારતોમાં એમ્પાયર સ્ટેટ બિલ્ડીંગ સૌથી જાંચી ઇમારત. ૧૦૨ માળ સુધી જઈ શકાય, ત્યાં સુધીની જાંચાઈ ૧૨૫૦, એ પછી ટેલિવિઝન ટાવર ૨૨૨ ફૂટનું. ઉપર જિયુ' ક્યુ' છે. એટલે ૧૪૭૨ ફૂટની જાંચાઈ સુધી તે પહોંચી છે. કોઈ પણ પ્રવાસી આ ઇમારત જોયા વિના રહે નહિ. આ મકાનની અંદર, ઉપર જવા માટે બધી મળી ૭૫ લિફ્ટ છે. નીચેના ભાગમાં ૨૫૦૦૦ લાડૂતો છે. દર વરસે દસ લાખ માણસો આ ઇમારત જોવા આવે છે. જોવા માટે ટિકિટ લેવી પડે છે એટલે આ આકાશ પર વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ ! ૯૦ માં માળ પર ચાર દીવાદાંડી રાખવામાં આવી છે જમીન પર ૮૦ માઈલ દૂરથી અને વિમાનમાંથી ૩૦૦ માઈલ દૂરથી એ જોઈ

રોકફેલર સેન્ટ્રલ પ્રવેશપાંડમાં અને અન્ય સ્થળો આવાં અનેક ચિત્રો અને પુષ્કળ સ્થાપત્યો જોવા મળે છે.

શકાય છે. અમે આ ઈમારત જોયા વિના કેમ રહીએ? પ્રવેશદ્વારમાં હવામાન અને કેટલે લાંબે સુધી જોઈ શકાય એમ છે તેની સ્વયંસંચાલિત નોંધ રાખવામાં આવે છે. હજાર-બારસો ફૂટની ઊંચાઈએથી ન્યુયોર્કનું અવલોકન કરવું એ લઘાવો છે. પશ્ચાત્તા હવામાનમાં કુમ્મસ છે કે નહિ અને છે તો કેટલા માધ્યમ સુધી જોઈ શકાશે તેની ખજર નીચે જ પડી જાય છે. અમે ગયાં ત્યારે ૨૫ માર્ચ સુધી જોઈ શકાય એવું સ્વચ્છ વાતાવરણ હતું. સિફ્ટમાં ચડ્યાં એટલે પહેલે જ ધડાકે ૮૦ માં માલે પહોંચી ગયાં! નીચે ઊતરીને નજર કરીએ તો જ માની શકાય એટલી સિફ્ટની ઝડપ હોય છે. એથી ઉપર પહોંચી અમે ત્યાં ગોકલેલાં દૂરથી ન વડે ન્યુયોર્કના જળા બાગો નિહાળ્યા. સખત પવન ફૂંકતો હતો, ન્યુયોર્ક અગમ્ય હતું. દીવાદાંડીનો પ્રકાશ પીળળીના ઝનકારા જેવો લાગતો હતો, એક વાર જોયા પછી ભુલાય નહિ એવું એ દર્ય હતું.

આમ છતાં મન પ્રસન્ન થયું તો રોકફેલર સેન્ટરમાં. કામ અંજે અમારે ધણી જગ્યાએ જવાનું થયું, પરંતુ ખાસ જગ્યા માટે તો અમે વધુ મકાનોમાં જ ગયાં હતાં. આમાં સર્વશ્રેષ્ઠ સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થાની કચેરી. એતું ધણું નિસ્તાર માગી લે એવું છે. ખીજું સ્થાન રોકફેલર સેન્ટરને આપવું જોઈએ. આ એક મકાન નથી, પરંતુ ૧૫ મકાનોનું જૂમણું છે. આટલાં મકાનો ખાનગી માલિકીનાં! ન્યુયોર્કમાં રોકફેલરનું નામ સૌથી વધુ સાંભળવા મળે. એની મિલકતોનો પાર નહિ, ઉલ્લોગોનો પાર નહિ. દાન અને સંસ્થાઓનો પણ પાર નહિ. એમાંથી એક રોકફેલર ન્યુયોર્ક રાજ્યના ગવર્નરપદે છે. અમે ગયાં ત્યારે તો એતું નામ પ્રમુખપદ માટેના ઉમેદવારોમાં પણ ગણાતું હતું. હમણાં જ એમણે જાહેર કર્યું કે પ્રમુખપદની હરીફાઈમાં એ નહિ હોય. રોકફેલર સેન્ટર એ સાચા અર્થમાં નગરમાંનું નગર છે. અમે ત્યાં આમંત્રિત તરીકે ગયાં હતાં એટલે વધુ વિગતે જણું જોવા મળ્યું.

રોકફેલર સેન્ટરનું અવલોકન કરતાં આપણને પહેલો પ્રશ્ન એ થાય

શેકસ્પીયર સેન્ટની અને તેની આસપાસની ભવ્ય મિલ્કતો આમા
જોઈ શકાય છે. જેના પર પ્રકાશ છે તે ૧૫ ઈંચાંતોનું ઝમખું
એટલે શેકસ્પીયર મેન્ટર. જગતનું આ અનોડ જ્ઞાનગી માહુમ છે.

★ ————— ★

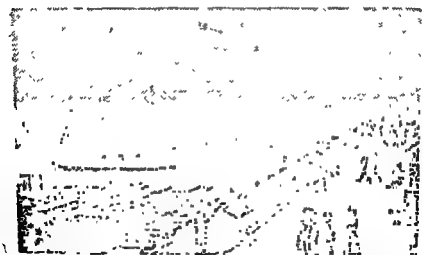
કે આ સેન્ટરમાં શું નથી ? વચ્ચે છે આર. સી એ. મિલ્ડીંગ, એની
 ઊંચાઈ ૮૫૦ ફૂટ ૭૦ મા માટે અગામી છે ત્યાંથી બધું નીરખી
 શકાય. આ સેન્ટરમાં 'હિયોસીગી' છે તેની મુલાકાત લીધા.

સેન્ટરના ૯૦ મા માળની અગાસી પર . ૮૫૦ ફીટની
 ઊંચાઈ એ આ અગાસી છે, પાછળ શિખર દેખાય છે તે
 અમ્પાયર રેટેડ બિલ્ડિંગનું છે. જગતની એ ઊંચામા ઊંચી
 ઈમારત છે. ૧૦૨ માળ અને ૧૪૯૨ ફીટની એની ઊંચાઈ!

વિના રહેનાય નહિ એમા થિયેટર, રેડિયો, ટેલિવિઝન, સ્ટુડીઓ વગેરે સામવામા આવ્યા છે એની મધ્યમા 'રેડિયો સીંગી મ્યુઝિક હોલ' છે. દર વરમે ૭૦ લાખ માણસો એની મુલાકાત લે છે. રંગીન આરસના લવ્ય મહેલ જેવા થિયેટરમા ૬૨૦૦ માણસો આરામથી બેસે એવી બ્યવસ્થા છે રંગમચની પહોળાન ૧૪૪ ફૂટ, ઊંડાઈ ૭૭ ફૂટ અહીં અમે સંગીતની મોજ માણી, નૃત્યો જોયા ચનચિત્ર જોયુ માણસો આવે ને જાય સમયનુ કાર્ષી બધન નહિ, કાર્યક્રમ અવિરત ચાલ્યા જ કરે!

રોકરોલર એન્ટરમા જલુ છે એટલે સમ વેતુ સ્ટેશન પણ છે રેસ્ટોરા તો એક નહિ ખરેખર ૨૧ છે! મોટા ઉઘાગોની કચેરીઓ છે, વસ્તુમકારો છે, તાર-ટપાન-ટેનિશન તો હોન જ થિયેટર રેડિયો, ટેલિવિઝન છે રેનવે સ્કીમર વિમાન વગેરેની કચેરીઓ છે થોડાક

સેન્ટ્રની બગાચીમાથી હડસનના માનનુ દરય: વચ્ચે છે તે 'કવીન મેરી' નામથી ઓળખાતુ બ્રિટીશ જહાજ.

આકડાઓ જોઈએ. આ એસ્ટેટ દર વરસે ૫૦ લાખ ડોલરથી વધારે માત્ર મિલકતવેરો હારે છે. લિક્વિડની સંખ્યા ૨૧૬ છે. એસ્ટેટોર ૧૮ છે. (જિલ્લા રેલો એટલે દર મિનિટ ૧૨૫ ફૂટ ઉપર ચડવા માંડે એવો દાદર !)

૧૫,૩૮૨ ટન રેફરીજરેશન વપરાય છે એરકન્ડીશન માટે. ૫૦૬૦૦ તાળાં લાગ્યાં છે, ચાવીઓની સંખ્યા પણ નોંધેલી છે ત્યાં, એ છે ૫૦,૫૦,૦૦૦. આ સેન્ટરમાં ૧,૩૯,૮૬૨ ટન સ્ટીલ વપરાયું છે. બીજા સામાન એના પરથી ધારી લેવો. કુલ ૩૪,૦૦૦ માણસો કામ કરે છે. ૬ ધારે 'ફે જોવા' માટે દરરોજ ૧,૨૬,૦૦૦ માણસો ત્યાં આવે છે. કામના દિવસે આ સેન્ટરની વસતિ થઈ જાય છે ૧,૬૦,૦૦૦ માણસોની. વિમાની કચેરીઓ ૧૨, રેલવેની ૧૩, સ્ટીમર કંપનીની ૬, વિદેશી કોન્સુલેટ ૬, અવાસ એજન્ટોની ૬૦ કચેરીઓ ત્યાં છે. ગમે તેટલી ઉતાવળ કરો અને દોડો તો ય આ બધું જોતા સવારથી રાત પડી જાય અને છેલ્લે 'રેડિયો સ્ટીટી હોલ'માં જ યાક ઉતારવો પડે અવાસીઓ માટે બોમિયાની અવરજવર સારી છે. અક્ષત, જોવાના નાણા તો સર્વે રચજો આપવા જ પડે !

ન્યુયોર્કમાં શું જોવું અને શું નહિ તેની મૂંઝવણ થાય એવું છે. શહેરમાં ફરતા અસાધારણ ગિરદીનો અને બહાર જતા તેના મહામાર્ગોનો પરિચય થાય. કામના દિવસે મેનહટનમાં ગિરદીનો પાર નહિ. એકાદ માઈલ જવું હોય તો પગે ચાલીને જવામાં ઓછો સમય લાગે, કારણ કે પાર વિનાની મોટરો, રસ્તાની રચના એવી કે થોડેથોડે અંતરે લાલ-લીલી બત્તીઓ મળ્યા કરે અને 'વન-વે' અને 'નો એન્ટ્રી' પણ જ્યાં ને ત્યાં વાહનને લગતા નિયમો પણ ઘણા કઠક. યુરોપ-અમેરિકાના લોકોમાં શિસ્તની અને કાયદાપાલનની રૂઝિત આપણા કરતા વધારે છે, પરંતુ વાહનને લગતા નિયમોનો ભગ ચતાં ફંડમાં છટકી સકાય નહિ. ગાડી જાબી રાખવા માટે ન્યુયોર્કમાં પૈસા ભરવા પડે તે તો હજી સમજાય, પરંતુ ૧૦-૧૫ હજારની વસતિના નાનાં ગામોમાં પણ એ જ રીતિ. રસ્તાઓ મોટા અને સ્વચ્છ, પણ ગાડીઓ ઘણી એટલે પાર્કિંગની પૂરેપૂરી મુશ્કેલી ન્યુયોર્કના પરાંમાં રહેતા લાખો માણસો તો ગાડી લઈને શહેરમાં આવે જ

નહિ, તેઓ 'સમ-વે' જ પસંદ કરે કારણ કે ગાડી બિની રાખવા માટે જ સાત મુધીમા એકાદમે ડોનર ખરચવા પડે ! નગરપાનિયા તગ્ધી અમુક રસ્તા પર મીટર ગોઠવાયા હોય છે અને મોટા મેદાનો, બોયગ અને મકાનો એક ખાનગી સાહસ તરીકે ત્યાં ઉપયોગમાં લેવાય છે બપોમે ત્રણ ત્રણ હજાર મોટરો સમાઈ શકે એવા બોયરા કોઈ બાગ નીચે કે મોગી ઈમારત નચે હોય છે આ ધધો ધણો સારો નફો આપનારો છે ગાડી બિની રાખવાનું ભાડું આપણે ત્યાં હજી મુબર્કના કોટ વિસ્તારમાં પણ આપતું પડતું નથી

વાહનની ગિંદી એ ન્યુયોર્કનો એક જટિલ પ્રશ્ન મનાય છે શહેરની બહાર અને અંદર બોગદા, પૂનો, ઉપરાઉપરી રસ્તાઓ દ્વારા તે ઉદ્દેશવાનો પ્રયાસ થાય છે, પરંતુ માણસો ને મોટરોનો વધારો જોતા ન્યુયોર્કમાં એક દિનમાં બધું થઈ જશે, સ્થગિત સ્થળ જશે, એક પણ વાહન આગળ આવી શકશે નહિ એવા અનુમાનો થાય છે અમેરિકામાં ગામડા છે જ નહિ એમ કહીએ તો ચાને નાના-મોટા શહેરો અને વિશાળ ખેતરોમાં દેશના નોકો વસે છે ખેતરોની વાત ખેતરની મુદાકાત વખતે કરીશું, પરંતુ શહેરોનું વ્યવસ્થાપન ખૂબ ઝડપથી વધુ રહ્યું છે ઉદ્યોગો ને પ્રવૃત્તિમય જીવનનું આકર્ષણ તેનું કારણ છે અમેરિકાના લોકો રથો-શહેરો બદલવામાં પણ દુનિયાની કોઈ પણ પ્રજા કળતા આગળ હજી આપણે કોઈને પૂછીએ કે તમારું મૂળ વતન કયું, તો પહેલાં હમીને યુરોપના કોઈ દેશની વાત કરે અને પછી અમેરિકાના શહેરો ગણાવવા માંડે' દેશ ધણે વિગાળ હજાર ટાપુ તગ્ધૂમિધી વિમાન માર્ગે ૨૪૦૦ માર્ગ ન દૂર છે, પરંતુ તળખૂમિમાય ન્યુયોર્કને સાન-ફાંસિસ્કોનું અંતર ઓછું નથી વિમાનમાર્ગે ૨૫૭૨ માઈલ ત્યાંથી હોનોલુલુ ૨૪૦૦ માર્ગ ન શહેરની બહાર જવાનું થાય ત્યાં મહામાગો શરૂ થાય નાખી નજર પહોંચે નહિ એવા લાગ્યા આ માર્ગો ચારે દિશાએ ફાટતા હોય પણ સામાન્ય રીતે વગાડ આવે નહિ રસ્તાઓ એકબીજાની ઉપર જતા હોય, ઉપરથી કે નીચેથી કપાતા હોય આ

માર્ગો પર જેમ વધુમાં વધુ ઝડપની મર્યાદા, તેમ ઓછી ઝડપની પણ મર્યાદા દા. ત. ૭૫ કે ૮૦ માઈલથી વધુ ઝડપે મોટર ન ચલાવી શકાય તેમ ૪૫ કે ૫૦ માઈલથી ઓછી ઝડપે પણ ન જવાય ! મુખ્ય માર્ગો છોડી બાજુમાં જવું હોય તો ધણે દૂરથી એ દિશા તરફ જવાનો પ્રયાસ કરવો પડે વાહનના નિયમોનો ભંગ થતા પથી ૧૦૦ કોડી સુધીનો દંડ થાય છે શહેરમાં આપણે કાર્ડને લેવા જઈએ અને મકાનના દરવાજાએ એ હાજર ન હોય તો ગાડી ફેરવ્યા જ કરી પડે, નહિ તો પાચ-દસ ડોલરની 'ટિકિટ' મળી જાય !

ન્યુયોર્કમાં વાહનોને પસાર થવા માટે જે ટનલો-બોગદાઓ છે તેની વિગતો પણ જાણવા જેની છે. 'હોલેન્ડ ટનલ' નામે ઓળખાતું બોગદું હડસન નદીના પાણીની નીચે, ૯૩ ફીટ ઊંડુ છે. એના બે માર્ગો આઠ આઠ હજાર ફીટથી વધુ લાંબા છે બોગદાનો ધેરાવો લગભગ ૩૦ ફીટ છે. હવા-પ્રકારાની સુદર વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે, આ બોગદામાં દર વરસે ૭ કરોડથી વધુ વાહનો પસાર થાય છે, એમાં મોટી લોરીઓ ૫૦ લાખથી વધુ હોય છે. 'મિંકન ટનલ'માં ત્રણ માર્ગો છે. એની લંબાઈ પણ લગભગ આઠ હજાર ફીટની છે આ બંને બોગદાઓ બાંધવાનું ખર્ચ અનુક્રમે ૫૭ અને ૧૮ ૩ કરોડ ડોલર થયેલું છે કોઈ પણ પ્રવાસીને સહજ રીતે આ બોગદાઓમાંથી પસાર થવાનો લાભ મળે છે અમેરિકામાં દરેક શહેર અને રાજ્યમાં વિશાળ બાગ હોય છે ન્યુયોર્કની વચ્ચેનો પાર્ક કયા શરૂ થાય છે તે કયા પૂરો થાય છે તેની ખબર ન પડે તેટલો એ વિશાળ છે. મોટરમાં અમે અહીંતહીં તેલ અવરોધન કરી સતેષ માન્યો. આ પાર્કમાં ધોળે દિવસે પણ લુટાઈ જવાનો ભય દર્શાવવામાં આવે છે અમેરિકામાં અને ખાસ કરીને મોટા શહેરોમાં ગુનાઓનું પ્રમાણ ચોકાવનારું છે, છતાં આશ્ચર્ય ને આનંદ બિપ્લે એવું એ છે કે સામાન્ય નાગરિક ધણે જ પ્રમાણિક, મિલનસાર અને પરગજુ છે બેચાર મોટાં શહેરોને બાદ કરતાં ઘરને તાણુ પણ મારવું પડતું નથી.

૨૩. વર્તમાનપત્રો

ન્યુયોર્કમાં બધું જ વિપુલ પ્રમાણમાં છે. જેમ રેડિયો, ટેલિવિઝન, થિયેટર, તેમ વર્તમાનપત્રો, અમરિકા અને પુસ્તકોની પ્રકાશનસંસ્થાઓ પણ અનેક છે અમેરિકામાં દૈનિક અખબારોની કુલ સંખ્યા ૧૮૦૦ છે અને તેનો કુલ ફેલાવો ૬ કરોડ નકલથી વધારે છે. રવિવારનાં પત્રો લગભગ ૬૦૦ છે અને તેનો ફેલાવો પાંચેક કરોડ નકલનો છે. સાપ્તાહિકોની સંખ્યા ઘણી મોટી, આઠ હજારથી વધારે છે અને ફેલાવો લગભગ બે કરોડ છે. આપણા દેશની વસતિ અમેરિકાથી ઘણી વધારે, લગભગ સવાબે ગણી, પરંતુ અક્ષરજ્ઞાનની ખામી, કારમી કંગાલિયત અને વાચનની ટેવ ઓછી હોવાને કારણે અમેરિકાની સરખામણીમાં આપણા આંકડા કેટલા કમાન લાગે? આપણે ત્યાં એક લાખથી વધારે જેનો ફેલાવો હોય એવા દૈનિક માત્ર ત્રણ છે, સાપ્તાહિક એક છે, માસિક એક છે, જ્યારે અમેરિકામાં તો એક લાખ નકલનો ફેલાવો બહુ સામાન્ય ગણાય. ન્યુયોર્કમાં દરેક અખબારો ૪ થી ૨૫ લાખ મુદ્દીનો ફેલાવો ધરાવે છે. સિકાગો, ખાસ્કન, ડેટ્રોઈટ, લોસ એન્જલ્સ, ફિલાડેલ્ફિયા, સાનફ્રાન્સિસ્કો, પિટ્સબર્ગ, બાલ્ટીમોર, બ્રુક્લિન મેન્ટ્રુસ વગેરે શહેરોમાં ૩ થી ૧૦ લાખનો ફેલાવો ધરાવતા દૈનિક છે અમુક શહેરોમાં એવાં દૈનિકો પાંચ પાંચ પણ છે. આમ જતા અમેરિકાના વર્તમાનપત્રોને અમુક મર્યાદાઓ પણ છે મોટા ભાગના પત્રો શહેર, કાઉન્ટી કે રાજ્યની કક્ષામાં જ ફેલાવો ધરાવતા હોય એમાં આવતા મમાચાગે અને અપાના વિચારોમાં પણ આંતરરાષ્ટ્રીય તો શું, રાષ્ટ્રીય દષ્ટિ પણ મળે નહિ અથવા તો બહુ ઓછી હોય. જેને અમેરિકાના રાષ્ટ્રીય અખબારો કહી

શકાય તેવાં તે બહુ ઓછાં. આવાં અખજારોમાં 'ન્યુયોર્ક ટાઇમ્સ' પણ આગળ પડતું મળી શકાય. અમે જેમ ચોસિંગ્ટનમાં 'ચોસિંગ્ટન પોસ્ટ'ની કચેરી ગોળ, તેમ ન્યુયોર્કમાં 'ન્યુયોર્ક ટાઇમ્સ'ની મુદ્રાકાન લીધી

જગતના ગૌધી સમૃદ્ધ ગણતામાં મામયિકો 'લાઈફ' અને 'ટાઈમ'ની આ પટલ શીટ ઊંચી કમાવટમાં કાચ અને કાતુનો વિશેષ ઉપયોગ થયો છે.

'ન્યુયોર્ક ટાઈમ્સ' ને અમેરિકાનું સૌથી મોટું અખજાર જરૂર મળી શકાય, પરંતુ ફેનાવામાં તેનો નંબર પહેલો નથી ન્યુયોર્ક શહેરમાં પણ તેનું સ્થાન 'દનિકોમાં ત્રીજું' અને રવિવારની આવૃત્તિમાં બીજું આવે. શિકાગોનું 'શિકાગો ટ્રિબ્યુન' પણ તેનાથી વધુ ફેલાવો ધરાવે છે. અમેરિકામાં સૌથી વધુ ફેલાવો છે 'ન્યુયોર્ક સ્ટ્રીટ'નો. દરરોજની ૨૦-૨૧ લાખ-૧૧ લાખ અને રવિવારની ૩૬ લાખ. એની સરખામણીમાં 'ન્યુયોર્ક ટાઈમ્સ' દરરોજ ૬-૭ લાખ અને રવિવારે ૧૩ લાખ, પરંતુ રીતે 'ટાઈમ્સ' પ્રતિષ્ઠિત, દમામદાર અને સમૃદ્ધ, જ્યારે 'સ્ટ્રીટ'

એની મરખામખીમા ફરફરિયુ લાગે 'ન્યૂયોર્ક' ટાઇમ્સ 'ની કચેરીમાં અમે અર્ધો દિવસ ગાળ્યો હતો—પહેલેથી જોડવાજુ ક્યાં પ્રમાણે અમારી સાથે ખીજા પાંચ પત્રકાગે હતા જર્મની, રશિયન, ઈંગ્લાન્ડ અને જાપાનથી તેઓ આત્મા હતા અમે 'ટાઇમ્સ'ના જર્મી મકાનના લગભગ દરેક વિભાગોમા ક્યા શરૂઆતમાં અને છેવટે સંપત્તિ અધિકારી થયે આવશ્યક પ્રમાણે થયા 'મેસિંગર' પોર્ટ 'ના સંચાલન અને અપાલન અંગે જે લખ્યું છે તે થણુ ખરું 'ટાઇમ્સ'ને પણ લાગુ પડે છે એટલે તેને ઉદ્દેશ જરૂરી નથી ટાઇમ્સ'નો આર.બી.—૧૮૫૧—મા થયો છે અત્યારે તેના જે પ્રકાશક છે તે ૧૯૩૫ થી એ જવાબદારી ને અધિકાર ધરાવે છે. 'ટાઇમ્સ' દુનિયાભરની સમાચારસંસ્થાઓના સમાચારો મેળવે છે અને મદત્તવના રથજે તેની ખાસ કચેરીઓ પણ છે કેવળ તત્ત્વીવિભાગમા—ન્યૂયોર્કની જ કચેરીમા ૧૦૦૦ જેટલા કાર્યકરો છે નિદેશમા ખનરપનીઓની સંખ્યા ૧૫૦ થી વધારે છે સંદેશમા, પરામા અને અમેરિકાના ખીજા ભાગોમા સંખ્યાબધ વૃત્તાતનિવેદો છે.

'ટાઇમ્સ' પાસે ટેલિવિઝન છે અને રેડિયો સ્ટેશન પણ છે ૬૦ પાંચ મિનિટે—ત્યાંથી—સમાચાર—વહેતા—થાય છે કચેરીની વચ્ચે આ સ્ટેશનો જોઈને આપણને 'આકાશવાણી'ના કોષ્ઠમથકનો જ ખ્યાલ આવે રસ્તા પર વીજળી દ્વારા સમાચારો વહેતા મૂકવાની ખાસ વ્યવસ્થા છે 'ટાઇમ્સ'ની મુખ્ય કચેરીમા કપોઝ, મશીન વગેરે ખાતામા ૩૨૦૦ થી વધુ માણસો કામ કરે છે જાહેરખબર અને વ્યવસ્થામા ૧૨૦૦ થી વધુ માણસો છે બહારગામની ગણતરી આમા થતી નથી ૧૨૫ જેટલા ટાઇપસેટીંગ મશીન છે, ૧૧૦ પ્રેસ યુનિટ છે, ૧૨ સ્પીરીઓ—કારિટીંગ મશીન છે દર વર્ષે ન્યૂસપ્રિન્ટનો વપરાશ ૨ લાખ ટનથી વધારે છે, આપણે ત્યાં આખા દેશના બધા જ અખબારોનો વપરાશ એક લાખ ટનથી ઓછો છે! એક વર્ષમા શાહી વપરાશ છે ૩૨૦૦ ટન! ખર્ચના આકાશો જાણુના છે? વારિક પગાર સુધ્ધવાય છે સાડાત્રણ કરોડ ડોલર એટલે કે લગભગ ૧૭ કરોડ રૂપિયા ન્યૂસપ્રિન્ટનું ખર્ચ

છે ૪૮ કરોડ ડોલરનું, શાહીનું ૪ લાખ ડોલરનું આપણને સહેજે પ્રશ્ન થાય કે ૧૦ કે ૨૦ સેન્ટની નકલમાં આ ખર્ચ પોસાય શી રીતે ? 'ન્યુયોર્ક ટાઈમ્સ'ના ચાતુ અકના સરેરાશ ૬૦ પાના હોય છે અને રવિવારના અકના ૪૦૦ પાના. આ અકનું વજન ૫ રતલ હોય છે ! 'ન્યુયોર્ક ટાઈમ્સ'નું પ્રેસ એના બધા યુનિટો સાથે ૪૮ પાનાની ૪ લાખ નકલ દર ૨૯૫૬ જાપાની શક્તિ ધરાવે છે.

જેવા ખર્ચના આંકડા જાગી છે તેવા જ કે તેથીય વધારે જાહેર ખબરની આવકના આંકડાઓ છે. અમેરિકાનું કોઈ અખબાર 'ટાઈમ્સ' જેટલી જાહેર ખબર મેળવી શકતું નથી. વરમે ૬૦ કરોડ નીની અથવા ૨૨ હજાર પાના જાખ આવે છે. 'ન્યુયોર્ક શહેરનાં તમામ અખ-
બારોની કુલ જાખના આ ૩૦ ટકાથી વધુ છે એના પત્રીના અખ-
બાર કરતાં ૬૨૦૦ પાના વધુ. જાખ 'ટાઈમ્સ'ને મળે છે
'ટાઈમ્સ'નો ચાતુ અક ૫૦-૬૦ પાનાનો હોય તેમાં ૪૦ કે તેથી
વધુ પાના તે જાખ. રવિવારના એક અકમાં અમે ૨૫૦થી વધુ
પાના જાખના મળ્યા હતાં. પછી અમે યાકીને મળતરી છોડી
દીધેની. આપણે ત્યાં સામાન્ય રીતે જાહેરખબરની સાથે ઓછું કે વધુ
વાચન હોય જ જોઈએ ટ્યુકડી અથવા તે નોટિસની કહેવાય છે તે
જાખના જ એક કે બે પાના આખા આવે જનારે ત્યાં તે ૪૦,
૬૦, ૮૦ પાનાની જાખની જ પૂર્તિ ! કોઈ પણ ઉદ્યોગ-વ્યવસાય, બજાર
કે પરચુરણ દુકાનોની આખી પૂર્તિ જ બનાવવામાં આવે જાખ.
સિવાય ખીજું કંઈ એમાં મળે જ નહિ અને તોય એ વેચાય ને વચાય
રેજનું ૬૦ પાનાનું અને રવિવારનું ૪૦૦ પાનાનું અખબાર સાચવે
કોણ ? ત્યાં કોઈ પરતી ભેગી કરતું નથી ! છાપુ વાગ્યા પછી ત્યાં જ
છોડીને ચાની જવાની સૌને ટેવ છે ખરી વાત તે એ છે કે જે
વિભાગમાં જેને રસ હોય તે વિભાગના જ પાના તે રાખે ને બાકીના
ત્યાં જ મૂકી દે. 'ટાઈમ્સ'ની રવિવારની આવૃત્તિમાં તે સચિત્ર
સાપ્તાહિકો જેવી બે-ત્રણ પૂર્તિઓ પણ હોય આપણે ત્યાં રતલ રતલ

કાગળનો હિસાબ રાખવો પડે ને આપવો પડે, ત્યાં હમરો નહિ, વાખો દનનો બગાડ થાય એ દાવત છે 'ન્યુયોર્ક ટાઇમ્સ' જેના તો કાગળની મિલ પશુ ધરાવે કેવળાક અખગારોના કાગળો મિનમાથી રીમર દ્વારા સીધા ગોદામમા જ ઊતરે ! ગોદામની પાછળ નહેર હોય ને ત્યાં રીમર આવી શકે !

વર્ણન કરતા પાર આવે એનું નથી, પણ અખગારોની સમૃદ્ધિ જોટી છે તેટલું તેનું ધોરણ અમને ઊંચું ન લાગ્યું. નિકેલ અને તેની રવિવારની આદતિઓમા આતરરાષ્ટ્રીય સમાચારને મહત્ત્વ આપે એવા તો બહુ જ થોડા ન્યુયોર્ક ટાઇમ્સ, ક્રિલિન આયન્સ મોનીટર, ન્યુયોર્ક હેરલ્ડ, ટ્રિબ્યુનન, વોશિંગ્ટન પોસ્ટ, શિમગોનું સન ટાઇમ્સ નગેરે તેમા આવે બીજા થોડાક ગૃહીય એટલે કે અમેરિકાના સમાચારને મહત્ત્વ આપે, બાકીના મોટા ભાગના અખગારો પોતાના ધ્યાનિક પ્રશ્નોમા જ રાચતા હોય આમા પણ મોજશોખ રમતગમન, સામાજિક બાબતો અને યુનાઆના સમાચારોની વિશેષતા અપણું મન ભાગી જાય આ બધું જોઈને જો તુનના જ કરવી હોય તો આપણું ધોગણ એમનાથી ઊંચું લાગે એણું નમ્રતાપૂર્વક કહેવું જોઈએ અમે તો દરેક જગ્યાએ આ અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો અમેરિકાના રિગટ કે રાક્ષસી અખગારોની સરખામણીમા 'જન્મશૂનિ' ક્યા ? જતા અમારા કોઈ પણ અઠની સમાચાર-સામગ્રી અને તત્ત્વીલેખ, નોંધ ખાસ લેખો વગેરે હું એમને બતાવતો ત્યારે તઓ આશ્ચર્ય અનુભવતા હતા આનું એક કારણ તો એ હતું કે કેવળાક લોકોને ભારતની વર્તમાન ગિચતિનો કશો ખ્યાલ જ નહોતો દેવદેવીઓ જૂનપ્રેન અને જગની પ્રાણીઓની વચ્ચે અથવા તો બધી રીતે અત્યંત કઠાળ અવસ્થામા આપણે જીવીએ છીએ એવી માન્યતા તેઓ ધરાવતા હતા કેટલાક નાધા બોડો તો એમ પણ પૂછે કે તમે રેફરીજરેટર જોયું છે ? તમારે ત્યાં રેડિયો છે ? ટેલિફોન છે ? તમારા અખગારો શાના પર જાય છે ?

ભારતની સાચી સ્થિતિની સમજણ અંગે આપણને બે છેડાના માણસો વધુ પ્રમાણમાં મળે. અમુક માણસો આપણે આશ્ચર્ય પામીએ એટલું વ્યાપક અને તલસ્પર્શી જ્ઞાન ધરાવતા માણસ પડે અને અમુક ઉપર કહ્યું તેવા તદ્દન અજ્ઞાન. સામાન્ય રીતે સારું જ્ઞાન ધરાવનારની સંખ્યા ઓછી, પરંતુ આવી સ્થિતિ ભારત વિષે જ છે એવું નથી. તેઓ પોતાના વ્યવસાય, આનંદપ્રમોદનાં સાધનો તથા સમસ્યાઓમાં એટલા ઓતપ્રોત હોય છે કે જે બાજતો સાથે એમનાં રાષ્ટ્રીય જીવનને સ્ત્રીઓ સ્વયંધ ન હોય તે વિષે બહુ જાણે નહિ. રશિયા વિષેનું જ્ઞાન અસાધારણ, અલગત, એકપક્ષી વિશેષ. એવું જ પૂર્વ યુરોપના દેશો તથા ચીન વિષે. સામ્યવાદી શાસનને અતિ બયાનક તેઓ માને ભારત પ્રત્યે સદાનુભૂતિ મુખ્યત્વે બે કારણોએ એક તો એ ગાંધી ને નહેરુનો દેશ અને બીજું કારણ એ સામ્યવાદી નથી, ચીન સામ્યવાદી હોવા છતાં ! વિરોધની લાગણી પણ અમુક પ્રમાણમાં ખરી. અમુક વર્ગ એમ માને કે આપણે તટસ્થતાનું અભિમાન રાખીએ છીએ ને બે સત્તાનૂયે વચ્ચે પોતાનું મહત્ત્વ સ્થાપવા મથીએ છીએ ! બીજી માન્યતા એવી છે કે આંતરરાષ્ટ્રીય સામ્યવાદ વિષે આપણા અજ્ઞાનનો પાર નથી ! આપણે જોને તટસ્થ ને સ્વતંત્ર વિદેશનીતિ કહીએ છીએ તેની રક્ષા આપણા બળને કારણે નહિ, પરંતુ સામ્યવાદ અને આપણી વચ્ચે અમેરિકાની અનર્ગળ શત્રુતામયી પડી છે તે કારણે છે ! અમને કેટલાક લોકોએ એમનું જ કહ્યું કે આપણે તટસ્થ રહી સપ્તીએ છીએ, કારણ કે અમેરિકા તટસ્થ નથી !

સામાન્ય પ્રજાના રાજકીય વિચારોનું ધડતર ત્યાં અખચારે, ટેલિવિઝન અને રેડિયો દ્વારા સારા પ્રમાણમાં થાય છે. કેટલક દાખલામાં તો એમ જોયું કે અમુક માણસ અમુક અખચારનાં વાચક હોય તો તેના વિચારો પણ એ જ પ્રકારે ધડાયા હોય વૃત્તપત્રોની આ મર્યાદા જણાવ્યા પછી અમેરિકાના માનસધડતરમાં વ્યાપક નહિ તો જિંડી અસર કરનારાં સામયિકોની નોંધ અહીં લેવી જોઈએ. સાપ્તાહિકો, પાક્ષિકો, માસિકો,

ત્રિમાસિકો, હજારોની સંખ્યામાં અને હજાર જાતના વિષયોમાં ત્યા પ્રગટ થાય છે. આમાં મોટી સંખ્યાનું ધોગણ મતોપજનક રીતે હિસુ હોય છે આ સામયિકો દ્વારા અમેરિકાની પ્રગતિ ધણુ જ્ઞાન મેળવે છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી ગજકાનુ અને અર્થકારણને સ્પર્શતા સામયિકો આંતરરાષ્ટ્રીય દષ્ટિ ધરાવે છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમાં ઊંડો અભ્યાસ અને પૃથક્કરણશક્તિ પણ આપણને જોવા મળે અખ્યાતમાં ખાસ કરારલેખકોમાંથી કેટલાકને આ કક્ષામાં મૂકવા જોઈએ આ બાબતમાં આપણે સારી પેઠે પાછળ છીએ એવું જ છે પુસ્તકો વિશે માહિતીદર્શક અને વિવેચનાત્મક પુસ્તકોનો ત્યા પાર નથી આપણા પ્રશ્નો વિશે અભ્યાસ કરવા માટે ત્યા જેટલા પુસ્તકો ઉપલબ્ધ છે તેટલા કદાચ અહીં પણ નથી. સામયિકો અને પુસ્તકો હજાર પ્રકારના ત્યા પ્રગટ થાય છે એટલે જેને જેમાં રસ હોય તે જ તે વાચે ને એ પ્રકારનું જ જ્ઞાન મેળવે એ સ્વાભાવિક છે.

ન્યુયોર્કમાં વ્યાપાર-ઉદ્યોગ સાથે સંકળાયેલા અને ભારતમાં અનેક વાર આવી ગયેલા કેટલાક લોકોને અમે મળ્યા. તેઓ ભારત પ્રત્યે ઊંડી સહાનુભૂતિ અને મૈત્રી ધરાવતા માલૂમ પડ્યા એમ એવા માણસો પણ હતા, જેઓ અમેરિકાના કરતા ભારતની છવનપદ્ધતિને વધુ પસંદ કરતા હતા. કેટલાક કુટુંબોનો પરિચય પણ ત્યા થયો અમે બંને સાથે હતા તેથી આ પરિચય છેક રમોડા સુધી ને તેમના સામાજિક ને કૌટુંબિક પ્રશ્નો સમજવા સુધી પહોંચી શકતો હતો એક સંજ્ઞને અમને સારી રસોડામાં બોજન માટે નિમંત્રણ હતા એમના પત્ની અને એક મિત્રયુગલ સાથે હતા રસોડા ખાસ પસંદ કરી હતી જે કે અમારે તો ત્યા બાફેલું ને કાચું જ ખાવાનું હતું ! બોજનની કિંમત વિશે થોડું જાણના જેવું છે. એકની એક ચીજ બટન દબાવીને યત્રમાંથી મેળવી શકાય, કોઈ રસોડામાં જાતે ટ્રે અને રકાષીઓ લઈ મનપસંદ રીતે ઉતારાવી શકાય, રસોડામાં બેગીને ટેમલ પર મંઘાવી શકાય, ખાસ ટેમલ રોકી વધારે દમામ રાખી શકાય, સુંદર રચણ, ઊંચી ઈમારત અને લપડાબધ

રેસ્ટોરાં પસંદ કરી ખાસ માણસોની સેવા મેળવીને ભોજન લઈ શકાય. ભોજનની સામગ્રી એકની એક, સ્વચ્છતા પણ પૂરી, પરંતુ દિવસમાં આસમાન-જમીનનો તફાવત. બાફેલા કે કાચાં શાક અને ૫૦ સેન્ટથી માંડીને ૮ ડોલર એટલે કે લગભગ ૪૦ રૂપિયા સુધીનું મિલ ચૂકવીને આરોગ્યમાં છે. અલગત, કોઈના મહેમાન બનીને ! જાતે બિલ આપવાનું હોય ત્યાં તો બટન દબાવવાથી ખાવાનું આપતા ઓટોમેટને જ પહેલી પસંદગી મળે !

અમેરિકામાં જે આપણે સંકેત્ય છોડીએ અને તેઓ એ છોડાવવાનો પ્રયાસ પણ કરે, તો એકબીજા વિષે ધણું જાણી શકાય. જે સંજ્ઞાનનો અહીં ઉદ્દેશ્ય કયો છે તેમણે અમને લગ્ન, કુટુંબ, સામાજિક રીતરિવાજો વિષે ધણું પૂછ્યું. અને પણ એમનાં પ્રથમ મિલનની, લગ્નની ને તે પછીના અનુભવોની નિખાલસ વાણી સાંભળી, સુંદર પ્રેમકથા થાય એવી એ વાતો હતી આપણે ત્યાં સામાન્ય લોકોમાં એવી અસર પ્રવર્તે છે કે યુરોપ-અમેરિકામાં લગ્ન એ ‘સરકાર’ નહિ પણ ‘કરાર’ છે એટલે, તેમાં પવિત્રતા ને શબ્દીરતાનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે; પરંતુ અમારાં અવલોકનમાં આ વિધાન સાચું સાબિત નથી થયું. છૂટાછેડા ને પુનર્લગ્નનું પ્રમાણ આપણાથી ત્યાં વિશેષ છે, પરંતુ મધુર ને સ્થિર લગ્નજીવનનું પ્રમાણ એથી અનેકગણું વધારે છે.

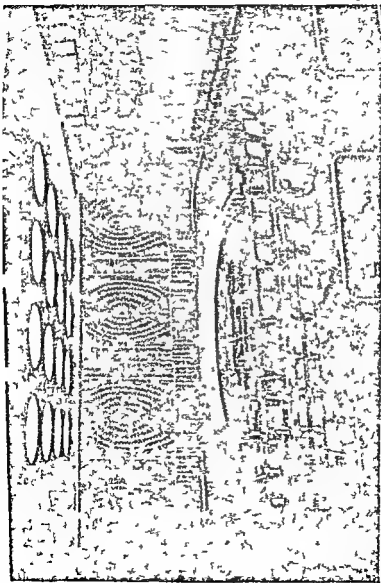
૨૪. રાષ્ટ્રસંસ્થા

સ્વયંચાલિત રાષ્ટ્રસંસ્થાની કચેરીઓ, ખાસ સમિતિની બેઠકો અને

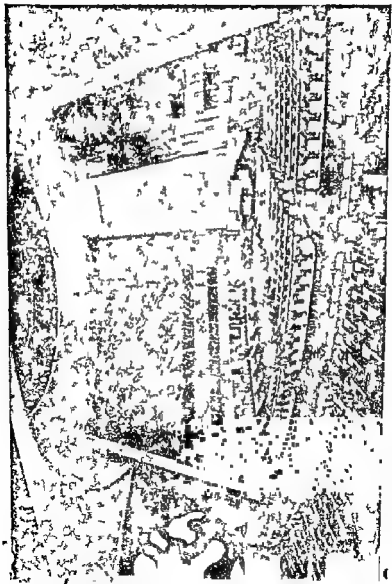
અન્ય પ્રવૃત્તિઓનું અવલોકન કરવાની અમને ત્યાં ઉત્તમ તક મળી ગઈ. રાષ્ટ્રસંસ્થાના અખમારી નિભાગના એક અધિકારી પગે પત્ર લઈને અમે ત્યાં પહોંચ્યા હતા એમણે અમને વિવિધ પ્રકારના પ્રવેશપત્રો આપીને લગભગ સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરવાની સગવડ કરી આપી. અમે જ્યાં સુધી ન્યુયોર્કમાં રહીએ ત્યાં સુધી વારંવાર ત્યાં જઈ શકીએ એવી એ સગવડ હતી. અખમારી પ્રતિનિધિઓને માટે માહિતીદર્શક મામત્રીથી ગાડીને લખવાના સાધનો, ટાઇપર ઇટર, અલ્વાયદી બેઠકો, દુનિયાભરના અખમારો, તાર ટેલિફોન બધું સંલગ્નથી મળી શકે એવી સગવડ છે. રાષ્ટ્રસંસ્થાની કચેરીઓના આ જૂથને નાનું સગમ્મ નગર કહીએ તોય ચાલે એ મેનહટનની પૂર્વમાં, કિનારા પર આવેલું છે. દૂરથી એની ઈમારત ધ્યાન ખેંચે છે. નજીક જતા દુનિયાભરના રાષ્ટ્રોના ધ્વજ અને આસપાસનું વાતાવરણ વૈવિધ્યમાં એકતાનું દર્શન કરાવે છે. પહેલી જ નજરે આપણે એની બલ્કનની અસરમાં આવી જઈએ છીએ. અદર દાખલ થયા પછી તો ભૂની જ જવાય છે કે અમેરિકાના સૌથી મોટા નગરના કોઈ સ્થળમાં આપણે છીએ. અમેરિકાની અસર જરૂર છે, છતાં આતરંગાદ્રીય વાતાવરણનો તત્કાળ અનુભવ થાય છે. પ્રવાસી પ્રેક્ષકો હજારોની ગણનામાં ત્યાં આવે છે. પદ્ધતિસરની ‘ટૂર’ માં બધું જોઈ શકાય છે. અમે સ્વતંત્ર રીતે, અખમારી કચેરી દ્વારા અને આ ટૂરમાં એમ ત્રણેય રીતે ત્યાં મુખ્ય સચારના ૧૦ વાગે ગયા હતા, સાંજે છ વાગે પાછા ફર્યા. મોટા રાજમહેલો આખા લાગે

એવી ધમારૂત છે બધું શાત ને વ્યવસ્થિત છતાં પ્રવૃત્તિશીલ, ક્વાત્મક છતાં ઉપયોગની દૃષ્ટિનાળુ, ધણ સમૃદ્ધ છતાં વડુ પડતી ઝાકઝમાળી મુક્ત, કાર્યકરો પણ નમ્ર ને મિનનસાર સામે જીભા ગ્દીએ તો મિત્રોને મળતા હોધએ એવું લાગે આ નગરમાં પણ તમામ પ્રજાની વ્યવસ્થા છે અવ્યવસ્થા ને સગસ બોજન તથા નાસ્તાની અને આરામની સગવડ છે.

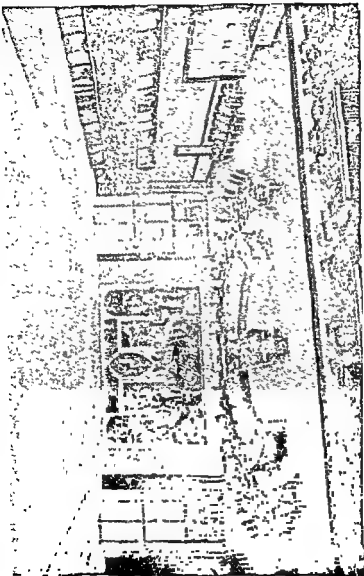
રાષ્ટ્રસંસ્થાના આ મુખ્ય મથકના મકાનો ૧૮૫૨માં પૂરા થયાં છે એમાં અનેક દેશની ઉત્તમ બેગ સધરાયેલી છે અને સ્વાભાવિક રીતે અમેરિકાનો હિસ્સો સૌથી મોટો છે જીનિવામાં અમે રાષ્ટ્રસંધનું મથક બેસાડ્યું ગયા હતા એ સુદર ને સમવડાવ્યું હતું, પરંતુ આની તોને એ સુદરતામાં, વિશાળતામાં, લબ્ધતામાં કે ઉપયોગિતામાં આવી શકે નહિ પહેલાં વિશ્વયુદ્ધને અંતે વિજેતા રાષ્ટ્રોની શાંતિજાળનામાંથી રાષ્ટ્રસંધનું સર્જન થયું હતું તે પછી એ સંસ્થા નિઃપ્રાણ બની ગઈ બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી શાંતિની ઝાંખના મળવતર બની અને રાષ્ટ્રસંધની નબળાઈઓ સક્ષમા સમ નવી સંસ્થાની રચના કરવામાં આવી માનવ-જાતના સદ્ગુણોએ એ અનેક ઝાંખાઓ સામે દક્ષી શક્તિ છે એવું જ નહિ, પરંતુ સમય જતાં મળબૂન થતી જાય છે અને જગતની મદાસત્તાઓ પર પણ પ્રભાવ નાખી શકે છે ૧૯૪૫ થી ૧૯૬૦ સુધીના ૧૫ વર્ષોમાં રાષ્ટ્રસંસ્થાએ વિશ્વશાંતિ સિદ્ધ નથી કરી દેશ યુદ્ધને ધારવામાં પણ તેને સફળતા મળી નથી પરંતુ યુદ્ધની જનાગાઓ અગ્રકાવવામાં ક્યાંક તણુખા ઝર્ખા હોય તો તેને ધારવામાં, ઉ.દ ગાંધીની સામે વિશ્વનો નોકમત જીતે પ્રજામાં એણે અસાધારણ કાર્ય કર્યું છે અને આ સંસ્થાની રચનાત્મક કાર્યની જે સાખ્યા-પ્રસાખ્યાઓ છે તે તો સાચેસાચ મહાન આશીર્વાદ જેવી છે અમે આ બધું દૂરથી પણ જાણતા હતા, પરંતુ એને સગી આખે જોવું, એ વાતાવરણની રચ્યે થોડો સમય પણ રહેવું, એના કાર્યવાહકો સાથે વાતો કરવી જગ અવકાર વાપરીને મ્હીએ તો એનો સ્પર્શ પામવો એ તદ્દન નિરાળી ને વધુ અસરકારક બાનત છે.

૨૮ ગમિતિના આશ્રયે માનવદયાળુની અનેક પ્રવૃત્તિઓ થાય છે તે 'શ્રદ્ધાનોનિદ' અને સોશિયલ પ્રજિન્યસ 'ના સભાષણ ૬ : આમાં '૬૬૬' કે '૭૭૭' શબ્દ ચાલતું નથી.

આ છે રાજસથાની મહામયિતિ-૪૫૦-૪૫૦ એગ્રાની ગલાખડ રાજસથાના તમામ સરથો આઈ મમાન અધિકારથી બેસી ગદે છે તે પ્રમ - બી

આપણા જગતનું ધ્યાન ખેંચતી સંસ્કૃતસંસ્થાની સલામતીસંભવિતા આ સલામત છે. વડચે દીનાલ પર જે ચિત્ર છે તે આવતી કાલની દુનિયા વિષે માનવી કેવી અભિલાષાઓ સેવી રહ્યો છે તેના ખ્યાલ આવે છે.

આ સંસ્થામાં અમે માત્ર એક જ દિવસ ગાળી શક્યાં તેનો અક્રમોસ હજીપે મનમાં રહી ગયો છે. જીજી દિવસે આમ તો નાની, પરંતુ પ્રવૃત્તિની દૃષ્ટિએ લાચાર જનારી મૂકે એવી માંદગીમાં હું સપડાઈ ગયો હતો. આમ છતાં એક દિવસમાં જે જોયું છે તેની છાપ ચિરકાળ ટટી રહે એવી થેરી છે. રાષ્ટ્રસંસ્થાની વિવિધ કચેરીઓ ને બીજી ઈમારત તો આકર્ષક છે જ, પરંતુ અમે ગયાં ત્યારે ત્રણ સભિતિઓની બેઠક ચાલતી હતી તેમાં હાજર રહેવાનો લાભ મળ્યો, એનું મૂલ્ય નિશેષ છે. આ સભિતિઓ શી રીતે કામ કરે છે, તેની કાંઈક જાણી ત્યાં થઈ શકી. તે દિવસે 'ધી ઇકોનોમિક એન્ડ સોશિયલ કાઉન્સિલ'ની બેઠક હતી. 'ધી ટ્રસ્ટીશીપ કાઉન્સિલ' સમક્ષ ક્વિટનની રખેવાળીમાં રહેલા મદેશોની ચર્ચા હતી. ત્રીજી એક પેટાસભિતિની બેઠક હતી. આ સભિતિઓના સભાખંડો જોવા તે પણ એક લક્ષ્ય છે. અહીં ત્રણ ચિત્રો મૂક્યાં છે તે એનો કંઈક ખ્યાલ આપશે આ મહાન સંસ્થાના ઉદ્ભવનો વિચાર મુઠ્ઠા હરમિયાન શરૂ થયો હતો. ૧૯૪૪ના એક્ટોબરથી મંત્રણાઓ થવા માંડી હતી. ૧૯૪૫ ના એક્ટોબરની ૨૪મી તારીખે તેની રચના થઈ. આ દિવસ 'રાષ્ટ્રસંસ્થાદિન' તરીકે ઝળતલરમાં પાળવામાં આવે છે. આ દિવસે એના ખતપત્ર પર સહીસિક્કા કરવામાં આવ્યાં છે. આ ખતપત્રે શાંતિ જળવવામાં અથવા મુઠ્ઠા અટકાવવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે, ૫૦ થી શરૂ થઈ આજે ૮૨ રાષ્ટ્રો તેના સભ્ય છે. આ પુસ્તક પ્રગટ થશે ત્યારે આ આંકડો એકમે સુધી પહોંચવાની ધારણા છે. જે રાષ્ટ્રો સંસ્થામાં નથી તેના પર પણ તેનો પ્રભાવ પડે છે.

રાષ્ટ્રસંસ્થાની સ્થાપનામાં અમેરિકાનો હિસ્સો બીજી રીતે ધણો મોટો છે. આ સંસ્થાનાં ૬ મુખ્ય અંગો છે : જનરલ એસેમ્બલી, સિક્યુરિટી કાઉન્સિલ, ઇકોનોમિક એન્ડ સોશિયલ કાઉન્સિલ, ટ્રસ્ટીશીપ કાઉન્સિલ, ઈન્ટરનેશનલ કોર્ટ ઓફ જસ્ટિસ અને સેક્રેટરીએટ : કોઈ મોટા રાજ્યનું દ્વાર એનું એનું સચિવાલય છે. મહામંત્રી એમાં મુખ્ય સ્થાને છે. ૪ હાજરથી વધુ માણસો એમાં કામ કરે છે. અમેરિકાવાસી-

ઓની સંખ્યા વધારે છે, કારણ કે મથક ન્યુયોર્કમાં છે, છતાં અને દેશોના કાર્યકરો એમાં કામ કરે છે. સામાન્ય કાર્યકરથી માંડીને મોટા કાર્પોરેશન અધિકારીઓ પોતાના દેશની સરકારના સૂચન પ્રમાણે ત્યાં વર્તવાનું નથી, રાષ્ટ્રસંસ્થાની હકૂમત તેણે માન્ય રાખવાની છે ને તેનું હિતને જ પ્રાધાન્ય આપવાનું છે. જનરલ એમેચ્ઝલી મુખ્ય અંગ છે અથવા દેશો તેના સભ્યો છે. દરેકને એક મતનો અધિકાર છે. સિક્યુરિટી કાઉન્સિલ સત્તાની દૃષ્ટિએ વધુ મહત્વનું અંગ ગણાય. આ કારણે જ એમાં અમેરિકા, રશિયા, બ્રિટન, ફ્રાન્સ, અને ચીન કાયમી સભ્યો છે ને વીટોનો અધિકાર ધરાવે છે. બીજા ૬ સભ્યો દર બે વરસ માં ચૂંટાય છે. ઇકોનોમિક એન્ડ સોશિયલ કાઉન્સિલ, રાષ્ટ્રસંસ્થાનાં વિવિધ એજન્સીઓ એટલે કે પેટાસંસ્થાઓને એકસૂત્રે બાંધે છે અને તેને પ્રેરક બને છે. એના ૧૮ સભ્યો છે. દર ત્રણ વર્ષ માં ૬-૭ની ચૂંટણી થાય છે. ટ્રસ્ટીશીપ કાઉન્સિલ યુદ્ધને અંતે જુદા જુદા દેશોના સૌપાયેલા દસ પ્રદેશો સ્વશાસન અને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરે એવી અપેક્ષા સાથે તેની દેખરેખ રાખે છે. આ સમિતિના ૧૪ સભ્યોમાં ૭ ટ્રસ્ટ દેશોના અને ૭ બીજા દેશોના છે. ઇન્ટરનેશનલ કોર્ટ ઓફ જસ્ટિસ દરેક દેશ વચ્ચેના અડકામાં સુકાદો આપે છે અને રાષ્ટ્રસંસ્થા તરફથી કોઈ પ્રશ્નમાં અભિપ્રાય કે સલાહ માંગવામાં આવે તો તે આપે છે; એમ ૧૫ ન્યાયમૂર્તિઓ કામ કરે છે.

રાષ્ટ્રસંસ્થામાંથી પ્રગટેલી અને લોકકલ્યાણની પ્રવૃત્તિ કરતી, વિકાસ પામેલી ' એજન્સીઓ ' વિશે ખાસ જણાવુ જોઈએ આવી એજન્સીઓમાં ખોરાક અને ખેતીવાડીની સંસ્થા, જહાજ સંસ્થા, વિશ્વબેંક અને વિકાસ સંસ્થા, વિમાની સંસ્થા, કામદાર સંસ્થા, વિશ્વમંડળ, શિક્ષણ, સરકાર ને વિજ્ઞાન માટેની સંસ્થા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ સંસ્થાઓનું સભ્યપદ મરજિયાત ધોરણે છે. એના વાર્ષિક અંદાજપત્રો તૈયાર થાય છે અને તે કરોડોનાં હોય છે. દા. ત. અનાજ અને ખેતીવાડીમાં ૭૫ સભ્યો છે અને ૪૦ કરોડ રૂપિયાનું અંદાજપત્ર છે. શિક્ષણ, વિજ્ઞાન,

સરકાર માટે યુનેસ્કોના ૮૦ મળ્યો છે અને ૬૦ કરોડ રૂપિયાનું અદાજપત્ર છે નિધિઆરોગ્યમા ૮૫ મળ્યો ને ૬૫ કરોડ રૂપિયાનું અદાજપત્ર છે આ મરચાઓની કામગીરી શાનિનો સાચો પાયો બની રહે છે આ સરચાએ ૧૦૦ દેશોમા ૧૨,૦૦૦ થી વધુ નિધિયાનેને મદદ આપવા મોકલ્યા છે ૧૭ દળરથી વધુ સિધ્ધરતિઓ એવો આપી છે ૮૪ દેશોએ એનો લાભ લીધો છે એકબીજા દેશો સાથે સહાયેવી નદીઓના બધોનું એવું મોટું કામ કર્યું છે મત્રો માટે ૨૦૦ જેટલી લોનો ૪૭ દેશોને અપાઇ છે, જેની ગકમ થાય છે ૨૭૭ કરોડ ડોલર અલ્પશક્તિના શાનિમય ઉપયોગ માટેની પ્રદત્તિ એ કરે છે ૨૦ લાખ જેટલા નિર્વાસિતોના પુનર્વસરાટનું કામ આ મરચાઓ દ્વારા થયું છે. આ ઉપરાંત અનેક હોને એવું આરોગ્ય-સુધારણા ને રિકાસની પ્રદત્તિ પબ્લુ કરી છે

રાષ્ટ્રમરચાના અદાજપત્રના આંકડા જોઈએ મુખ્ય કચેરીઓ માટે ૬૨ વરસે ૫૫ કરોડ ડોલર ખરચાય છે ખાસ એજન્સાઓ માટે ૪૬ કરોડ ડોલર, કરોડગીના સરકારી દળ માટે ૨૫ કરોડ ડોલર, અન્ય સેવાઓમા ૧૧૭ કરોડ ડોલર કુલ રકમ ૨૪૬ કરોડ ડોલરની થાય છે તેમા અમેરિકાનો કાગો ૬૮ કરોડ ડોલરનો છે અમેરિકાની દરેક વ્યક્તિ આ કાર્યમા ૫૬ સેન્ટ આપે છે એમ કહી શકાય રાષ્ટ્રમરચાની કચેરીઓના આ મુખ્ય મથકને બાધકામ પબ્લુ અમેરિકાનો હિરમો સૌથી વધારે છે ૧૬૫૨મા આ મથકનું બાધકામ પૂરું થયું આ માટે અમેરિકાએ વમર બ્યાજે ૬૫ કરોડ ડોલરની લોન આપી છે અને જેન ડી રોકફેલરે જમીન માટે ૮૫ લાખ ડોલરનો ફાળો આપ્યો ■ ન્યુયોર્ક શહેરની હકૂમતે રસ્તાઓ, બોમ્બાઓ, પાણી, વગેરે માટે ૨૬ કરોડ ડોલર ખર્ચા છે કુલ ખર્ચ ૬૭ કરોડ ડોલરનું થયું છે. એમા ૬૦૫ લોન છે, તે વાષિક હપ્તે લરાય છે રાષ્ટ્રમરચાની કચેરીમાં ચિત્રો અને સ્થાપત્યો જોવા જેવા છે કોઇ પણ ખડમા આપણે જઈએ ત્યાં અમુક દેશની અમુક બેટ જોવા મળે કોઈએ જાત આપી હોય, દીવાલની શોભા વધારી

હોય, ફર્નિચર આપ્યું હોય આવી બેટો સહજ રીતે કલામય ને ઉપયોગી હોય, કારણ કે એની સાથે એ દેશની પ્રતિષ્ઠા સકળાર્થ જાય બધા દેશના સક્રિય સહકારથી પ્રગટેલી ને નિકસેલી આ સંસ્થા જેતા મન પર એરી છાપ તો પડે જ કે એનું આયુષ્ય ધણુ લાંબુ હશે અને વિશ્વશાંતિમા એનો હિસ્સો પણ અનૈક હશે

રાષ્ટ્રસંસ્થાનું પુનઃકાનય જેવું જ જોઈએ એ પછી પ્રકાશનોના વેચાણ વિભાગ જેવો જોઈએ મારે ભારત-પાકિસ્તાન વચ્ચેના ઝડપ અંગેનું રાષ્ટ્રસંસ્થાએ પ્રગટ કરેલું કોઈ સાહિત્ય હોય તો તે જેવું હતું જુદી જુદી સંસ્થાઓના તથા પંચોના અંગેના તો મળે, પણ મારે જરૂર તેના સારની હતી એનું પુરતક ન મળ્યું, પરંતુ પ્રેસ વિભાગે એક નાની એપ્રે કે આપણા પુસ્તકોના માપના ૨૦૦ પાના જેટની નોંધ મને આપી આ નોંધ રાષ્ટ્રસંસ્થા સમક્ષ આવેલા દરેક દેશના ઝડપો અને તેમા આજ સુધીમા શું મળ્યું છે ને આજે શી સ્થિતિ છે તેનો સાર રજૂ કરે છે ધણી ઉપયોગી છે આ નોંધ એમા રાષ્ટ્ર સંસ્થાની સફળતા ને નિષ્ફળતા મને સારી રીતે યાદી થકાય છે

લગભગ મર્યાસ્ત સમયે રાષ્ટ્રસંસ્થામાથી અમે પાછા ફર્યા ત્યાર પછીને દિવસે ત્યાં આપનાનો સિયાર રાખ્યો હતો એ સાજો એક સજ્જનને અમને બોજન માટે નોતર્યા હતા ન્યુયોર્કની વેશ્ટરિયન લીગના આશ્રયે આસતા બોજનનાયમા અમને તેઓ લઈ જવાના હતા દરેક સ્થળે અમારે માસ, ઇંડા, દારૂથી ચેતતા રહેતું પાંચ અન ખૂન પૂછવું પણ પડે આ સ્થળે અમે નિર્મિત મને જમી થકીનું એમ ધારું હતું મર્યાસ્તમા સરસ રીતે ગોઠવેના ચાખ્ખી રકામી જોઈ અમે આનંદ અનુભવ્યો, ત્યાં તો કંઈક માછની જેવું હોય એનું લાગ્યું 'પૂછ્યું તો જવાબ મળ્યો 'માસ નથી મી-ફૂડ (દરિવાઈ મેવો)' છે તમે એ પણ નથી લેતા' રકામીઓ પાછી ગઈ પછી ફળ અને કાચા શાકડા વાની આવી, તેના પર કાપીને ઇંડા ગોળ્યું હતું, 'અમારી અને

ગજમાનની મૂંઝવણનો ખાર ન રહ્યો. છેલ્લે અમે આખાં ફળ મંગાવીને ખાધાં ને ઉપર દૂધ પી લીધું. અમેરિકામાં લગભગ દરેક સ્થળે શાકાહાર-માંસાહાર વિશે ચર્ચા થાય. તેઓ પહેલાં તો આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરે, પછે કે માંસ વિના આપણે જીવી કેમ શકીએ ? અમે હસીને પૂછીએ કે અમારા વિશે આપને શું લાગે છે ? એ પછી ખોરાકનાં તરવોળી વાતો નીકળે, ખાસ કરીને પ્રોટીન વિશે તેઓ બહુ ચિંતા વ્યક્ત કરે. અમે જણાવીએ કે કઠોળમાથી અમે પૂરતું પ્રોટીન મેળવી શકીએ છીએ. ધીમે ધીમે આ ચર્ચા ધર્મ સુધી પહોંચી જાય. તેઓ એમ જ માને કે માંસ, ઇંડાં વગેરે આપણે પસંદ તો કરીએ છીએ, તેની જરૂરિયાત પણ સ્વીકારીએ છીએ, માત્ર ધર્મનાં બંધનને કારણે એટલે કે જડતાને લઈ એનો ઉપયોગ કરતા નથી. અમારે દરેક જગ્યાએ સમજાવવું પડે કે ભારતના ક્ષેત્રો લોકોને માંસનો બાધ નથી. ધર્મમાં બંધન છે ને નથી. અમે પરંપરાને કારણે એ વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરતાં નથી, પરંતુ તેની પાછળ જાણે વિચાર પણ રહેલો છે. એ વિચાર છે જીવનના આદરનો. માણસને જીવવા માટે ખાવું તો પડે, અને જીવન તો વનસ્પતિમાં પણ છે, ત્યાં સુધી અમારી ચર્ચા પહોંચે. અમે કહીએ કે વાત સાચી છે, પરંતુ તેમાં અમે જીવનના વિકાસની દૃષ્ટિએ ભેદ કરીએ છીએ. વનસ્પતિ અદ્ય વિકસિત જીવ છે, પરંતુ પાણી વધુ વિકાસ પામેલાં છે. ચર્ચા જે હિમ થાય તો અમે પૂછીએ : મનુષ્યના માંસનો ખાવામાં કેમ ઉપયોગ થતો નથી ? પછી ઉમેરીએ કે મનુષ્ય-પ્રાણી સૌથી વધુ વિકાસ પામેલો જીવ છે એટલે તેમાંથી આપણે મુક્ત થયા છીએ. એ જ વિચારધારાને લંબાવીને બોજનની પસંદગી કરવી જોઈએ.

વિદેશીઓ સાથેના મિલનમાં સામાજિક રિચર્ચનો પણ ખ્યાલ આવે છે. એક સંજ્ઞને અમને પાર્ક સામેની રેસ્ટોરાંના ડેસ્ક માળે બોજન આપ્યું. રેસ્ટોરાંનો દમામ જોઈને અમને થયું કે ખાદેશાં ગાજર, બટાટા, વટાણા, ફલુસી અને કાચાં કેળી-ટમેટાના અહીં એક માણસના

૪૦-૫૦ રૂપિયા ચૂકવવા પડશે ! અને એવું જ બન્યું મનમાં થોડા ખેદ તો થયો પરંતુ યજ્ઞમાનનો આગ્રહ હતો અને એમને પૈસાની પરવા નહોતી બોજનમાં અમે ત્રણ જ હતા યજ્ઞમાનની વય ૬૦-૬૫ વર્ષની હતી તેઓ અમને હોટેલમાં લેવા આવ્યા તે પછી અમે એમની કુચેરીમાં ગયા હતા ઇન્જનેરની એ પેઢી હતી એના સાવનો ને સગવડો જોઈ અમે ઇક્ક થઈ ગયેના એ પછી પાર્કમાં ફરવા ગયા હતા અને છેલ્લે રેસ્ટોરામાં આવ્યા હતા, એટલે પરિચય તો ઘણો સારો થયો હતો એ પ્રશ્ન વારંવાર મારા મનમાં ઊઠતો હતો ‘આ સજ્જન પરિશિત હશે, અપરિશિત હશે કે વિધુર હશે ?’ છેવટ મેં એમના નિવાસસ્થાન વિશે પૂછ્યું, એમ સમજીને કે એમાંથી કુટુંબની વાતો નીકળી આવશે એમણે જવાબ આપ્યો ‘મારે તમને ત્યાં જ બોલાવવા હતા, પરંતુ ૫૦ માઈલ દૂર જવાનું હતું એટલે વિચાર છોડી દીધો’ પછી એમણે પોતાના બગનાની, ખાસ કરીને અતિ સુંદર અને સમૃદ્ધ બગીચાની વાત કરી પોતે એમાં કેવો રસ લે છે ને રમીને દિવસ એ ફૂલછોડની વચ્ચે કેવી રીતે ગાળે છે તેનું આનંદથી વર્ણન કર્યું, પરંતુ એમની વાતમાં પત્ની-બાળકનો ઉલ્લેખ સરખો આવ્યો નહિ મારાથી ન રહેવાયું હિંમત કરી મેં પૂછ્યું ‘શ્રીમતી ક્યા રહે છે ? એમના વિષે અમે કંઈ જાણી શકીએ ?’

સહેજ ખેદભર્યું હસીને એમણે કહ્યું ‘શ્રીમતી ને આઠ વર્ષ પહેલાં વિદાય આપી છે’ પછી સહેજ થોભ્યા ને ઉમેર્યું ‘ઝેકાદ માસ પછી બીજા શ્રીમતી ને તમે જોઈ શકશો’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ હતું કે એમના પત્ની આઠ વર્ષ પહેલાં ગુજરી ગયા છે ને એક માસ પછી તેઓ ફરી લગ્ન કરવાના છે ! મેં પૂછ્યું ‘અત્યારે તેઓ મૃત છે ?’ આ પૂછતી વેળાએ મનમાં સહેજ એવી લાગણી ખરી કે ૬૦-૬૫ વર્ષ લગ્ન શા માટે કરવા પડે છે ? એમણે જવાબ આપ્યો ‘એમના પૌત્ર-પૌત્રીઓને મગવા ગયા છે હું પણ થોડા સમય પહેલાં મારા પુત્રો અને એમના નાનાં ભ્રાતૃઓને મગવા પિદ્સત્તર્ક મરો હતો !’

અમને સમગ્ર જલ ક્રે બે વૃદ્ધોનું પ્રેમમિલન થવાનું છે, પાછલી જિંદગીનો સાથ મેળવવા માટે. એ પછી તો આવા અનેક દાખનાઓ જોવા. અમેરિકામાં સામાજિક સમસ્યાઓ છે ને તે વિકટ પણ છે. છૂટાછેડાનું પ્રમાણ ઘણું મોટું છે. દર વરસે લગભગ ૪ લાખ છૂટાછેડા ત્યાં નોંધાય છે છતાં સુખી ને આનંદી ગૃહજીવન કરોડોની ક્રિષ્ટામાં જોવા મળે છે દર વરસે ૧૫ થી ૧૭ લાખ લગ્નો થાય છે. લગ્ન-છૂટાછેડાને રાજ્યોના કાયદાઓ લાગુ પડે છે લગ્ન માટે વયમર્યાદાનું નિયમ દરેક રાજ્યમાં એકસરખું નથી વાતીઓની સમતિ સાથેની મર્યાદા કુમાર માટે સામાન્ય રીતે ૧૮ અને કન્યા માટે ૧૬ છે, અમુક રાજ્યોમાં ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭ પણ છે એક રાજ્યમાં ૧૪ અને ૧૨ પણ છે ! વાતીની સમતિ વિના લગ્ન કરવાની મર્યાદા મોટે ભાગે ૨૧ અને ૧૮ની છે છૂટાછેડા માટેના કાયદાઓ દરેક રાજ્યમાં એકસરખા નથી અને તેના અમલમાં પણ ફેર પડે છે, છતાં તે માટેના ધણાખરા કારણો આપણા કાયદા જોવા છે. અમેરિકામાં પરિશિત પુરુષોનું પ્રમાણ ૬૯.૬૨ ટકા છે સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૬૫.૭૫ ટકા છે અપરિશિતો અનુક્રમે ૨૬.૨૫ અને ૨૦.૦૮ છે વિધુર, વિધવા કે છૂટાછેડા લીધેલાઓનું પ્રમાણ આસપાસ બે ત્રણ ટકા છે એમાં પુરુષો છે ૬.૧૩ ટકા અને સ્ત્રીઓ છે ૧૪.૧૭ ટકા ! અમેરિકામાં એકલી રહેતી વૃદ્ધાઓ વધુ પ્રમાણમાં કેમ દેખાય છે તે આ આંકડા પરથી સમજી શકાય છે. અમે આ સંસ્કારને એમનાં લગ્ન માટે અગાઉથી જ અલિનકન આપી દીધા.

૨૫. વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે

ન્યુયોર્કમાં જેમની સાથે વ્યજન જેવો નાતો બંધાયો તેમાં એશિયા સોસાયટીના સચાવક શ્રી પોલ શરબર્ટને ગણાવના જોઈએ. એશિયા સોસાયટી અમેરિકામાં એશિયાના દેશો વિશે સાચી સમજ અને મૈત્રીની ભાવના પ્રસરાવે છે. ભારત તરફ એમનું વિશેષ આકર્ષણ છે. રોકફેલરના નામ નાચે અનેક શુભ પ્રવૃત્તિઓ થાય છે તેમાં આ સોસાયટીને પણ ગણવી જોઈએ જુદા જુદા દેશો માટેની ખાસ સમિતિઓ છે. શ્રી શરબર્ટ માહિતીખાતાના વડા અધિકારી તરીકે મદ્રસમાં લાખો સમય રહી ગયેલા છે. તેઓ કુશળ સંગઠનકર્તા છે. ભારત પ્રત્યે એમનો મિત્રભાવ છે એટલું કહેવું પૂરતું ન ગણાય. ભારતની જીવન-પદ્ધતિના તેઓ પ્રશંસક છે ભારતીય સાહિત્ય અને કલા વિષે સારી સમજ ધરાવે છે. જિંદગીના પાછલા વર્ષો ભારતમાં ગાળવાની એમની ભાવના છે. એમના શ્રીમતી લેખિકા છે અને ઘણા વિષયોમાં જીડો રસ ધરાવે છે. પહેલી વાર અમે એમને સોસાયટીની કચેરીમાં મળ્યા ત્યાં એમની ભાવનાઓનો પરિચય મેળવ્યો. એમના પત્ની માદા હતા એટલે તેઓ ત્યાં આવી શકેલા નહિ, શ્રી શરબર્ટના આગ્રહથી જીજી દિવસે એમના નિવાસરથાને ગયા. એમણે અમારું સારું સ્વાગત કર્યું. અમેરિકા અને ભારતને મધ્યનિદ્રામાં રાખી અનેક પ્રશ્નો ને દેશો વિષે અમે વિગતોરથી ચર્ચા કરી. પાંચેક કલાક ત્યાં પસાર કર્યા આ બધો સમય શ્રીમતી શરબર્ટ પણ અમારી સાથે જ હતા.

ન્યુયોર્કમાં અમારો કાર્યક્રમ ગોઠવવાની સરકારી વ્યવસ્થા હતી અને અમે તેનો થોડો લાભ પણ લીધો હતો, પરંતુ ત્યાં યુજરાતી-હિંદી

ત્યાં અમેરિકા સ્નેહીઓનું પ્રમાણ મોટું દોષથી મોટા લાગના કાર્યક્રમે સ્વતંત્ર ગીતે જ ગોઠવાતા હતા. શ્રી સરખે એ મારે ઘણા શ્રમ લીધો હતો. દિવસમા મેચાર વાર ફોન પર તેઓ અમારી ખબર પૂછતા અને કોઈને મળવું હોય તો ગોઠવી દેવાની તત્પરતા તેઓ બતાવતા એક દિવસ અમે એમની પામે અમુક લેખકોનાં નામ મુખ્યા આમાથી શ્રીમતી પર્વતબેન મળવાની વ્યવસ્થા એમણે કરી આપી. મી પર્વતબેન મુખ્યા આમા એમો માહત દૂર રહે છે ને ક્યારેક ત્યાં આવે છે એમનો આવવાનો દિવસ જાણી લઈ મુનાકાતનું નક્કી કર્યું. ખીજી મારી માગણી જાગતની વિદેશનીતિ સામે જેમનો વિરોધ હોય એવી અમલની વ્યક્તિ એમને મળવાની હતી આમા થોડી તકલીફ પડી પણ અંતે તે પણ મોટાપુ મારે મન આ બંને મુનાકાતોનું પણ મહત્ત્વ હતું, પરંતુ દુર્ભાગ્ય વખતે આ પુ ને એમ રાજે અચાનક મારા જમણા હાથમા લપટ પીડા શરૂ થઈ કારણ કે સમગ્રપુ નહિ ન્યુયોર્કમાં એ વખતે મ મી ધણી હતી ૮૫ અશથી વધારે એક બાળુ ગરમી અને ખીજ બાળુ સખત એરકન્ડીશનિંગ થોડીવાર ગરમીમા ને થોડી વાર ઠંડીમા રહેવાનું કારણ હશે એમ મા પુ આખી રાત જીંધ લઈ શકાઈ નહિ, છતાં પીડા બોગવી લીધી ખીજે ત્રિસે દાકતરી સારવાર શરૂ કરી પણ ત્રણ દિવસ ને ત્રણ રાત પીડામા જ વિતાવ્યા નક્કી થયેલા કાર્યક્રમે લાચારીએ છોડવા પડ્યા.

આ માદગીએ ન્યુયોર્કના છેલ્લા ત્રણ દિવસનો માર્ચક્રમ બગાડ્યો એમનું જ નહિ પરંતુ તે પછીના કાર્યક્રમે પર પણ તેની અસર પહોંચી ધાર્યા કરતા પાંચ દિવસ વધુ ત્યાં રહેવું પડ્યું. આ પાંચ દિવસ હોટેલમા પડી રહેવું સારું ન લાગ્યું એટલે અમે હિંદી-ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં રહેવા ગયા અમેરિકાના મિત્રોએ સારી કાગજ લીધી પાંચ દિવસ ત્યાં રહ્યાં તે દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓને મળવાનું એમના અજ્ઞાતથી માડીને રહેઠીકરણી સુધી બધું નજીકથી જોવા-મળવાનું, એમની ખૂબીઓ ને ખામીઓ નીરખવાનું પણ ત્યાં બની શક્ય

માદગી દુખમય હતી પરંતુ આ પરિચયો ખૂબ સુખરૂપ અને જ્ઞાનપ્રદ નીવડ્યા

અમેરિકાના બન્ના સ્થળોમા અમે સાથી વધુ દિવસો ગાળ્યા ન્યુયોર્કમા અહીં પરિચયો પણ ધણા થયા વિદ્યાર્થીઓ વિરે મુગ્ધમાં જે સાબળના મળતુ હતું તે કરતા ત્યા જુદી સ્થિતિ નિહાળીને આનંદ થયો અમે ડેટ્રોઇટ શિક્ષણો લોસ એન્જલ્સ, સાનફ્રાન્સિસ્કો અને ખીજા નાનામોટા સ્થળે ધણા વિદ્યાર્થીઓને મળ્યા હતા અમારા મન પર જે સમગ્ર અસર પડી તે અહી નોધરી જોઇએ

આપણા વિદ્યાર્થીઓ દુનિયાના ખીજા કોઇ દેશ કરતા અમને ઊતરતા ન લાગ્યા અભ્યાસશક્તિ અને શ્રદ્ધાશક્તિમા તેઓ કોઇની પણ ખરામરી કરી શકે એના જણાયા પરદેશના જુદા જ વાતાવરણમા તેઓ કેમ રહેતા હશે તે વિરે અહી મા-બાપો અને ખીજા મગાઓ જે કલ્પનાઓ કરે છે તે ધણા દાખનાઓમા આધારહીન છે. કેટલાક લાગણીવશ મા-બાપો એમને ધણા દુખમા ધટી લે છે તે જેમ ખોટું છે તેમ તેઓ રિનાસ-વૈભવમા ડૂબી ગયા હશે એવી ધારણા પણ સાચી નથી દસ ટકા વિદ્યાર્થીઓ ચિન્તા મગવે એની રીતે વર્તતા હોય છે ખરા, પરંતુ નેનુ ટકાની સ્થિતિ ખ્યાન બહાર ન જવી જોઇએ વિદેશમા આપણા દેશનુ નામ બગડે નહિ માતૃપિતાએ આર્થિક બોજ સહન કરીને જે અપેક્ષા રાખી છે તે નિષ્ફળ જાય નહિ માતાપિતા જે ગરીબ હોયને કરજ કરવુ પડ્યુ હોય તો તે બરપાષ થઈ જાય એવી ચિન્તા મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ મેનતા હોય છે અભ્યાસમા તેઓ સારા પ્રમાણમા સમય ખચે છે અને સગવડ મળે છે ત્યારે ઓછુ વસ્તુ મ્માઇ પણ લે છે હા, આટને દૂર ગયા છે છતા કંઈક અસાધારણ કરી નાખવાની ખુમારી મદુ ઓછા પ્રમાણમા દેખાય છે ખર્ચ જેટલુ મેળવી લેનુ અને વતનમા આવી મરખી નોંધરીમા ગોઠવાઇ જવુ એવુ માનસ વધુ પ્રમાણમા જોવા મળે છે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પોતાની ભાષા કે પોતાના

મદેશનુ નૂથ જનારી ધણે સમય એમની વચ્ચે જ પસાર કરે છે કેટલાક અમેરિકન વિદ્યાર્થીઓ ને કુટુંબોમા જાતે છે ને તેમના રોડ-વર્ગના મ્યાન પામે છે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ માથાપના નાળુની દુરપયોગ કરે છે અને આપણાથી તદ્દન નિષ્ણ એવા વાતાવરણનો મેન્દાજ પામી ઉઠાવે છે અમેરિકન સમાજના દુરગ્તો જોવાની અને ક્યાં તેમા નયવાની દષ્ટિ કેટલાકે કેળવી છે, પરંતુ મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ, એમના યુલુની અને યમિની પ્રસસા કરી એમાથી સારું શોધવાનો પ્રયાસ કરે છે.

વિદ્યાર્થીઓમા, ખાસ કરીને પોતાના વર્ગના વિદ્યાર્થીઓમા એકીમીતતે સદામરૂપ થવાની રીતે અમને ત્યાં સુધી પ્રમાણમા દેખાઈ પ્રેમાગ કુટુંબમા માનભરે જીહરેનો કિશોર કે યુવાન અહીંથી નેશનર મન્દેશમા જાય છે એ વખતે યુરોપ-અમેરિકાની એની કલ્પના નિરાળી હોય કે પોતાની વક્તિ વિશેના ખ્યાલો પણ અનુભવની કસોટી પર ચડેના હોતા નથી ધર અને કુટુંબ ઊંડી રંગીમર કે વિમાનમા એ જોમે છે ત્યારે થોડા જ કલાકે મની-એ-એકલતાનો અનુભવ કરે છે તેનો અદાજ બહુ ઓછા-ભેડોને આવી શકે છે અમેરિકામાં અમને જાણવા મળ્યું કે મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ શરૂઆતમા મનથી બાગી જ પડતા હોય છે. પોતાને ઘેર જાતે કશું કામ ન કર્યું હોય, આખો દિવસ 'ભાઈ' 'ભાઈ' સાલજ્યુ હોય, વિદેશપ્રવાસના છેલ્લા દિવસોમા તો રોડ, સગવડ અને આદર પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યા હોય આ આખું ચિત્ર ત્યાં ત્યાં પડી તદ્દન પરદાર્થ જાય છે આપણા વિદ્યાર્થીઓનું સારું તરવ એ છે કે આવા વિદ્યાર્થીઓને તેઓ સભાગી લે છે—અમે ત્યાં હતા ત્યારે એક નવો વિદ્યાર્થી આવવાનો હતો બીજા મિત્રોએ પહેલેથી એને સભાગી લેવાની તૈયારી કરી લીધી હતી નવા આવનારને તેઓ શરૂઆતમા એકલો ન પડવા દે અને નવા જીવનમા પૂરો સાથ આપી, એતપ્રેત જનાવી દે આવી લાગણી જોઈ અમે બહુ પ્રસન્નતા અનુભવી ભારતમાથી પૈસા આવવામા મોડું થાય, આવક રહેવાનું અનુકૂળ ન આવે,

‘ઈ નોકરીધંધાની જરૂર હોય ત્યારે તે એકની નહિ પણ સૌની ચિન્તા.
 .૫ એમ એક નાનું મંડળ વર્તતું હોય તો તે જોઈને કેટલો આનંદ થાય ?

મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ પોતાનાં ઘર-કુટુંબ વિષે ચિન્તા સેવતા.
 પણ અમને જણાયું આમ છતાં જે દસેક ટકાનો અમે ઉદ્દેશ્ય કર્યો
 કે તેના વિષે શરમની લાગણી અનુભવાય એવું કેટલુંક છે ખરું. આ
 રીતે તદ્દન તો નિર્મૂળ બનાવી શકાય નહિ, કારણ કે માણસની
 નજાણાઓ પર વાતાવરણની વિશેષ અસર થાય છે, પરંતુ માળાપો
 અને વડીલોમાં ‘પૈસાની સગવડ છે અથવા તો થઈ રહેશે માટે પરદેશ
 મોકલો’ એવી મનોવૃત્તિને રથાને ‘વિદ્યાર્થી તેજસ્વી છે, વિદ્યાપ્રાપ્તિ
 એનો પ્રધાન રસ છે, માટે ખેંચાઈને પણ એને પરદેશ મોકલીએ’ એવી
 મનોવૃત્તિ કેળવાય તો ઘણો ફેર પડી જાય. અમને ત્યાં એવી ફરિયાદ
 સાંભળવા મળી કે હમણાં હમણાં અભ્યાસ-દૃષ્ટિએ નજાણા ગણાય એવા
 વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા વધતી જાય છે. જે આ રીતે વધુ સમય ચાલુ
 રહે તો આપણી પ્રતિષ્ઠા તૂટી જાય એમાં શંકા નથી. આવા વિદ્યાર્થીઓ
 દેશનું હૃદયિયમણુ વેડફે છે ને દેશના ગૌરવને પણ હાનિ પહોંચાડે છે.
 જેને અમે તેજસ્વી ને સારા વિદ્યાર્થીઓ તરીકે ઓળખીએ છીએ
 તેમનામાં ભારત વિષે વધુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની અને અમેરિકામાં આપણા
 દેશ વિષે જે ગેરસમજ પ્રવર્તતી હોય તે દૂર કરવાની શક્તિ પણ અમને
 ઠીક પ્રમાણમાં જોવા મળી અમને તેઓ જે પ્રશ્નો પૂછતા હતા અને
 સંતોષ ન થાય તો અમારી સાથે જે ઉત્સાહથી વાદવિવાદ કરતા હતા
 તે જોઈને સંતોષ થતો હતો. આમ છતાં મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓનું
 ધ્યાન તો અભ્યાસને અંતે સારી આવક આપે એવી સુખમરી નોકરી
 શોધવાનું જ અમને જણાયું. રાષ્ટ્રને માટે કંઈક કરી નાખવાની, ઉદ્યોગ
 કે ખીજ કોઈ ક્ષેત્રમાં ચમત્કાર સર્જવાની મનોવૃત્તિ અપવાદરૂપે જ
 દેખતી હતી.

માદગીને કારણે ન્યુયોર્કમાં પાંચ દિવસ પડી રહેવું પડ્યું ત્યારે
 જે લોકોએ અમારી કાગજ લીધી તેમના માટે મનમાં આભારની

લાગણી હજીય પડેલી છે. જે નવા મિત્રો, ખાસ કરીને અમેરિકનો, અમને ત્યાં મળ્યા, તેને અમે અમારું સદ્ભાગ્ય લેખીએ છીએ, જેમને સહજ રીતે બૂલીએ નહિ તેવા શ્રી શરબર્ટ અને શ્રી રોકવેલીક શ્રી ઝકાવનીક આમ તો ઉદ્યોગપતિ છે અને દુનિયાના અનેક દેશોમાં ફરેલા છે, પરંતુ એમની સાદાઈ, બીજાને ઉપયોગી થવાની તત્પરતા અને સહજ એવી મસ્તી આપણને અસર કર્યા વિના રહે નહિ. આ નવા મિત્ર તો અમારા પ્રસાસ પછી મુંબઈમાં આવી લગીરવાર મહેમાન બન્યાં એ મૈત્રાત્વ તત્ત્વ મજબૂત બનાવી ગયા છે. બીજા ઘણા પરિચયો ત્યાં થયા, પરંતુ બધાનો ઉદ્દેશ્ય કરવાનું અહીં શક્ય નથી. માદગીમાં આવા પરિચયો વધુ મીઠા લાગે એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ એ મીઠાશ માણવા છતાં માદગી તો આજુજ રહી. ડોક્ટરે ઘણા પ્રયાસો કર્યા, પરંતુ નિદાન જ થઈ શક્યું નહિ એમની દવા માત્ર સહત આપનારી નીવડી. વિચારું તો એમ હજુ કે સપ્તર્ષિ સાગ્ર થઈને જ ન્યુયોર્ક ઊડવું, પરંતુ કુલ આઠ દિવસની સારવાર પછી પણ ફેર ન પડ્યો ત્યારે હિમત કરીને આગળ વધવાનું થોડું ગણ્યું. ન્યુયોર્કના જોવાવાચક ગ્રંથોમાં એક વસ્તુનો મનમાં મોહ રહી ગયો હતો નાનકડી સ્ટીમરમાં એસી મેનહટન ટાપુની પ્રદક્ષિણા કરવાની અને 'રેસ્ટમૂ ઓફ વિમર્સ' જોવાની અમારી ઇચ્છા હતી. ઉલ્લેખ દિવસે હાથની પીડા સાથે એ હિમત અમે કરી નાખી બરામર સાકાગણ કલાક સ્ટીમરમાં અમે ગાળ્યા ન્યુયોર્કનું બારુ જોવાનો, એની પ્રચ્છ ઈમારતો નીરખવાનો અને સ્વાત્ર્યની પ્રતિમાનાં દર્શન કરવાનો લાલ એ રીતે મેળવી લીધો. હાથની પીડા ન હોત તો આ પ્રસાસ વિશેષ આદલાદક બની શકત, છતાં જે મોજ માણી તેનું સ્મરણ મનમાં રહી ગયું છે. સ્વાત્ર્યની પ્રતિમા એ અમેરિકાના આત્ર્યનું પ્રતીક છે. બન્યું છે એ મૂર્તિ ૧૨ એકરના વિસ્તારવાળા 'લિબર્ટી આઇલેન્ડ'માં આ પ્રતિમા ઝીમી કરવામાં આવી છે. એની ઊંચાઈ ૧૫૧ ફીટની છે ફ્રેન્ચ કલાકારે તે નાખી છે ફ્રાન્સ તરફથી અમેરિકાને એ બેટરપે-મળી છે. અમે પેરિસમાં એપ્રિલ-ટાવર

પાસે સીન નદીમાં એવી એક નાની પ્રતિમા નિહાળી હતી. ટાપુ પર ઊતરીને આ પ્રતિમા જોવા અમે ન જઈ શક્યા, નહિ તો ૧૬૮ પગથિયાં ચડી એના મસ્તક સુધી અમે જઈ શકત અને પ્રતિમાના કપાળમાં બહારના દરચો જોવા ગોઠવેલી ખારીમાથી બહારની દુનિયા જોઈ શકત !

ન્યુયોર્ક અનેક દૃષ્ટિએ અમેરિકામાં અને જગતમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે, પરંતુ એના ગગનચુંબી મકાનો ધણી વાર ખીજી વિશેષતાઓને દાખી દે છે. જિજ્ઞાસુ પ્રવાસીઓ, એ મકાનો કરતા વધુ મહત્ત્વ વિવિધ પ્રકારની શિક્ષણ અને કલાની સંસ્થાઓ, સંગ્રહસ્થાનો, વિરાટ વસ્તુ-ભંડારોના અવલોકનને અને રસ હોય તો ઉદ્યોગ, વ્યવસાય અને નાણાવ્યવહાર સમજવાને આપવું જોઈએ. અમે અમારા સમયની મર્યાદામાં આ બધું જોઈને ખરેખર તૃપ્તિ અનુભવી. શ્રી ગગનભાઈ, અમારા યોશિંગટનના પ્રવાસની સફળતામાં લઘામધ્યપત્રો દ્વારા સહાયરૂપ નીવડ્યા હતા, અહીં ન્યુયોર્કમાં તો એમને ફરી પ્રત્યક્ષ મળવાનો અને બે વખત એમની સાથે જમવાનો લઘાવો મળ્યો. અમે હવે અમેરિકાના વિચારપ્રવાહોથી રીક રીક માહિતગાર થયા હતા અને ભારતના ઉદ્યેખની સાથે શ્રી ગગનભાઈનું નામ કેવા બાવપૂર્વક લેવાતું હતું તેનો અનુભવ પણ અમને મળ્યો હતો. વધુમાં અમે પણ ‘મહેતા’ અટક ધરાવતા હતા.

ન્યુયોર્ક છોડ્યું ત્યારે હાથની પીડા ચાતુ ગઈ. દર કલાકે દવા લઈ તે દબાવતો હતો. મન પર એટલો ભાર ખરે, પરંતુ ન્યુયોર્કના મીઠાં સ્મરણો અને આગળ જોવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા એ પીડા છૂટા વધુ બળવાન સાબિત થયા હતા. ન્યુયોર્ક છોડી અમે નાયગગનો ધોધ જોવા માટે તા ૧૯મીની બપોરે વિમાનમાં ઊડ્યા.

આગળ, એક પ્રકરણમાં શાકહાર-માસાહાર વિષે થોડુંક લખ્યું છે. આ ઉપરથી કોઈ એમ ન માને કે જોગજન સબંધમાં અમે બહુ દુઃખ અનુભવતા હતા. અમેરિકામાં તાજાં શાક, ફળ, દૂધ, દહીં, છાસ, માખણ

વગેરે વિપુલ પ્રમાણમાં ને ઊંચી જાતનાં મળે છે. એ જો દુકાનેથી જ ખરીદીએ તો ત્યાંની બીજી ચીજોની સરખામણીમાં ખૂબ સસ્તાં હોય છે. આ ચીજો મેળવવામાં કશી જ તકલીફ પડતી નથી : કળના રસનો શોખ કે તેની જરૂરિયાત ત્યાં ખૂબ સંતોષાય એમ છે. એ જ રીતે સૂકા મેવો, પનીર વગેરે પણ સહેજે મળી શકે. અમે તો હિંદી કુટુંબો ને વિદ્યાર્થીઓ-તેમાં પણ વિશેષ ગુજરાતીઓને ત્યાં બોજનપૂરતાં મહેમાન બનતાં હતાં એટલે આપણાં રસોડાની વાનીઓનો સ્વાદ પણ વારંવાર મળતો હતો. ન્યુયોર્કમાં વિદ્યાર્થી મિત્રોને ત્યાં તથા અમારાં રનેહીઓને ત્યાં દાળ, બાત, રોટલી, શાક જ નહિ; આપણા મિદાન-ફરસાણ, ખીચડી-કઢી વગેરેનો સ્વાદ પણ માણ્યો છે. એક વખત 'કિની આઇલેન્ડ' ફરીને આવ્યા પછી રાત્રે ૧૧ વાગ્યે ખીચડી-શાક આરોગ્યાં, તે કેમ જૂલી રાક્ષય ?

૨૬. નાયગરા

ન્યુયોર્કથી અમે સવા કલાકમા બહેલો પહોંચ્યા, ત્યાંથી મોટરમાર્ગે

નાયગરા જવાનું હતું જેવો વિરોધ નોકસવેલ અને ન્યુયોર્ક વચ્ચે હતો, તેવો જ નાયગરા અને ન્યુયોર્ક વચ્ચે, પરંતુ બન્નાર વીધી રોડ કામ ધન (ટેન્ડે)માં પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાં સગવડો તો ન્યુયોર્ક જેવી જ બેઠી. નાયગરા નદીની પામે આ હોટેલ આવેલી છે નજીકમા વેગલર પાણી વહે છે પગે ચાલતા દસેક મિનિટમા જ નાયગરાના ધોધ પાસે પહોંચાય છે અને તે સાંજે જ ધોધ જોના માટે જીપડી ગયા આપણે ત્યાં કુદરતી સૌંદર્ય, પ્રાચીન સ્થાપત્ય અને કલાધામો કાંઈ પણ દેશ કરતાં ઓછા નથી, કદાચ વધારે છે, પરંતુ અમેરિકા-યુરોપમા એ બધું જોવા-માણવાની જે સગવડો છે તે આપણા ગરીબ દેશમાં હજી જોવી થઈ નથી. છેલ્લા દસમાર વર્ષમા એ દિશામા પ્રગતિ ધણી થઈ છે, છતાં હજી લાંબો પથ કાપવાનો બાકી છે આપણે ત્યાં સામાન્ય માણસ એવી સગવડો માણના જેટલું ખર્ચ કરી શકે એમ નથી, એટલે પ્રબલ સરકાર જે સગવડો જોવી કરે છે તે ખરેખર પ્રશંસાપાત્ર છે

નાયગરાનો એક ધોધ અમેરિકાની હદમા છે અને બીજો છે કેનેડાની હદમા આ બંને દેશોએ મિત્રભાવે પોતાના અનેક સવારે ઉઠેલી નાખ્યા છે અમેરિકાની બાજુએ જે ધોધ છે તે પણ વધુ સારી રીતે જોઈ શકાય છે કેનેડા બાજુથી, એટલે નાયગરાના સંતોષજનક દર્શન માટે બીજો દિવસે સવારે કેનેડાની હદમા જવાનું અમે વિચાર્યું હતું, છતાં પહેલી જ સાંજે અમેરિકાની બાજુએ મોટર ટ્રોલીમાં ધોધ સુધી જઈ આવ્યા ને આસપાસના સૌંદર્યનું પાન કર્યું. બીજી સવારે પહેલેથી ગોડવણ કર્યા મુજબ કેનેડાની હદમા

જવા અમે લીપટી ગયાં. કેનેડા જ્યાં માટે આપણને 'વીસા'ની જરૂર ન પડે, કાગળ કે કેનેડા ને બારત જ ને રાષ્ટ્રસમૂહના દેશો છે, પરંતુ કેનેડાની દામાં જ્યાં એટલે અમેરિકામાં ફરીને પ્રવેશના માટે 'વીસા'ની જરૂર રહે. 'હુ' અમેરિકન સરકારનો મહેમાન હતો એટલે અમુક સમયમર્યાદામાં અમે તેટલી વાર અમેરિકામાં આવવાની મને છૂટ હતી, લાભુએન માટે બે વાર પ્રવેશાની મનૂરી દેશમાથી જ મેળવી લીધી હતી જેમની પાસે

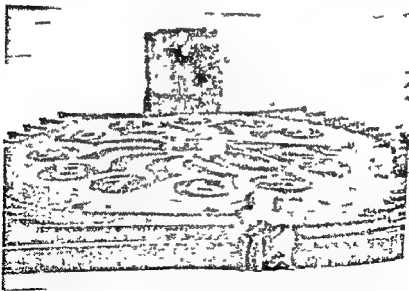
નાયગંગ જતાં વચ્ચે નદીની વચ્ચે ધૂમરી લેતાં પાણી જોવા તથા નહેલ કરના માટે બે પહાડોના પ્રવાસ આવી 'એંગેકાર' ઠાન કન્યામાં આવે છે.

આવી મંજૂરી ન હોય તેઓ નાયગરાનું અદ્ભુત ક્ષી શકાય એવું દરય જોવા લાગ્યશાળી થઈ શકતા નથી. સામાન્ય ગદ્યલેખકો ધણા પ્રવાસીઓ આ લાલ ગુમાવી બેસે છે.

કેટલાક જગપ્રવાસીઓનો એવો મત છે કે નાયગરાથી મોટા ધોધ તો આ દુનિયામાં અનેક છે, પરંતુ સુંદરતા, લગ્નતા અને જળસમૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ નાયગરાની તોલે કોઈ આવી શકે તેમ નથી. એમના મતે જગતનું આ સર્વોત્તમ કુદરતી દરય છે. અમે આ સંબંધમાં અભિપ્રાય ઉચ્ચારવાની યોગ્યતા ધરાવતા નથી, પરંતુ એટલું કહી શકીએ કે નાયગરાના બંને ધોધ તથા આસપાસનું સ્પષ્ટમૈત્ર્ય જો દિલ ભરીને નીરખીએ તો જીવનભરની એ મૂડી બની રહે અને ખીજી સવારે ખાસ ‘ખસ’ મા બેસીને લાંબે માર્ગેથી એ ધોધ જોવા નીકળ્યા ત્યારે દરેક વિસામે સ્પષ્ટસૌંદર્યનો વિકાસ જોવા મળ્યો હતો. આરબમાં ધટાદાર વૃક્ષોથી છવાયેલા લગભગ જંગલ જેવા વિસ્તારની વચ્ચેથી અમે પસાર થયાં. પછી વિશાળ મેદાન અને છેલ્લે જનરલ જુકના સ્મારકસ્તંભ પાસે પહોંચી વિસામે આવ્યો. કેનેડા અને અમેરિકાની સરહદી લગાઈમાં વિજય પામેલા જુકનો આ સ્મારકસ્તંભ ૧૮૫ ફૂટ ઊંચો છે. આસપાસ રજા માણવાના સાધનો છે અહીં દસેક મિનિટ થોભી અમે આગળ વધ્યા વચ્ચે અમેરિકાની બાજુએ વધુ વિદ્યુત પેદા કરનારી મોટી યોજનાનું કામ ચાલતું હતું તે થોડી વાર જોયું. આગળ જતા પહાડની અંદર ઊતરી નદીનો વેગીયો પ્રવાહ નીરખ્યો. અહીં પૂંત્ર ઉપર ફરતું એ એક લઢાવો છે સહેજ આગળ જતા, નાયગરા નદી સામેના પહાડ પાસે પોતાનો પરાજય સીકાગી બાજુમાં વળે છે. અહીં પાણીના જે વમળો રચાય છે તે અરેખ્ય જોવા જેવા છે. એ જોવા માટે બંને પહાડ ઉપર લોખંડના દોરડા બાંધી યાત્રિક ‘એરોકાર’ ગોઠવવામાં આવી છે અને એમાં પ્રવાસ કરી તસવીરો ને ફિલ્મ લીધા નાયગરા સૌંદર્ય પાંચેક માસેક આ બાજુ એક ‘ફ્લાવર કલેક્ટ’ પણ જોવા જેવું

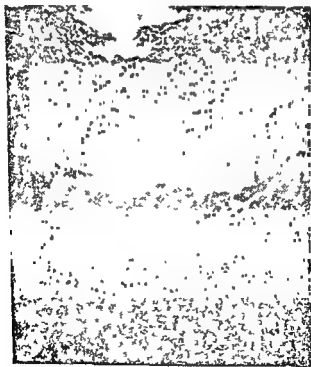
છે હમને ફૂલવેલનો એમા ઉપયોગ થયો છે આ ફૂલ-ધડિયાળના ઘેરાવો ૧૧૩૦ ફીટ છે એના કાટાઓ અનુક્રમે ૧૪ ફ, ૧૭ ફ અને ૨૧ ફીટ લાંબા છે

હવે અમે ધોધ નેના અધીર બન્યા હતા બે કલાકનો પ્રવાસ પૂરો કરી અમેરિકન ધોધની સામે આવી પહોંચ્યા એનું દર્શન સાથે બાજુએથી એમણે કે ધોધની પાછળ પણ સહેજ પડએથી ક્યુ હતું. અહીં એની સામે ઊભા રહેતાં બાજુ દરથ જ બદલાઈ ગયું એની બબ્બતાનો ખ્યાલ અહીંથી જ આવી શકે આમ તો કેનેડા અને અમેરિકાની હદમાં આવેના બે સરોવર વચ્ચેના આખો જ વિસ્તાર ખૂબ રમણીય છે, પરંતુ આ ધોધની આસપાસ એ રમણીયતા

આ છે ફૂલોનું નિગટ ઘડિયાળ એની નિગતનાર માહિતી લેખમા આપી છે

પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલી છે. લગભગ બે માઈલ જોટલા વિસ્તારમાં આરામ, અપાહાર, બોજન તથા આનંદ માણવાના બીજા અનેક સાધનો છે. અને તે બધા ધોધની સામે જ ગોઠવાયેલા છે બધું એના તરફ જ અભિમુખ બનેતું છે અમેરિકાના ધોધના દર્શન કરતા કરતા અમે આગળ વધ્યા ને કેનેડાનો ધોધ જોયો. એનું નામ છે 'હોર્સ શુ'. વચ્ચેથી એ ઉપમેલો છે એનો આકાર ધોડાની નાળ જેવો કહી શકાય આ ધોધ પર નજર પડતા જ થબી જનાય. 'નાયગરાનો ધોધ આજ !' એના ઉદ્ગારો મુખમાંથી સરી પડે અમેરિકન ધોધ

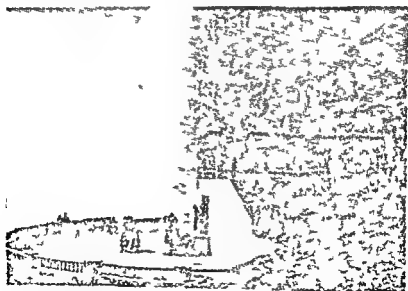
આ છે અમેરિકન ધોધનું દૃશ્ય : કેનેડાની બાલુએથી

૧૬૭ ફૂટની ઊંચાઈએથી પડે છે, કેનેડિયન ધોધ ૧૬૨ ફીટની ઊંચાઈએથી પરતુ પહેવાની પહોળાઈ છે ૧૦૦૦ ફીટની ન્યારેખીજાની છે ૨૬૦૦ ફીટ પટેલા ધોધમાંથી દર મિનિટે ૬૦ લાખ ગેલન પાણી વહ છે, ખીજામાંથી ૧૧૪ કરોડ આ પાણીની મૂળભૂત શક્તિ ૫૦ લાખ હોર્સપાવરથી વધુ છે

નાયગગના બને ધોધની સામે અમે સવારથી મોડી રાત સુધી રહ્યા હયાં જમ્યા એની તમવીરો ને ફિશ લીધી એ બરાતુ વર્ષન અહીં શી રીતે પ્રયુ તે સમજાતુ નથી આ ધોધને ઉપરથી જોઈએ, એટલે કે દૂરથી આવતા નદીપ્રવાહને નીરખીએ તો ખાસ કશી વિશેષતા લાગે નહિ પણ એ રણવિપજના આરામ વિના એને સતત પડતો જોઈએ ત્યારે કુદતી એ રચના પામે નથી પડાય. નીચેથી નજર નાખીએ ત્યારે તો એમ જ લાગે કે પાણીનો આ પ્રવાહ પ્રવાહ આકાર માંથી જ ઊતરી રહ્યો છે. સામે ઊભા રહીએ તો પચાસેક ફૂટ સુધી પાણી પડતુ હોય એમ દેખાય પડી નીચેના જળરાશિ સાથેના એના સંઘર્ષથી એ ઊંચે ચારે દિશામાં એની મજાના સહાય થયે દૂર સુધી એના ફેરા ઊડે અને એ વખતે માધનોના નિસ્તારવાળા મેઘધનુષો રચાય. અમારી દિશામાં આજે એ મેઘધનુષો જોઈ એમ આનંદ અનુભવીએ છીએ નયગગ નદીના પ્રવાહની વચ્ચે જોઈ આવેને કે આવે છે આ ટાપુને કાગળે એકના બે પ્રવાહો અને ધોધ બન્યા છે હજારો વર્ષ પહેલાં કોઈ ધરતીકપથી આવી અદ્ભુત રચના થયેલી છે એમ પ્રગતરવવિદોનુ મતન્ય છે પ્રસસીને એના ઇતિહાસ ભૂગોળ ને હાનિકર્તા સાથે જોઈ સબધ છે એ તો અહીં કુદરતનું અનુપમ સૌંદર્ય માણવા માટે જ આવે છે અમેરિકા અને કેનેડાની સરહદ નાયગગ નદી દ્વારા આક્રવામાં આવેલી છે અમેરિકાની બાજુએથી ધોધની માત્ર ઝાખી થઈ શકે છે અને કેનેડા બાજુથી તેનું પૂર્ણ દર્શન આ ઉપરાંત કેનેડા બાજુએ ધોધને વિવિધ રીતે જોવા માટે અનેક સગવડો ઊભી કરવામાં આવી છે

આ ધોધની નજીક નાનકડી રીમર દ્વારા જઈ શકાય છે એનું નામ છે, 'મેઈડ ઓફ ધી મીસ્ટ'. દત્તકથા એવી છે કે કોઈ પ્રેમિકાએ એના પ્રિયજનના વિરહમા અહીં પ્રાણ ત્યાગ્યા છે ! ધોધના ચરણ પામે જતા એ માણસ બાવીને આજેય એને આવકાર આપતી ઊભેલી દેખાય છે આ કેનગ કંપના જ છે પરંતુ પ્રવાસ માણુના જેવો છે એમા શકા જ નહિ કેનેડિયન ધોધને એની સામે છેક નજીક જઈને જોવાની મગ્નત ઊભી કરવામા આવી છે એ જ ગીતે ધોધની પાછળ ઊભા રહીને પણ એનું દર્શન યથ શકે છે પહાડને કોતરી ૧૫૦ ફીટ જે ઊતરતી ખાસ નિશ્ચિત જનાનવામા આવી છે આ વ્યવસ્થાને લાલ

પહાડને કોતરી ૧૫૦ ફીટ નીચે લિફ્ટમા ઊભી મંદિરા અને નીચેની ઊંચાઈમા નવા ગાજ મંદિરને નિગાળ અગતીમા ઊભા ગહી કેનેડિયન ધોધનું પૂર્ણ દર્શન કરી શકાય છે.

લગભગ દરેક પ્રવાસી લે છે, કારણ કે ધોધની સામે અને એની પાછળ જોતા રહી આ પ્રવાહને નીરખવો તે જિંદગીનો એક લક્ષણ છે. ત્યાં જોમાં રહેતાં તો એમ જ થાય કે આપણે અનંતકાળથી વહેતા ને હવે પછી પણ અનંતકાળ સુધી વહેનારા વિરાટ સ્વરૂપ વસ્તુદેવનો સાક્ષાત્કાર કરી રહ્યા છીએ. પદ્મને કોતરીને બનાવેલી આ શુદ્ધમાં નીચે જનમાં પછી ઉપર ચડતાં પાણીથી રક્ષણ મેળવવા માટે રખડરખડ બનાવેલાં ખાસ વસ્ત્રો, બૂટ, ટોપી વગેરે આપણમાં આવે છે. પવનના સૂમવાદા અને આશમાંથી ત્રાટકતા પાણીનો અચાજ વાતાવરણને ભયાનક રમણીયતાનું રૂપ આપી દે છે. આકાશમાં પલટાતા રંગો, વાદળાંઓનાં પ્રતિબિંબો ને સૂર્યકિરણના પ્રભાવથી પાણી વિવિધ પ્રકારનું સૌંદર્ય ધારણ કરે છે. આપણને એમ થાય છે કે દિવસભર અહીં બેસી આ જાનવિરાટનાં દર્શન કર્યા જ કરીએ.

સાંજ નમ્યા પછી પ્રવાસીઓની સંખ્યા વધવા માડે છે. હાનરો ઓઝો, પુરગો, બાળકો ત્યાં એકત્ર થાય છે. અમે કંઈક :થાકમાં હતાં છતાં ધોધ પર ફેંકાતા, વિવિધ રંગની બત્તીઓ દ્વારા પ્રગટતા પ્રકાશના સૌંદર્યની પ્રશંસા સાંજની હતી એટલે રોકાઈ રહ્યાં. રાતના અગિયારેક વાગ્યા સુધીનો સમય પસાર કર્યો. નિયત સમયે પ્રકાશ ફેંકાવો : શ્વેત, પીળો, લાલ, લીલો, મિશ્ર એમ રંગો પથરાતા ગયા. અમારે કહેવું જોઈએ કે એમાં અમને ખાસ વિશેષતા-અણુર્હ નહિ. ધોધનું પોતાનું જ સૌંદર્ય-એવું છે કે એને વધુ શણગારની જરૂર નથી-એવો અમારો અભિપ્રાય થયો. ત્યાંથી અમે લટાર મારતા પાછા વળ્યા જ ને સરહદોને જોડતા પૂવ પામે પહોંચ્યા ને ત્યાંથી ટેકસી કરી અમારી હોટેલમાં આવ્યાં ત્યારે શરીર થાકી ગયું હતું અને મનુ આ ધોધનાં દર્શનથી તૃપ્તિ અનુભવતું એનો રસ માણતું હતું.

બીજે દિવસે સવારે અમે ત્યાંથી ડેટ્રોઇટ જવા બિપડી ગયાં.

૨૭. ડેટ્રોઈટ અને શિકાગો

નાયનનાથી બહેયો યધને વિમાનમાર્ગે ડેટ્રોઈટ પહોંચ્યા વિમાન-
માથી ઊતરી અમે સામાન લઈ આગળ વધતા હતા ત્યાં બાજુમાથી
અમારી તરફ આવતા ત્રણ બારતીય જુવાનો દેખાયા અમે સ'જ
થોડ્યા નજી આની અમારા નામોચ્ચાર માથે ગુજરાતીમા એમણે
અમારું સ્વાગત કર્યું આનંદ અને આશ્ચર્યની મિત્ર નાગણી સાથે
અમે પૂછ્યું 'અમાન આનંદની તમને શી રીતે જાણ થઈ?'
જવાબ મળ્યો 'વણા સમયથી તમારું આગમન જાણ્યું હતું અમે
વિદેશી મહેમાનો માટેની કચેરીમા તથાસ કરતા હતા, અમે તમને વેરા
માટે આવ્યા છીએ' અમે ઊતારો ટોળેનમા જ રાખ્યે, પરંતુ ત્રણેય
દિવસ બોજનમા એમની મહેમાનગતિ માણી મુ મઈ-નુ ત્રાસ-સૌગંદ્રમા
જમતા હોઈએ એની વાનીઓ ત્યાં વધુ સ્પષ્ટ લાગી ચાર-પાંચ
ગુજરાતી કુટુંબોને લગભગ એક જ મકાનમા એકથી ગરેતા જોઈને
આનંદ થયો સ્ત્રીઓ ને બાળકો સાથેના આ વર્ગે આમપાસની વસ્તિ
વચ્ચે ટાપુ જેવા લાગતા હતા એમ કહીએ તો ખોટું નથી આ મિત્રોએ
અમારા દાયકામા મારો માથ આપ્યો ડેટ્રોઈટના રીંગ વિદ્યાર્થીઓ
ને ગુજરાતીઓ સાથેનું મિત્રન પણ એમણે જોઈનું નથી વચ્ચે
આવ્યા હોઈએ એવું વાતાવરણ એમણે સરજી દીધું હતું અમે એમને
અમેરિકન જીવન વૃત્તિ પૂછતા હતા અને તેઓ અમારી પામેથી દેશના
સમાચારો તથા ગૃહીય, આર્થિક, સામાજિક પ્રસંગો વિષે જાણતા
હતા અહીં અમને હિંદી વિદ્યાર્થીઓ જ નહિ પણ કુટુંબવાળા વ્યવ-
સાયીઓ પણ મળ્યા હતા, એમને માહિતીનો વિસ્તાર તથા તેનું ઊંડાણ
પ્રાપ્ત થયા હતા

લગભગ મારા હાથની પીડાની વાત તો તરત જ જાહેર થઈ ગઈ. અમારા કોનકે 'યજ્ઞમાન' બનેલા ગુજરાતી ડોક્ટર ત્યાંની પ્રખ્યાત ફોર્સ હસ્પિતાલમાં કામ કરતા હતા. એમણે મને તપાસી, મનસુકરી, રોગ મટી દેવાની ખાતરી હિચ્કારી ને પહેલી જ રાત્રે બે ઇન્જેક્શનો લગાવી દીધાં. દવાની ટીકડીઓ પણ આપી બીજે દિવસે હસ્પિતાલમાં ગ્રીજીવટથી તપાસ કરવાનું ક્યું હતું. આ નિમિત્તે એક અદ્યતન સાધનોથી સુસજ્જ અને અતિ વિશાળ હસ્પિતાલ જેવા મળી મારે દુ ખાવો 'આથરાઈઝીસ' અથવા 'ગાઉટ' હશે એવા અનુમાન સાથે બધું ચાલતું હતું. એક અલિખિત પ્રમાણે જગતના એક યેષ્ટ નિષ્ણાત ગણાતા એ વિભાગના વડાએ મને તપાસ્યો. ગળાના, કરોડના, હાથના, ખભાના વગેરે વીસેક તો એકસ-રે લીધાં. આ બધી તપાસના નાણાં જો અમારે ચૂકવવાના હોય તો અમેરિકાથી અહીં પાછા ન આવી શકાય એટલી ત્યાંની દાકતરી સારવાર મોઢી છે. એમા આશીર્વાદરૂપ એ છે કે ગ્વાસ્થિનો વીમો અત્યંત સામાન્ય હરે ત્યાં હિનાગવામાં આવે છે, આ વીમાના બેપાય કોનર ખરચીને હજારો ડોલરની સવામતી મેગની શકાય છે. આ હસ્પિતાલનું બિલ કેટલું થયું હશે તે મને યાદ નથી, પરંતુ ન્યુયોર્કમાં એક ડોક્ટરે એક વાર બીજે માળથી ત્રીજે માળ આવીને મને તપાસ્યો, બે વાર હું તેમને ત્યાં ગયો અને મારા માટે બે નાનવી દવાની લીવી તેનું બિલ બાનન ડોનર એટલે શ ૨૫૦ થયું હતું. અમેરિકામાં લાખો નદિ, કરોડો લોકો આરોગ્ય-વીમાથી રક્તિત હોય છે. મારા રોગની તપાસમાં ડોક્ટરેને એમ જણાયું કે 'આથરાઈઝીસ' કે 'ગાઉટ' નથી, બીજું કંઈ મ બીર પણ નથી, અહરની કોઈ ઝીપ્પી નસ પર દવાલું આવ્યું છે. એમની પરિભાષા હું સમજ્યો નહિ. પરંતુ હવે આ પીડાનો અંત આવી જશે એની શ્રદ્ધા સાથે મેં એમની દવા શરૂ કરી દીધી.

ડો ક્યુલ્લીના પ્રાસથી જલદી જ જોશ મને એવું હૃદયનું ઓપરેશન અમે જોઈ શક્યા. એમણે તે માટે ખાસ વ્યવસ્થા કરી હતી. આ બાબતમાં અમારું જ્ઞાન શૂન્ય હતું. અમને નખથી માથા સુધી

સમી-ધમની જુકાની બધારી આપરેશન થિયેટરમા લઈ ગયા । વચ્ચે રદી સૂતેયો, એની છાતી ચીરી નાખી હતી, વચ્ચે હૃદય ધમકતું હતું, એમા કાપ મૂકેયો, પાચેક ડોક્ટરો અને આઈક નર્સો આ કામમા મોકાયેલા હતા અને નજીકથી જોઈને, સમજી શકીએ તે માટે એક પ્લેટફોર્મ જેવું ગોઠવ્યું હતું આસપાસ લાય, નાજવી, આછા-ધેરા કાળા રંગની નગીઓમા લોહી વહેતું હતું આજુ-માજુ તેના જ માટલાઓ હતા. પ્રત્યેક ક્રિયા વિષે અમને સમજાવવામા આવતું હતું; પરંતુ અમારી દશા 'તુબડીમા કાકરા' જેવી હતી અર્ધો કવાક બધું અવલોકી મુખ્ય ડોક્ટરને આભાર માની અને ત્યાંથી વિદાય લીધી આ શસ્ત્રક્રિયાની શરૂઆત અને તેના નિકાસની રોમાચક કથા તથા તેના આશ્ચર્યજનક પરિણામોની વાત તો તે પછી અને આનંદપૂર્વક સામળી.

ડ્રોઇટના ત્રણ દિવસમાં ઘણું જોયું, પરંતુ જેને કદી જૂબી શકાય નહિ તે તો મોટરનું કારખાનું અને હેન્ડી ફોર્ડ રચેલું માંનરીન્ડ વિલેજ તથા મ્યુઝિયમ. ડ્રોઇટ અમેરિકાની ગણતરીએ જૂનું નગર છે. આજે એની વસતિ ૨૦ લાખથી વધારે છે. પ્રવૃત્તિથી ધમધમતા આ શહેરની બહાર સ્પષ્ટ-સૌંદર્યનો પાર નથી આ પણ કેનેડા સાથેની સરહદનો સરોવર-નિસ્તાર છે ડ્રોઇટમા દરરોજ હજારો માણસો કેનેડાના વિન્ડસરથી કામ માટે આવે છે. અને શહેરો પૂલથી જોડાયેલા છે. ડ્રોઇટમા ખીજા ઉદ્યોગો છે, પરંતુ મોટરઉદ્યોગમા એ જગતનું પાટનગર ગણાય એવી ગિયતિ છે. કેડીલેક, ડોન્, ક્રાઈસલર, ડા સોટો, પ્લીમથ, ફોર્ડ, જનગલ મોર્સ, અમેરિકન મોટર વગેરેના કારખાનાઓ જેવા માટે ખાસ 'ટુ' ગોઠવાય છે અમારી વ્યવસ્થામા કુમારી ફ્લોરેન્સ કેમીડી હતા-નેએ-પ્રો-અમેરિકન સોસાયટી તથા વિદેશી અર્થચિન્તિત્રાગના મંત્રી છે એમના વિષે જે શબ્દો લખવા જ જોઈએ ૬૫ વર્ષની વયના આ કેસીડીની શક્તિ, રચ્છિતિ, જુરસો જોઈ, આપણે આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ જઈએ લગલગ કિશોરવયથી તેઓ સમાજસેવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. રાજકારણ, અર્થકારણ અને ખીજા જાહેર પ્રશ્નોનો સારો

અભ્યાસ છે. અમારા દરેક કાર્યક્રમમાં તેઓ સવારથી મોડી રાત સુધી સાથે જ રહેતાં હતાં. અમે જોવા માટે ફોર્ડનું કારખાનું પસંદ કર્યું. મોટરઉદ્યોગમાં ફોર્ડનું નામ આજે સૌથી ચડિયાતુ નથી, છતાં તેની પ્રતિષ્ઠા ને ખ્યાલિ ધણાં વધારે છે. માત્ર મોટરમાં જ નહિ, બધા ઉદ્યોગોમાં જનરલ મોટર્સનું નામ પહેલું છે, એ પછી આવે સ્ટાન્ડર્ડ ઓઇલ અને ગેનરલ મોટર્સ છે ફોર્ડનો—જનરલ—મોટર્સનું વાર્ષિક વેચાણ ૧૧૦૦ કરોડ ડોલરનું મનાય છે. ફોર્ડનું ૫૮૦ કરોડ ડોલર. અમેરિકા એટલે મોટરોનો જ દેશ એમ હવે બધાં જાણે છે.

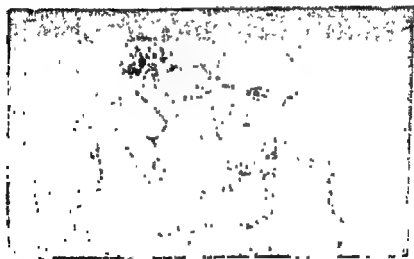
ફોર્ડના કારખાનાનાં યુનિટો તો વીસેક છે. અમે એમાનું એક જોવા ગયા હતાં. પહેલાં તો એણે એક ગ્રાજી મકાન બનાવ્યું છે તે જોયું. એમાં બધા જ પ્રકારના મોડેલો, નકશાઓ, આંકડાઓ, નમૂનાઓ વગેરે જોવા મળે છે. ત્યાંથી ‘‘જસ’’માં ગયા તેના કારખાનામાં. ફોર્ડની વિશેષતા એ ગણાય છે કે મોટરોને માટે જરૂરી એવી મોટા બાગની સામગ્રીના કારખાનાઓ પણ તે ધરાવે છે. આ વિશેષતામાં ફોર્ડ એની નરોબરી કરતું નથી મોટરમાં પોલાદ અને રબરથી માંડી હજાર થીન્ને જોઈએ, એ બધાના કારખાના, એ અસામાન્ય બાબત ગણાય. જે કારખાનું અમે જોવા ગયા તેની બહારના વિશાળ મેદાનમાં હજારો મોટરો પાર્ક કરવામાં આવી હતી અને કહેવામાં આવ્યું કે તે બધી કારખાનામાં કામ કરતા કામદારોની છે ! અમેરિકામાં મોટર—ટ્રક વગેરેની સખ્યા લગભગ ૭ કરોડની છે. ૮ કરોડ માણસો પામે લાયસન્સ છે કુલ વસતિ ૧૭ કરોડની એમાં ત્રણેક કરોડ બાળકો અને કિશોરો, બાકીના લોકોની વચ્ચે મોટર વગેરેની સખ્યા વહેંચી લેવી ! રેડિયોના આકર્ષ અને જોવા તો કુલ ૧૬ કરોડ રેડિયો ત્યાં છે, એમાં મોટરમાં જડેલા રેડિયોની સખ્યા ૪ કરોડથી વધારે છે. મોટરમાં દર વરસે જે ગળતણુ—પેટ્રોલ વગેરે વપરાય છે તેની કિંમત ૫૬ અબજ ડોલર થાય છે અને તેમાંથી રાજ્યોને કરની આવક ૩ અબજ ડોલરની મળે છે. અમેરિકામાં ધરપકડ થાય

એવા ગુનાઓના આંકડામાં પહેલો નંબર આવે વધુ પડતા શરાબનો અને ખીજો મોટરની ચોરીનો । દર વરસે ત્રણેક લાખ ગાડીઓ ચોરાય છે !

ફોર્ડના કારખાનામાં અમે ત્રણ કલાક ગાળ્યા. આ કારખાનાની વિશેષતા એ છે કે દર ૪૮ સેકન્ડે એક મોટર સંપૂર્ણ તૈયાર થઈને બહાર પડે છે. ૪૮ યંત્ર અને માનવયંત્રની આ ક્રિયા જોવા-સમજવા જેવી છે. શરૂઆત એકાદ નાની ચીજથી થાય છે, પછી એમાં ૪૮ સેકન્ડે એક વસ્તુનો ઉમેરો થતો જાય છે. દાબતો ગતી, ગાદી, કાચ એ બધું ૪૮ સેકન્ડમાં ગોઠવાય એવી વ્યવસ્થા છે. હારબંધ સેંકડો માણસો જોવા હોય છે ને મોટર વિકાસ પામતી પામતી આગળ વધે છે. છેલ્લે ધડિયાળ લાંબને જોવા રહીએ તો એક પછી ખીજી મોટર જોતરતાં ૪૮ મકન્ડ થઈ દોાય । પહેલી નજરે તો આ જોઈને વ્યવસ્થાપકની શોધ પર આશ્ચર્ય થઈ જવાય, પરંતુ સહેજ ઊંડા જોતરી નિચારીએ તો એમ લાગ્યા વિના રહે નહિ કે-માણસ અહીં-અંતર-જનની-જન્ય એકનું એક કામ દરરોજ, દર મિનિટે એણે કર્યા કરવાનું ! અમે આ પ્રશ્ન ત્યાં ઉઠાવ્યો. એમાંથી જાણવા મળ્યું કે આ પ્રશ્નનો ત્યાં શરીર અને મનના આરોગ્યની દૃષ્ટિએ ઊંડા અભ્યાસ થયો છે-અને એકધારું આવું કામ કરનારનાં હૃદયમાં ધણી વિકૃતિઓ દેખાઈ છે. આ દોષને નિવારવા ત્યાં આનંદપ્રમોદ, રંગ ને ખીજી સમગ્ર સારા પ્રમાણમાં છે છતાં એ બધું હજી સુધી તો મધ્યમપદ્ધતિ જેવું છે ફોર્ડના કારખાનાઓમાં ગાડીઓના ઉત્પાદનના આંકડા પૂછતા જાણવા મળ્યું કે દર વરસે ૧૬ થી ૨૦ લાખ ગાડીઓ તૈયાર થાય છે. અમેરિકાનું કુલ વાર્ષિક ઉત્પાદન ૬૧ લાખ ગાડીઓ ને ૧૧ લાખ ટ્રકોનું છે. એની કિંમત ૧૩ અબજ ડોલરથી વધુ હોય છે

ફોર્ડના કારખાનાથી પ્રભાવિત થઈ અમે હેન્રી ફોર્ડનું મ્યુઝિયમ જોવા ગયાં. ત્યાં માત્ર મોટર નહિ, ગંધાળ પ્રકારના વાદ્યોના પ્રથમથી આજ સુધીના વિકાસના નમૂનાઓ ગોઠવ્યા છે. આ ખરેખર જોવાજેવું

છે. વિજ્ઞાનનો આરભ અને વિકાસ, વાહનોની વધતી જતી સગવડો વગેરેનો ખ્યાલ અહીં મળી શકે છે ફ્રાઈની અનેક તસવીરો અને તેનાં જીવન તથા કાર્યનો પરિચય પણ અહીં મળે છે, આ બધું સારું હતું, જોવાનું હતું, પરંતુ ફ્રાઈડે જ જાણેલા 'ગ્રીનફિલ્ડ રિવિજ' ની તોલે કંઈ આવી શકે નહિ ફ્રાઈડની અદ્ભુત કલ્પનાશક્તિ, યોજનાશક્તિ અને દેશભક્તિનો એમાથી પરિચય મળી રહે છે મ્યુઝિયમની માનુષી જ છે એ. એનું અર્પણ થયું છે, યોગ્ય રીતે, મહાન વિજ્ઞાની ધોમસ આલ્વા એડિસનને ફ્રાઈડ અને એડિસન મિત્રો હતો, ફ્રાઈડના મોટરના પ્રયોગોમાં એડિસને પ્રેરણા અને સહાય આપ્યા હતાં લગભગ એકસો જેટલા મકાનો આ ગામમાં છે. એમેરિકાની ૧૯મી સદીનું ચિત્ર ત્યાંથી મળી

ફ્રાઈડ અને એડિસન. 'ગ્રીનફિલ્ડ રિવિજ' માં આ સ્થળે એડિસનની પ્રયોગશાળા જેમની તેમ લાવવામાં આવી છે. બહુજન વૈજ્ઞાનિક સાથે ફ્રાઈડ માટે સાદે વાન કહે છે.

રહે છે. એની વિશેષતા એ છે કે કેટલાંક મકાનો આખાં ને આખાં, એ જ સ્વરૂપમાં, બીજે સ્થળેથી ઉઠાવીને અહીં મૂકવામાં આવ્યા છે। એડિસનની પ્રયોગશાળા ન્યૂ જર્સી રાજ્યમાં મેન્લોપાર્કમાં હતી, તે પાયામાથી ઉખેડીને અહીં ગોઠવવામાં આવી છે. અહીં એડિસને પહેલી વીજળીમત્તી પ્રગટાવી હતી આ મકાનમાં ફાઈ અને એડિસનની સમુક્ત તસવીરો મૂકેલી છે. આ પ્રયોગશાળા વિષે એમ કહેવાય છે કે બધું ગોઠવી લીધા પછી ફાઈ એડિસનને એ જોવાનું આમંત્રણ આપ્યું ને એ જોવાઈ ગયા પછી પૂછ્યું : ‘બધું જેમ હતું તેમ જ છે ને ? મોએ મો ટકા બરાબર છે ને ?’ એડિસને જવાબ આપ્યો : ‘બધું હતું તેમ છે, છતાં ૧૦૦ નહિ હલ્કલ્ક ટકા છે.’ ફાઈ ૧ પોઇન્ટની ખામી માટે ખુલામો પૂછ્યો તો જવાબ મળ્યો : ‘આવી સ્વચ્છતા ત્યાં નહોતી !’

આવા તો અનેક મકાનો છે ફાઈનું પોતાનું જન્મસ્થાન એવું ને એવું ગોંડાયેલું જોઈ શકાય છે વિમાનની શોધ કરનાર રાઈટમણુઓની સાપકબની દુકાન તથા વિમાન શોધવામાં સહાયભૂત થયેલી લેમોરેટરી પણ અહીં છે। ૧૯મી સદીની રેશમની મિથ, અનાજ દળારાની ધટ્ટી, લુકાર, સુયાર, મોચી વગેરેની દુકાનો, છાપખાનું ને એની ધણી નાનીમોટી ઈમારતો ત્યાં છે પ્રમુખ ચિંકને જે અદ્યતનમાં વખીનાત શરૂ કરી તેનો ખડ અહીં લાવવામાં આવ્યો છે, એમાં જે ખુરશી ૫૦ ચિંકનની હત્યા થઈ હતી તે પણ મૂકેલી છે આ ઉપરાંત, અમેરિકાના ખ્યાતનામ કવિઓ, લેખકો, શોધકોના મકાનો, એ જ રિયતિમાં મૂકેલા છે જ્યાં મૂળ વસ્તુ યોગ્ય રૂપમાં મળી નથી ત્યાં એ સમયને લક્ષમાં લઈ એવી વસ્તુ મૂકેલી છે એ જમાનાની ગાડીમાં બેસી આ વિવેજ જોઈ શકાય છે. વચ્ચે એક નદી પણ ખેતી લાવવામાં આવી છે, એમાં એક સુંદર જહાજ રાખ્યું છે. પ્રવાસીઓ તેનો લાભ ઉઠાવે છે અહીં ૧૯ મી સદીનું ઇંગ્લાન્ડ દેવળ છે, રમોડું છે, એવું બધું છે. દરેક પ્રવાસીએ આ વિવેજની અચૂક મુલાકાત લેવી જોઈએ ડ્રોઇટમાં અમે બીજા કેટલાક સ્થળો જોવાં ને

આ છે ગ્રીનફિલ્ડ. વિલેજનું ઇસ્ટાન્ડનું પ્રાચીન દેવળઃ
અહીં ચોક્કસ સમયે પૂજાઓ દ્વારા થત વાત છે.

★

★

ફેટલીક વ્યક્તિઓને મળ્યા, પરંતુ એમાં નોંધપાત્ર ગણાય એવું ખાસ
નથી હાથની પીડાને કારણે ત્યાં એક દિવસ રોકાયા અને શિક્ષણોના
કાર્યક્રમ મૂળમાં દુકાવેલો, તેમાં એક દિવસ ઓર ઓડો થઈ ગયો.

ડેટ્રોઇટથી સમા દવાક્રમાં અમે શિક્ષણ પહોંચ્યા અમેરિકામાં
ન્યુયોર્ક પહોંચીને નવર આ શહેરને મળે છે એની વિગતોમાં તો
ધણી છે, પરંતુ અમારી પાસે સમય ઓછો હતો અમેરિકાના મોર્ગ

શહેરોમાં કેટલુંક સરખું જ જોવાનું હોય અને અમારું મન હવે નાનાં ગામો ને ખેતરો જોવા તરફ વળ્યું હતું એટલે શિકાગોને વધુ મહત્ત્વ આપી શકાયું નહિ. અમે ત્યાં બે દિવસ રહ્યાં. ૭ થી સાત હજાર વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ પ્રકારનું કલાશિક્ષણ આપતું આર્ટ - ઈન્સ્ટિટ્યુટ જોયું. ત્યાં પાંચ હજારથી વધુ પ્રાચીન-અર્વાચીન ચિત્રોનો સંગ્રહ છે, તેના પર નજર ફેરવી. સ્થાપત્યના નમૂનાઓ પણ જોયાં. 'નેચરલ હિસ્ટ્રી મ્યુઝિયમ' અને 'મ્યુઝિયમ ઓફ સાયન્સ એન્ડ ઈન્ડસ્ટ્રી' ત્યાં ખાસ જોવાં-જોઈએ. એકમાં જીવનસંજ્ઞિના ઉત્પત્તિ-વિકાસની રોમાંચક ને વૈવિધ્યભરી કથા જોવા મળે અને બીજામાં અમેરિકાના લગભગ સર્વ પ્રકારના ઉદ્યોગનાં પ્રતીકો જોઈ શકાય. અમેરિકાના વિકાસની ઝાંખી કોઈ એક જ સ્થળે મેળવવી હોય તો 'મ્યુઝિયમ ઓફ સાયન્સ એન્ડ ઈન્ડસ્ટ્રી' જોવું કોઈ સ્થળ મળે નહિ ત્યાં આપોઆપ ટેક્સિવિઝનમાં આવવાની વ્યવસ્થા છે અમે તેનો લાભ લીધો ને ટેક્સિવિઝન પર આધ્યાના પુરાવારૂપ તેની તમરીરો પણ ઉઠારી! શિકાગોમાં અમે બે પ્રકાશન સંસ્થાઓ જોઈ; તેનું વર્ણન બીજા સ્થળે થઈ ગયું છે. નિઝોની રિયલિટી વર્ણવના મેં 'એજન્સી' વગેરે મામપિકા વિશે લખ્યું છે, તેની મુખ્ય કચેરી અહીં છે. અમે એના સચાલકો અને સંપાદકોને નિર્ગને મળ્યાં હતાં. ટ્રેનિક અને સાપ્તાહિકરૂપે પ્રગટ થતા 'શિકાગો સન ટાઇમ્સ' ની મુલાકાત દરેક મવાસીએ લેવી જોઈએ. 'ન્યુયોર્ક ટાઇમ્સ' જેટલી એની સમૃદ્ધિ ન ગણાય, પરંતુ મકાન, યંત્રો અને બીજાં સાધનો અદ્યતન છે; એમાં અખબારને જરૂરી એવી સર્વ સામગ્રી હેલ્થમાં હેલ્થા પ્રકારની છે.

શિકાગો બહુ મોટું શહેર છે; અમેરિકામાં-એનું સ્થાન ન્યુયોર્ક પછી નરત જ આવે છે. શિકાગોમાં ખૂન-લૂટના બનાવો વધુ બને છે એવી અસર પૂર્વમદ્વેશિત ગણાય. બીજાં શહેરો જેવું જ અહીં છે. શહેરની વસતિ ૪૦ લાખ અને આસપાસનો વિસ્તાર ગણીએ તો ૬૦ લાખથી વધુ થય છે. ઊંચા મકાનોમાં પણ ન્યુયોર્ક પછી એનો નંબર

લાગે ૫૦૦ શીટથી ઊંચાં એવાં દસેક મકાનો હશે. અમારી હોટેલ પાસે એક વીમા કંપનીની ઇમારત ૬૯૧ શીટ ઊંચી હતી. ચિકાગોનું ઊંચામાં ઊંચું મકાન ૯૧૪ શીટનું છે. ચિકાગો આખા અમેરિકામાં સૌથી મોટું વાહનોનું મથક છે. ૬૫ જેટલી રેલવેઓ ત્યાં જોડાયેલી છે. એવું ખીજા વ્યવહારોનું પણ છે. જન્યાબધ વેપાર અને અનેક ઉદ્યોગોનું એ ધામ છે. ન્યુયોર્ક જેવી ઇમારત ત્યાં દેખાય. છતાં ન્યુયોર્કની અવ્યતા જોવા ન મળે, પરંતુ શહેરની બહાર જઈએ ત્યારે કુદરતી સૌંદર્યથી અંતર્મન જીતે. મહાસાગરનો આભાસ જોએ કરે એવી વિશાળ ચિકાગો નદીનો સામે કાઠો જોઈ શકાય નહિ. અહીંની હોટેલ ન્યુયોર્ક સાથે સ્પર્ધા કરે એવી મોટી અને સગવડભરી છે. ચિકાગો શિક્ષણસંસ્થાઓમાં પણ આગળ પડતું સ્થાન ધરાવે છે. સમયના અભાવે અમારાથી મળી શકાયું નહિ, પરંતુ હિન્દી વિદ્યાર્થીઓ પણ ત્યાં મોટી સંખ્યામાં છે.

ચિકાગોનું સ્મરણ તાજું રાખવામાં એ વ્યક્તિઓએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. એક હતાં લગભગ એમી વર્ષનાં અમેરિકન વૃદ્ધા. તેઓ ધણી વર્ષ ભારતમાં રહેલાં અને એક હિંદીને પરણેલા. એમનો જુરમો આજે પણ એવો ને એવો. આ ઉમરે તેઓ હિંદી પતિને એ જ પ્રેમ-ભક્તિથી યાદ કરે છે ને પોતાની આશ્ચર્યજનક જાતે રણી લે છે. આ વયે તેઓ નવી બાપા શીખવાનું અને ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરવાનું જોમ ધરાવે છે. ખીજા એક અમેરિકન ગૃહિણીને મળવાનો અમને અવસર મળ્યો. એ ચાર બાળકોની માતા છે, પતિ મોટી વેપારી પેઢીમાં જોયો હોદ્દો ધરાવે છે. આ બહેન ભારતમાં ત્રણવાર ગાસ કરીને અનેક તસવીરો ને ફિલ્મો ઉતારી ગયાં છે. એમનો મુખ્ય રસ આધ્યાત્મિક છે. વિદેશી પ્રવાસીઓ અને તેમાં પણ હિંદીઓને ચિકાગોના જોવાલાયક સ્થળો બતાવવાની સેવા તેઓ આપે છે. આવી સેવા આપનારી મહિલાઓ ત્યાં લગભગ દરેક સ્થળે મળે છે. આ બહેનની સાથે અમે ચાર-પાંચ કલાક ગાળ્યા. રાત્રિ, કમ, ભક્તિ ને દૈત-અદૈતની વાતોમાં બહુ રસ આવ્યો. તેઓ ભારત વિષે પ્રવચનો આપે છે, ફિલ્મો ને ચિત્રો બતાવે છે ને તેનાં નાણાં ભારતનાં કોઈ સુખ કાર્યમાં મોકલી આપે છે. ચિકાગોનું સ્મરણ આ બહેનોએ જાણી રાખ્યું છે.

૨૮. કુટુંબના સભ્યો

શિકાગોથી પોણા બે કલાકનો વિમાની પથ કાપી અમે

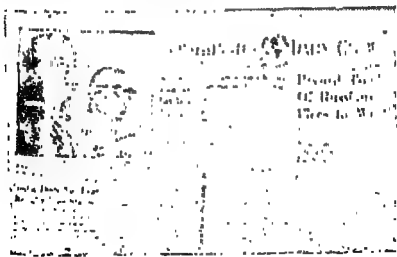
મિનીએપોલિસ પહોંચ્યા. શહેર જોવાની ઇચ્છા મદ પડી ગઈ હતી એટલે વિમાની મથકે બે કલાક આરામ કરી ત્યાંથી એક નાના વિમાનમાં વર્ધિંગ્ટન ગયા. અહીં દેખાવ જુદો જ હતો. અમારુ સ્વાગત કરવા માટે શહેરના નગરપતિ, મજમાનદ પત્ની અને બીજા આગેવાનો ફૂલોના ગુચ્છ લઇને આવ્યા હતા. લીના હાથિયાળા વિશાળ મેદાનો વચ્ચેની સ્વચ્છ ને શાન સહ પર મોટાનો પ્રવાસ કરતા અમે ગામમાં પહોંચ્યા. ૧૨ થી ૧૫ હજારની વસતિનો આ કસબો, પરંતુ અગરડો તમામ પ્રકારની નિરામ સરોવરને કારે એક નાના પણ સુંદર જગનામાં અમારે અમેરિકન કુટુંબમાં ગયાનું હતું. શહેરની વચ્ચેથી પસાર થયા ત્યારે ધમાલ ન લાગી પરંતુ કૂંપાથ પર મોટરો માટે મીટરો મૂકેના હતા તે અમે જોયા. અહીં પણ મોટરો તો વસતિના પ્રમાણમાં એટલી જ પાણી, વીજળી, ગેસ, ગરમી, ટેલિફોન, ટેલિવિઝન વગેરે તો નિપુન પ્રમાણમાં હોય જ વિવિધ પ્રકારની શાળાઓ પણ અનેક ખ્રિસ્તીઓના જુદા જુદા મથના દેવજોની સમ્યા ૨૦ જેટલી ઇસ્પતાલ ઘણી મોની બારથી વધુ ડોક્ટરો અને અધ્યનન સાધનો તાતુકાનું આ મુખ્ય મથક એટલે કેટ, ક્યેરી, પોલીસ યાજ્ઞ વગેરે પણ ખ્યાન બેચે ન્યુયાર્ક કે શિકાગોની સમાય અહીં મદ નહિ પરંતુ મુખસગવડમાં જરા પણ ઉણપ નહિ. આસપાસ માર્શલોના માછીનો મુખી પથરાયેલા ખેતરો અમેરિકાની સાચી સમૃદ્ધિ કહેા, શાંતિ અને સ્વતંત્રતા કહેા, તેનાં સુમગ દર્શન તો અહીં જ વિશેષ મામ વર્ધિંગ્ટનના પ્રથમ દર્શને જ અમારો થાક ઊંઘરી ગયો.

અમારાં જે યજ્ઞમાન નહીં થયાં હતાં તેની તે: ચી વાત કરવી ?
 પતિ-પત્ની ને પુત્ર, ત્રણ ત્યારે હાજર હતાં, મોટી પુત્રી વિશેષ અભ્યાસ
 માટે ખીલ્લ શહેરમાં રહેતી હતી અજંકાર વાપરીએ તો એમ કહેવાય
 કે ચાર માણસોનું આ કુટુંબ સ્વર્ગસ્થ બોગવતું હતું. અહીં અમે
 ચાર દિવસ ગાળ્યા હો. અને શ્રીમતી હયગર્મ અને તેનો પુત્ર ટોમ
 કુટુંબીજન જેવો લાગ્યાં. ચારેય દિવસ માટે સચારથી રાત સુધીનહ

વર્ધિગન પાસે એક ખેડૂતકુટુંબ સાથે

કાર્યક્રમો ગોઠવાયેના હતા. એ પ્રમાણે અમે આસપાસના પચીસેક માર્શલ સુધીના ખેતરોમાં ફર્યા ખેડૂતોના ઘરમાં એમની સાથે જમ્યાં. એમના ધધાની વાતો સમજવા પ્રયાસ કર્યો અને કુટુંબમાં સૌની ઓળખાણ કરી આખા તાલુકામાં આરોગ્ય અને સમાજ સુધારવાની પ્રવૃત્તિ કેમ થતી હતી તેનો ખ્યાલ આપવા માટે એક પરિપદ ગોઠવવામાં આવી હતી ત્યાં મુક્ત ચર્ચા ને પ્રશ્નોત્તર દ્વારા ઘણું જાણ્યું એક દિવસ 'કોમ્યુનીટી સપર' ગોઠવ્યું હતું, ત્યાં સહેજના અમગણીઓ સાથે બોજન લીધું. બોજનને અંતે પ્રવચન અને પ્રશ્નોત્તર. ગરિબારની સવારે બે કલાક દેવળમાં ગાળ્યા. રેલવે અને વાહનવ્યવહારને લગતી એક પરિપદમાં ભાગ લીધો. ખાનગી સાહ્ય દ્વારા ટેલિફોન અને રેડિયો કેમ ચાલે છે તેનો ત્રીજીવટલેખો પરિચય અહીંજ મળ્યો અહીંના વર્તમાનપત્ર, શાળા, ધરિપતાલ, અદાલત, સરકારી કચેરી વગેરેની મુલાકાત લીધી. સરોવરમાં

વર્ધિગનના ૮૬ વર્ષના જૂના દૈનિક પત્રમાં મુલાકાત

નીકાવિદાર અને પર્વતન માવર્ષા આ બધાં કાર્યોએ હિપરાન દરેક જ રાત્રે આ વાઝાથી સહેરના અમણીઓ, જેમાં વખોનો, ઝોંકટરો, પ્રાખ્યાપકો, વેપારીઓ, પાદરીઓ, સરકારી અમલદારો રમેરે હોય, એનો મેળો જામે રાતના બાર-એક વાઝા સુધી કાચરો-જામ્યો-હોય, એમાં અનેક વિષયો પર ચર્ચા થાય અમારા યજમાન સૌનું આગત કરે ને મોડી રાતે છટા પડીએ તે પછી યજમાન સાથે અર્ધા કલાક એસવાનું થાય ! અમેરિકાની યાત્રાના સૌથી વધુ મધુર, પ્રેરક, જ્ઞાનમય દિવસો એ હતા યજમાનદપતી ધર્મિષ્ઠ ને મેશભાવી હતા આ ગ્યે મન પર જે અસર થઈ તેનું વિગતે વર્ણન તો માર્ક વાર્તામાળા ક્રમમાં ગૂથારી, કારણ કે એ દ્વારા માનવહૃદયની એકતાનો ઊંડો પરિચય મળ્યો હતો.

આપણે ત્યાં અમેરિકા વિશેના ખ્યાલો મુખ્યત્વે મોટા રહસી, તેની અનર્ગળ સંપત્તિ અને વૈજ્ઞાનિક આધનો પરથી બધાપેલા છે અમેરિકામાં શાંત અને સ્વચ્છ ઝવન ગુળગનારા સૌંદર્ય સહેરમાં પણ છે, પરંતુ વર્ધિ મટન જેવાં કરમાઓમાં તો તેનો પાર નથી આપણા જેવું સચુક્ત કુટુંબ તો ત્યાં નથી, છતાં વૃદ્ધ માતા-પિતા અને યુવાન બાળકો પ્રત્યે મમતાનો દોર ત્યાં વિશેષ પ્રમાણમાં જોઈ શકાય છે ધર્મ પ્રત્યેની ભાવના પણ ત્યાં વધારે છે ધર્મ આથે જડ પેતા વડેમોતુ પ્રમાણ પણ જેવા મળે ખરું મોતાના દેશ વિશે જાણવાનો જેટલો રસ તેટલો પરદેશ વિશે નહીં, છતાં આવા કરમાઓમાં તેવું જાણવાની વ્યવસ્થા તો ખરી. પાડોશીભાવ પણ મોટા સહેરોના પ્રમાણમાં અહીં વિશેષ જે ધરમાં અમે રહેતા હતા તે ધરમાં આસપાસના લોકો સહજ રીતે આવતા હતા આપણે ત્યાં મહેમાન જેમ નોતરે ચડે તેવું ત્યાં પણ નનવું હતું કે અને શ્રીમતી હયનર્મ સાધનસપ્ત હતાં, છતાં ધરનું લગભગ બધું જ વડે ધરનું કામ તેઓ જાને કુળનાં હતાં વહેલી સવારે એ હયન યાત્રિક સાધન સફાર્ધકામ કરતા હોય એમના શ્રીમતી રસોડામાં નાસ્તો તૈયાર કરતા હોય અને લેવા મૂકવાનું કામ એમનો પુત્ર જાળવતો હોય ! આ દશ્ય સુંદર અને પ્રેરક લાગતું હતું.

વર્ધિ ગટન પહોઝ્યાં ત્યારે જોટલાં માણસો અમને લેવાં આવ્યા હતા તેથી પાચ ગણા વધુ માણસો વિદાય આપવા આવેલા સ્વજનોથી છૂટા પડતાં હોય એવા ભાન એમણે ને અમે અનુભવ્યા હતા એ મીઠાશ આજેય મનમાં સધરાયેલી છે અને પત્રવ્યવહારથી તેની તાજગી પણ જળવાયેલી છે.

ત્યાંથી અમે સુદૈવ ગયા, લગભગ સવા લાખ વસતિનું આ શહેર. ખૂન શાત, સ્વચ્છ, સુદર, વર્ધિ ગટનની કંધક મોટી આવૃત્તિ જેવું અહીં

ગુડાલમાં જર્મન પ્રોફેસર અને એમના પત્ની સાથે

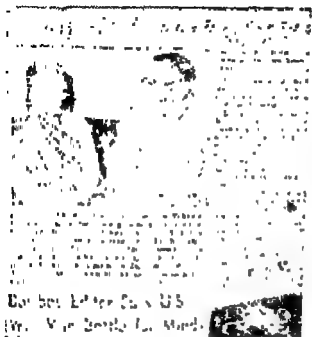
એક જર્મન પ્રોફેસર અમારા યજમાન હતા. એમના પત્ની અમેરિકન હતાં. એમની સાથે જર્મનીથી અમેરિકા મુખીની ઘણી વાતો થઈ. બીજાં કુટુંબોમાં પણ મહેમાનગતિ માણી. અહીં અપંગ બાળકો મારેની શાળા ને હસ્તિતાલ અમે જોયાં. એના સાધનોની યી વાત કરવી ? પ્રોફેસરના શબ્દોમાં કહ્યું તો આવા સાધનો માટે પશ્ચિમ જર્મનીએ પણ હજી પચાસ વર્ષ ચોક્કસ નોંધેલો. સુદાયમાં ચર્ચના કરોડો ડોલરના દૂરદ દ્વારા ચાલતી વિદ્યાપીઠ જોઈ વિદ્યાપીઠના વડા, પદવેક જેટલા અધ્યાપકો અને બીજા અધિકારીઓ સાથે તથા કલાકની અમારી એક મુલાકાત ગ્રાંથવાચેવી હતી અહીં શિક્ષણ અને

સુદાયમાં અપંગોની શાળા તથા હસ્તિતાલની
આ મુલાકાત દલિવિજ્ઞન પર રજૂ થઈ હતી.

જીવનવિકાસના પ્રશ્નો ચર્ચાયા. સુદૌલના અમારા કાર્યક્રમને તેઓએ 'ટેલિવિઝન પર ઉતાર્યો' હતો. તે નાતે અમે પહેલી વાર વ્યવસ્થિત અને લાંબા સમય માટે ટેલિવિઝન પર રજૂ થવાનો આનંદ માણ્યો. સુદૌલ જેવું રાજધાનિનું નગર તે પહેલાં કે તે પછી અમે જોયું નથી. અહીંની મુલાકાતનો ખાસ હેતુ તો અપંગોની શાળા જોવાનો જ હતો. એ જોઈને તૃપ્તિ અનુભવી. અપંગ બાળકોને જીવનનો સર્વ પ્રકારનો આનંદ માણતાં અમે જોયાં. અહીંના વર્તમાનપત્રે અમારી ખાસ મુલાકાત લીધી અને તેજ દિવસે પ્રસિદ્ધ કરી. આ લખતી વેળાએ સુદૌલનું સમગ્ર ચિત્ર આખ સામે ખડું થાય છે. ગામડાંઓ લાંબીને કે જોડીને જો સહેજે બનાવવાં હોય તો તે શિકાગો કે ન્યુયોર્ક જેવાં નહીં પણ સુદૌલ જેવાં બનાવવાં જોઈએ, એવો વિચાર અનેકવાર ત્યાં આવી ગયો હતો. અહીં પણ જે કુટુંબોના પરિચયમાં અમે આવ્યાં ત્યાં આપણાં જીવનના કેટલાક ઉત્તમ અંશો નિહાળી પ્રસન્નતાનો અનુભવ કર્યો. વિદ્યાર્થીમાં પ્રેક્ષકો સાથે ચર્ચા થઈ, તેમાં પણ શાત, સ્વચ્છ અને આધ્યાત્મિક જીવનનું આકર્ષણ અમે જોઈ શક્યાં હતાં. વર્ધિંગટન, સુદૌલ અને હવે પછી અમે જવાના હતાં તે પ્રેસકોટ વગેરેને હું અમેરિકાના હૃદયની ઉપમા આપું. અમેરિકા સર્વાંશે ભૌતિકવાદી છે એવા આક્ષેપોનો જવાબ આપવા અંગ્રેજીનાં પ્રદેશોનાં નિરીક્ષણથી સહેજે મળી શકે એમ છે.

અહીંથી અમે પશ્ચિમ-દક્ષિણમાં ગ્રાન્ડ કેન્યોન - જવાના - હતાં. વચ્ચે એક દિવસ ડેનવર જતાર્યા અહીં હિંદી સરકાર તરફથી શિક્ષણ માટે મોકલાયેલા બે ટેકનિશ્વનોના અમે મહેમાન ગયા. ડેનવરની આસપાસના રોડી માઉન્ટનનું દરમ ખરેખર આદરણીય છે પાંચેક લાખની વસતિનું આ સહેર વ્યાપારઉદ્યોગથી ધમધમે છે. સરઆતમાં તો સોનુ, ચાદી, સીસુ વગેરે ખનીજથી તેને ખ્યાતિ મળી હતી. હવે આવાનું આ ઉત્તમ સ્થળ ગણાય છે. ડેનવરમાં હિંદી અધિકારીઓનો જે પરિચય થયો તે સહેજે જૂલાય એવો

★

સુદેવના
‘આર્ગસિ ડેઈલી’
નામના દૈનિકમાં
પ્રમિદ્ધ થયેલી
મુલાકાત

★

નથી એ પછી અને એ પહેલાં આના કેટલાક પરિચયો થયા હતા એ બધાનો સરવાળો કરતા જે તા તમ્મ નીકળે છે તે કંઈક આપા પ્રકારતું છે વિદેશમાંથી શિક્ષણ અને તાનીમ મેળવવા માટે આપણે વિદ્યાર્થીઓ અને અધિકારીઓ મે કતીએ છીએ તેમાં આપણી લઘુતામયિ પણ ભાગ ભજવે છે ઘણા અધિકારીઓએ અમને કહ્યું કે એમને માટે અહીં કેટલુંક શીખના જેવું છે એમાં શકા નહીં પરંતુ વિદેશી નિષ્ણાતો આપણા દેશમાં જોવાવીને આ કાર્ય ઘણા ઓછા ખર્ચમાં સિદ્ધ કરી શકાય એમ કરવામાં કંઈ મરકેવી આવતી હોય તો વિદેશમાં રહેવાના સમયનું પ્રમાણ ધગડીને પણ આ હંદ પાર પાડી શકાય ઘણા વિદ્યાર્થીઓ અને અધિકારીઓ અમો સાહેબા અને ત્યાં નકામાં જ પડી રહ્યા હોય એવા સાચા અમે કેનવરથી નીકળી ફિનિકસમાં સહેજ રોકાઈને

પ્રેસિડેન્ટમાં અમારા યજમાન આપણા લેંધા-ઝબ્લાથી એટલા પ્રભાવિત થયા કે મારે તેમને એક જોડ બેટ આપવી પડી ! બદલામાં એમણે શુકનરૂપે સાચવી રાખેલો જૂના સમયનો ચાદીના ડોલરનો સિક્કો મને ભેટ આપ્યો. આ સિક્કાએ એમને કેવી કેવી આફતોમાં મદદ કરી છે, તેની વાતો બહુ મજેદાર હતી. શ્રીમતી મેકાર્ડી કવિયત્રી તો હતાં જ, સાથે સાથે ખીજા અનેક વિષયોમાં પણ જિંડો રસ ધરાવતા હતા. એમના પુસ્તકાલયમાં ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ત્રણ જોષ અમે બહુ આનંદ અનુભવ્યો. તેઓ હિંદુધર્મ વિશે સારું જાણતાં હતા. જૈનધર્મ અંગે પણ એમણે ટેટલુંક વાચેલું અને એમના મનમાં ટેટલાક સવાલો પણ જિભા થયેલા. દૂર દૂરના દેશમાં અને તે પણ ગ્રામ ગ્રામ ગણાય એવા સ્થળે આવા રસના માણસો મળે ત્યારે ખૂબ જ આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

નક્કી થયેલા કાર્યક્રમ પ્રમાણે પ્રેસિડેન્ટની આસપાસ લગભગ ૬૦૦ માર્શલની અમે મોટામાં મુસાફરી કરી. જંગલો, પહાડો ને વેરાન

★
ફોલોગરમાં : રેડ ઈન્ડિઅનના
એક અગ્રણી સાથે

★

★

આન્ડ કેન્થોનમાં
કુમારી લેસા ગય
સાથે.

★

કંપનીના નિરૂપ અધિકારી થી મેકાડી અને એમના કનિયત્રી પત્ની શ્રીમતી માર્યા મેકાડી અમારા મજબૂત હતાં. એમનાં બાળકો ખીન સહેરામાં રહેતા હતા. અમારો કાર્યક્રમની જવાબદારી કુમારી લેના મારે સંભાળી હતી અહીં અમને નવા અનુભવો મળ્યા આ દંપતી સીધે તો ખૂબ મજા આવી. પેર રહેતા હોમએ તેમ ભોજન અને ટ્રેનિંગ-સ્ટીમાં દુર્ગત સ્થિતિ ગયા. પરદેશમાં ભારતીય અથવા ગુજરાતી સાડીનું આકર્ષણ રાષ્ટ્રને સકાવે છે અને તે જ્યાં ગયા ત્યાં તેની ખત સા સાબળી, તેમજ તે પરદેશનું આકર્ષણ પણ જોયું. અહીં

અમેરિકાના અને બહારના પ્રવાસીઓ માટે જોવાલાયક રથોમાં માન્ડ કેન્યોનનું નામ પહેલી દરોજમાં આવે. એનાં વર્ષુન-સંશોધનના દસ-બાર મોટા મથો પ્રગટ થયેલા છે. લગભગ ૧૧૦૦ ચોરસ માઇલના વિસ્તારવાળા માન્ડ કેન્યોન પાર્કમાં જૂના કાળની અનેક સ્મૃતિઓની સાથે પ્રવાસીઓ માટેની સગવડો પણ કરવામાં આવેલી છે. માન્ડ કેન્યોન એક વિરાટ અથવા રાક્ષસી ખીણ છે. એની વચ્ચે અમેરિકાની ખીણ નંબરની મોટી નદી કોલોરાડો વહે છે. આ રથળનું માહાત્મ્ય પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓ માટે ધણું હહેવાય. સામાન્ય પ્રવાસી તો એ જોઈને અચંબામાં પડે એટલું જ, લાખો વરસ પહેલાં એક નહિ, અનેક ધરતીકંપોને પરિણામે પહાડો અને જમીન ફાટ્યાં હશે અને તેમાંથી આ ખીણ રચાઈ હશે. કોલોરાડો નદી અત્યંત વેગીલી છે. એ આ રથજે ઊડીખીણમાં ઊતરે છે. ખીણની લંબાઈ ૨૧૭ માઇલ, પહોળાઈ ૧૦ માઇલ અને ઊંડાણ ૧ માઈલ ગણવામાં આવે છે. એમાં કોલોરાડો નદી અગણિત વર્ષોથી ધૂળપથ્થર ખેંચી લાવે છે છતાં એ ૩૦૦ ફીટ પહોળી અને ૧૨ ફીટ ઊંડી છે. આ ખીણ તરફ અંતિહાસિક દૃષ્ટિએ પહેલું ધ્યાન મળું ૧૫૪૦ની સાલમાં એ મેક્સિકોની સરહદ પર છે. અમેરિકાએ ત્યાં જીત મેળવ્યા પછી તેના વિકાસ પર ધ્યાન આપ્યું છે. છેલ્લા સિતેર વર્ષોથી ત્યાં પ્રવાસીઓ માટેની સગવડો ઊભી કરવામાં આવી છે. પ્રાગૈતિહાસિક કાળના અનેક અવશેષો આ પ્રદેશમાં હાથ લાગ્યા છે. સમગ્ર પાર્ક વિસ્તારમાં ૬૦૦ જેટલાં પ્રાચીન રથજો છે, પરંતુ પ્રવાસીઓ ખડુ ઓછી જગ્યાએ જઈ શકે છે. યાત્રીઓનું આકર્ષણ-કેન્દ્ર તો માન્ડ કેન્યોન જ છે. સંશોધનમાં કિલ્લા જેવા મકાનો, જીર્ણ વન્ધો, માટીના વાસણો, પગરખા વગેરે મળેલાં છે.

અમને માન્ડ કેન્યોન સિવાય ખીણ કશામાં રસ નહોતો. અમે વહેલી સવારે નીકળ્યા હતા, પરંતુ જુલાઈ માસનો તાપ ધણે આકરેા હતો આખો રસ્તો વેરાન જેવો અને તેને ઊંડે સડા પથ્થરનું આ રથજ! ત્યાં તાપ ૧૨૦ ડીગ્રી! માન્ડ કેન્યોન વિષે વાચીને તથા સાંભળીને જેટલું આકર્ષણ થયું હતું,

પ્રદેશનું નિરીક્ષણ કર્યું. રેડ ઇન્ડિયનોને એમના મૂળ સ્થાનમાં તથા જાહેર ઉત્સવના મેળામાં જોયા. નિર્ણય કરતાં રેડ ઇન્ડિયનની સ્થિતિ નિરાશી છે. એમને જોતા કાંઈકવાર આપણા મનમાં એવી અસર પણ જાપડે કે જેમ પ્રાચીન ખડેરાને એમની મૂળ સ્થિતિમાં જાળવી રાખવામાં આવે છે તેમ આ લોકોને પણ જાળવવામાં તે નથી આવતા ને! આ લોકો અમેરિકાના મૂળ વતની અમેરિકામાં યુરોપ-વાસીઓનો પ્રવેશ થયો ત્યારે એમની વસતિ ૮ થી ૧૦ લાખ ધારવામાં આવતી હતી. આજે ૩ લાખ ૪૩ હજાર છે રેડ ઇન્ડિયનોની સ્થિતિ સુધારવા માટે અમેરિકામાં ખાસ એક દફતર રાખવામાં આવ્યું છે. જુદા જુદા રાજ્યોમાં એમને માટે અનામત વિસ્તારો અને જમીનો છે. ખાસ એજન્સીઓ દ્વારા આ વ્યવસ્થા થાય છે. આ એજન્સીનામાં એમની વસતિ સૌથી વધારે, લગભગ ૭૦,૦૦૦ છે. એમનાં ઝૂપડાઓ અને રહેણીકરણી અમેરિકાના સામાન્ય જીવનના પ્રમાણમાં આઘાતજનક લાગે, છતાં અમને એવા અનેક સ્ત્રી-પુરુષો મળ્યાં જેઓ અશ્રેણમાં વ્યવહાર કરતા હતા, સારા ધરોમાં રહેતા હતા અને એમણે વસ્ત્રો ને આભૂષણો પણ પ્રમાણમાં કીમતી પહેર્યા હતા. રેડ ઇન્ડિયનોમાં પંદરેક જેટલી જાતો છે, જેમ આપણે ત્યાં આદિવાસીઓમાં છે તેમ. અમેરિકાના લોકો ખૂબ જ હોરાડીલા અને મજાતાનડા હોય છે. એમનામાં ઔપચારિકતા પણ ઓછી આમાં અપરાધ માત્ર રેડ ઇન્ડિયનોનો. તેઓ પરદેશીઓ સાથે તો કીક, ગોરા અને કાળા અમેરિકનો સાથે પણ છૂટથી હલેજાને નહીં. આપણે તેની સામે હસીએ તોય તેના મુખ પર સ્મિત આવે નહીં. અમારા યજમાને એમના આ રસજાનનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું હતું એટલે અમારા પ્રવાસ તેમની સાથે જાળવાનો હતો. ફ્લેનસ્ટાઈમાં મોટો મેળો ભરાયો હતો અને હજારોની જામમાં રેડ ઇન્ડિયનો ત્યાં આવ્યા હતા. અમે બહુ થોડા પરિશ્રમે એમની સાથે લાગી શક્યા તેનું અમારા યજમાનને આશ્ચર્ય થયું. કારણ તો એ હતું કે અમે એમને ખાની કરાવતા હતા કે તેઓ જેમ ઇન્ડિયન છે તેમ અમે પણ ઇન્ડિયન છીએ!

અમેરિકાના અને બહારના પ્રવાસીઓ માટે જોવાલાયક સ્થળોમાં આન્ડ કેન્યોનનું નામ પહેલી હરોળમાં આવે એના વર્ણન-સંશોધનના દસ-બાર મોટા ગ્રંથો પ્રગટ થયેલા છે. લગભગ ૧૧૦૦ ચોરસ માઇલના વિસ્તારવાળા આન્ડ કેન્યોન પાર્કમાં જૂના કાળની અનેક સ્મૃતિઓની સાથે પ્રવાસીઓ માટેની સગવડો પણ કરવામાં આવેલી છે. આન્ડ કેન્યોન એક વિરાટ અથવા રાક્ષસી ખીણ છે. એની વચ્ચે અમેરિકાની ખીણ ન બરતી મોની નદી કોલોરાડો વહે છે. આ સ્થળનું માહાત્મ્ય પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓ માટે ધણુ કહેનાય. સામાન્ય પ્રવાસી તો એ જોઈને અચંબામાં પડે એટલું જ. લાખો વરસ પહેલાં એક નદિ, અનેક ધરતીકંપોને પરિણામે પહાડો અને જમીન ફાટ્યા હશે અને તેમાંથી આ ખીણ રચાઈ હશે. કોલોરાડો નદી અત્યંત વેગીલી છે. એ આ સ્થળે જાડી ખીણમાં જીતરે છે. ખીણની લંબાઈ ૨૧૭ માઇલ, પહોળાઈ ૧૦ માઇલ અને જોડાણ ૧ માઈલ ગણવામાં આવે છે. એમાં કોલોરાડો નદી અમણિત વર્ષોથી ધૂળપથ્થર ખેંચી લાવે છે. છતાં એ ૩૦૦ ફીટ પહોળા અને ૧૨ ફીટ જાડી છે. આ ખીણ તરફ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પહેલું ધ્યાન ૧૫૪૦ની સાલમાં એ મેક્સિકોની સરદાર પર છે. અમેરિકાએ ત્યાં જીત મેળવ્યા પછી તેના વિકાસ પર ધ્યાન આપ્યું છે. છેલ્લા સિત્તેર વર્ષોથી ત્યાં પ્રવાસીઓ માટેની સગવડો બની કરવામાં આવી છે. પ્રાગૈતિહાસિક કાળના અનેક અવશેષો આ પ્રદેશમાં હાથ લાગ્યા છે. સમગ્ર પાર્ક વિસ્તારમાં ૬૦૦ જેટલા પ્રાચીન સ્થળો છે, પરંતુ પ્રવાસીઓ બહુ ઓછી જગ્યાએ જઈ શકે છે. યાત્રીઓનું આકર્ષણ-કેન્દ્ર તો આન્ડ કેન્યોન જ છે. સંશોધનમાં કિલ્લા જેવા મકાનો જીર્ણ વાંચો, માનીનાં વાસણો, પથરોના વગેરે મળેલા છે.

અમને આન્ડ કેન્યોન સિવાય ખીણ કયામાં રસ નહોતો. અમે વહેલી સવારે નીકળ્યા હતા, પરંતુ જુલાઈ માસનો તાપ ધણો આકરા હતા. આખો રસ્તો વેશન જેવો અને તેો છેડે સૂકા પથ્થરનું આ સ્થળ ત્યાં તાપ ૧૨૦ ડિગ્રી. આન્ડ કેન્યોન વિશે વાંચી તથા સાબળીને જેટલું આકર્ષણ થયું હતું,

તેટલુ ત્યાં જોવા પછી ન રહ્યું, છતાં જોવાનો સતોર તો થયો જ આવો રથજોમા જોવાની જે વ્યવસ્થા હોય છે તે થાક ઉતારી નાખે છે પ્રનાસીઓ માટે જુદા જુદા 'પોઈન્ટ'ની રચના છે દરેક રથજોથી નિરાણુ દરમ જોના મળે છે મધ્યમા ખાસ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે ત્યાં સમદર્યાન, નકશા ને તસવીરો તો છે, પરંતુ દર અર્ધા કલાકે દત્તિદાન જૂઓળ અને વિશેષતાની માહિતી આપતું પ્રચલન સામગ્રી મળે છે સમગ્ર ખીણની ફિઝ્મ પણ જોઈ શકાય છે.

આ વિશાળ ખડમા અથવા અટારીમા પદરેક જેટલા દૂરખીનો ગોઠવ્યા છે દરેક દૂરખીન નીચે સામે દેખાતા રથજોનું વર્ણન લખેલું છે નિરીક્ષણ માટેનું આ ઉત્તમ સાધન છે અમે પ્રવચન, દૂરખીન અને ચાર-પાંચ 'પોઈન્ટ'નો લાભ લઈ સતોષ થાય એટલું નિરીક્ષણ કરી લીધું એની તસવીરો ને ફિઝ્મ પણ લીધા આ મહાખીણમા ઊતરવાની ઇચ્છા પહેલા તો હતી પગપાળા અથવા તો ખચ્ચર પર છેક નીચે સુધી જઈ શકાય છે, પરંતુ તકનીકનો પાર નહિ અને જે દિવસનો સમય જોઈએ, એટલે એ વિચાર માઠી વાલ્યો પર્વતારોહણના શોખીનોએ મળ્યુંના જેલુ એ છે કે કેવળ નીચે ઊતરવામા જ આઠ માર્ફલ ચાલવું પડે છે, એ પછી દસેક માર્ફલ ચલાય તો જ સરખું જોવાનું મળે પહાડમાં પહેલા ચડવાનું અને પછી ઊતરવાનું હોય જ્યારે અહીં તો પૂરા થાક પછી ૫૦૦૦ ફીટનું આકરું ચઢાણ છે! ખચ્ચર માટે એક ફેશના ૩૫-૪૦ ડોલર આપવા પડે છે ખીણમા જઈને જોવામા વિશેષતા જરૂર છે, છતાં દૂરખીનો એટલા શક્તિશાળી છે ને એવી યોગ્ય જગ્યાએ ગોઠવ્યા છે કે નદીનો પ્રનાહ અને એમા તણાતી નાની વસ્તુ પણ જોઈ શકાય છે દૂર દૂર સુધીની પથ્થરની દીવાલ અનેક રંગો ધારણ કરે છે તેનો ખ્યાલ પણ અમાથી મળી રહે છે આપણને સાન દાશાર્થ ગિપ્સને એવું એ છે કે અદરના રથજોને જે અનેક નામો અપાયા છે તેમા શિવ ટેમ્પલ અને વિષ્ણુ ટેમ્પલ જે આપણને ખુશ કરવા આ નામ નથી અપાયા પરંતુ પ્રાચીનતાનું ગૌરવ કરવા અપાયાં છે, એમ અમારા ચજમાને અમને જણાયું.

પ્રેસકોટથી અમે એક માર્ગે ગયેલા અને બીજે માર્ગે પાછા આવ્યા સવારના સાત વાગે નીકળેલા રાતના બારેક વાગે પાછા ફર્યા વનમોજન અને અઘતન રેરોરા, બનેનો લાલ લીધો જ ગયો, પહાડો, ખીણો ને રણપ્રદેશો અમે પતાવ્યા અમેરિકામાં હળવો માર્ગનો ઉજ્જડ પ્રદેશ પણ હોઈ શકે તે અમે અહીં જ જોયું જગલ વિસ્તારમાં આદિવાસીઓના જેમ જ પડાં જોઈએ તેમ આ ઉજ્જડ ધરતી પર કોઈ કોઈ રથજે રેડ ઇન્ડિઅન્સના કુમારો જેના મકાનો જોવા મળે. આ પ્રવાસમાં અમેરિકાની એક જુદી જ બાજુના અમને દર્શન થયા પ્રેસકોટમાં અખબારો અને બીજી સંસ્થાઓએ અમારું સારું સ્વાગત કર્યું હતું આમાં ટોચરૂપે એક કાર્યક્રમ ગ્રહનાયો હતો તેનો ઉદ્દેશ્ય અહીં કરવો જોઈએ અમેરિકામાં 'કાલિબોય'ની રમતો જોવી એ એક લઘુવોચાસ છે. આ-વખતે આ વિસ્તારના પાંચ ચાલ્યાનો એક સચુક્ર ઉત્સવ પ્રેસકોટમાં ગોઠવાયો હતો અને એમાં માનવતા મહેમાન હતા આમાં રેડ ઇન્ડિઅનોથી માડીને હોનીવૂડના તારકો ને તારિકાઓ લાગ લીધો હતો છત્રસુદેર્ગિદના એ ખેનો હતા જાતજાતના જમની પશુ પરની સવારી કરતા કગતા અમુક વસ્તુ સિદ્ધ કરવી, અમુક જાનવરના ગળામાં ફાસો નાખવો, પગ બાંધેના પશુઓને વાડ કુદાવવી આ બધું જોતા તમ્મર આવી જાય હળવો લોકો આનંદની કિરિયારીઓ વચ્ચે આવા ખેલ જુએ આ ખેલને કહેવામાં આવે છે રોડિયો તે વર્ષની 'રોડિયોકવીન'ને છેવટે ગુજરાતી સાદી પહેરાવનામાં આવી હતી અને અખબારોને પાને એની તસવીરો ચડી હતી.

અમેરિકામાં અમે હળવો માર્ગે ફર્યા અને નહિ ધણું જોયું, પરંતુ માનવકુટુંબની એકતાનો જે અનુભવ વર્ધિગુરુથી પ્રેસકોટ સુધીમાં જોવા પ્રમાણમાં કર્યો તેટલા પ્રમાણમાં બીજા કોઈ રથજે કર્યો નહોતો આ પ્રદેશમાં ફર્યા પછી અમેરિકા પ્રાયે અમને પ્રેમની લાગણી ધર્મ આની એમ કહીએ તો ખોટું નથી, પરંતુ અમે તો પ્રવાસી હતા એને આવી વાગડી ગતા અમારે આગળ ને આગળ વધવાનું હતું. માત્ર દિવસ પછી આ પ્રદેશને રોડજરી સનામ કરી અમે વિદાય લીધી

લોસ એન્જલીસ

અમેરિકામાં અમે આટલાટિક ઓળંગીને દખલ થયા હતા. હવે પેસિફિકના કિનારા તરફ પ્રયાણ શરૂ થયું. પાચ-છ હજાર માણનો પ્રવાસ અમેરિકામાં જ થઈ ગયો હતો. ગ્રેમકોટથી ફરી અમે ફિનિક્સ આવ્યા અને ત્યાંથી પહોંચ્યા લોસ એન્જલીસ નિરનારની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જગતનું આ મોટામાં મોટું શહેર છે. એ ક્યાંથી શરૂ થાય છે તે ક્યા પૂરું થાય છે તેની ખબર પડે એવું નથી. શહેરની વચ્ચે કુગર, ખીણ, જંગલ જેવા વિસ્તાર પણ જોવા મળે! એની ખ્યાતિ છે હોલીવૂડને કારણે, પરંતુ એની સમૃદ્ધિમાં ખીજા મોટા ઉદ્યોગોનો હિસ્સો ઓછો નથી. વસતિમાં એ ન્યુયોર્ક અને શિકાગો પછી આવે છે. અનેક પ્રકારના ઉદ્યોગો ત્યાં ખીલ્યા છે. વિમાનો-લશ્કરી તે મુશ્કી-નો ઉદ્યોગ આખા દેશમાં સૌથી વધુ અહીં ખીલ્યો છે. શહેરની વસતિ ૨૦ લાખથી વધારે છે. હયામાન અમેરિકાના ખીજા ભાગો કરતા અહીં જુદું છે. અમે ગયા ત્યારે તો સારા પ્રમાણમાં ગરમી શરૂ થઈ ગઈ હતી. વિમાન પર મિત્રના મિત્ર ત્રી જોઈએસ હેફર્ટના પ્રતિનિધિ અમને લેવા આવ્યા હતા. ઉતારો નક્કી થયો હતો. શહેરની મધ્યમાં એક બાગની પાસે ખીલ્ટમોર હોટેલમાં ૧૫૦૦ ચોરસગજ અને ૨૦૦૦ ગાડીઓ રાખનાની ત્યાં સગવડ! અમેરિકાની પ્રથમ કક્ષાની હોટેલમાં હોય તે બધી સગવડો અમે ત્યાં સામાન મૂકી સ્વસ્થ થઈને શ્રી હેફર્ટ સાથે બોજન લેવા બેઠકયા. બોજન ગોઠવાયું હતું હન્ટીંગ્ટન શેરડોનમાં. આ હોટેલમાં ચોરસગજ જ નહિ, જંગલોમાં પણ છે. વચ્ચે ફ્રીઝ રીટે કુદરતી દરયો, નદી, જંગલ, પહાડ બધા કરી દેવામાં આવ્યા છે. રોજના ખર્ચાનું પૂરું નહિ. સ્વતંત્ર એવી નાની જગલીમાં માત્ર રહેવાના રોજના ૫૦ ડોલર! ખીણ

બધું જુદું ! અહીં અમે બોજન લીધું. બોજનમાં એ જ કાયાં ને બાફેલાં ઘાક, દૂધ, ફળ; સામે નૃત્યનો કાર્યક્રમ ચાલે, પણ અમે મઝા તો માણી શ્રી અને શ્રીમતી હેક્ટર્સ સાથેની વાતોમાં. તેઓ અનેકવાર આપણા દેશમાં આવી ગયાં છે ને સારા પ્રમાણમાં ફર્યાં છે દરેક પ્રશ્નનો તટસ્થતાથી અભ્યાસ કરવાની એમની રૂચિને ત્યાં પરિચય થયો. ફરી મળવાનું ગોઠવી અમે મોડી રાત્રે છૂટા પડ્યા.

ખીજે દિવસે 'લોસ એન્જલીસ વર્લ્ડ ઓફ કાઉન્સિલ' તરફથી શ્રી જગન શર્મા અમને મળવા માટે આવ્યા. થી શર્મા એ કાઉન્સિલના એક હિંદી સભ્ય છે. જલિયાંવાલા બાગની કતલ વખતે એમણી બચીને તેઓ ભારત છોડી નાસી ગયેલા. એ વખતે એમની જીવાનીની ઘરઆત હતી. હવે તેઓ અમેરિકાના નાગરિક બની ગયા છે અને અમેરિકાની ધુવતી સાથે એમણે લગ્ન કર્યાં છે. એમની સાથે આખો દિવસ ગાળ્યો. જુદાં જુદાં સ્થળો જોતાં અમે લોસ એન્જલીસથી દક્ષિણે ૨૨ માઈલ દૂર 'ડીઝનીલેન્ડ' સુધી પહોંચ્યાં. લોસ એન્જલીસનું આ કદાચ સૌથી આકર્ષક સ્થળ છે. એની રચના તો બાળકો અને કિશોરોને લક્ષમાં રાખીને કરવામાં આવી છે, પરંતુ બધીજ ઉમરના લાખો માણસો તેનો લાભ ઉઠાવે છે. સાચા અર્થમાં એ 'વંડરલેન્ડ' છે. અહીં શું નથી એ જ પ્રશ્ન છે. જુદો એના ભૂતકાળને અહીં જોઈ શકે, યુવાનો નિત્ય વિકસતા વિદ્યાનનો પડકાર ઝીલી શકે, કિશોરો ને બાળકો જિંદગીની મોજ માણતાં જાવિના સ્વપ્ના ધડી શકે આપણને ન રુચે એવાં જુગારખાનાં ને દારૂખાનાં પણ અહીં છે ખરા પરંતુ એ તો અમેરિકન જીવનના જ દોષનું પ્રતિબિંબ છે એ સિવાય જે છે તે તરફ આખી મીંચી સકાય નહિ.

વોલ્ટ ડીઝનીની કલ્પનાનું આ નગર છે પરંતુ અત્યારે તો એ ખાનગી સાહસનો એક ભાગ છે. લાખો હોલરની આવક આપતો એ ધંધો છે અને અમને કહેવામાં આવ્યું કે વોલ્ટ ડીઝનીને એની સાથે હવે સંબંધ નથી, જે હોય તે. આ નગરમાં હિમાચલદિત હોય એવા દેખાવ આપતા પહાડો છે. એવરેસ્ટ કે આદમ્સના આરોહણની ઝાંખી

હીઠનીલેખનુ એક દ્રશ્ય આમા હિમાચ્છાદિત પહાડ, કેબલકારે અને બીજી ઘણું દેખાય છે. આના દૃશ્યો અનેક છે

★—————★

ત્યા કરી ચકાવ છે. સરોવર અને સગિતામાં જળવિહાર કરી ચકાવ. ગાઢ જંગલો અને લગ્નનક હિંસક પ્રાણીઓના દર્શન કરી ચકાવ બે તારની ઉપર ચાલતી ફેગલકાર છે. પરીક્રમ્માઓને જીત કરતી અનેક ઈમારતો ત્યા જિભી કરવામા આવી છે એમા પદ્મતિસ્સરના ખેતો ચાવ ચાવ છે. રમતગમતનાં આધનોનો પાર નથી સાદસ કરવાની પણ સગવડ છે. માર્છલોના વિસ્તારવાળા આ નગરમા જૂના દાળની રેલવે, મોટર,

ધોગાગાડી, જસ વગેરે દ્વારા ફરી શકાય છે. વિદ્યુત અને આપુશક્તિની છેલ્લામાં છેલ્લી શોધથી ચાલતા ઉદ્યોગોનું દર્શન પણ અહીં થઈ શકે છે ખાગના સ્થળોનો પાર નથી. મધ્યમ કદના શહેરની હોય એવી સુદર જગત પણ છે.

લોસ એન્જલીસનું મુખ્ય આકર્ષણ હોલીવૂડ મહાપથ પહેલા હોલીવૂડ નામનું નાનું શહેર હતું, હવે લોસ એન્જલીસનો તે એક વિભાગ છે ત્યાં સિનેતારકોના નિવાસસ્થાનો, થિયેટરો અને સ્ટુડિયો છે, પરંતુ આપણી કલ્પનામાં હોય એવી સિનેમાની સૃષ્ટિ ત્યાં છે એવો અનુભવ આપણને થાય નહિ શહેરના એક પરા જેવો આ વિભાગ વિસ્તારમાં ઘણો મોટો છે એમાં આકર્ષક મકાનો, જગતો, સ્ટુડિયો વગેરે છે તેમ અચાનક ઊપસી આવ્યા હોય એવા ખીણો, પહાડો, જંગલો પણ છે. એ બધું બહુ સુદર લાગે છે એવું નથી હોલીવૂડની કલ્પના કંઈક અંશે ભાગી પડે એવો દેખાવ ત્યાં જોવા મળે છે અમેરિકાના ખીજા શહેરો અને સ્થળોની જેમ અહીં પણ 'દૂર'ની વ્યવસ્થા છે એમાં સ્ટુડિયો, થિયેટરો અને તારકોના મકાનો ખતાવવામાં આવે છે. અમારા માટે 'વર્ડ' અફેસ કાઉન્સિલની વ્યવસ્થા ઉપરાંત 'મોશન પિક્ચર એસોસિએશન'ના પ્રમુખ શ્રી એરીક જોન્સનનો જનામણપત્ર પણ હતો એટલે બહુ ઓછા લોકોને મળી શકે તેટલી ને તેની સગવડો અમને પ્રાપ્ત થઈ.

હોલીવૂડ જોવા માટે દરરોજ દસ હજારથી વધુ માણસો આવે છે આકાશમાં એમ કહે છે કે વરસ દરમિયાન હોલીવૂડ જોવા આવતા ૪૦ લાખથી વધુ માણસોમાંથી એક ટકાનો દસમો ભાગ પણ અંદરના સ્ટુડિયોમાં પ્રવેશી શકતો નથી હોલીવૂડની સ્થૂળ નિગતો આ પ્રમાણે છે શહેરના મધ્ય ભાગથી એ ૧૦ માઈલ દૂર છે એનો વિસ્તાર ૧૨ ચોરસ માઈલનો છે, પરંતુ સીમા નક્કી કરેલી નથી સામ્યવાદી દેશો સિવાયની દુનિયામાં અહીંથી દર વરસે ૨૫૦ થી ૩૦૦ ફિલ્મો જન્મે છે. આ ફિલ્મો અમેરિકા

માણસો અને ખીજ દેશોમાં ૧૫ કરોડ માણસો દર અડવાડિયે જુએ છે. રુડીડિયોમાં લગભગ ૨૦ હજાર માણસો કામ કરે છે. આમાં પ્રથમ કક્ષાના લગભગ ૩૦૦ માણસો છે. 'એક્ટર્સ' ગીઠ્ઠના સભ્યો ૧૦ હજાર છે. રાષ્ટર્સ અને સ્કીન ડિરેક્ટર્સ ગીઠ્ઠના પંદરસો માણસો છે. હોલીવૂડના રુડીડિયોમાં લગભગ ૧૫ કરોડ ડોલરનું રોકાણ થયું છે. ચિત્રનિર્માણમાં દર વર્ષે ૪૦ કરોડ અને રુડીડિયોના ખર્ચમાં ૬૦ કરોડ ડોલર વપરાય છે !

અમારે માટે આ બધું જાણવાનું, રુડીડિયો ત્રીજીવટથી જોવાનું, જુદી જુદી જાતના પાત્ર ચિત્રોના ચર્ટિંગનું નિરીક્ષણ કરવાનું અને છેલ્લે સિનેતારકોને મળવાનું સહેલું બની ગયું એસોસીએશનના પ્રતાપે. શ્રી જોન્સ્ટનના પત્રથી એસોસીએશનના મંત્રી શ્રી ક્લાઈક વેલ્સે અમને આમંત્રણ મોકલ્યું અને વાહનની વ્યવસ્થા પણ કરી આપી. સૌથી પહેલાં અમે એમને જ મળ્યા. એમની સાથે સિનેઉદ્યોગ વિષે વિસ્તારથી ચર્ચા થઈ. આ ઉદ્યોગની આર્થિક, સામાજિક ને નૈતિક બાજુ અંગે એમના મંતવ્યો અમે જાણ્યાં. આ બધું પ્રસારરૂપે મૂકીએ તો ખેત્રજુ લેખો થઈ જાય. એનો જો સાર જોઈએ તો આટલો : હોલીવૂડમાં જ આ ઉદ્યોગ કેન્દ્રિત થયો તેનું એક કારણ અનુકૂળ હવામાનનું. પારે માસ ત્યાં સાગી રીતે કામ થઈ શકે છે. અમેરિકામાં ચિત્રો પર મરકાગી નિયંત્રણ-સેન્સર જેવું નથી એસોસીએશને પોતે એક 'કોડ' એટલે કે કાયદાપોથી અથવા નિયમાવલિ તૈયાર કરેલી છે. આ નિયંત્રણ અનુસાર ચિત્રો નિર્માણ થાય છે. આ 'કોડ'ના મુખ્ય સિદ્ધાંતો ઘણા આકર્ષક છે. એમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રેક્ષકોનું નૈતિક ધોરણ નીચે ન જતરે, યુનાયોરી, પાપકર્મ અને ખોટા માર્ગ તરફ તે ન ખેંચાય, જીવનનું યોગ્ય ધોરણ જળનાય, દેવી, કુદરતી ને રાજ્યના કાનૂનોનો લંગ ન થાય તે રીતે ચિત્ર તૈયાર થવું જોઈએ.

એમાં યુનાયોરી, કૂરતા, અત્તીલતા અને જુથાપ્રાચેરક દશ્યો અંગે માર્ગદર્શન આપેલું છે. ધર્મપરંપરા, રાષ્ટ્રીય ભાવના વગેરેનું

ધ્યાન રાખવાનું કહેવાયું છે. શયનગૃહ, ફાંસી, શરાણખોરી, પ્રસવ, શસ્ત્રક્રિયા, અત્યાચાર વગેરેનાં દશ્યો તથા વસ્ત્રોની સમવટ અંગે પણ ઉલ્લેખ છે. ‘કોડ’ પ્રમાણે દરેક નિર્માતાએ ચિત્ર ઉતારતાં પહેલાં તેની કથા અને ખીજી વિગતો કોડ-ઓફિસરને મોકલવાની હોય છે. એ અધિકારીનો મત એ સ્વીકારે તો ઠીક છે, નહિ તો ચિત્ર બિતરી ગયા પછી કોડ-કમિટ્ટિ ખાસે એ રજૂ કરવું પડે છે. ત્યાં એની વિરુદ્ધ ચુકાદો આવે તો તે ન્યુયોર્કના અપીલ-પંચ પાસે જઈ શકે છે. ત્યાં ચિત્ર-વિતરણનું કાર્ય કરતી મુખ્ય કંપનીઓના પ્રમુખો, આગેવાન થિયેટરોના પ્રતિનિધિઓ અને ચાર સ્વતંત્ર નિર્માતાઓ સમક્ષ એ ચિત્ર રજૂ થાય છે અને તેનો ચુકાદો છેવટનો ગણાય છે.

હોલીવૂડનાં ચિત્રો મુખ્યત્વે આવે છે અને અમેરિકામાં પણ અમે જોયાં છે એ ઉપરથી વિચાર તો એવો આવે છે. કે આ ‘કોડ’ની વ્યવસ્થા ન હોય તો ચિત્રનિર્માતાઓ ક્યાં સુધી પહોંચી જાય ! અમે અમારી આ અસર ત્યાં જણાવી. જવાબમાં એમણે જે કહ્યું તેનો સાર એટલો જ કે દરેક નિર્માતા કમાણી કરવા માટે આ ઉદ્યોગ ચલાવે છે અને લોકોને મનોરંજન જ જોઈએ છે ! હોલીવૂડમાં વિલાસ-વૈભવની પગકાપ્ટા છે એમ જે કહેવાય છે તેના જવાબમાં અમને આંકડાઓ આપવામાં આવ્યા કે આ ઉદ્યોગમાં કામ કરતા માણસોમાં ૬૭૭ ટકા ૧૫ વર્ષથી જૂના છે એટલે કે પતંગિયા જેવા તેઓ નથી. ૭૯ ટકા માણસો પરિણીત છે અને ૭૦-૧ ટકા ઓ-પુરુષોએ કદી છૂટાછેડા લીધા નથી. ૫૯ ટકા કાર્યકરોને ત્યાં બાળકો છે. ૬૫-૬ ટકાને પોતાના ઘરો છે. ૭૫-૫ ટકા હાઇસ્કૂલના સ્નાતકો છે. ૬૧-૩ ટકા નિયમિત દેવળમાં જાય છે. એમણે છેલ્લા ૧૪ વર્ષમાં લગભગ ૨ કરોડ ડોલર ધર્માદાના ખર્ચાં છે અને ૧૨-૧૪ લાખ ડોલર આ ઉદ્યોગના રાહત ફંડમાં આપ્યા છે. આ આંકડાઓ આકર્ષક છે તેની ના કહી શકાય નહિ, પરંતુ પરદા પર જે દેખાય અને સામાન્ય જીવન પર તેની જે અસર પડે છે તેની અવગણના કેમ થઈ શકે !

હોલીવૂડ માં અમેરિકાનું જ નહિ, આખી દુનિયાના સિનેહિલોગનું કેન્દ્ર ગણાય એટલો એનો વિસ્તાર છે. અમને જણાવનામા આવ્યું તે પ્રમાણે ત્યાં આઠ મુખ્ય સ્ટુડિયો-એલાર્બડ આર્ટીસ્ટ, કાલમ્નિયા પિક્ચર્સ મેટ્રો ગોલ્ડવીન, પેરામાઉન્ટ, ટવેન્ટીએથ સેન્ટ્યુરી, યુનિવર્સલ ઇન્ટરનેશનલ, વોર્નર બ્રધર્સ અને વોલ્ટ ડિઝની પ્રોડક્શન છે. દસ વર્ષ પહેલાં જુદા જુદા રંગોમા અમેરિકાની માલિકીના થિયેટરો ધણાં પ્રમાણમાં હતાં અને ત્યાં મુખ્યત્વે અમેરિકન ચિત્રો જતાવવામાં આવતા હતાં. હવે એ સ્થિતિ રહી નથી. અમેરિકામા લગભગ ૨૦ હજાર થિયેટરો છે. એમા મોટર લઈ અંદર જવાય અને ત્યાં ખેંઠા ખેંઠા જોઈ શકાય એવાં પણ છે. ટેલિવિઝન આવ્યા પછી સિનેહિલોને તેને અનુકૂળ પરિવર્તન સાધ્યું છે. અમે થર્ટિંગ જોવા ગયેલા તેમાં ત્રણ ચિત્રો અમેરિકામાં ટેલિવિઝન માટે અને વિદેશમા થિયેટરો માટે એમ સંયુક્ત રીતે તૈયાર થતા હતાં. અમેરિકાનો આ ઉદ્યોગ નિકાસ વેપાર ઉપર વધુ પ્રમાણમાં નબો છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. કુલ આવકના ૪૫ થી વધુ ટકા તેઓ વિદેશમાંથી મેળવે છે. આ જગતે દરેક દેશને કંઈ વસ્તુ અનુકૂળ આવશે તેની મોઢ સતત ચાલતી રહે છે. આ માટે ધર્મ, રીતરિવાજ અને લોકગણિના અભ્યાસ માટે ખાસ નિષ્ણાતો રોકવામા આવે છે. આ ઉદ્યોગમા નિર્માણનું કેન્દ્ર જેમ લાસ એન્જલીસ છે તેમ વ્યાપાર-વિતરણનું કેન્દ્ર ન્યુયોર્ક છે. ખૂબ વચ્ચે ત્રણ હજાર માઈલ જેટલું અંતર છે.

શ્રી વેલ્સે કરી આપેલી મોઢવણ પ્રમાણે અમે વોર્નર બ્રધર્સનો સ્ટુડિયો જોવા ગયા. એના દરવાજાની વ્યવસ્થા જેવમા અથવા ગજમહેલમા જવા જેવી કડક હતી. અમે આવી કડકાઈનું કારણ પૂછ્યું તો જવાબ મળ્યો કે કોઈ પણ ઓપરેશન (શબ્દક્રિયા) થિયેટરમા સહેલાઈથી ને છૂટથી જઈ શકાય જવાનું સાચો હતો. અમારું નામ અંદર મોકલ્યું એટલે એક અધિકારી અમને લેના આવ્યા. આ સ્ટુડિયો પણ નાનકડું એક નગર જોઈ લો! ૨૦૦ થી વધુ એકરનો એનો અંદરનો

વિન્ટાર છે, પાકા બાધકામની પુષ્કળ ધમારતો છે ૩૦૦૦ થી વધુ માણસો કામ કરે છે. આછિટકાર થટી ગ માટેની વ્યવસ્થા તો પૂછવુ જ નહિ. દરવાજાની બહાર નીકળી અમે મોટરમાં ગેઠવાયા. સાચે હતા સ્ટુડિયોના સપર્ક-અધિકારી એમણે રસભર્યા વર્ણન અને ભરપૂર માહિતી સાથે દરેક સ્થળનો પરિચય કરાવ્યો. પછી અમને તે દિવસના ઢામનો, ખાસ કરીને થટી ગના કાર્યક્રમનો નજારો આપ્યો. 'ધી રેમેલ,' 'ધી ડેવીન મેઈક ફાઈવ,' 'સેકન્ડ ડ ઓફ ઇન્ફેની' 'ટાઈ સોંગ ટો દમ્પેટસ' અને 'ધી શેટર'ના સેટીંગ્સ અને થટીંગ્સ અમે જોયા લગભગ તથુ જનાકના આ અવલોકન પછી એમણે અમને સ્ટુડિયોની રેસોરામાં ભોજનનું નિમંત્રણ આપ્યું ત્યાં દિગ્દર્શકો, તસવીરકારો વગેરેનો પરિચય કરાવ્યો. અમારો નગલગ આખો દિવસ હોલીવુડની આ રંગીન દુનિયામાં પસાર થઈ ગયો.

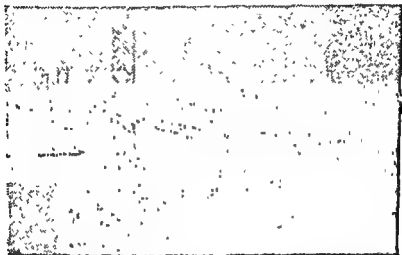
લોસ એન્જલીસમાં ખીજુ અમે જે જોયું-જાણ્યું તે એક અવનવી ખીજ રૂપમાં અન્ય સહેજેમાં જોયું હતું લોસ એન્જલીસના દિવસો હિંદી વિદ્યાર્થીઓ ને મૃદુલ્યોને મળવામાં નવા અમેરિકન મિત્રો મેળવવામાં તથા ડીઝની નેન્ડ અને હોલીવુડને જોવામાં સફળ થઈ ગયા અમેરિકામાં અમે પ્રવેશ કર્યો ત્યાંથી અહીં સુધી ટ્રેનની મુસાફરી અમે જરી નહોતી એથી ખીજ શહેરમાં નિમાનવાગ જતા હતા અને આસપાસનો પ્રદેશ મોટર દ્વારા જોતા હડીલતમાં જોઈએ તો અમેરિકામાં રેલવે હવે તૂટતી જાય છે એને પૂગ મુસ દરો ને માન મળતાં નથી વિમાન, મોટર અને લોરી એના પ્રચલ હમીક છે અમુક સ્થળે તો રેલવે બંધ થવા માડી છે ટ્રેનનો પ્રવાસ કરવાના હેતુથી જ અમે જ્યાં વોશિંગ્ટન હતા ત્યારે લોસ એન્જલીસથી માન ક્રાન્સિસકો ની ધી ડે લાર્ડટ' ટ્રેનની ટિકિટ રિઝર્વ કરાવી રાખી હતી પેસિફિક મહાસાગરના કાઠા પરથી પસાગ થતા આ રેલમાર્ગની અમેરિકામાં બહુ પ્રશસા થાય છે અમે એનો લાભ લીધા અને લગભગ આખો દિવસ આમણસના દમ્યો જોવામાં ગાળ્યો. જે 'કે ધાર્પ' જેટલો આનંદ ખગે મેળવ્યો નહિ, ખતા એમાં મજા તો આવી

અહીં એનો વિસ્તાર વધારે છે. આ સુંદર ઘહેર જોવામાં અમને સૌથી વધુ મદદ કરી શ્રીમતી એર્સકાઇને. બીજા બે હિંદી પ્રવાસીઓને સાથે લઈ તેઓ સેવાલાવે અમને સાન ક્રાન્સિસ્કોની - આખી કરાવવા લઈ ગયા હતાં. એમણે શરૂઆત કરી હતી સામાન્ય ને લાગેલા મકાનો તથા પ્રમાણમાં ગંદા કહેવાય એવા વિસ્તારોથી. 'પ્રથમ અમારી શરૂઆત, હજી આ સરખું કરવાનું બાકી છે' એવા એમના ઉદ્દગારો. શ્રીમતી એર્સકાઇને સમાજસેવિકા છે, લેખિકા છે, આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશોના અભ્યાસી છે.

તળેટીમાંથી ઉપર લઈ જતાં હોય એમ એમણે અમને તે પછી સુંદર મકાનો, રસ્તાઓ, સાગરકાંઠા, બાગ-બગીચા - વગેરે બતાવ્યાં. અનેક રસ્તાઓ બ્યાં બેગા ચાલે છે તે ગોલ્ડન ગેટ બ્રિજ, જેની લંબાઈ ૮૬૪૦ ફીટ અને જોડાઈ ૭૪૬ ફીટ છે. - દૂરથી ને નજીકથી અતિ સુંદર એ દેખાય છે. શ્રીમતી એર્સકાઇનેના નિવાસસ્થાનેથી પણ એ જોઈ શકાય છે. મરત્ય હોલોગોમાં તે માછલીઓની વાનીઓમાં જોમને રસ હોય તે વધુ માછલી શકે એવું સ્થળ ફિશરમેન્સ વોર્ડ, એની ઇટાલિયન પદ્ધતિની હોડીઓ વગેરે, ગોલ્ડન ગેટ પાર્કના સમ્રાટસ્થાનો, કલાસ્થાપત્યના નમૂનાઓ, નૃસોનું વૈવિધ્ય, પ્રાકૃતિક ઇતિહાસની સામગ્રી એ બધું જોવામાં અમે એઠાં દિવસ વિતાવ્યો. એ પછી તેઓ અમને એમના નિવાસસ્થાને લઈ ગયા. ત્યાં અમારી મહેમાનગતી એમણે કરી. ફિશોરો માટે એમણે લખેલું કેલિફોર્નિયાના ઇતિહાસનું સચિત્ર ને સુંદર પુસ્તક અમારી પુત્રીઓ માટે એમણે ભેટ આપ્યું. એની આશા સાથે કે તેઓ ત્યાં આવી નજરોનજર બધું નિહાળે !

સાંજના સમયે તેઓ અમને બીજી બાજુ ગોલ્ડન ગેટ બ્રિજ તરફ લઈ ગયા. અહીં પુલોની એક તાકળ રચાઈ હોય એવું છે. એની લંબાઈ ૮ ૧/૨ માઇલ છે. સાન ક્રાન્સિસ્કોની શેલામાં એની ઈમારતો, માર્ગો, સાગરકાંઠાઓ, પુલો અને બગીચાઓમાં ઘેરો હિરસો વધારે છે તે નક્કી કરવાનું મુશ્કેલ થાય એવું બધું સુંદર અને આકર્ષક છે.

બીજી દિવસે અમારે એશિયા ફાઉન્ડેશન અને બીજી બે સંસ્થાઓની મુલાકાતે જવાનું હતું. તે જ દિવસે 'યુનિવર્સિટી ઓફ ડેવિડેર્નિયા'નું અવલોકન કરી વિદાય લેવાની હતી. અમે પણ હવે

આ છે ઓકલેન્ડ બે બ્રિજ : પુલોની સાંકળ ગાઠવાયેલી છે એમ કહીએ તો ચાલે. એની લંબાઈ ૮ ૧/૨ માઈલની છે. જગતનો લાંબામાં લાંબો પુલ આ.

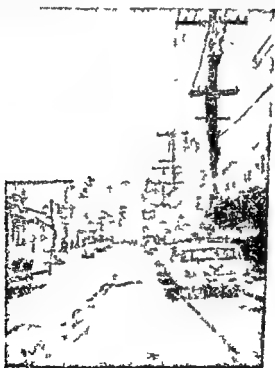
★

અમેરિકાનો કિનારો છોડવા ઉતાવળાં થયાં હતાં, પણ આ બધું જોવાનો લોભ પણ જતો કરાતો નહોતો.

ન્યુયોર્કમાં જે ધોરણ પર એશિયા સૌસાયટી ચાલે છે તે કરતાં કંઈક જુદા ધોરણ પર સાન ફ્રાન્સિસ્કોમાં એશિયા ફાઉન્ડેશનની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે. આ સંસ્થાનો મુખ્ય હેતુ એશિયાના જુદા જુદા દેશોને અનેકવિધ સાધનો વડે અમેરિકાના નાગરિકો તરફથી મેળવેલી સહાય પ્રહોંચાડવાનો છે. ફાઉન્ડેશનની મુખ્ય કચેરીમાં અમે તેના વ્યવસ્થાપકો

૩૦ સાન ફ્રાન્સિસ્કો

તા ૭ જુલાઈની સાંજે અમે સાન ફ્રાન્સિસ્કો પહોંચ્યા
અમેરિકાની તળજૂમિ પરના પ્રવાસનું આ અમારું છેલ્લું મથક હતું
સાન ફ્રાન્સિસ્કોની પ્રશંસા અમે બહુ સાંભળી હતી અમેરિકાથી વિદાય

આન ફ્રાન્સિસ્કોનો એક માર્ગ રસ્તાઓના ચકાસ
અને ઉતરાણની ઝાણી આમાલી થઈ શકે એમ છે

લેવાનો વિધિ અમારે ત્યાં કરવાનો હતો કેન્ટરબરી હોટેલમાં અમારે
હિતારો હતો સવારમાં સાન ફ્રાન્સિસ્કો સારી રીતે જોયું શહેર
ખરેખર ગળિયામણુ, એની બાધણી અને ખાસ કરીને રસ્તા આખમાં
વસી બન્ય એવા શહેરની પશ્ચિમે પ્રશાંત નહાસાગર પૂર્વમાં સુદર
ઉપસાગર કે અખાત, ઉત્તર બાજુએ સાંઝી સામુદ્રધુની અને ગોલ્ડન
ગેટ શહેરનો મુખ્ય ભાગ પહાડ પર વસેલો એટલે રતાઓ ઉપર ચડે
અને નીચે ઊતરે, છતાં અમેરિકાના ધાણે નિશાળ અને લાખા એના
પર નજર નાખતા તો એમ થાય કે કાર્લ પહાડ પર જઈએ છીએ,
શહેરનો ખીન્ને ભાગ સામુદ્રધુની પાસે વિસ્તરેલો છે ત્યાં સૌ દ્ય
કોર્ટ દિનસ જુલાય નહિ એવું છે અમે આખું શહેર ખૂદી વળ્યા;
અલબત્ત મોટરમાં, એમ કહીએ તો ચાને એકલા ફગવા નીકળેલા અને
વિદેશ ખાતાના રીસેપ્શન સેન્ટર તરફથી પછુ ખાસ યત્નથી ચર્ચ હતી.

સાન ફ્રાન્સિસ્કોની વસતિ આમ તો આઠ લાખ માણસો ॥ છે
પરંતુ તેની સાથે સંકળાયેલા આસપાસના નાના શહેરોને સાથે ગણીએ
તો ત્રીસ લાખથી વધુ વસતિનું એ કેન્દ્ર છે ઉદ્યોગો ત્યાં વિપુલ
પ્રમાણમાં નથી કેલિફોર્નિયાનું પાટનગર અને અમેરિકાના પશ્ચિમ છેડાનું
એ મુખ્ય મથક હોવાથી નાણાન્યનહાગરું એ કેન્દ્ર ગણાય છે અને તેમાં
એનો નખર ન્યૂયોર્ક પછી તરત જ આવે છે સરકારી કચેરીઓ
અને એલચી ખાતાઓની શાખાઓ પણ ત્યાં વધારે છે એક દૃષ્ટિએ
એમ કહીએ કહી શકાય કે હાથપગની અથવા મટેનતમજરીની જરૂર પડે
એવા ઉદ્યોગોનું પ્રમાણ ઓછું પરંતુ નાણાં ચલણ અને વહીવટની
દૃષ્ટિએ મહત્તર વિશેષ અમેરિકા નવો જ દેશ છે એટલે એથી ખીન્ન છેડા
સુધી સરખાપણુ જહુ લાગે સાન ફ્રાન્સિસ્કોનો ઇતિહાસ અઢીસો
વર્ષનો જ છે એમાં પણ ૧૮૦૬ માં પ્રથમ ધરતીકંપ અને પછી
પ્રચલ આગનો ભોગ બનતા એનો પુનર્જન્મ થઈ ગયો છે આ રીતે
નીનતા ઓછી છતાં આટનાટિક અને પસિફિકના કિનારાની જુદી
અસર ત્યાં જોઈ શકાય 'નાર્વના ટાઉન' તો ઘણે સ્થળે છે, પરંતુ

સાથે એમની પ્રવૃત્તિઓ વિશે વાતચીત કરી અને સાહિત્ય જોયું. તે પરથી અમારાં પર એવી છાપ પડી કે આ સરચા સરકારી નથી, રાજકીય પણ નથી હતા અમેરિકાના જે વિદેશી સંબંધો છે તેને સામાન્ય રીતે અનુસરીને પ્રવૃત્તિ કરે છે આપણો દેશ પણ એના કાર્યક્ષેત્રની અર્થદાતા આવે છે, પરંતુ વિશેષ પ્રવૃત્તિ બંધાવવા, દ. કોરિયા, ફિલિપાઈન્સ, પાકિસ્તાન, ફ્રેન્ચ પોલિનેશિયા, થાઈલેન્ડ, મલાયા, લાઓસ, કમ્બોડિયા, દ. વીએટનામ, સિલોન, હોંગકોંગ, બર્મા, અફઘાનિસ્તાન વગેરેમાં થાય છે અનુકૂળતા પ્રમાણે અભ્યાસના હેતુ માટે પ્રવાસો, પુસ્તકો, સામગ્રી, શાળાઓ વગેરે સંગ્રહો દ્વારા તે સહાય આપે છે. એ જ રીતે અમેરિકામાં અભ્યાસ કરતા એશિયાઈ વિદ્યાર્થીઓને પણ આ પ્રકારે મદદ આપવામાં આવે છે. આ સરચાની પ્રવૃત્તિ ક્ષેત્ર એશિયા સોસાયટી કરતા અમને મોટું લાગ્યું, પરંતુ સીધા નહિ તો આડકતરી રીતે રાજકારણની થોડી અસર અમે ત્યાં જોઈ શક્યા.

અમેરિકામાં અમે દાખલ થયા ત્યારથી જ્યાં અવકાશ મળતો ત્યાં શિક્ષણ-સરચાઓની મુલાકાતો લેતા હતા ઘણા સ્થળે લાખી રજાઓ ચાલતી હતી એટલે તોપણનક અવલોકન થઈ શકતું નહોતું. સુફોલની વિદ્યાપીઠમાં કંઈક સંતોષ થયો હતો, પરંતુ અહીં સાન ફ્રાન્સિસ્કોની વિદ્યાપીઠમાં તુષિત અનુભવી એણે અમારું મન હરી લીધું એમ કહીએ તોય ચાલે ‘યુનિવર્સિટી ઓફ કેલિફોર્નિયા’ અમેરિકાની પ્રથમ પ્રકિતીની યુનિવર્સિટીઓમાં સ્થાન પામેલી છે. શિક્ષણસરચાઓના આઠ જૂથોમાં એ વહેચાયેલી છે એમાં પટેલું ગ્લાન સાન ફ્રાન્સિસ્કોના પરા જેવા બર્કલીનું ગણાય એ પછી આવે લોસ એન્જલીસ. વિદેશજાતાના અતિથિવિભાગે અમારા માટે બર્કલી વિશ્વવિદ્યાલયની મુલાકાતની સુદર વ્યવસ્થા કરી આપી એક સરારે અમે દુનિયાના મોટામાં મોટા પુલ પરથી આસપાસની સુદર અને સમૃદ્ધ સૃષ્ટિનું અવલોકન કરતા કરતા બર્કલી પહોંચી ગયા. સાન

ફ્રાન્સિસ્કોથી ૨૫-૩૦ મિનિટમાં ત્યાં પહોંચાય છે. બર્કલીની સ્વતંત્ર સુધરાઈ છે. સવા લાખ જેટલી વસતિ છે. ત્યાં ચોડીવાર શહેરની બબ્બરમાં ચક્કર લગાવી અમે વિશ્વવિદ્યાલય તરફ વળ્યાં. દૂરથી જ એનું દૃશ્ય આખમાં વસી જાય એવું છે. વિશ્વવિદ્યાલયમાં મકાનો તો ઘણા છે, પરંતુ પહેલી નજરે આખ સામે એની ટેકરીઓ, સુંદર રસ્તાઓ, વિવિધરંગી ફૂલોથી શોભતા ફ્યારાઓ અને અનેક પ્રકારના રણિયામણા વૃક્ષો જ આવે છે અને ત્યાં નજર રિયર થઈ જાય છે.

અમે એના પશ્ચિમ દ્વારેથી દાખલ થયા. આખા દિવસ માટે અમારો કાર્યક્રમ ત્યાં નક્કી થયો હતો. અગાઉથી ગોઠવ્યા પ્રમાણે પ્રથમ કુમારી ડોરા મુને મળ્યાં. એ પછી મળ્યા ડો. માર્ગરિટ દિરા અને ડો. જોન બોન્ડરન્ટને. આ બન્ને બહેનો 'ઈન્ડિઆ પ્રેસ ડાયરેક્ટ'નાં સંપાદિકા હતાં અને 'ફેક્ટરી ઓફ પોલિટિકલ સાયન્સ'ના સભ્ય હતા. તેઓ બંને ભારતમાં આવી ગયા હતાં. એ પછી પ્રો. જોન મુમ્પર્ટે અમારા માટે બોજનની વ્યવસ્થા કરી હતી ત્યાં ગયા. તેઓ વિશ્વવિદ્યાલયમાં હિન્દી અને ખીજી એશિયાઈ ભાષાઓના અધ્યાપક છે અને ઘણું સારું હિન્દી બોલી શકે છે. એમણે ખીજી હિન્દીપ્રેમી અમેરિકનોને તથા લખનોથી આવેના એક હિન્દી પ્રોફેસર ડો. મામુદખાનને પણ બોજન પર નોતપાં દતા. સર્વ પ્રથમ તો અમને આકર્ષણ થયું 'ઈન્ડિઆ પ્રેસ ડાયરેક્ટ'ની પ્રતિઓનું. તત્કથ દૃષ્ટિએ ત્યાં ભારતના વિવિધ રાજકીય પ્રશ્નો અને પ્રદેશોના અભ્યાસ થાય છે અને વાચન, ચિન્તન, અવલોકન તથા અભ્યાસને અન્તે વિવિધ વિષયો પર તેઓ ખાસ એક-એક પુસ્તક જ લખી શકાય-તે પ્રગટ કર છે. છેલ્લામાં છેલ્લું પુસ્તક આશ્રિ અને તૈવાર થયેલું હતું. આપણે ત્યાં લાગ્યે જ કોઈ એક પુસ્તકમાં પ્રાપ્ત થઈ શકે જેટલી સામગ્રી એમાં એકત્ર થઈ હતી. અમે ગયા ત્યારે ભાગતના રાજ્યપુનર્વચના માટે એક તથા કેરલ માટે બીજો, એમ બે બે તૈયાર થતા હતા. એની સાહિત્ય-સામગ્રી બેઈ અમે આશ્રય અનુલબ્ધ.

અમેરિકામાં ભારત વિશે અગાન ઘણું છે, પરંતુ જે લોકો એના અભ્યાસમાં લાગે છે તે આગપાર બિતરી જાય છે, એમ એમને લાગ્યું. આ બંને બહેનોને અમે મુક્ત મને અભિનંદન આપ્યાં.

જેમ ભારત વિશે તેમ દુનિયાના અનેક દેશો વિશે ત્યાં આવા જ બિંડાણથી અભ્યાસ થાય છે. ‘ઈન્ડિયા પ્રેસ ડાયજેસ્ટ’ જેવી અનેક નાની કચેરીઓ અમે ત્યાં જોઈ અને પછી વર્તમાનપત્રોના ખંડમાં ગયા ત્યારે તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયા. પાચદસ વર્ષથી નહિ, પરંતુ છેલ્લાં સો વર્ષથી ભારતનાં અનેક વર્તમાનપત્રોના ફાઈલો ત્યાં સંઘરાયેલી છે. ૧૮૫૭નો અઠ પણ અમે જોયો. ભારતનો જુદા જુદા ભાગમાંથી પ્રગટ થતા અંગ્રેજી દૈનિકો અને સાપ્તાહિકો ત્યાં નિયમિત આવે છે અને તેની વ્યવસ્થિત ફાઈલો રહે છે. અફસોસ એટલો જ કે ભારતીય ભાષાનું એક પણ અખબાર અમને ત્યાં જોવા ન મળ્યું. આ વિદ્યાપીઠમાં અને અન્ય શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં વિદેશી ભાષા-સાહિત્યના અભ્યાસની ખાસ વ્યવસ્થા છે, પરંતુ તેમાં હિંદી-ઉર્દૂનું સ્થાન હંમેશા ઘણું પાછળ રહે છે. આજે તો વધુમાં વધુ આકર્ષણ રશિયન ભાષાનું જાય છે. એ પછી અથવા તેની સાથે આવે ફ્રેન્ચ. એશિયાઈ ભાષામાં ચીની ને જાપાની ભાષા ઘણી આગળ છે. યુરોપ-એશિયાની બીજી ભાષાઓ પણ શીખવાય છે. હિંદીના આવા નીચા દરજ્જા માટે આપણા સિવાય બીજા કોની જવાબદારી છ ? આપણે અંગ્રેજીમાં રાજવહીરૂટ ચલાવીએ, ઉચ્ચ શિક્ષણનું માધ્યમ પણ એ જ, અખબારો પણ અંગ્રેજી ભાષાનાં જ આગળ, ન્યાયતંત્રમાં તો એ જ; આ બધું જાણીને એ લોકો ભારે આશ્ચર્ય અનુભવે. એ કે ચાર હિંદીઓ ત્યાં મળે ત્યારે વાતચીત કરવા અંગ્રેજીનો જ આશ્રય લેવો પડે અને એ જોઈ કેટલાક પૂછે : ‘તમારા દેશને પોતાની ભાષા નથી ?’ હિંદીની જ આવી દશા હોય, પછી બીજી ભાષાઓનું પૂછવું જ શું ? કોઈકે રચે છે ને બગાળી દેખાય ખરા, પણ સુજરાતીનું તો કંઈ સ્થાન જ નહિ.

વિશ્વવિદ્યાલયના અધ્યાપકો અને સંશોધકો સાથે અમે ઘણા કલાકો ગાળ્યા. ત્યાં અભ્યાસ કરતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓની યાદી મંગાવી તેનાં નામો વાંચી આનંદ અનુભવ્યો. એ પછી વિશ્વવિદ્યાલયનું આખું અવલોકન કર્યું. માત્ર બર્કલી વિદ્યાપીઠમાં જ લિન લિન વિષયોનાં શિક્ષણ અને કાર્ય માટે ૮૭ થી વધુ મકાનો છે. ૧૮૬૦-૬૦ માં પાએલી આ વિદ્યાપીઠ ૬૦૦ એકરમાં પથરાયેલી છે. મૂળ ખાનગી થી શરૂ થયેલી આ સંસ્થા અત્યારે રાજ્યના કાયદાથી સ્વાયત્ત થાતો દરજ્જે પામી ચકી છે. કેન્દ્રીય સત્તાનો પણ તેના વિકાસમાં ભાગ છે. એનો વડીવટ ચલાવવા માટે ૨૪ સભ્યોની એક સમિતિ ૧૬ સભ્યોની ૧૬ વર્ષ માટે રાજ્યના ગવર્નર નિમણૂક કરે છે. કોના આઠ સભ્યો એના દરજ્જાથી તેમાં જોડાય છે. કાયદાની ડિગ્રી સાથે આ સમિતિ સંચાલનની સર્વ સત્તા ધરાવે છે. શિક્ષણ કે અનેક પ્રકારની વ્યવસ્થા છે. ખેતીવાડીથી માંડીને રથાપત્ય સુધીની તેક હોલેજો અને શાળાઓ ત્યાં છે. -કયા વિષય પર ત્યાં શીખવાતું ની એ જ પ્રશ્ન છે. આ ઉપરાંત, વિદ્યાપીઠની કેટલીક શાખાઓ અને ૧૧ સંશોધનકેન્દ્રો આ નગરની બહાર પણ છે. ખેડૂતો માટે માહિતી-કેન્દ્ર, આરોગ્યકેન્દ્ર, પ્રૌઢશિક્ષણ, અભ્યાસવર્તુળો, વિજ્ઞાન-સંશોધન, વગેરેની વિશેષ પ્રવૃત્તિઓ પણ કરવામાં આવે છે. અમેરિકાના પ્રથમ પાના પણ કે આર વિશ્વવિદ્યાલયોમાં આનું સ્થાન છે. અમને તો એમ થયું કે હવેમાં આવ્યું કે અત્યારે એનો દરજ્જો હોવડો જોવા અથવા પછીનો ગણાય છે. ચોક્કસ પરિણામો અને કસોટીઓ પરથી જ એ તો હોવડો, શિક્ષણો, કોલેજીઆ ને કેલિફોર્નિઆ મુખ્ય ગણાય.

વિશ્વવિદ્યાલયના બધા જૂથોને સાથે ગણીએ તો નિયમિત રીતે અભ્યાસ કરનારાઓની સંખ્યા ૪૦ હજારથી વધારે છે. બર્કલીમાં ૨૦ હજારથી વધુ છે. ૭૫ હજાર વિદ્યાર્થીઓ ચોક્કસ વિષયો શીખવા માટે કક્કસ સમયે જ ત્યાં આવે છે. ૧૨ હજારથી વધુ વિદ્યાર્થીઓ પોતાના પૈયમાં તબક્કા ચલાવું શિક્ષણ લે છે, અમેરિકામાં મોટરોનો પાર નથી,

દરેક વિદ્યાર્થી મોટર લઈને આવે તો જ્યાં જ ન મળે એટલે વિદ્યાપીઠમાં ઉપરની કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યાપકો અને નિમંત્રિત અતિથિઓ જ ગાડીઓ લઈને આવી શકે છે. છેલ્લા કેટલાક સમયથી પરિણીત વિદ્યાર્થીઓ સંજોડે રહી શકે એવી વ્યવસ્થા પણ કરવામાં આવી છે. અહીં અભ્યાસ કરતો વિદ્યાર્થીઓમાં ૮૦ ટકા સાન ક્રાન્સિસ્કો ને બંધીના જ છે. બાકીની સંખ્યા રાજ્ય અને દેશના બીજા ભાગોની છે. લગભગ ૧૮૦૦ વિદ્યાર્થીઓ વિદેશના જુદા જુદા ૨૫ દેશોમાંથી આવેલા છે. આ વિશ્વવિદ્યાલયની લોકપ્રિયતાનું એક કારણ સાન ક્રાન્સિસ્કોનું હવામાન પણ ગણાય. અહીં બહુ ગરમી કે બહુ ઠંડી પડતા નથી. વરસાદ પણ સરેરાશ પચીસ ઈંચ આવે છે. વિદ્યાર્થીઓ સંસ્થાની અનેક પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન કરે છે તે આની વિશેષતા ગણાય.

વિદ્યાપીઠ તરફથી 'જન્મભૂમિ'ના અર્ધા માપના ૧૨ થી ૧૬ પાનાનું એક દૈનિક પત્ર પ્રગટ થાય છે. એમાં સંસ્થા સાથે સંબંધ ધરાવતા સમાચારો આવે છે. અમેરિકાની ધંધાદારી કુશળતાનું તે પૂછવું જ નહિ. અમને જે અંક આપવામાં આવ્યો તેનાં ૧૨ પાનાં હતાં ને તેમાં ૭ પાનાં ધંધાદારી જાહેરખબરનાં હતાં. વિદ્યાપીઠને પોતાનું પોલીસખાતું પણ છે. શહેરના વડીવડી તંત્રના પોલીસખાતા જેવા તે અધિકારો ધરાવે છે. આ સંસ્થાને સારી રીતે જેવા માટે તે ઓછામાં ઓછા ચાર દિવસ જોઈએ, પરંતુ એક દિવસમાં પણ મન પર તેની છાપ લઈ શકાય એમ છે. પુસ્તકાલય ખૂબ જ સમૃદ્ધ છે. ૨૦ લાખથી વધુ ગ્રંથો ત્યાં છે અને તેમાં ઘણી મોટી સંખ્યા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થાય એવા પુસ્તકોની છે. આ પુસ્તકાલયમાં ૨૦ હજારથી વધુ અખબારો અને સામયિકો અમેરિકા અને બીજા દેશોમાંથી નિયમિત આવે છે. વિદ્યાપીઠમાં સુંદર થિયેટર છે. એનું નામ મીક થિયેટર. ૮૫૦૦ બેઠકોની એમાં સગવડ છે. રમતો માટે સ્ટેડિયમ છે, એમાં ૮૦ હજાર પ્રેક્ષકો બેસી શકે એવી વ્યવસ્થા છે. બોટેનિકલ ગાર્ડનમાં સાત હજારથી વધુ જાતના ૫૦ હજારથી વધુ છોડ છે. આ

ઉપરાંત કલાસંગ્રહો, પ્રાચીન સ્થાપત્યના નમૂનાઓ, નૈસર્ગિક ઇતિહાસની સામગ્રી વગેરે વિપુલ પ્રમાણમાં છે. જોન રોકફેલરે ન્યુયોર્ક, શિકાગો અને પેરિસમાં વિદેશના વિદ્યાર્થીઓ માટે છાત્રાલયો બંધાવ્યાં છે તેમ અહીં પણ ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ રહી શકે તેવું 'ઈન્ટરનેશનલ હાઉસ' એમણે બંધાવ્યું છે. એક જ વાક્યમાં કહીએ તો આ વિદ્યાપીઠ જોવી એ એક લક્ષ્ય છે.

અમેરિકાની માયા હવે અમારે હોડવાની હતી. અમેરિકાની તળભૂમિનું આ છેલ્લું મથક. અહીં અમને જે ગુજરાતીઓ મળ્યા તેની નોંધ લેવી જ જોઈએ. બારડોલી અને તેની આસપાસના પંદર-વીસ કુટુંબો અહીં રહે છે. એમનો મુખ્ય વ્યવસાય હોટેલનો. ૫૦ થી ૧૦૦ માણસો રહી શકે એવી સામાન્ય કક્ષાની હોટેલોનો ધંધો તેઓ કરે છે. રહેનારાઓ બધા મધ્યમવર્ગના અમેરિકનો. જમવાની કે બીજી કોઈ વ્યવસ્થા ત્યાં નહિ. અહીંના ગુજરાતી લાર્ડઓ એક દિવસ અમારી હોટેલ પર સમૂહમાં પણ આવ્યા હતા. બહુ લાવલયું ત્યાં મિલન થયું. જોડલો સમય સાન ફ્રાન્સિસ્કોમાં રહ્યાં તેટલો સમય સ્વાદિષ્ટ સુરતી રસોઈનો અમને લાલ મળ્યો. કુટુંબ સાથે રહેતા આ ગુજરાતીઓ એમના ઘરમાં અહીંનું જ વાતાવરણ રાખી રહ્યા છે. અંદર અંદરની વાતો, સુરતી લહેકો ને તેની આમ્યતા આપણે અનુભવી શકીએ. બીજું નોંધવા જેવું એ છે કે અહીં વસતાં કેટલાક કુટુંબો થીમ્પ્સ રાજવંશના લોકત કે અનુયાયી છે અને એમના ગ્રંથનું લક્ષિતપૂર્વક વાચન કરે છે. એમની સાથે જ્ઞાનચર્ચા કરવાનો લાલ પણ અમને મળ્યો. આ બધા લાર્ડઓ એમનાં કુટુંબનાં સ્ત્રી-બાળકો માટે કંઈકે શિક્ષણ-સંસ્કારની પ્રવૃત્તિ કરવાનું વિચારી રહ્યા છે.

જેમ આપણે ત્યાં દેશ છોડતાં પહેલાં આવકવેરાની મુક્તિનું પ્રમાણપત્ર લેવું પડે છે તેવું ત્યાંથી પણ લેવાનું હતું. આ માટે અમને ખાસ મૂલના મળી હતી. કહેતા આનંદ થાય છે કે આ કાર્ય માટે

સરકારી કચેરીમાં અમને દસ મિનિટથી વધુ સમય ન લાગ્યો. આટલા દેશો ક્યાં તેમાં જઠાતખાતાનો પશુ અમારો અનુભવ એવો છે. કેટલાક દેશોમાં પહેલેથી જઠાતને પાત્ર કંઈ છે કે નહિ તેની જાહેરાતનાં પત્રકો જરવાનાં હોય અને ક્યાંક માત્ર મૌખિક જ જવાબ આપવાનો હોય. સામાન તપાસવાની તો ક્યાંય વાત જ નહિ. ઠોઠ પ્રવાસી પર વહેમ જાય અને સામાન તપાસાય તો પૂરો વિનય-વિવેક જળવવામાં આવે. વિદેશમાંથી આપણા દેશમાં શું લાવી શકાય તેની માહિતી અમે સાન ફ્રાન્સિસ્કોની આપણી વિદેશ કચેરીમાંથી મેળવી. જો કે અહીં આવ્યા પછી એમ જાણવા મળ્યું કે આ અંગે નક્કર કહી શકાય એવી માહિતી ઠોઠ જ આપી શકતું નથી ! જઠાતનો પ્રશ્ન એક સ્વતંત્ર લેખ માગી લે એવો છે. વિદેશીઓ અને વિદેશમાં વસતા હિંદીઓ આ અંગે જે ત્રાસની લાગણી અનુભવે છે તેનાં તથ્યાતથ્યનો વિચાર કરવો જોઈ એ.

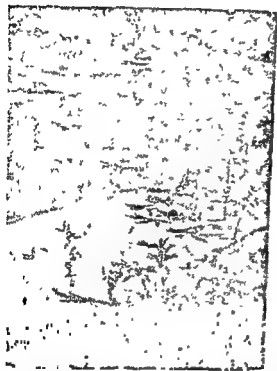

૩૧. હોનોલુલુ

તા ૧૧ મી જુલાઈની સવારે અમારે સાનફ્રાન્સિસ્કોથી વિદાય લેવાની હતી અનેક મહુર સ્મરણો અમારા દિલમાં લ્યા હતા જે મિત્રો ને સ્વજનો બન્યા હતા તેમના પત્રો અમને વિદાય વેળાએ ત્યાં મળ્યા હતા આ બધું મનમાં સંઘરીને સવારમાં અમે વિમાની ક્યેરીએ આપ્યાં ત્યાં સમાચાર મળ્યા કે ન્યુયોર્કમાં ૧૫૦ પ્રવાસીઓ સાથેનું એક વિમાન આકાશમાંથી નીચે જતરી શકતું નથી, ચાર કલાકથી વિમાની મથક પર રૂંધા કરે છે, લાખો માણસો જેએનીથી તેને નીરખી રહ્યા છે! અમારે ૨૧૦૦ માર્શલની લાખી મુસાફરીએ ત્યાંથી જીપડવાનું હતું એટલે આ સમાચારે અમારા મન ઉપર અસર તો કરી, પરંતુ ભગવાનનું નામ લઈને અમે આગળ વધ્યા. અમેરિકાની તળભૂમિનો કિનારો છોડ્યો અને શેડ સમય પહેલા જ અમેરિકાના સઘમાં જોડાયેલા નવા રાજ્ય હવાઈ ટાપુ તરફ અમે જીડ્યા. અમેરિકામાં દાખલ થયાં પછીની અમારી આ લાખી મુસાફરી હતી. મન હવે અધીરું બન્યું હતું લાંબો હવાઈપથ કાપી અમે સાજના ચાર વાગ્યે (રયાનિક સમય) હોનોલુલુ પહોંચી ગયા ન્યુયોર્કનું વિમાન સલામત જતરી ગયાના સમાચાર અમને ત્યાં મળ્યા.

મુખર્ષી પૃથ્વીને ચક્કર લગાવતા અમે ઘણે દૂર આવ્યા હતાં. આટલા દિવસોમાં ઘણા કલાકોનો અમને લાલ થયો હતો હોનોલુલુ સુધી એનો ભોગવટો અમે કરી શક્યાં વિમાનીમથકથી અમારે હોનોલુલુ શહેરમાં નહિ, પરંતુ તેના જંગવિખ્યાત સાગરકાંઠા સામેની દોરેલમાં જતરવાનું હતું હોનોલુલુમાં દાખલ થતા અને તે

પછી સાગર તરફ જતાં નારિયેળીના વૃક્ષો અને આસપાસનું વાતાવરણ જોતાં અમને જૂઠ્ઠા સાગરકિનારાનું રમરણ થઈ આવ્યું. જૂઠ્ઠા જે હવાનો અતુલન માર્ચમાન્વસતના આગમન વખતે થાય છે તેવો અતુલવ અનને ત્યાં જીવાઈની અધવન્ને ચયો જૂઠ્ઠું કરતા સગવડ

★
હોનોલુલુનો સુંદર
સાગરકિનારો

અને સૌંદર્ય અનેકગણા વધારે છે. હોનોલુલુની વિશેષતા એ છે કે ત્યાં એક સાથે પહાડ અને સાગર બંનેનું સૌંદર્ય માણી શકાય છે. સાગર અતિશય રજિયામણો છે અને તેનો કંઠો પણ ખૂબ વિશાળ છે. વચ્ચેના ટાપુઓ તેની શોભામાં વધારો કરે છે. આ સાગરના પાણીના વિરિધ રંગો પણ એકવાર જોયા પછી ભૂલાય એવા નથી.

માઇલો સુધી સાગરકડિ ફરી શકાય છે. વચ્ચે રેતાળ કિનારો ને ખડકો પણ આવે છે. પ્રવાસીઓ માટે સ્થળે સ્થળે અનેક સગવડો જોલી કરવામાં આવી છે. અમેરિકાની તળજૂમિ પરથી દર વરસે હજારો નહિ, લાખો પ્રવાસીઓ ત્યાં આવે છે. ચાસ્-પાંચ હજાર માઇલની મુસાફરી એમને માટે સહજ છે.

હવાઈ ટાપુના મુખ્ય ઉદ્યોગ પાઇનેપલ, ખાંડ, કોફી, ફળો અને ખેતીની થોડીક પેદારો. પરંતુ આવક જોઈએ તો વધુમાં વધુ પ્રવાસીઓની. અમેરિકાના અને બીજા દેશોના પ્રવાસીઓ દર વરસે હોનોલુલુમાં ૮૫ કરોડ ડોલર ખર્ચા જાય છે ! આ ટાપુની મૂળ વસતિ આજે તદ્દન લુપ્ત થઈ ગઈ છે. એમની સંખ્યા ૧૫ થી ૧૭ ટકા છે. મૂળ જાપાનીઓ ૩૫ ટકા છે, ફિલિપાઈન્સના લોકો ૧૨ ટકા, ચીનના મૂળ લોકો ૬ ટકા છે. બીજા જુદા જુદા દેશોના છે. જાણવા જેવું છે કે વિવિધ દેશોની મૂળ પ્રજા ગણાય એવા આ લોકોએ જાગી બહુમતીથી અમેરિકાના સંઘમાં જોડાવાનો નિર્ણય આપેલો છે.

અમેરિકાના સંઘની કથા શરૂઆતમાં આપેલી છે. ધણી લાખા સમયથી આ સંઘ ૪૮ રાજ્યોનો હતો. ૧૯૫૮માં આલાસ્કા એમાં જોડાયું અને, અમે હવાઈ પ્રદેશોમાં તે પહેલાં થોડા દિવસે એ ટાપુઓ પૂરેમાં રાજ્ય તરીકે, વિધિપૂરઃસર સંઘમાં દાખલ થયા હતા. હવાઈનો દરજ્જો તે પહેલાં 'પ્રદેશ'નો હતો. હવાઈ એ ૨૦ ટાપુઓનો સમૂહ છે, એમાં વસતિ ૮ ટાપુઓમાં છે. હોનોલુલુ અને પર્લ હારબર જેટલી ખ્યાતિ બીજા પ્રદેશોને મળી નથી. હોનોલુલુ જેમ રમ્મ માણવાનું ગ્રંથ છે, તેમ અમેરિકાનું એક લશ્કરીમથક પણ છે. વસતિ ૫ લાખથી વધારે છે. શહેરની સમૃદ્ધિ જોતાં એમ લાગે જ નહિ કે હજારો માઇલના વિસ્તારવાળા પેસિફિક સાગરની વચ્ચેનો આ કાઈ ટાપુ હશે. વિમાની ને દરિયાઈ સગવડો એને ધનિષ્ઠ રીતે દુનિયા સાથે સાકળી દીધો છે. આ આખોય પ્રદેશ ધરતીકંપો ને જ્વાળામુખીઓનું પરિણામ છે.

દરિયાકિનારે અને અંદરના ભાગમાં એના પહાડો ને ખડકો ઉપર લાવારસની જે નિશાનીઓ છે તે લયાનકતામાં પણ સુંદરતા રહેલી છે તેની સાક્ષી પૂરે છે. દાર્ઢ પ્રાચીન અવશેષો જોતાં દોઢ એ એવી છાપ આપણાં મન પર પડે છે.

અમારે માટે હોનોલુલુ અને આસપાસના ટાપુઓ જોવાનો કાર્યક્રમ વિદેશખાતાના અતિથિકેન્દ્રે કર્યો હતો, પરંતુ અમને વધુ ઉપયોગી થયાં ડો. અને શ્રીમતી વિલિયમ સીમર. વર્ધિગટમાં શ્રી અને શ્રીમતી કેથલે અમારી વ્યવસ્થા કરી હતી. અમારી ને એમની વચ્ચે એવી દોરતી બની ગઈ હતી કે તે પછીનાં દરેક સ્થળે એમણે એમના પરિચિતોને અમારે માટે લખી નાખ્યું હતું. ડો. અને શ્રીમતી સીમરની સાથે અમે ૩૦૦-૪૦૦ માઈલનો મોટર પ્રવાસ કર્યો અને એ જૂમિના સૌંદર્યને સારી રીતે માણ્યું. તેઓ હોનોલુલુના ‘વર્લ્ડ ઇધરફ્રંડ’ પ્રવૃત્તિના સંચાલક હોવાથી એ પ્રવૃત્તિનો પણ સારો પરિચય મળ્યો.

હોનોલુલુમાં અમારો લાંબો કાર્યક્રમ ગોઠવાયેલો હતો. એમાં બોજનસમારંભોથી માંડીને સંસ્થાઓની મુલાકાતો સુધીની વિવિધતા હતી, પરંતુ અમે સારી પેઠે થાક્યાં હતાં એટલે ઇન્ટરનેશનલ રાટરી કલબની મહેમાનગતિથી સંતોષ માન્યો. રાટરી, કલબમાં અમેરિકાનક ૫૦૦ જેટલા સભ્યો ઉપરાંત બીજા ૨૧ દેશોના અતિથિઓ હાજર હતા. કલબની પ્રણાલિકા અનુસાર બધો કાર્યક્રમ ગોઠવાયો હતો. ‘વિદેશખાતાના મહેમાન અને જાણીતા લેખક-પત્રકાર’ એવાં સંબોધન સાથે અતિથિવિશેષનું બહુમાન લારતવાસી તરીકે મને આપવામાં આવ્યું હતું. મારે માટે આ નવો અનુભવ હતો. ત્યાં જે પરિચયો થયા તેથી તે પછીના જે દિવસો વધુ આનંદદાયક બની ગયા. આસપાસના સ્થિતિસૌંદર્ય ઉપરાંત પાછનેપલની મોટામાં મોટી ફેક્ટરી જોઈ. બીજા ઉદ્યોગો કરતાં આમાં કંઈક નવીનતા છે. ‘સીઝન’માં અહીં ૮૦૦૦ માણસો કામ કરે છે. દર વરસે એ પાછનેપલના ૩૫ કરોડ ટીન તૈયાર કરે છે. એના ગોદામના મુખ્ય ખંડમાં એક સાથે

૮૫ લાખ ટીન રાખવાની વ્યવસ્થા છે. આ ફળની પેદાશ માટે ૩૦,૦૦૦ એકર જમીન એ ધરાવે છે. અહીં પાછનેપાસનો રસ નેટરોહ પીવે દોષ તેટલો નબળાંથી જેમ પાણી લઈએ તેમ લઈ શકાય છે !

હોનોલુલુથી જવાની ધડી હવે આવી પહોંચી હતી. અમેરિકાની વિધિસરની યાત્રા અહીં પૂરી થતી હતી. અમેરિકામાં ને ને લોકોએ અમને સદાય કરી તેમના માટે દિલમાં આભારની લાગણી ઉભરાતી હતી. જે કંઈ જોયું-જાણ્યું તે જીવનની સમૃદ્ધિ વધારનારું હતું એવી મન પર છાપ પડી હતી. અલબત્ત, એ બધું અહીં વિગતે લખી શકાયું નથી—આટલા બધા પ્રકરણો લખ્યાં છતાં ! અમેરિકાના કેટલાક સવાલો, દા. ત. રશિયા અને અમેરિકા વચ્ચેના સંબંધોની સામાન્ય જનસમાજ પર અસર, અમેરિકાના કદાચ સૌથી વધારે જટિલ અને ચિંતાજનક સવાલ ક્રિશ્ચિયોમાં વધતી જતી ગુનાખોરી અને ખીજી વિકૃતિઓ તથા તેના નિવારણના ત્યાં લેવાતા ઉપાયો, અમેરિકાની આર્થિક સમૃદ્ધિ અને તેમાંથી પેદા થતી અતિ વિકટ સમસ્યાઓ, ખીજા દેશો અને ખીજી પ્રજાઓ પ્રત્યે અમેરિકાના લોકોનું સામાન્ય માનસ, અમેરિકામાં વધતા જતા માનસ-રોગો વગેરે વિષયો અંગે કેટલુંક લખવા જેવું હતું રહી જાય છે. આ બધું અમે જોયું છે. આ પ્રશ્નો વિશે જવાબદાર ગણી શકાય એવી વ્યક્તિઓ સાથે ચર્ચાવિચારણા પણ કરેલી છે. આ પ્રવાસવર્ણનમાં ક્યાંક એનો અછડતો ઉલ્લેખ પણ થયો હશે; આ બધા વિષયોને સંક્ષેપમાં આવરી લે તથા અમેરિકાની આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય, લશ્કરી વગેરે શક્તિઓનો સામાન્ય પરિચય મળી રહે તેવા એક લેખ સાથે અમેરિકાની યાત્રાની અહીં પૂર્ણાકૃતિ કરવાનું થોડું માન્યું છે.

૩૨. વિશેષતા અને મર્યાદા

જગતના તમામ દેશોમાં અમેરિકા સૌથી વધુ સપત્તિવાન છે એમાં શંકા જ નહિ. ઘરકરીબળમાં રશિયા અને અમેરિકામાં ફાલુ વધુ બળવાન છે એ વિષે મતભેદ હોઈ શકે, પરંતુ આર્થિક તાકાત અમેરિકાની વધારે છે એમ એના શત્રુઓએ પણ સ્વીકારવું પડે એમ છે. અલબત્ત, જેમ અવકાશી રૂપરૂપમાં રશિયા અમેરિકાથી આગળ નીકળી ગયું અને ઘરકરીબળમાં તેનાવી પોતે બળવાન છે એવો દુકાર કરવાની સ્થિતિમાં આવ્યું તેમ આર્થિક ક્ષેત્રમાં પણ અમેરિકાને હરાવવાનો એનો પુરુષાર્થ છે. ઉત્તર અમેરિકા અમેરિકા કરતા રશિયાની વિકાસકૃત્ય વધારે વેગીલી છે, પરંતુ અમેરિકાને પોતાના વિકાસ માટે જોટલાં વર્ષો મળ્યા તેટલા રશિયાને હજી મળ્યા નથી એટલે અમેરિકાથી તે પાછળ છે. કેટલાકનો એવો મત છે કે રશિયા વિસ્તારમાં અમેરિકાથી ધણું મોટું છે, ધણો પ્રદેશ અણખેડાયેલો પડ્યો છે, વપરાશનું પ્રમાણ એનું ઓછું છે એટલે જેમ વર્ષો જતા જશે તેમ એ નધુ વેગથી વિકાસ સાધી શકશે. બીજી બાજુ એ માન્યતાની વિરુદ્ધમાં એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે વિકાસ માટેના સાધનો અમેરિકા પાસે વધારે છે અને અનર્ભણ સપત્તિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ એ પ્રમાદી બન્યું નથી એટલે આર્થિક રૂપરૂપમાં એને હરાવી શકાશે નહિ.

ગમે તેમ, અમેરિકા સૌથી—ધનવાન—દેશ છે અને વિજ્ઞાન દ્વારા પ્ત યુતા સુખના સાધનો એની પાસે વિપુલ પ્રમાણમાં છે અમેરિકાની પત્તિ કેટલી છે તે બજાવા માટે સત્તાવાર માહિતીની જરૂર પડે એવું નથી અમારી પોં ન્યુયોર્કની વિરાટકાય પ્રમારતોથી માડીને વર્ધિ ઝન

જેવા કર્યાનાં ખેતરો સુધી દષ્ટિ દોડાવવાથી તે સરળતાથી જોઈ શકાય છે. આમ છતાં અમેરિકાની સંપત્તિનો ખ્યાલ મળી રહે એવી ધોડીક દર્શાવતો જોઈએ : અમેરિકા રાજ્યોનો સંઘ છે અને રાજ્યો શેષસત્તાઓ સહિત હીક પ્રમાણમાં અધિકારો ધરાવે છે તેમ કરવેરા પણ નાખે છે, છતાં રાષ્ટ્રીય ધોરણે અવલોકન કરવાનું વધુ યોગ્ય થશે. ૨૫ વર્ષ પહેલાં સમગ્ર રાષ્ટ્રના કરવેરામાં સંઘના ભાગે ૨૫ ટકા આવતા હતા, આજે આંકડો ૭૫ ટકાએ પહોંચ્યો છે. કેન્દ્રનું કરજ પણ એ રીતે ધણું વધી ગયું છે. જે વર્ષમાં અમે અમેરિકામાં ફરતાં હતાં તે વર્ષની રાષ્ટ્રીય આવક ૩૬,૬૧૮-કરોડ ડોલર હતી અને માથાદીઠ અવાક હતી ૨,૦૫૭ ડોલર. આની સામે આપણી માથાદીઠ આવક માત્ર ૬૦ ડોલર ! અમેરિકાના બધાં રાજ્યોની વસતિ એકસરખી સમૃદ્ધ નથી, પરંતુ જે રાજ્યો સરખામણીમાં ગરીબ છે તેમની માથાદીઠ આવક પણ ૧૪૦૦ ડોલર તો છે જ, આવી અસાધારણ આવકને કારણે જ અમેરિકામાં સંપત્તિ અને વિલાસવૈભવ ઉલ્લસતા દેખાય છે. વાર્ષિક અંદાજપત્ર જોઈએ તો આવક છે ૮૩,૯૭,૩૫,૦૦,૩૦૯ ડોલરની. આમાંથી અમુક રકમો રચાયેલી હોવામાં જમા થાય છે, એ બાદ થયા પછી રહે છે ૬૯,૧૧,૬૭,૧૭,૩૧૧ ડોલર. આની સામે એ વર્ષનું ખર્ચ ૭૧,૯૩,૬૧,૭૧,૩૫૩ ડોલરનું છે અને ૨,૮૧,૯૪,૫૪,૦૪૧ ડોલરની ખાધ રહે છે આ આંકડાઓ વાંચતા આસ ચડી જાય એવું છે ને ? રાષ્ટ્ર પરના જાહેર કરજનો આંકડો છે ૨૭૬,૩૪,૩૨,૧૭,૭૪૫ ડોલરનો. માથાદીઠ કરજ ગણીએ તો ૧૫૮૮-૧૮ ડોલર થાય.

અમેરિકામાં જેને વિરાટ કે રાક્ષસી કહી શકાય તેવાં કારખાનાંઓ છે તેમ તેમની ગણતરીએ નાના કે મધ્યમ કદના કહી શકાય એવા ધંધાઓ પણ છે. આ નાના ને મધ્યમ કદના ધંધા એટલે જેમાં ૧૦૦ થી ૨૫૦૦ સુધી માણસો કામ કરતા હોય તે. આમાં ૯૫ હજાર જેટલાં મોટરના રીપેરનાં કારખાનાં, ૧૬ હજાર જેટલાં નાનાં પેટ્રોલસ્ટેશનો. રેડિયો-ટેલિવિઝન રીપેર કરનારાં ૨૫ હજાર જેટલા મથકો અને ૩૦ હજાર જેટલા

ધોળીઓનાં કારખાનાં અને ૬૦ હજાર જેટલાં ફેરકટીંગ સલૂનો પણ ગણાય. દર વરમે આવા ધંધાઓમાં એંસી હજારથી એક લાખ દુકાનોનો વધારો થતો રહે છે. આ ધંધાઓમાં ઉત્પાદન છે ૫૧ હજાર કરોડ ડોલરનું અને લોકોનો વપરાશ છે ૩૧ હજાર ડોલરનો ! કરોડો ડોલર સિવાય ગણતરી થાય એવું નથી. વર્તમાનપત્રોની માદિતી રેન્જ કરતી વખતે મેં જાહેરખબરની વાત કરી છે. ધંધો કરનારાઓ પોતાના માલની જાહેરાત માટે ટટપત્રો, સામયિકો, સિનેમા, રેડિયો, ટેલિવિઝન અને ચારે બાજુ વિવિધ પ્રકારની શોભા સાથેનાં પાટિયાઓનો ઉપયોગ કરે છે. અમેરિકામાં દરેક જાખતની નોંધ લેવાય છે ને આંકડાઓ મળી શકે છે એમ મેં અગાઉ કહ્યું છે. જાહેરખબર વાંચવા, સાંભળવા ને જોવામાં કેટલો સમય ખરચાય છે તે જાણવું છે ! ૧૯૫૮ની ગણતરી પ્રમાણે ૧૨ વર્ષથી ઉપરની ઉંમરના ૧૨,૬૫,૬૪૦૦૦ માણસોએ દર અઠવાડિયે આટલા કલાકો આ જાહેરખબરો પાછળ ખર્ચ્યા છે : ટેલિવિઝનમાં ૨૪૮ કરોડ કલાક, રેડિયોમાં ૧૧૯ કરોડ કલાક, વર્તમાનપત્રોમાં ૪૯ કરોડ કલાક, સામયિકોમાં ૨૧ કરોડ કલાક અને સિનેમામાં ૧૩ કરોડ કલાક. રસ્તાની જા.ખ. વિશે અંદાજ થયો નથી.

અમેરિકા જતારને સૌથી પહેલો અનુભવ ત્યાંની મોંઘવારીનો થાય છે. આમ તો એક ડોલરના રૂપિયા ૪૭૬ છે, પરંતુ રૂપિયાની પેટે ડોલર ખરચવાની 'હિંમત' સૌથી પહેલાં કેળવવી પડે. અમેરિકામાં સૌથી મોંઘું શું એમ જો કોઈ પૂછે તો તેનો જવાબ માણસ અથવા મનૂરી એમ-આપી થકાય. જે કામમાં મનૂરની-માણસની જરૂર પડે તે મોંઘું થઈ જાય. મનૂરની સરેરાશ આવક અઠવાડિયાની ૬૦૦૫૪ ડોલરની. મનૂરોનાં ત્યાં મજબૂત સંબંધો છે અને રાજ્ય તથા ઉદ્યોગો આ સંગઠનોનો જરાજર સ્વીકાર કરે છે. ખેડૂતોને જોઈએ તો એમની સમૃદ્ધિનોય પાર નથી. કુલ ૪૭ લાખ ખેતરો છે, એમાં ૨૭ લાખ એક એક વ્યક્તિની માલિકીનાં છે, ૮ લાખ લાગીદારીનાં છે. ૧૧ લાખમાં ગણુતિયાઓ દ્વારા ખેતી થાય છે. ખેડૂતોને સગવડ આપવા

રુબ્ય તરફથી અનેક પ્રકારની વ્યવસ્થા છે. સેવા સહકારીમંડળી, વેચાણ સહકારીમંડળી વગેરે ત્યાં સારા પ્રમાણમાં છે. સહકારીમંડળીઓની કુલ સંખ્યા ૧૦ હજાર જેટલી છે, તેના સભ્યો ૭૭ લાખ છે અને દર વરસે ૧૩૫૦ કરોડ જેટલો તેમનો વહીવટ છે. ખેતરોમાં ૪૬ લાખ ટ્રેક્ટરો, ૨૯ લાખ ટ્રકો અને ૪૩ લાખ જેટલી મોટરો ફરે છે. રાષ્ટ્રીય અંદાજપત્રમાં ખેતીના માલનો નફો તથા લાવસપાટી ગળવવા ૧૯૫૮ માં ૩૨૫ કરોડ ડોલરની નોંધવાઈ કરવામાં આવી હતી. અમેરિકાનો એક ખેડૂત એવિસ માલુસને ચાપ એટલો ખોરાક પેદા કરે છે. ખેડૂતોને જુદા તારીખે તેમની સ્થિતિ જોઈએ તો ૯૫ ટકા પાસે વીજળી છે, ૫૨ ટકા પાસે ટેલિવિઝન, ૮૯ ટકા પાસે મોટર છે, ૯૦ ટકા પાસે રેફ્રીજરેટર, ૩૯ ટકા પાસે ધરને ગરમ-ઠંડુ રાખવાના યંત્રો છે, ૮૪ ટકા પાસે કપડાં ધોવાનાં મશીનો છે. ખેડૂતો માટે લગભગ બે હજાર વર્તમાન-પત્રોમાં ખાસ વિભાગો અગ્રહ થાય છે અને દોઢસોથી વધુ ખાસ સામયિકો અગ્રહ થાય છે.

અમેરિકામાં કુલ કુટુંબો ૪ કરોડ ૪૦ લાખ છે. આમાં ૨ કરોડ ૫૦ લાખ કુટુંબો અઘટન સગવડોવાળાં ધર ધરાવે છે ૨ કરોડ ૧૦ લાખને પોતાની માલિકીની જમીન સાથેના ધરા છે. એમની પાસે ૫ કરોડ ટેલિવિઝન અને ૧૪ કરોડ રેડિયોસેટ છે. તેઓ દર વરસે સરેરાશ ૯ જોડી કપડાં અને ૧૪ જોડી પગરખા ખરીદે છે. દર વરસે એક કરોડથી વધુ માલુસો પ્રવાસ કરે છે. ૧૩ કરોડ માલુસોના ખેંકમાં ખાતા છે, એક કરોડ માલુસો ઉદ્યોગોના શેરો ધરાવે છે. ૮૬ ટકા લોકો પાસે વીમાની પોલિસી છે. સાડાચાર કરોડ માલુસો પાસે સરકારી ગ્રેન્ડ્સ છે અમેરિકામાં વીમાની સગવડોનો પાર નથી. સામાજિક સલામતી માટે જે સગવડો ત્યાં છે તેની જૂળ ગ્રેરણુ તો એમને યુરોપમાંથી મળેલી છિદ્રને ૧૯૧૧ માં જે પ્રયાઓ દાખલ કરી તે અમેરિકામાં છેક ૧૯૩૫ માં અમલમાં આવી. એ વખતે સામાજિક સલામતીની યોજનામાં ધણા લોકોને ‘સમાજવાદ’ નો લાલ રંગ દેખાયેલો અને ચૂંટણીપ્રચારનો તે એક મુદ્દો પણ બનેલો. આજે

હવે અમેરિકાના બ્યવહારનું તે એક અંગ છે. વૃદ્ધત્વ, બેકારી, માંદગી, અપંગતા વગેરેના વીમાઓ મોટા પ્રમાણમાં ઉતારવામાં આવે છે. વૃદ્ધત્વનો વીમા ન હોય તો ત્યાં શું થાય એ પ્રશ્ન છે. યુરોપ-અમેરિકામાં સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા નથી. વૃદ્ધત્વ, આશ્રિતોની સલામતી વગેરે અંગેનો વીમા ઘણો બ્યાપક છે. કારખાનાંઓ ને પેઢીઓ દ્વારા તેમ પોતાના બ્યવસાયમાં પરેલાઓ જાતે એ વીમાનું પ્રિમિયમ ભરે છે ને તેનો લાભ ઉઠાવે છે. અખાતે ડોલરનું તેનું ભડોળ છે અને દર મહિને ૪૮ કરોડ વહેંચાય છે. સામાન્ય રીતે નિવૃત્તિની વય પુરુષ માટે ૬૫ અને સ્ત્રી માટે ૬૨ છે, છતાં સાચી નિવૃત્તિ સરેરાશ ૬૮-૬૯ વર્ષે લેવાતી હોવાનો અંદાજ છે. નિવૃત્તિવેતનમાં પગારનું ધોરણ જળવાય છે; પરંતુ નાના પગારવાળાઓને વધુ દિરસો મળે છે. વધુમાં વધુ એક વ્યક્તિને મહિને ૧૦૮ ડોલર અને દંપતીને ૧૭૩ મળે છે. વિધવા અને બાળકને લાભ આપવાની પણ યોજના છે.

ખીજા વીમાઓ વિષે આ પરથી સમજી શકાય છે. માંદગીના વીમાનો ઉપયોગ જાતઅનુભવનું વર્ણન કરતી વેળાએ કરેલો જ છે. જાણુવા જેવું એ છે કે ૧૨ કરોડ ૩૦ લાખ માણસોએ આરોગ્યવીમા લીધેલો છે અને એ દ્વારા એક વર્ષમાં તેમને ૪૭૦ કરોડ ડોલર મળ્યા છે, પરંતુ આ વીમામાં જેનો સમાવેશ ન થાય એવી માંદગી અંગે તેમને ખીજું ખર્ચ થયું છે ૧૨૦૦ કરોડ ડોલરનું ! અમેરિકામાં આવક અને ખર્ચ કેવા જંગી છે તેનો આમાથી અંદાજ મળી રહે છે. લોકોનું જીવનપ્રમાણ ત્યાં વધતું જ જાય છે. ૬૫ થી વધુ વર્ષની વયના સ્ત્રી-પુરુષોની સંખ્યા છેલ્લા ૨૦ વર્ષમાં દોઢી ગઈ ગઈ છે ! બેકારીનો વીમા ત્યાં અચાતિ ફેલાતી અટકાવે છે અને આરોગ્ય તથા વૃદ્ધત્વનો વીમા લાચારીથી બચાવે છે. અમેરિકાની સમાજરચના એવી છે કે ત્યાં આવી યોજનાઓ ન હોય તો ઘણા દાખલામાં જીવવાનો આધાર વૃદ્ધી જાય. વીમાયોજના અને સરકારી સહાય ઉપરાંત ત્યાં લોકહિતને માટે રચાયેલાં ૫૦૦૦ જેટલાં 'ફાઉન્ડેશનો' પણ છે. આ ફાઉન્ડેશનો

અને તેઓ દર વરસે ૪૦ કરોડ ડોલર ખર્ચે છે. સૌથી મોટા ફેડેરેશનનો જ ઘખલો લખ્યો તો તેની મિલકત એ અઝાડ ડોલરની અને વાર્ષિક ખર્ચ સાત કરોડતુ । અમેરિકાનું વિરાટકાય વહિવટી તંત્ર અને લશ્કરી તંત્ર ચલાવવા માટે કરવેરા પછી સારા પ્રમાણમાં લેવાય છે, આવક-ખર્ચના આક્રમ્યો પર આપણે નજર નાખી ગયા. કરવેરાના વિવિધ પ્રકારો છે અને સઘ, રાજ્ય, રથાનિક સત્તા વગેરે પોતાની જરૂરિયાત અનુસાર કર ઉઘરાવે છે સઘના સીધા કરવેરા જોઈએ તો વાર્ષિક ૬૦૦ ડોલરની આવક સાથે કર શરૂ થાય છે ૨૦ ટકાથી ૯૧ ટકા સુધીનો તેનો ક્રમ છે બેટવેરા પછી ત્યાં છે ત્રણ હજાર ડોલરથી વધુ બેટ આપે એટલે કર લાગે છે આમા આમા જીવન દરમિયાન ૩૦ હજાર ડોલરની છૂટ રખાઈ છે. કરતુ પ્રમાણ સવા ટકાથી પોણા અશ્વત્થન ટકા સુધી છે વારસાવેરા ૬૦ હજાર ડોલરથી શરૂ થાય છે એમા કરતુ પ્રમાણ ૩ ટકાથી ૭૭ ટકા સુધી છે આનકવેરાની મર્યાદામા દફોને લાજ મળે છે એમનો વેરા વાર્ષિક આવક ૬૦૦ ને બદલે ૧૨૦૦ ટોચ ત્યારથી શરૂ થાય છે.

અમેરિકાની અનર્ગળ સપત્તિનો ખ્યાલ આપતા આક્રમ્યો તો હજી વે ધણા આપી શકાય. ડાકપણ અભ્યાસીને એ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે જે નજીના જેવું છે તે એ કે આટઆટલી સપત્તિ હોવા છતાં ત્યાં જે જીવનની સમસ્યાનો પર નથી. આમાથી કેટલીક સમસ્યા તો વિપુલતાની છે એમ કહીએ તો ખોટું નહિ. અમેરિકાની પ્રજાની તરફેણમાં એટલું કહેવું જોઈએ કે તેઓ આટલી બધા સપત્તિના સ્વામી હોવા છતાં પ્રમાદી નથી કેવળ બોજવિનાસમા રાચતા નથી. માન પોતાનું જ સુખ જોતા નથી રાજ્યની કલાએ અખતે ડોલરોની મદદ એમરો બીજા દેશોને કરે છે ને કરી છે. પોતાને ત્યાં પછી દાનનો અખડ પ્રવાહ ચાલતો હોય છે એમની પ્રશંસા અને સૂતિ પ્રેરણાદાયક છે આમ છતાં વૈશવ-વિનાસનોયે પાર નથી વસ્તુઓની જરૂરો પછી પારાવાર થાય છે.

અમેરિકાના લોકો એના મેજસ્ટીઅમાં થોડાક પૃથ્વી ઘટાડો કરે તો દુનિયાના લોકોને અબજો ડોલરો આપી શકે. અમેરિકામાં પ્રસાધનો—સૌંદર્ય સાધનોના વપરાશને કાર્ષી મીમા નથી. દારૂ-તમાકુના આંકડા પણ ચોકાવનારા છે. દર વરસે ૯,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ ડોલરનો દારૂ ત્યાં વેચાય છે—વપરાય છે. અને તમાકુ? એનો આંકડો છે ૬,૩૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ નો. આ બંનેનો સરવાળો થાય ૧૫ અબજ ૫૦ કરોડ ડોલરનો એટલે કે ૭૪ અબજ રૂપિયાનો ।

અમેરિકાની ઉજળા બાલુ જોવા પછી તેની કાળી બાલુ મરે પણ સહેજ નજર નાખવી જોઈએ. ‘નાર્થવેસ્ટ’ વગેરેમાં નહિ જઈએ. દારૂને જ પહેનાં લઈએ. અમેરિકામાં ધરપકડ અને સજાના આકાશોમાં પહેલું સ્થાન દારૂને મળે છે. એના ગુનાનું પ્રમાણ—હેલા ૭ વર્ષમાં—ત્રણગણું ચર્ધાં બધું છે. મોટરના લય કરે અકસ્માતોમાં, આગના બનાવોમાં અને ખીજા ગુનાઓમાં યરાગતો દિસેલો ધણો છે. પ્રજા મૂળભૂત રીતે પ્રામાણિક એટલે—સામાન્ય—ચોરીનું—પ્રમાણ—ઓછું, પરંતુ મોટી ધાડો અને ખાસ કરીને બેન્કો દાડવાની વાતો સાબળતા ફાળજી કંપી જાય. મારામારી ને ગળાગળી લાગેજા જોવા મળે, પરંતુ ખૂનની વાત સાબળીએ ત્યારે સ્તબ્ધ બની જઈએ, એમ થાય કે અમેરિકા ખૂન, લૂટ છૂટાહેડા વગેરે બધામાં આગળ । અને સૌથી ચોકાવનારું તો એ કે ગંભીર ગુનાઓમાં સ્ત્રીઓ અને કિશોરો પણ સામેલ છે. એક વર્ષમાં જુદા જુદા ગુનાઓમાં પકડાયેલા ૨૦,૬૮,૬૭૭ માણસોમાં સ્ત્રીઓ ૨,૧૯,૯૫૨ હશે એમ માની શકાય ખરું? આ ગુનાઓમાં ખૂન, લૂટ, જીવવેણુ માર, ચોરી, હેતરપીડી, વગેરે બધાનો સમાવેશ ચર્ધાં જાય છે. આ ૨૨ લાખ જેટલા ગુનામાં શગળ પીને બેકામ બનેલાઓનો આકાડો ૮ લાખથી વધારે અને તેમાં સ્ત્રીઓ ૬૩ હજારથી વધુ છે ખૂનમાં પણ સ્ત્રીઓ ૪૦૦ જેટલી છે. આ આકાશો અમેરિકાની કુલ ૧૭-૧૮ કરોડની વસતિને આધારે

હિ, પરંતુ ૨૫૦૦ થી વધુ વસતિવાળાં ગામો ને શહેરોની ૪૫ કરોડની સતિ પરથી લીધેલા છે.

અમેરિકામાં ૧૨-૧૩ થી ૧૮-૧૯ વર્ષના કિશોરોનો પ્રશ્ન બહુ વેકટ બન્યો છે. વાગ્તવિક દષ્ટિએ જોઈએ તો આ સવાલ આખી નિયાતો છે. માનવજાત કેમ જાણે માનસિક સમતુલ્ય ગુમાવી બેઠી હોય અને તેની બૂરામાં બૂરી અસર કુમારો પર પડતી હોય એવી ંથિત છે. અમેરિકામાં વિલાસવૈભવનાં સાધનો વિશેષ, વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના ખ્યાલો વધુ બળવાન, ગુનો કરવાનાં સાધનોની પણ વિપુલતા. સિનેમા, ટેલિવિઝન, જામુગી અને બયાનક રોમાંચ પ્રગટાવતું સાહિત્ય અતિ સુલભ. આ બધાં કારણોસર ત્યાં આ પ્રશ્ન વધુ જટિલ અને મુશ્કેલ બન્યો છે. સરકાર, સમાજ, ડેખવણીકારો અને ચિંતકો આ વિષે બેદરકાર નથી. કિશોરોની ગુનાખોરી ઓછી કરવા વૈજ્ઞાનિક અને હંડશક્તિના ઉપાયો પણ ધણા લેવાય છે, પરંતુ અતિવર્ષ તેનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. ઉપર વર્ણવેલી ૨૧ લાખ જેટલી ધરપકડોમાં ૧૫ વર્ષથી નીચેનાઓની સંખ્યા લગભગ એક લાખની છે! જો સત્તાવાર ને ચોક્કસ આંકડાઓ જોઈએ તો ૧૫ વર્ષની અંદરના ૯૮,૯૨૭, ૧૫ વર્ષના ૪૫,૭૪૨, ૧૬ વર્ષના ૫૫૪,૫૪, ૧૭ વર્ષના ૫૪,૦૯૪, ૧૮ વર્ષના ૫૧,૯૩૨, ૧૯ વર્ષના ૪૮,૬૪૫. લગભગ ૨૪ વર્ષની વય સુધી આવું જ પ્રમાણ રહે છે. જેને મુખ્ય બધવા બાંકર ગુનાઓ કહીએ તેનું પ્રમાણ દર વરસે વધતું જ રહે છે. સમગ્ર અમેરિકામાં ખૂન, બળિયાર, લૂટ, ધાડ, ચોરીના ગુના ૧૯૪૮ માં ૧૬,૮૬,૬૭૦ હતા, ૧૯૫૭ માં એ આંકડો ૨૭,૯૬,૦૦૦ ઉપર પહોંચ્યો છે! આમાં કિશોરોનું પ્રમાણ કેટલું હશે તેનું અનુમાન થઈ શકે છે.

આ પ્રકરણમાં શુદ્ધ માહિતી આપવાનું જ વિચાર્યું છે છતાં હૃદયને આંચકો આપી ગયેલું એક દરમ ૨૦૪ કર્ચા સિવાય રહી શકાય એમ નથી. અમેરિકાના એક મુંદર અને પ્રસિદ્ધ નગરમાં એક અમેરિકન યુગલ એમની મોટરમાં અમને ફરવા લઈ ગયું. પતિ-પત્ની ખૂબ જ

સંસ્કારી અને ભારત પ્રત્યે સ્નેહભાવ રાખનારાં. ખાસ પરિશ્રમ લઈ એમણે અમને શહેરનાં સુંદર સ્થળો બતાવ્યાં, પછી અમારી સંમતિથી તેઓ અમને શહેરને વીંટળાઈ વળેલી ટેકરીઓમાં લઈ ગયાં. કુદરતની શોભાનો પાર નહોતો. આસપાસનાં દૃશ્યોનું વર્ણન સાંભળતાં અમે આગળ વધતાં હતા. અચાનક એક અતિ સુંદર દૃશ્ય આવ્યું. નાનાં સરખા પહાડની તળેટીમાં રૂપકકું ગામ વસેલું હતું. નાનાંનાનાં મકાનો, આસપાસ સુંદર ફૂલબાગ. એક બાજુ નદીનો પ્રવાહ અને બીજી બાજુ લીલો પહાડ. અમે પૂછ્યું : ‘આ શું છે ? કોઈ કોલોની છે ?’ બંને યજમાનનાં મુખ પર ગંભીરતા છવાઈ મઈ. જવાબ આપવામાં તેઓ મૂંઝાતા હોય એમ લાગ્યું. અંતે એ દૃશ્ય પૂરું થયું ને તેઓ બોલ્યા : ‘નાની વયનાં ગુનેગાર બાળકોને અહીં સુધારણા માટે રાખવામાં આવ્યાં છે.’ અમે તો આ સાંભળીને ચોંકી જ ગયા. શહેરથી દૂર, સમાજથી દૂર, પહાડની તળેટીમાં સેંકડો બાળકોને રાખવાં પડે એ સ્થિતિ કેવી ?... પછી અમારે બીજું દૃશ્ય પણ જોવાનું હતું. બીજા બે નાના પહાડ વચ્ચેની આગળ ગયા ત્યાં એવું જ રૂપકકું બીજું ગામ દેખાયું. અમે પૂછીએ તે પહેલાં જ અમારાં યજમાન બોલી બોલ્યાં : ‘ત્યાં જેમ કિશોરોને રાખ્યા છે તેમ અહીં કન્યાઓ છે.’ ‘૧૨-૧૪ વર્ષની કન્યાઓ ? આટલી મોટી સંખ્યામાં ?’ મનમાં પ્રશ્નો બોલ્યા, પણ અમે મૌન રાખ્યું.

કિશોરોથી ગુનાખોરી વિષે અમે પહેલેથી સાંભળતાં હતાં, પરંતુ આ દૃશ્ય માટે અમે તૈયાર નહોતાં. હા, તે પછી તો અમે આશ્ચર્ય મેળવ્યું કે આ દેશના લોકો પૂરા પરિશ્રમ સાથે આ ગુનાખોરીને નાબૂદ કરવા મથી રહ્યા છે તેનો પુરાવો જ એ બે ગામો આપતાં હતાં, પરંતુ લાગણીને જે ધક્કો ત્યારે લાગેલો તે આજે પણ અનુભવાય છે. કિશોરોની ગુનાખોરી ઓછી કરવા માટે ત્યાં અનેક પ્રકારના પ્રયત્નો થાય છે. ગામડાંઓનાં બૂથ અને શહેરોના વિભાગો પાડી, એક સાથે જ કાયદો, વ્યવસ્થા, ન્યાય, કેળવણી અને સમાજસુધારણાની પ્રવૃત્તિ ધર્મ શકે એવાં હિન્દો રચાવવામાં આવ્યા છે. કિશોર ગુનેગાર પકડાય કે તરત જ તેની

કૌટુંબિક, સામાજિક ને માનસશાસ્ત્રીય તપાસ થાય છે. એ તપાસને અંતે અદાલતની સંમતિથી એને માખાપને સોંપવામાં આવે, સુધારણાકેન્દ્રમાં રાખવામાં આવે કે સજા પણ કરવામાં આવે. આ અંગે સાહિત્ય પણ વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રગટ થયું છે, જે સુરક્ષિત અને સંસ્કારી કુટુંબોના પરિવ્રાજમાં અમે આવી, તેમની પાસેથી જાણવા મળ્યું કે ધરની મમતા છૂટી ગઈ છે અને ધર્મનો પ્રભાવ ઓછો થયો છે તેનું આ પરિણામ છે. અમદદારો પાસેથી અમને એમ પણ જાણવા મળ્યું કે અનેક માનાપો એમનાં આવાં બાળકોને ફરી પોતાના ધરમાં સખવા માટે તૈયાર પણ થતાં નથી. અમેરિકાના આંતરિક પ્રશ્નોમા આ સવાલે અગ્રસ્થાન લઈ લીધું છે. આશ્વાસન એટલું જ છે કે અમેરિકા આ ત્રિષે ચિંતાવુર છે અને પ્રયત્નશીલ પણ છે.

અમેરિકામાં વૃદ્ધો અને માનસરોગીઓનો સવાલ પણ મૂંઝવનારો છે. આ સવાલ ખીન્ન દેશોને પણ મૂંઝવે છે અમેરિકાનું જીવન અતિ પ્રવૃત્તિશીલ, શનિ-રવિની રમ્મઓ કરોડો લોકો માણે, પરંતુ તેમાંયે નિરાંત કે શાંતિ હોય નહિ. આ કારણે જ્ઞાનતત્ત્વ પર વિશેષ પ્રમાણમાં દખાણુ રહે પ્રેમ નવી, જોશીલીને ગિદ્યાસ્ટ એટલે પોતાની વર્તમાન સ્થિતિમા સંતોષ ઓછો. આ બાબતમા આપણો દેશ એક છેડે છે ને અમેરિકા ખીન્ન છેડે. આપણે ત્યાં સંતોષ અને શાંતિનું પ્રમાણ જડતા મુધીનું અને અમેરિકામા ઘેલછા કહી સકાય એટલી પ્રવૃત્તિ અને એટલો અસંતોષ. આ સ્થિતિના પ્રત્યાઘાતરૂપે ધણા લોકો આપણી જીવનપદ્ધતિ તરફ ખેચાતા હોય છે અને કેટલાક તો કહે છે પણ ખરા કે અમારું અવુકરણ કરશે નહિ. વૃદ્ધોનો પ્રશ્ન એમને એટલો વિકટ નથી લાગતો, જેટલો આપણને લાગે. બાળકો મોટાં થઈને જુદાં થાય, પોતાનો સંસ્કાર વસાવે, માખાપ એકલા રહે તેથી શરૂઆતમાં તો જવામદારીમાથી મુક્ત થયા તો આનંદ માણે. વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ બધી જાતના સોખ જાળવે એટલે જીવનમાં રસ જળવાઈ રહે, પરંતુ

પારીરિક યકિત જેમ ઓછી થતી જાય તેમ, પરિસ્થિતિના પ્રમાણમાં, દુઃખની માત્રા વધતી જાય. વૃદ્ધમુદો અને બીજાં સાધનો દ્વારા આ દુઃખ ઓછું કરવાના ઉપાયો તો ઘાય છે, પરંતુ તે બહુ સફળ થયા નથી. કોઈ પણ માળાપને આપણે કહીએ કે બાળપણથી યુવાની સુધી તમે બાળકોને જળવ્યાં તો તમારી વૃદ્ધાવસ્થામાં તેઓ તમને જળવે એમાં જ સામાજિક ન્યાય ગણાય ત્યારે તેઓ આશ્ચર્યથી અને છતાં આંતરિક સમિતિના બાવથી આપણી સામે જોઈ રહે. માનસરોગની બાબતમાં યંત્રોનો અતિવિકાસ અમને વિશેષ કારણરૂપ લાગ્યો. માનવીને સહજ રીતે કુદરતનો સંપર્ક મળે નહિ, જે યંત્ર પર એને કામ કરવાનું હોય તેમાં યાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયોનો સમ્પ્રમાણ ઉપયોગ ઘાય નહિ, એકને એક પ્રકારની ક્રિયા કરવામાં જ એનાં દિવસો, મહિનાઓ, વર્ષો વીતે, તેની મન પર અસર કેમ ન થાય ? અમેરિકામાં, ખાસ કરીને મોટા શહેરોમાં અમે યંત્ર જેવા માણસોને જોયા ત્યારે આ વિષે વધુ ખાતરી થઈ.

અમેરિકા જેમ સામાજિક અને કૌટુંબિક સમસ્યા બોગવે છે તેમ તેમ આર્થિક સમસ્યા પણ બોગવે છે એમ કહીશું તો બહુ ઓછા ભોંકા તેનો સ્વીકાર કરશે. અમેરિકાનાં જંગી કારખાનાંઓ અને જરૂરિયાત ઉપરાંત વિલાસવૈભવની ચીજોનો અતિ વપરાશ જોતાં વારંવાર અમને થવું હવું કે આ બધું ક્યાં જઈને એટકશે?—જમતના અસ્પષ્ટવિકસિત દેશ આર્થિક સ્વાવલંબન માટે મધી રહ્યા છે. તેઓને અમેરિકાના માલની જરૂર નહિ પડે ત્યારે આ-કારખાનાંઓ અને યંત્રોનો ઉપયોગ કરતા એતરોનું ચરો શું ? ખુદ અમેરિકામાં પણ દરેક માણસને મોટર, એક નહિ બે, મળી જશે પછી શું ? રશિયાની પદ્ધતિના અનુસંધાનમાં આ વિષય પર અમે અનેક ચર્ચા કરતાં છતાં, અમેરિકાની એક વિકટ સમસ્યા રશિયા માથેના સંબંધોની પણ ગણાય. વ્યાપક દૃષ્ટિએ જોઈએ કે રશિયા અમે રોષ અને તિરસ્કારની લાગણી તેમ જાણી લાગણી ખરી. સામ્યવાદી દેશોનું સમગ્ર સચાલન સરમુખત્યારે અને જુલામો દ્વારા જ થવું હોય એવી અસર ધણી જ વ્યાપક. વ્યક્તિગત કે સમૂહગત

ચર્ચામાં મોરદે-લેનીનઆડના મારા અનુભવો હું વર્ણવું અને તેમાં કહું કે ત્યાંના લોકો પણ તમારા જેવા જ પ્રેમાળ છે ત્યારે અસમતિના બાવ સાથે તેઓ આશ્ચર્યથી જોઈ રહે અને પછી તેની વિરુદ્ધ દલીલ પણ કરે. સામાન્ય માનવી પરની આવી અસરનું કારણ વર્તમાનપત્રો અને તે કરતાં ચે વધારે ટેલિવિઝન દ્વારા સામ્યવાદી દેશોના જે ચિત્રો ત્યાં રજૂ થાય છે તે કારણભૂત છે ટેલિવિઝનમાં અનેક સ્થળે અમે સામ્યવાદી દેશના કોઈ નાસી છૂટેલાની મુલાકાતો જોઈએ. એમાં એવી બચ કર રજૂઆત થાય છે કે બચ અને રોપની લાગણી સહજ રીતે પ્રગટી આવે.

રશિયા અને અમેરિકાના બળાબળની તુલના પણ ત્યાં થયા જ કરે. આરંભના વર્ષોમાં એમ મનાતું કે રશિયા અમેરિકાથી ઘણું ઘણું પાછળ છે, પરંતુ હવે એવી માન્યતા પ્રસરતી જાય છે કે રશિયા ખૂબ જ ઝડપથી તાકાત મેળવે છે અને જે લડાઈ થાય તો અમેરિકા પણ ગળીર જોખમમાં મુકાઈ જાય અમેરિકાના સામાન્ય લોકો, અખબારોના તંત્રીઓ અને કેટલાક રાજપુરુષોની માન્યતા અનુસાર અને દેશોના બળાબળની તુલના કંઈક આ પ્રકારે કરવામાં આવે છે :

રશિયાનો વિસ્તાર ૮૬,૫૦,૦૦૦ ચોરસ માઈલનો, અમેરિકાનો ૨૬,૧૫,૨૦૦ નો. આમાં તળભૂમિ ૩૦,૨૨ ૩૮૭ ચો. મા. વસતિ-રશિયાની ૨૧ કરોડ, અમેરિકાની ૧૮ થી ઓછી. આ બંનેમાં અમેરિકા પાછળ, વિસ્તારમાં તો ખૂબ જ પાછળ. લશ્કરમાં સૈનિકસંખ્યા એ વખતે રશિયાની ૪૦ લાખ અને અમેરિકાની ૨૫ લાખ. ખીલું વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયું ત્યારે રશિયાનું લશ્કર ૧ કરોડ ૧૪ લાખનું હતું અને અમેરિકાનું ૧ કરોડ ૨૫ લાખનું એ પછી તરત તો ઘણો ઘટારો થયો હતો. આકાશમાં જોઈએ તો ૧૯૪૮માં અનુક્રમે ૨૬ અને ૧૫ લાખ, ૧૯૫૫ માં ૫૮ અને ૨૯ લાખ આ મોટા વધારાનું કારણ કોરિયાનું યુદ્ધ એ પછી જે ઘટારો થયો છે તેનું કારણ શસ્ત્રોના વિકાસનું છે. માણસ કરતાં યંત્રનું-સહારક સાધનનું મૂલ્ય વિશેષ છે. લશ્કરીસાધનોની બાબતમાં આવા આંકડાઓ મળે છે : વિમાનો

ચર્ચામાં મોરકો-લેનીનઆડના મારા અનુભવો હું વર્ણવું અને તેમાં કંઈ કે ત્યાંના લોકો પણ તમારા જેવા જ પ્રેમાળ છે ત્યારે અસંમતિના ભાવ સાથે તેઓ આશ્ચર્યથી જોઈ રહે અને પછી તેની વિરુદ્ધ દલીલ પણ કરે. સામાન્ય માનવી પરની આવી અસરનું કારણ વર્તમાનપત્રો અને તે કરતાં યે વધારે ટેલિવિઝન દ્વારા સામ્યવાદી દેશોના જે ચિત્રો ત્યાં રજૂ થાય છે તે કારણજૂન છે. ટેલિવિઝનમાં અનેક રચળે અને સામ્યવાદી દેશના કોઈ નાસી છૂટેલાની મુલાકાતો જોઈ. એમાં એવી ભયંકર રજૂઆત થાય છે કે ભય અને રોષની લાગણી સહજ રીતે પ્રગટી આવે.

રશિયા અને અમેરિકાના બળાબળની તુલના પણ ત્યાં થયા જ કરે. આરંભનાં વર્ષોમાં એમ મનાતું કે રશિયા અમેરિકાથી ધણું ધણું પાછળ છે, પરંતુ હવે એવી માન્યતા પ્રસરતી જાય છે કે રશિયા ખૂબ જ ઝડપથી તાકાત મેળવે છે અને જો લડાઈ થાય તો અમેરિકા પણ ગંભીર જોખમમાં મુકાઈ જાય. અમેરિકાના સામાન્ય લોકો, અખબારોના તંત્રીઓ અને કેટલાક રાજપુરુષોની માન્યતા અનુસાર જાને દેશોના બળાબળની તુલના કંઈક આ પ્રકારે કરવામાં આવે છે :

રશિયાનો વિસ્તાર ૮૬,૫૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલનો, અમેરિકાનો ૨૬,૧૫,૨૦૦ નો. આમાં તળભૂમિ ૩૦,૨૨ ૩૮૭ ચો- મા. વસતિ- રશિયાની ૨૧ કરોડ, અમેરિકાની ૧૮ થી ઓછી. આ બંનેમાં અમેરિકા પાછળ, વિસ્તારમાં તો ખૂબ જ પાછળ. લશ્કરમાં સૈનિકસંખ્યા એ વખતે રશિયાની ૪૦ લાખ અને અમેરિકાની ૨૫ લાખ. ખીન્નું વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયું ત્યારે રશિયાનું લશ્કર ૧ કરોડ ૧૪ લાખનું હતું અને અમેરિકાનું ૧ કરોડ ૨૫ લાખનું. એ પછી તરત તો ઘણો ઘટાડો થયો હતો. આંકડાઓ જોઈએ તો ૧૯૪૮માં અનુક્રમે ૨૬ અને ૧૫ લાખ, ૧૯૫૫ માં ૫૮ અને ૨૬ લાખ. આ મોટા વધારાનું કારણ કોરિયાનું યુદ્ધ. એ પછી જે ઘટાડો થયો છે તેનું કારણ ચાલ્યાસોના વિકાસનું છે. માણસ કરતા યંત્રનું-સંહારક સાધનનું મૂલ્ય વિશેષ છે. લશ્કરીસાધનોની બાબતમાં આવા આંકડાઓ મળે : વિમાનો

અમેરિકા પાસે ૩૫,૦૦૦ અને રશિયા પાસે ૨૦,૦૦૦, મુદ્દજદાઓમાં અમેરિકા પાસે સખમરીતો ૧૧૨ અને બીજા જદાઓ ૨૭૫. રશિયા પાસે અનુક્રમે ૪૫૦ અને ૧૮૦. આલુ અને હાઈડ્રોજન બોલની સંખ્યા કોઈ આપી શકતું નથી, પરંતુ પ્રયોગો પ્રમાણે અમેરિકાએ ૧૩૧ પ્રયોગો કરેલા છે અને રશિયાએ ૫૩. આમાં રશિયાના આકાશઓ વિષે શંકાભરેલી સ્થિતિ ખરી, કારણ કે એ દેશની સાચી સ્થિતિ જાણવાના સાધનો અતિ અદ્ય છે.

રશિયા અને અમેરિકાની તાકાતનું માપ આર્થિકક્ષેત્રે પણ વારંવાર કાઢવામાં આવે છે. આંકડાઓ પ્રમાણે રશિયાનું કુલ ઉત્પાદન ૨૦૦ અબજ ડોલરનું, એની સામે અમેરિકાનું ૪૭૫ અબજ ડોલરનું આમાં જાણવા જેવું એ કે રશિયાનું ૧૯૫૦ નું ઉત્પાદન ૧૦૦ અબજનું અને ૧૯૫૮ નું ૨૦૦ અબજનું, જ્યારે અમેરિકાનું એ જ વર્ષોમાં ૩૫૦ અબજ અને ૪૭૫ અબજ ડોલરનું. દકાવારીમાં રશિયા આગળ, જગ્યામાં અમેરિકા. મહત્ત્વની યીજેનું જોઈએ તો પોલાદમાં રશિયા ૫.૫ કરોડ મેટ્રિક ટન, અમેરિકા ૭.૮ કરોડ ટન. તેલ રશિયા ૧૩.૩ કરોડ મેટ્રિક ટન, અમેરિકા ૩૩ કરોડ. સિમેન્ટમાં રશિયા ૩.૩૪, અમેરિકા ૫.૨૩, વીજળીજળ ૨૩૩ રશિયામાં અને અમેરિકામાં ૭૨૪. એ જ રીતે મોટરો અને બીજી ઘણી વસ્તુઓમાં અમેરિકા આગળ છે. મનુદેશની સંખ્યા રશિયામાં ૯ કરોડ ૨૦ લાખ, અમેરિકામાં ૧૪ કરોડ ૩૮ લાખ. બેકારી રશિયામાં નહિ, અમેરિકામાં ૩૭ લાખ માણસો બેકાર. ઉદ્યોગમાં રશિયાના લોકો ૪.૫ કરોડ, અમેરિકાના ૬ કરોડ. ખેતીમાં રશિયાના લોકો ૪.૫ કરોડ, અમેરિકાના માત્ર ૬૮ લાખ. લશ્કરીબળ અને સાધનો તથા આર્થિક જાળતોને લગતા આ આંકડાઓ, ખાસ કરીને રશિયા, કેટલા પ્રમાણમાં વિશ્વનીય છે એ સવાલ ઊડે ખરો, પરંતુ અહીં રજૂ થયેલા આંકડાઓ અમેરિકા સ્વીકારતું હોય એવી સ્થિતિ ગણી શકાય.

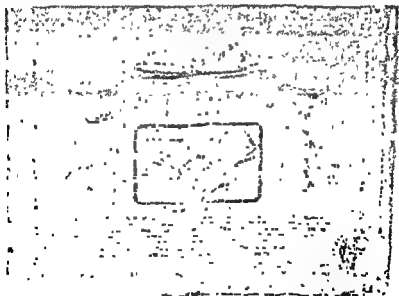
અમેરિકાના લોકો અને રાજપુરુષો એકસરખા વિચારો ધરાવે છે એમ ન કહેવાય છતાં સામાન્ય અસર એ વખતે એવી કે અમેરિકાની તાકાત અને દૃઢપણથી જો રશિયાના સરમુખત્યારો જુએ તો અમેરિકા

પર આક્રમણ કરવાની એની હિંમત ન રહે. અમે એ વખતે ધણું રચણે એવો પ્રચાર વાંચતાં-સાંભળતાં હતાં કે કુશ્વરને અહીં બોલાવી આપણી તાકાત બતાવો, આપણે સ્વતંત્રતા માટે કેટલી લાગણી ધરાવીએ છીએ તે બતાવો. અમને ત્યારે જ લાગણું હતું અને ધણીને અમે કહેતાં પણ હતાં કે કુશ્વર અહીં આવીને બહુ જોશે તો એ એના માનસમાં ફેર પડશે નહિ, સંભવ છે કે તમારી સ્વતંત્રતાનો એ જુદો અર્થ કરે અને તમારી તાકાતમાંથી એ પ્રેરણા મેળવે. ચીન સંબંધમાં છાના તિરસ્કારનું પ્રમાણ વધારે, પરંતુ ચીન પ્રત્યેની નીતિ વિષે મતભેદ. પૂર્વ યુરોપના દેશોને તો રશિયાના શુદ્ધામ દેશો કે સરચાતો જ ત્યાં માનવામાં આવે છે. લશ્કરીબળો ને લશ્કરીકારોનો ત્યાં બચાવ થાય. ભારતની લોકશાહીનું આકર્ષણ, જવાહરલાલની પ્રશંસા, પરંતુ આપણી સ્વતંત્રતાને મોટા બાગના લોહો ભોળપણની નિશાની માને. કેટલાકને એ અંગે શંકા પણ ખરો. જ્યાં ને ત્યાં એની ચર્ચામાં અમારે જીતરણુ પડે.

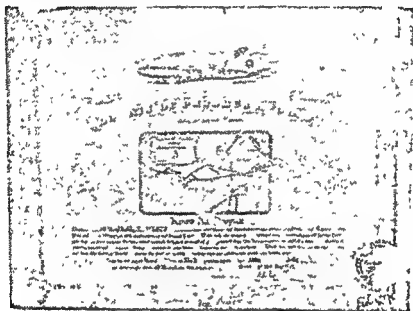
અમેરિકાની સંપત્તિ અને જીવનપદ્ધતિથી અમે પ્રભાવિત અવસ્થા થયા છીએ, પરંતુ જે સમસ્યાઓ અને મૂંઝવણો અમે જોઈ તેનો આઠો ખ્યાલ આપ્યા વિના આ પ્રવાસવર્ણન અધૂરું રહે, જેમ માનીને આ પ્રકરણ અહીં ઉમેર્યું છે અમારા દિલ્લિદિભાગ પરની સમગ્ર અસર તો અમેરિકાની પ્રશંસાની જ છે. એ દેશે જે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી છે તે ખરેખર અદ્ભુત છે. એની જીવનપદ્ધતિ મૂળભૂત રીતે માનવીની સ્વતંત્રતાની જાવના પર રચાયેલી હોવાથી આવકાર્ય જ ગણાય. વ્યાપક રીતે જોઈએ તો પ્રજા સરળ છે, કંઈક બોળી છે, જોઈશી છે, પ્રેમાળ છે, નિરાસાથી બરપૂર છે અને જેમ જીવનને ચાહે છે તેમ માનવજાતને પણ ચાહે છે. એની સામે જે સમસ્યાઓ અને મૂંઝવણો છે તે વિષે એ ખૂબ જ નમ્ર અને તેના ઉકેલ માટે વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ સાથે પ્રયત્નશીલ પણ છે. આવી પ્રજાની વચ્ચે થોડા દિવસો પણ રહેવું તે જીવનનો એક લહાવો છે. અમને આ લહાવો આપવામાં જે જે લોકો કારણભૂત છે તે સૌના પ્રત્યે અમે આભારની લાગણી અનુભવીએ છીએ.

૩૩. જાપાન અને હોંગકોંગ

હોનોલુલુ ઊડ્યુ એટલે અમે 'માનવતા મહેમાન' મટી જઈ સામાન્ય 'પ્રવાસી' બની ગયાં. હોનોલુલુથી ટાકિયોની લાંખી, ૧૮ કલાકની, વિમાની સફરમાં અર્ધી રાતે એક ટાપુ પર ચા-નાસ્તાની અને આરામની વ્યવસ્થા થઈ હતી, પરંતુ તે પહેલાં અમે કટકે કટકે મેજવેલા કલાકોનું કરજ એક સામકું ચૂકવી દેવાની ઘડી આવી પહોંચી હતી ! એ હતી 'ઇન્ટરનેશનલ ડેટલાઇન.' અહીં એક દિવસ આખો જીડી જાય છે ! અમે બુધવાર તા. ૧૫ જુલાઈએ હોનોલુલુથી વિમાનમાં ચડ્યાં હતાં,

પરંતુ અર્ધી રાત વીત્યા પછી શુક્રવાર તા. ૧૭ જુલાઈ થઈ ગઈ હતી ! શુરવાર તા. ૧૬ જુલાઈની અમારે માટે હતી જ નહોતી ! 'પૃથ્વીની પરક્રમ્મા' આ અર્થમાં સાર્થક થતી હતી આ 'ડેટલાઈન' જગતના બધા દેશોએ મજૂર રાખેલી છે અને આપણે તે જાળવી રાખવા

‘ઈન્ટરનેશનલ ડેટલાઈન’ જાળવ્યા પછી આ પ્રકારના પ્રમાણપત્રો આપનામાં આવે છે હોનાલુકુચી જાપાન આનતા રાતના ૧૨-૧૫ વાગે અમે એક દિવસ ગુમાવી દીધો, તેનું છે આ પ્રમાણપત્ર !

★

★

તેનું પ્રમાણપત્ર આપનામાં આવે છે અહીં ને પ્રમાણપત્રોની તમતીર મૂકેલી છે વચ્ચેની રાત્રી રેખા ‘ઈન્ટરનેશનલ ડેટલાઈન’ છે અને બીજી રેખાઓ વિમાનમાર્ગ દર્શાવે છે.

ચાલે, હવે ટાકિયો જઈએ.

મનના ધોડા હવે ધરની દિશામાં દોડવા લાગ્યા હતા, પરંતુ જાપાનની ઝાંખી કરવાનો મોહ પણ એટલોજ પ્રગળ હતો. પ્રથમ યુરોપીય દેસો અને પછી અમેરિકા જેવાની યોજના, આ પ્રવાસમાં જાપાનનો સમાવેશ કરી દેવા માટે વિચારી હતી. હોનોલુલુથી લગભગ ૧૮ કલાકનો વિમાની પ્રવાસ કરી અમે સવારમાં ટાકિયો આવી પહોંચ્યાં. ટાકિયોના ધોડાક લલામણુપત્રો હતા. થોડીક સરકારી વ્યવસ્થા પણ હતી. મૂળ વિચારણામાં આર દિવસ ટાકિયો ને આજુબાજુનાં સ્થળો અને ત્રણેક દિવસ ઓસાકા ને આજુબાજુનાં સહેરો જેવાનું ગોઠવ્યું હતું, પરંતુ ઓસાકા જવાનો સમય રહી નહિ અને ટાકિયો, યોમોદામા, કામાકુરા અને નીઝોના નિરીક્ષણથી સંતોષ માન્યો. જાપાનના પ્રવાસીઓએ આ ઉપરાંત હાઇને, માઉન્ટ ફુજી, નાગોયા, ક્યોટો, ઓસાકા, નારા, કોબે વગેરે જેવાં જોઈએ. ખીજાં પણ ઘણાં સ્થળો ત્યાં જોવા જેવાં છે. પરંતુ યુરોપમાં જેમ અમે નમૂના રૂપે જોઈને તૃપ્તિ અનુભવી તેમ જાપાનમાં પણ આટલું જોઈને સંતોષ મેળવી લીધો.

જાપાનની પ્રશંસા તો વર્ષોથી સાંભળતાં હતાં. ‘યુરોપ ન જવાય તો કંઈ નહિ, જાપાન તો જઈ જ આવવું જોઈએ’ એવું પણ ટેટ્સાક મિત્રો કહેતા હતા. જાપાનની કળાનો થોડોક પરિચય થયો હતો. જાપાનનાં મૂલ્યો ને નાટકો જેવાનો લાલ અમેરિકામાં પણ મળ્યો હતો. જાપાન વિષે ઠીક પ્રમાણમાં વાંચ્યું—સાંભળ્યું હતું. ખીજાં વિશ્વયુદ્ધ પછીની પ્રગતિમાં જગતમાં જે જે દેશો મોખરે આવ્યા હતા તેમાં એક પશ્ચિમ જર્મની અને ખીજું જાપાન. વધુમાં, જાપાન પર અમેરિકાની અસર વિશે પણ ઘણું સાંભળ્યું હતું, એટલે વિમાની મથક પર પગ મૂક્યો એ ક્ષણથી એના અવલોકનમાં મન પરોવાઈ ગયું હતું. મારે કહેવું જોઈએ કે ટાકિયોનું પ્રથમ દર્શન નિરાશાજનક લાગ્યું. મારે કહેવું જોઈએ કે ટાકિયોનું પ્રથમ દર્શન નિરાશાજનક લાગ્યું. વિમાનીમથકથી ઇમ્પીરીઅલ હોટેલ સુધીના લાંબા માર્ગમાં પ્રથમ

જે દશ્યો નજરે પડ્યા તે અમને ઉત્સાહજનક જણાયા નહિ આપણું મોટાં શહેરોનો નાના કારખાનાઓનો મજૂર-વિગ્તાર જોઈ કાણુ આન દનો અનુભવ કરે? અમારા મનમાં સધાયેલા ચિત્રો ઝરતા તદ્દન જુદા માણુઓ, રસ્તાઓ, વાહનો, કારખાનાઓ અને વાતાવરણ ! સદ્ભાગ્યે શહેરના મધ્ય ભાગ પાસે આવ્યા ત્યારે અમારી આ અસર જુ સાવા લાગી ને ટાકિયોની સમૃદ્ધિના દર્શન તે પછી થવા લાગ્યા

અમારી હોટેલ ટાકિયોની પ્રથમ કક્ષાની હોટેલ ગણાય. એમાં યુરોપ-અમેરિકાની ઉત્તમ હોટેલોમાં હોય એવી બધી સગવડો હતી. નાનકડું નગરજ જોઈ લો ! ખર્ચમાં પણ એ યુરોપ અમેરિકાથી ઊતરતી નહોતી ! વાતાવરણ પણ અમેરિકાના જેવું જ અમને થયું કે અમેરિકાની અસર અહીં ઘણી પ્રબળ છે, પરંતુ તે પછી જેમ જેમ જીડા ઊતરીને જોતાં ગયા તેમ તેમ લાગ્યું કે અમેરિકાની અસર નેટલા પ્રમાણમાં શહેર વિસ્તારમાં છે તેટલા પ્રમાણમાં ગ્રામવિસ્તારમાં નથી અને શહેરોમાં પણ જેને હિપલો વર્ગ કહેવામાં આવે છે તેનામાં એ અસરનું જે પ્રમાણ દેખાય છે તે મધ્યમ અને નીચલાવર્ગમાં નથી. એક વસ્તુ સૌથી પહેલાં કહી દેવી જોઈએ કે અમારા હસાત દિવસના રોકાણ દરમિયાન જાપાનના વિવિધ ક્ષેત્રના જે માણુસોના પરિચયમાં અમે આવ્યા અને અમારી આખ વડે જે નિહાળ્યું ને જેનું ચિંતન કર્યું તેની સમગ્ર અસર અમારા મન પર આ પ્રકારે પડી છે :

જાપાનના લોકો માયાળુ છે, વિનય વિવેકનો પાર નથી સ્ત્રીઓ જાગૃત, ક્રિયાશીલ છતાં નમ્ર, વિનયી ને સેવાપરાયણ પુરુષોમાં એવું દેખાય ખરું, પરંતુ સ્ટેજ પરિચયમાં આવીએ તો એવી છાપ પડે કે આ પ્રજાના મનના હિંડાણનું માપ નીકળી શકે નહિ ! જે પ્રશ્નના ભાવથી કહેવું હોય તો એ પ્રજાને આત્મિક રીતે સ્વચ્છ, ગંભીર અને ધૈર્યપૂર્વક ચોતાનું ધાર્યું કરવાના નિશ્ચય-રાળી કહી શકાય જે નિંદા કરવી હોય તો એ લોકોને ઘણા જીડા, મીઠા, ક્યારે શુ કરશે તે જાણી

ન શકાય એવા, પણ કહી શકાય આ બંને પ્રકારના અભિપ્રાયનો સાર જોઈએ તો એટલો કે જાપાનની પ્રજા પોતાનું નિરાણુ એવું વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે અને એને પૂર્ણ રીતે જાળખનારો દાવો કોઈદી હિંમતપૂર્વક કરી શકાય એમ નથી અમેરિકાની અસર જાપાની પ્રજાના બાહ્યવહાર ઉપર પડેલી છે પહેરવેશ અને જાનદમોદના સાધનોમાત્રેમજ, રાજ્યધારણ અને વહીવટમાં પણ તે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે અમજીનું શિક્ષણ સારા પ્રમાણમાં વધ્યું છે અમેરિકાના લોકો વિજ્ઞતાના ધમકીથી રહેતા નથી, પરંતુ તેઓ કંઈક વિશેષતા ધરાવે છે અને એમનું માન રાખવું જોઈએ એવી અસર સર્વત્ર દેખાય છે એ રીતે જોરા લોકોનો પ્રભાવ વધ્યો છે આમ છતાં અમને એમ જણાયું છે કે મૂળભૂત રીતે જાપાનીઓ જાપાનીઓ જ રહ્યા છે

ખીજા વિશ્વયુદ્ધમાં પરાજય પામ્યા પછી આટલા સમયમાં જાપાને આર્થિકક્ષેત્રે જે પ્રગતિ સાધી છે તે તે અદ્ભુત છે જ, પરંતુ પોતાના દેશને અમેરિકાના વર્ચસ્વ નીચેથી કાઢના માટે દરેક પરિસ્થિતિનો એમણે જે રીતે લાલ ઉઠાવ્યો છે અને સ્વતંત્રતાની દિશામાં જે દોટ મૂકી છે તે પણ એટલું જ આશ્ચર્યજનક છે જાપાનના લોકો પોતાના વ્યક્તિત્વને ભૂલ્યા નથી, જૂની શકે એમ નથી જગતના રાજદાનજીમાં કોઈ જીયલપાયલ થાય તો તેનો લાલ પોતાની તરફેણમાં ફેવી રીતે ઉઠાવવો અને સૂત્રમ કે ચૂંટણ પ્રકારનું વિદેશી આધિપત્ય કેમ ફગાવી દેવું એ વિષે તેઓ પૂરા જાગૃત છે આ બાબતમાં એના મનનો પાર કોઈ પાત્રી શકે એમ નથી જાપાનની આર્થિક ઉત્પત્તિમાં રાજ્યરચના કે સમાજ-રચનાની અમુક પદ્ધતિનો બહુ હિસ્સો છે એવું અમને લાગ્યું નથી પશ્ચિમ જર્મની વિષય જે કહેવું હતું તે જાપાન વિશે પણ સાચું છે કે પ્રજા ઉદ્ધમી છે ને કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં પગધીનતા સહન-ન કરે એ પ્રકારની છે પશ્ચિમ જર્મની અને જાપાનમાં અમને જે ભેદ દેખાયો તે એ કે જર્મની શક્તિ મેળવે ને દુકાળ પણ કરે, જાપાન એ રીતે દુકાળ કરે નહિ ઉપમા આપવી હોય તો જર્મનીની તાકાત આગ જેવી છે,

જાપાનની પ્રાણી જેવી છે. જાનેની મૂળભૂત શક્તિ અમોઘ છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ.

જાપાન બહુ પ્રાચીન દેશ છે. અઢી હજારથી વધુ વર્ષનો ઇતિહાસ નોંધાયેલો મળી શકે છે. એશિયા ખંડમાં એક એણે જ પશ્ચિમના દેશો જેવી શક્તિ મેળવવાનો પુરુષાર્થ આદર્યો અને એવી શક્તિમાંથી સહેજે પરિણમતી સામ્રાજ્યશ્રુતિ પણ એનામાં જ પ્રથમ દાખલ થઈ. નકશામાં નજર કરીએ તો આગ-ઊંઘા નાનકડા ટપકા જેવું જાપાન લાગે છે, પરંતુ શક્તિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી એણે પોતાનો પ્રભાવ ઘણી ઝડપથી વિસ્તારવા માંડ્યો હતો. ૧૮૯૪-૯૫ની સાલમાં એણે ચીન સાથે લડીને ફોર્મેસા જીતી લીધું ત્યારે એની તાકાતનું પહેલું પ્રદર્શન થયું, પરંતુ ૧૯૦૪-૦૫ની સાલમાં રશિયાને ત્યારે એણે મહાત કયું અને સખાલીન ટાપુ પર કબજો જમાવ્યો ત્યારે પશ્ચિમની દુનિયા પણ ચોંકી ઊઠી. ખ્રીષ્ટ પાંચ વર્ષ વીત્યા 'ને એણે કોરિયા પર ફેર વર્તાવી કબજો મેળવ્યો. એ પછી આખું પહેલું વિશ્વયુદ્ધ. ૧૯૧૪-૧૮ના ગાળામાં એણે આર્થિક ને રાજકીય શક્તિનો ધણો વિકાસ સાધ્યો. એ વખતે જાપાન જર્મનીની સામે હતું. બ્રિટન, ફ્રાન્સ, અમેરિકા વગેરેનું એ સાથી બન્યું હતું, પરંતુ યુદ્ધની જ્વાળાથી તે દૂર રહી શક્યું હતું. પહેલા મહાયુદ્ધમાં એનું લશ્કર આઠ લાખનું હતું અને ખુવારી માત્ર ૩૦૦ ક્રેનિકોની! ધાયલોની સંખ્યા ૯૦૦ની અને મુદ્દેદેહી માત્ર ૩! ખ્રીષ્ટ વિશ્વયુદ્ધના આંકડા આની સરખામણીમાં અતિલચક્ર ગણાય.

પહેલા મહાયુદ્ધે જાપાનને જર્મનીના કબજાના પ્રશાંત સાગરના કેટલાક ટાપુઓ આપ્યા. ૧૯૩૧માં એ મંચુરિયા ગળી ગયું. ૧૯૪૨માં ચીન સામે વ્યાપક ધોરણે યુદ્ધ શરૂ કર્યું અને લાખો માર્દવનો વિસ્તાર કબજો કર્યો. હવે જાપાની રાજપુરુષો ને સેનાપતિઓ એની પરંપરાગત વ્યવહારદક્ષતા બૂલી ગયા હતા અને તાકાતના નશામાં ચક્રચૂર બન્યા હતા. ચીનગમે તેટલું નમજું હોય, પરંતુ તેનો વિસ્તાર અને

ન શકાય એવા, પણ કહી શકાય. આ બંને પ્રકારના અભિપ્રાયનો સાર જોઈએ તો એટલો કે જાપાનની પ્રજા પોતાનું નિગળું એવું વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે અને એને પૂર્ણ રીતે ઝોળખવાનો દાવો કાઢી દિશ્મતપૂર્વક કરી શકાય એમ નથી. અમેરિકાની અસર જાપાની પ્રજાના બાહ્યવ્યવહાર ઉપર પડેલી છે. પહેરવેશ અને આનંદપ્રમોદના સાધનોમાં તેમજ, રાજ્યધારણ અને વહીવટમાં પણ તે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. અંગ્રેજીનું શિક્ષણ સારા પ્રમાણમાં વધ્યું છે. અમેરિકાના લોકો વિજેતાના ધર્મથી રહેતા નથી, પરંતુ તેઓ કંઈક વિશેષતા ધરાવે છે અને એમનું માન રાખવું જોઈએ એવી અસર સર્વત્ર દેખાય છે. એ રીતે ઝોરા લોકોનો પ્રભાવ વધ્યો છે. આમ છતાં અમને એમ જણાયું છે કે મૂળભૂત રીતે જાપાનીઓ જાપાનીઓ જ રહ્યા છે.

ખીજા વિશ્વયુદ્ધમાં પરાજય પામ્યા પછી આટલા સમયમાં જાપાને આર્થિકક્ષેત્રે જે પ્રગતિ સાધી છે તે તેના અદ્યતન છે જ, પરંતુ પોતાના દેશને અમેરિકાના વર્ચસ્વ નીચેથી કાઢવા માટે દરેક પરિસ્થિતિનો એમણે જે રીતે લાલ ઉઠાવ્યો છે અને સ્વતંત્રતાની દિશામાં જે દોટ મૂકી છે તે પણ એટલું જ આશ્ચર્યજનક છે. જાપાનના લોકો પોતાના વ્યક્તિત્વને બૂલ્યા નથી, ભૂલી શકે એમ નથી. જગતના રાજકારણમાં કોઈ બિલબપાયલ થાય તો તેનો લાલ પોતાની તરફેણમાં ફેવી રીતે ઉઠાવવો અને સૂઝ કે સ્થૂળ પ્રકારનું વિદેશી આધિપત્ય કેમ ફગાવી દેવું, એ વિષે તેઓ પૂરા જાગ્રત છે. આ બાબતમાં એના મનનો પાર કોઈ પામી શકે એમ નથી. જાપાનની આર્થિક ઉત્તતિમાં રાજ્યરચના કે સમાજ-રચનાની અમુક પદ્ધતિનો બહુ હિસ્સો છે એવું અમને લાગ્યું નથી. પશ્ચિમ જર્મની વિષે જે કહ્યું હતું તે જાપાન વિષે પણ સાચું છે. પ્રજા ઉદ્યમી છે ને કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં પરાધીનતા-સહન-ન-કરે એ પ્રધારની છે. પશ્ચિમ જર્મની અને જાપાનમાં અમને જે ભેદ દેખાયો તે એ કે જર્મની શક્તિ મેળવે ને ફૂગર પથ્ય કરે, જાપાન એ રીતે ફુંકાર કરે નહિ. ઉપમા આપવી હોય તો જર્મનીની તાર ત આગ જેવી છે,

કરોડોની વસતિ જાપાનના ખ્યાલમાં આવ્યા જ નહિ એ વખતે તો ખુદ અમેરિકા સામે આવે તો તેને પણ મહાત્ કરી દેવાનું ધમક તેનામાં પ્રગટ્યું હતું ! બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં જાપાન જર્મનીને પક્ષે ગયું ને પર્વ હાજર પર હલ્લો કર્યો, તેની પાછળ આ અભિમાનની ભૂમિકા રહેતી છે. ૧૯૪૧ના ડિસેમ્બરમાં એણે દગાખોરીથી લડાઈમાં ઝુકા પુ આરભમાં તો વિજયની પરપરા ચાલુ જ રહી દક્ષિણ પૂર્વના કેટલા બધા દેશો એણે વીજળીની ઝડપે છતી લીધા ! જર્મનીનું પણ એમ જ થયું હતું, પરંતુ પછી વળતા પાણી આવ્યા ને અમેરિકાએ યુદ્ધનો અત આણી સાવર વિજય મેળવવા માટે મહાવિનાશક એટમ બોમ્બનો ઉપયોગ કર્યો ! પર્વ હાજર પછી પોણા ચાગ વધે સાડા ત્રણ લાખની વસતિ ધરાવતા હિરોશીમા પર પહેલો બોમ્બ ફેંકાયો અને તત્કાળ ૭૮,૧૫૦ માણસો મરણશરણ થયા, ૩૭૪૦૫ ધાયવ બન્યા, ૧૩,૦૮૩નું શુ થયું તેની ખબર ન પડી ! ૧૯૪૫ના ઓગસ્ટની ૬ તારીખે આ બન્યું એ પછી ત્રણ દિવસે એટને હમી તારીખે અઢી લાખની વસતિ ધરાવતા નાગાસાકી પર બોમ્બ ફેંકાયો અને ૭૩,૮૮૪ માણસો ખપી ગયા ! જાપાનની પ્રજા જ નહિ, આખું જગત આ ધોર અત્યાચારથી કંપી ઊઠ્યું જાપાનના બધા જ પાપો ધોવાઈ ગયા હોય એવી સહાનુભૂતિ સામાન્ય માણસોના દિલમાં આ બનાવને કાગળે પ્રગટી આવી

આ બોમ્બમારા પછી માત્ર પાંચ દિવસમાં જાપાને શરણાગતિ માગી અને જનરલ ડગલાસ મેકઆર્થરે એના પર કબજો કર્યો જાપાનના ઇતિહાસનો નવો તળાકો એ દિવસથી શરૂ થયો જાપાન આજે સ્વતંત્ર દેશ છે અલખત, અમેરિકા સાથેના લશ્કરીકરારો ને તેના લશ્કરીમથકો એ સ્વતંત્રતાને મર્યાદિત બનાવે છે છતાં ૧૯૪૫ના ઓગસ્ટથી આજ સુધીમાં જાપાને એ દિશામાં જો સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે તે નોંધનીય છે અમેરિકાની તરફથી એટલું કહેવું જોઈએ કે જાપાનને નુકસાન બનાવવાની ઇચ્છા એણે સેવી નહિ જાપાન ફરીને એની સામે માથું ઊંચકે નહિ અને કોઈ કાળે સામ્યવાદી જ્ઞાનમાં

જાવ નહિ એ એ જાળતની ખખરદારી રાખીને તેણે એનો વિકાસ પણ થવા દીધો છે. આ માટે કરોડો ડોલરની મદદ પણ કરેલી છે. ૧૯૪૭ના મેમા જાપાનનું નવું બધારણ અમલમાં આવ્યું છે. આ બધારણનું ધડતર અમેરિકાને હાથે થયું હતું. જાપાનની પરપરા પર એ મોટો પ્રહાર કરનારું હોવાથી જાપાનના રાજપુરુષો માટે તેનો સ્વીકાર કરવાનું મુશ્કેલ હતું. આ બધારણની વિચારણામાં અને તેને આખરી સ્વરૂપ આપવામાં જેમનો હિસ્સો હતો એવા રાજપુરુષને મળનાની, એમના મહેમાન બનવાની તક અમને ત્યાં મળી હતી તેઓ તે પછીના પ્રધાનમંડળમાં પણ હતા. એમની દષ્ટિ પશ્ચિમ-તરફ હતી. અમેરિકામાં એમણે શિક્ષણ લીધેલું. ભારત પણ મે વાર આવી ગયેલા છે. આ સંજ્ઞન પાસેથી એ સમયની વાતો સાંભળવામાં બહુ રસ આવ્યો.

આ નવું બધારણ જાપાને લાગ્યારી ને ધમકીને વશ થઈને ત્યારે સ્વીકાર્યું, પરંતુ તે પછી ગ્રહાનુગત કુલગતાથી તેઓ તેને બહુ દૂળ થતા ગયા છે. યુદ્ધમાં પરાજય પામતા જાપાને એનું સામ્રાજ્ય અને જેને એ પોતાના માનવું હતું તેના અમુક ટાપુઓ પણ ગુમાવ્યા. આજનું જાપાન મુખ્યત્વે આગ ટાપુઓમાં રહેવાયતું છે બીજા નાના ટાપુઓની સખ્યા ઘણી મોટી છે કુલ વિસ્તાર ૧,૦૦,૦૪૪ ચારસ માઈલનો છે. રસતિ ૧૦૫૭ની ગણતરીએ ૬ કરોડ ૬ લાખ છે જાપાનનો સાગર કિનારો ૧૫૫ માઈલનો છે પહોડો, સરોવરો નદીઓ મોટા ઘાઘ, ત્યાગામુખી ધરતીકપના પગિણાઓ વગેરેમાં આખો દેશ દર્શનીય બન્યા છે. મોટા શહેરોમાં ટોકિયો સર્વ પ્રથમ આવે એની વસતિ વગબગ ૮૦ લાખ છે ૧૩૦ ન્યુ યૉર્ક અને ટોકિયો વચ્ચે વસતિની જાળતમાં સ્પર્ધાની ગિચતિ ૧૦ એ પછી ઓસાકા ૨૭ લાખ, યોકોહામા ૧૨ લાખ, બીજા શહેરો પ્રમાણમાં નાના છે.

રાજકીય દષ્ટિએ એકએ તો બધારણમાં પહેલી જ રાર પુખ્ત

વખતો મતાધિકાર ગ્રીકાગયો છે સ્ત્રી-પુરુષ એ સમાન-સાથે છે પરંતુ અમેરિકામાં પુરુષો મનુષ્યો એમ કહે કે સ્ત્રી તરીકે અમેરિકામાં જન્મવું સારું અને પુરુષ તરીકે જાપાનમાં, જરૂર કે જાપાની સ્ત્રીઓ વિશેષ સુંદર, કામળ, કાર્યક્ષીલ ને સેનાપનાયકુ ટોળ છે। બધા-જુમાં જ સુદ નિશ્ચિત જાપાની-કલ્પ-કામલ કરવામાં આવી છે ન્યાય અને કારોબારીસત્તાઓ અલગ છે નામગિકઅધિકારો પણ ગ્રીકારનામાં આવ્યા છે બધારથી અનુસારની દેવી ચૂંટણીમાં મદિનુમ્ત પદવું બળ વધ્યું છે ઉદ્ધામવાદીઓનું અર્થ છે લશ્કર પરની મર્યાદા ધીમે ધીમે પણ નોકસ રીતે થટતી જાય છે બીજા વિશ્વયુદ્ધ રખતે જાપાનની સેના ૬૦ લાખથી ૪૫ લાખ એના સામોખ્યતે તારે મળતા આઠો દહ લાખથી વધારે થતો હતો ૧૯૧૪-૧૮માં ૮ લાખ અને, ૧૯૪૧-૪૫માં દહ લાખ। મરુત્તી સખ્યા પહેલી રખતે ૩૦૦ બીજી વખતે ૧૨,૭૦,૦૦૦ સુદમાં અને બીજી રીતે। ધાયનો બીજા સુદમાં ૧,૪૦,૦૦૦ જાપાનની કમર ભાગી નાખનારા આ આક્રમકો છે, પરંતુ એની લશ્કરી તાકાત ફરીને દેખાવા લાગી છે ૧૯૫૦માં ડોરિયાન મુદ્દ મધ્ય ત્યારે જાપાનમાં ખોલીસ-સેના જાણી કનામાં આવી ૧૯૫૪ના જુલાઈથી તો અમેરિકા સાથેના નવા કમર અનુમાર સમક્ષ સેનાતુ કાર્ય શરૂ થઈ ગયેલું છે આપારી જહાજો, મોટા કારખાનાઓ, અને પ્રજાનુ ખખીર જાપાનને ડોઈ પણ વખતે લશ્કરી સત્તામાં પાત કિ એમ છે

આર્થિક વિકાસમાં એની ઝડપ ૧૯૪૬ થી ૧૯૫૨ના દસકામાં ૧૫૦ ગણતમાં સૌથી વધારે રહી છે દર વર્સે ૧૨ ટકાનો સુધારો ૧૦ નિષ્ક્રાંતો એમ માને છે કે આવતા દસ વર્ષ સુધી વર્સે થી ૭ ટકાનો સુધારો ગાલુ રહેશે સપત્તિના આ રથાન ૫૨ પ્રજા પર દેખાય છે છતાં ગરીબ, મધ્યમ ને તનગર વચ્ચેના પાર નથી મેકા કાળી મજૂરી કરીને પેટ લાતા હોય આ સ્ત્રી-લગના અનગળ સાધનો ધરાવતા હોય એક નિ

છે. જાપાનમાં નાના ને મોટા, એમ બંને ઉદ્યોગો ઘણા પ્રમાણમાં વિકસેલા છે. દેશના અને વિદેશના કેટલાક નિષ્ણાતોનો એવો મત છે કે ગરીબ, મધ્યમ અને તવંગર વચ્ચેનો જાપાનમાં જે ભેદ છે તે એને માટે ગંભીર જોખમરૂપ છે. આ ભેદ ટાળવા માટે મોટા ઉદ્યોગોનો વિકાસ અટકાવીને પણ વિપુલ પ્રમાણમાં નાના ઉદ્યોગો તરફ તેણે વળવું જોઈએ. આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ચીન અને રશિયા સાથેના સંબંધો સમસ્યારૂપ છે. ચીનનો વિકાસ તથા તેની સાથેના સંબંધને લીધે વેપાર પર મુકાયેલી મર્યાદાઓ ચિંતાજનક છે. રશિયાનો ભય તો છે જ, અમેરિકા સાથેના સંબંધો પણ મૂંઝવણ પેદા કરનારા છે. અમેરિકા જેને ખૂબ ટેકા આપે છે તે દક્ષિણ કોરિયાએ જાપાનનો 'સ્વીકાર' જ ક્યો નથી. જાપાન ૧૯૫૬ના ડિસેમ્બરમાં 'રાષ્ટ્રસંસ્થાનું' સભ્ય બન્યા પછી દુનિયાની દૃષ્ટિએ એનો માર્ગ મોકળો થવા માંડ્યો છે. 'આજે એ અનેક વિશ્વસંસ્થાઓનું' સભ્યપદ ધરાવે છે.

ટોકિયો બહુ પ્રાચીન શહેર નથી, ૫૦૦ વર્ષનો જ એનો ઇતિહાસ છે. વિમાનીમથકથી થોડા માઈલ મુઢી એની જાપ અમારા મન પડી નહિ, પરંતુ તે પછી વિશાળ બજારો, કારખાનાઓ, રેલવે સ્ટેશનો, ઈમ્પીરીઅલ પેલેસ, રાજમાર્ગો વગેરે જોયા ત્યારે એની શોભા ને સમૃદ્ધિ દેખાયાં. જાપાની મુશ્કેલી દરેક ગ્રંથે અનુભવતાં હતા, પરંતુ દરેક ગ્રંથે કોઈને કોઈ અંગ્રેજી જાણનાર મળી રહેતું હતું. બજારોમાં ફરતાં આ પ્રજા કુશળ વેપારી છે, એવો અનુભવ દરેક વખતે થતો હતો. ટોકિયો ખૂબ જ પ્રવૃત્તિશીલ શહેર છે, ત્યાં વાહનોની ઝડપ પર મર્યાદા છે તે કરતાં વધારે અંકુશ ધીમી ગતિ પર મુકાયો છે. ત્યાંની બસો દરરોજ ૭૦ હજાર માઈલ દોડે છે. જૂગર્સ રેલવેમાં મેજ ૧૦ લાખ માણસો પ્રવાસ કરે છે. નવી થયેલી જૂગર્સ રેલવે ખરેખર સારી છે ટોકિયોમાં ૫૦ હજાર કારખાનાઓ, ૨ લાખ દુકાનો દોવાનો અંદાજ છે સમગ્ર દેશને જોઈએ તો ટોકિયો અસરે ગમ્મું ખુરું, પરંતુ જાપાન અંગેના અમારાં કલ્પનાચિત્રની તોલે એ આવ્યું નહિ. એ સતોપ તો

૧૯૧૧ નતાલિકાદર સ્વીકારાયો છે. સ્ત્રી-પુરુષ એ સમાનરૂપે પરંતુ અમેરિકામાં પુરુષો મજાકમાં એમ. કહે કે સ્ત્રી તરીકે અમેરિકા સન્મત સારું અને પુરુષ તરીકે જાપાનમાં, કાસ્કુ કે જાપાની સ્ત્રી-પિરોપ સુંદર, કામળ, કાર્યશીલ ને સેવાપરાયણ હોય છે. બંધારણમાં પુરુષનું સ્ત્રીની કક્ષમ-દાખલ કરવામાં આવી છે. સ્ત્રી એ કારોબારીસત્તાએ અલગ છે. નાગરિકઅધિકારો પણ સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. બંધારણ અનુસારની છેલ્લી ચૂંટણીમાં સ્ત્રીમુક્ત પક્ષનું જળ વધુ છે. ઉદામવાદીઓનું અધુરું છે. સરકાર પરની મર્યાદા ધીમે ધીમે પણ મોકસ રીતે ઘટતી જાય છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે જાપાનની સેના ૬૦ લાખથી વધુ હતી. એના સામાન્યને સાથે અલગાં આકેડે ૬૭ લાખથી વધારે થતો હતો. ૧૯૧૪-૧૮માં ૮ લાખ અને ૧૯૪૧-૪૫માં ૬૭ લાખ! મરણની સખ્યા પહેલી વખતે ૩૦૦, બીજી વખતે ૧૨,૭૦,૦૦૦ સુદમાં અને બીજી રીતે! ધાયરો બીજા સુદમાં ૧,૪૦,૦૦૦. જાપાનની કમ્મર લાગી નાખનારા આ આંકડાઓ છે પરંતુ એની લશ્કરી તાકાત ફરીને દેખાવા લાગી છે. ૧૯૫૦માં મેક્સિકાન યુદ્ધ સમયે જાપાનમાં પોલીસ-સેના કોબી કરવામાં આવી. ૧૯૫૪ના જુલાઈથી તો અમેરિકા સાથેના નવા કરાર અનુસાર સંરક્ષણ સેનાનું કાર્ય શરૂ થઈ ગયેલું છે. વ્યાપારી જહાજો, મોટાં કારખાનાઓ અને પ્રખર જમીન જાપાનને મોઢું પણ વખતે લશ્કરી સત્તામાં પવટી શકે એમ છે.

આર્થિક વિકાસમાં એની ઝડપ ૧૯૪૬ થી ૧૯૫૬ના દસકામાં આખા જગતમાં સૌથી વધારે રહી છે. દર વર્સે ૧૧ ટકાનો સુધારો થયો છે. નિષ્ણાતો એમ માને છે કે જાપાનના દસ વર્ષ સુધી વર્સે ૧ થી ૭ ટકાનો સુધારો ચાલુ રહેશે. સંપત્તિના આ વધારાનું અસર પ્રખર દેખાઈ છે. છતાં મરીજ, મધ્યમ ને નવજેન વચ્ચેની રેદનેશ પાર નથી. લોકો કાળા મજૂરી કરીને પેટ ભરતા હોય અ રક્ષાસ-વૈભવના અનગળ સાધનો ધરાવતા હોય એની સ્થિતિ પ્ર

છે. જાપાનમાં નાના ને મોટા, એમ બે ઉદ્યોગો ઘણા પ્રમાણમાં વિસ્તેના છે. દેશના અને નિદેશના ષ્ટતાં નિષ્પાતોનો એવો મત છે કે ગરીબ, મધ્યમ અને તવગર ન્યેનો જાપાનમાં જે ભેદ છે તે એને માટે ગભીર જોખમરૂપ છે. આ ભેદ ટાળના માટે મોટા ઉદ્યોગોનો વિકાસ અટકાવીને પણ વિપુલ પ્રમાણમાં નાના ઉદ્યોગો તરફ તેણે વળણ જોષએ આતંગાપ્ત્રીય ક્ષેત્રે ચીન અને રશિયા સાથેના સબધો સમસ્થાપ છે. ચીનનો વિકાસ તથા તેની સાથેના સબધને લીધે વેપાર પર મુકાયેલી મર્યાદાઓ ચિંતાજનક છે રશિયાનો લય તો છેજ, અમેરિકા સાથેના સબધ પણ મૂઝવણ પેદા કરનારા છે. અમેરિકા જેને ખૂબ ટેકો આપે છે તે દક્ષિણ કારિયાએ જાપાનનો 'ચીકાર' જોઈ નથી. જાપાન ૧૯૫૦ના ડિસેમ્બરમાં રા'ટ્રમ રચાનું સભ્ય બન્યા પછી દુનિયાની દૃષ્ટિએ એનો માર્ગ મોટો થવા માડ્યો છે. આજે એ અનેક નિશ્ચયસ્થાઓનું સભ્યપદ ધરાવે છે.

ટાકિયો બા પ્રાચીન શહેર નથી, ૫૦૦ વર્ષનો જ એનો ઇતિહાસ છે. વિમાનીમથકથી ચોડા માર્ગન મુધી એની હાલ અમાગ મન પડી નહિ, પરંતુ તે પછી વિશાળ બજારો, કાગખાનાઓ, રેલવે સ્ટેશનો, ઈમ્પીરીઅલ પેલેસ, ગજમાર્ગો વગેરે જોયા ત્યારે એની શોભા ને સમૃદ્ધિ દેખાયા. લાપાની મુશ્કેલી દરેક ગ્યજે અનુભવતા હતા, ૫૦૦ દરેક સ્થળે કોઈને કોઈ અગ્રેજી બાધુનાર મળી રહેતું હતું બજારોમાં ફરતા આ પ્રજા ડુશળ વેપરી છે, એવો અનુભવ દરેક વખતે થતો હતો. ટાકિયો ખૂબ જ પ્રતિષ્ઠાથી શહેર છે, ત્યાં નાકોનોની ઝંડપ પર મર્યાદા છે તે કડતા વધારે અકુશ ધીમી ગતિ પર મુકાયો છે. ત્યાંની બજો દરરોજ ૭૦ હજાર માર્કત દોડે છે જૂઠાં જનવર્ગમાં રોજ ૧૦ લાખ માણસો પ્રવાસ કરે છે નવી થયેલી જૂઠાં જેવે ખર્ચખર્ચ સારી છે ટાકિયામાં ૫૦ હજાર કાગખાનાઓ ૨ લાખ દુકાનો હોનાનો અદાજ છે મમત્ર ગીતે જોઈએ તો ટાકિયા અમને ગમ્યુ ખુડુ પરંતુ જાપાન અગેના અમાગ દબનાચિત્રની નોને એ આનુ નહિ એ સતોપ તો

અમને થયો ટાકિયોની બહાર નીકળ્યાં પછી.

ટાકિયોની દક્ષિણ પૂર્વમાં અમે રેલમાર્ગે કામાકુરા ગયાં. ટાકિયોને વૌધીને જતી માડી જ્યારે થલેરની બહાર નીકળી ત્યારે જાપાનની સુંદરતા કંઈક દેખાઈ. વચ્ચે ચોકોદામા આનું, પરંતુ અમે ત્યાં વળતી વખતે રોકાયાં. કામાકુરામા ટેકસી ભાડે કરી જાપાની મંદિરો જોયાં ને છેડે ૪૨ ફીટ જાંચી ભગવાન બુદ્ધની મૂર્તિ નિહાળી. ૧૨૫૨ની સાલમાં ઢાંગેલી આ મૂર્તિની ઓઠક ૬૭ ફીટની છે. એની આસપાસનાં વૃક્ષો એની

ભગવાન બુદ્ધની આં ભવ્ય પ્રતિમાનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યાં

★ ————— ★

ભવ્યતા અને પવિત્રતામા વધારો કરતા હોય એવું લાગે છે. કામાકુરાનો સાગરકિનારો પણ સુંદર છે. ટાકિયોથી માન ૭૦ જ માઈલ દૂરનું આ સ્થળ જાપાનની મૂળ પ્રકૃતિને જાળવી રાખે છે. એના મકાનો,

મંદિરો, પૂજારીઓ, યાત્રીઓ, પ્રવાસીઓ પોતાની છાપ મૂકી જાય છે. ભગવાન શુદ્ધની ઐતિહાસિક મૂર્તિની પાસે જ 'હેસડેરા' નામનું બોધિસત્વનું મંદિર છે. ૩૦ ફીટથી વધુ ઊંચી આ કાપટની મૂર્તિ કપૂરના એક જ લાકડામાંથી બનાવેલી છે. જાપાનમાં એ અદ્વિતીય છે. આ મૂર્તિ અતિપ્રાચીન છે ને તેની સાથે તપજપની અનેક દંતકથાઓ જોડાયેલી છે. મૂર્તિના મસ્તકે દસ મુખ બતાવવામાં આવ્યા છે ને તેના પર શુદ્ધ ભગવાન બિરાજે છે. આનો અર્થ વિકાસની દસ કક્ષાઓ તથા શુદ્ધત્વ એમ ઘટાવવામાં આવે છે, કામાકુરાથી અમે થોકોહામા ગયા. આ તો મોડું શહેર છે. એની બગર ધ્યાન ખેંચે એવી છે. જાપાનના સૌથી વધુ પ્રગતિશીલ આ બંદરનો દરિયાકિનારો સુંદર છે.

જાપાનમાં અમાર્ગ મનનો કબજો ક્યા રથજો વર્ડ લીધા અને અમે વધુમાં વધુ સમય ક્યાં ગાળ્યો એમ જો કોઈ પૂછે—તો અમારે 'નીકો'નું જ નામ આપવું પડે. જગતના ઉત્તમ સૌંદર્ય-સ્થળોમાં એ સ્થાન પામે એવો અમારો મત છે. નીકો ટાકિયોની ઉત્તરે—૬૦ માઈલ છે. ત્યાં પહોં અમે ટ્રેનમાં જ ગયાં. નીકોમાં જોવાના સ્થળોનો પાર નથી. જગવિખ્યાત પ્રાચીન મંદિરોથી માડીને મરોવરો, પહાડો, પ્રચંડ જળધોધ વગેરે જોઈને અપ્પિસૌંદર્યનું આક્રંધ પાન કરાંતો આપણે સતોષ અનુભવીએ. અમે જુલાઈના ત્રીજા અઠવાડિયામાં ત્યાં ગયા હતાં. જાપાનની શોભા તો એપ્રિલ-મેમાં. જુલાઈમાં ત્યાં સખત તાપ હોય, પરંતુ અમારા સદ્ભાગ્યે ત્યાં પ્રથમ વાદળાં, પછી વરસાદ, છેલ્લે ધુમ્મસ, અતે તડકો એમ વિવિધ રંગો ને ઋતુઓ માણવા મળ્યા. "નીકો નેશનલ પાર્ક"નો વિસ્તાર બે લાખ એકરથી વધારે છે. આ વિસ્તારમાં શું નથી એ જ પ્રશ્ન છે. કુદરતે અહીં છૂટે હાથે 'સૌંદર્ય વેયુ' છે અને માનવીએ ચિત્ર તથા ન્યાયત્વની ક્યા સાથે વર્તમાનયુગની બધી સગવડો ત્યાં જબી કરેલી છે. નીકો શહેરની નજીકમાં એક જગવિખ્યાત તોશુગો મંદિર છે. સા જ ૧૦૪ ફીટ ઊંચો

*

‘નીકા’ના મુખ્ય
મંદિરમાં પાત્રીઓ
માથે

*

પાંચ માળનો પેગાડા છ પાત છે બીજા મંદિરે સંગ્રહગ્રાંથનો,
પ્રાણીઓના થાપત્તા મુખ્ય મંદિરમાં દરરોજ ઉત્તરો પાત્રીઓ આવે
છે જાપાનની મૂળ કળાન પ્રાચીન કથાઓનો રંગની દુનિયાનો અહીં
પરિચય મળે છે ‘તેશુગો’ નો અર્થ થાય છે ‘પૂર્વનો પ્રકાશ’ અહીં
પેલા ત્રણ માદનઓની મૂર્તિઓ અને મૂતેની ખિતાડી’ પણ છે
મંદિરના મુખ્ય દ્વારથી માડીને ગર્ભદ્વાર સુધી જાપાની કલા વિસ્તરેલી છે

મંદિરોની આ દુનિયામાં સવારનો સમય પસાર કરી અને ચાર

હજાર ફીટ ઊંચુ નુનગી સરોવર, એનો ધોધ, વચ્ચેનો 'કેમન કાર'નો

★
આ હોગકોગ માળનો
જાપાની પેગોડા

માર્ગ, આસપાસના જંગનો વગેરે જોના માટે ગ્રિપડયા સમય આછો હતો એટલે મોટરમા ફરવુ અનિવાર્ય હતુ ૩૩ ફીટ પહોળા ૧૫ ફીટ જાડા અને ૨૩૦ ફીટ ઊંચેથી પડતા ધોધને અમે જમીનમા ગિતરી સામે જઈને નિહાળ્યા સરોવરના કાઠા પર ફર્યા પહોડનો પ્રવાસ આનંદજન હતો કાગ્યુ કે પગે પગે ઋગુના રંગ બદલાતા હતા અને વળાંક લેતા માતા જેમ ઉપર જતા હતા તેમ સૌંદર્યના નવા પ્રદેશો જાણે ખુનતા જતા હતા અમે માડી રાતે સ્ટેશને પાછા ફર્યા ને ટાલિસા આવી પહોંચ્યા

રાત્રિયોથી જોઈ વિમાનમા હોગકોગ આન્વા કરાકના હસો
સાતસો માર્ચની વિમાનની ઝડપ અને યજ્ઞ હજારથી પારીમે નાષ્ટની
હિમાઈએ િડવાનુ--એ અનુભવ રોમાયક હતો વિમાનની સ્થિરતા તે
નજો આપજો ચોરડામા જ મેઠા દોઝએ એવી હોગકોગમા બે દિવસ
ગ્દેવાનુ હતું અમારા એક સિધી મિત્રને ત્યા ઉતારો હતો.
હોગકોગના ગોલા ખરેખર નિહાળી હોય તો એનુ દર્શન-વિમાનમાથી--

★
વિમાનમાથી હોગકોગ
અને કોલ્ડનનુ દરય

★

કરવુ જોઈએ. ઉતરાણ ત્યા વધુમા વધુ મુશ્કેલ છે. આ હોગકોગ
ખિટચ કોનોની છે સમગ્ર વિસ્તારને ધ્યાનમાં લઈએ તે તેમાં ટાપુઓ છે
ને ચીનની-તળશૂમિ સાથે તેનુ જોડાણ પણ છે અમારો ઉતારો કોલ્ડનમા

હતો. ચીન પાસેથી હોંગકોંગનો આ પ્રદેશ બ્રિટને 'અફીલુ માટેની લડાઈ' વખતે ૧૮૪૧માં મેળવ્યો હતો. કોવ્લુન ૧૮૪૧માં પટે લીધું છે. ચીન ખુશાબધા પર દાવો કરે છે, પરંતુ દબાવ્યું કરતું નથી. એનો

હોંગકોંગનો ટાપુ અને સાગરકિનારો

સમય વહેયોમોડો પાકશે એમ ત્યાના લોકો માને છે કુન વિસ્તાર ૩૬૧ ચોરસ માઇલનો છે. કોવ્લુન ચીનની તળભૂમિ સાથે જોડાયેલું છે. હોંગકોંગનો ટાપુ ૧૧ માઈલ લાંબો અને ૩૨ ચોરસ માઈલના વિસ્તારનો છે હોંગકોંગ અને કોવ્લુન બંને પોતા-પોતાની વિશેષતા ધરાવે છે આબુખાજી પહાડ અને વચ્ચે સરોવર જેવો દરિયો જોવો એ લહાવો છે. અમારા યજમાને અમને આ પ્રદેશમાં ખૂબ ખૂબ ફરવ્યા. ૨૫ લાખ જેટલી વસતિમાં ચીની લોકોનું પ્રમાણ ઘણું મોટું છે. સાતેક લાખ તો નવા નિર્વાસિતો છે ને તેમાં ઉમેરો

વતો મહે છે અને સામ્યનાદી નીતની મર્દદ જોવાની બહુ દુઃખા
હતી સુદર સાગરકિનારે મોટરમા ધૂમતા અને ત્યાં સુધી જઈ આવી
અને સરહદની ચોકી છેક પાસે જઈને જોઈ રીધી અમારી કિતમદ
એનો પ્રગતો પણ રાખ્યો ?

હોગકોગ અમારા પ્રવાસનુ છેલ્લું મવક હતું મનમા જેમ
પ્રાસના સ્મરણો ઊભરાતા હતા તેન મુળકર્તા દર્શાવે મન અમુ
સામે આવવા લાગ્યા હતા હોગકોગની અમે ચોડીનાર સાધગોન ગિતયા,
વચ્ચે કનકતાનો વિરામ આ યે ને બગનર હર દિવસનો પ્રવાસ પૂરો
કરી તા ૨૪ જુલાઈની ગરે મુજબ આવી પહોંચ્યા. 'પૃથ્વીનો છેડો
ધર' એ લાગણીનો આ ધરતી પર પગ મૂકતાજ અને અનુભવ મો
મનમા એમ થયું કે દુનિયામાં જે વર્ષ સુદર, પ્રાચીન ને કનામય છે
ને બહુ અનેક વિવિધતાઓથી ભરેલા આપણા દેશમા પણ પડેનું જ છે
જે કઈ ખૂટનું દોષ તો ને સમૃદ્ધિ અને અથવા તે પેદા કરનાનો
પુરપાથ પણ આ બધાને પ્રાસનપૂર્વક સાથે જો સળધ ?
પૃથ્વીની પરબ્રહ્મા પૂરી વતા જ્ઞાન, અનુભવ ને જ્ઞાનદર્શી શક્તિ ધણ
અતરની સમૃદ્ધિમા હોમેરો થયા જગતની તમામ પ્રજાઓ વચ્ચે શુદ્ધિ
સાથે હૃદયથી પણ એકત્વનો અનુભવ કરાં આ બહુ હિદારતાપૂર્વક
પ્રેમભાવે આપવા માટે જે જે સ્થિતિઓએ સ્થાઓએ અને સંયોગોએ
લાગ લગ્યા તે સૌના પ્રત્ય અમે આભારની લાગણી નક્કર
કરીએ જીએ

વિદાયવેળાની લાગણીથી મન અત્યારે ભરેલું છે

વાચકોના પત્રોમાંથી

માત્ર ૯૦ દિવસમાં તમે જે મેળવ્યું છે તે બાગ્યે જ બીજો કોઈ પ્રવાસી મેળવી શકે. અમને એમ લાગે છે કે એની પાછળ તમારામાં રહેલાં પત્રકાર અને સાહિત્યકારનો મોટો હિસ્સો રહ્યો છે. તમારા વર્ણનમાં એ બંનેનાં દર્શન થાય છે આ લેખોને ફારાઓ સાથે પુસ્તકાકારે મૂક્યો.

‘પ્રવાસી’ની કોઈ નવલકથામાં અમે રસ લીધો નથી તેટલે રસ ‘પૃથ્વીની પરક્રમા’માં લઈએ છીએ. અભિનંદન.

— હું સહકુટુંબ ચાર વખત યુરોપ, અમેરિકા, જાપાન જઈ આવ્યો છું અને મહિનાઓ ત્યાં ગાળ્યા છે, પરંતુ આપનું પ્રવાસ-વર્ણન વાંચ્યા પછી એમ થાય છે કે આ પુસ્તક લઈ અમારે ફરીને બધું જોવું પડશે. અમે કેટલું જોવાનું ચૂકી ગયા છીએ તે ‘પૃથ્વીની પરક્રમા’ની લેખમાળાથી જ જાણ્યું.

— પ્રવાસવર્ણનો તો ઘણા વાંચ્યાં છે, પરંતુ પ્રાચીન ઇતિહાસથી આજની ધડી સુધીનું ચિત્ર તમારા લેખોમાંથી જ મળે છે. તમારાં ઊંડા અવલોકન, લેખન અને ચિંતન માટે અભિનંદન. બાપા અને શેલી વિષે શું લખ્યું ? જાણે અમે જ પ્રવાસ કરી રહ્યા છીએ.

તમારા રસિયાના પ્રવાસના લેખો વાંચી અમે આનંદ અને જ્ઞાન મેળવ્યા હતાં આ પરક્રમા વાંચતા તો અમે મનોમન જગતનો પ્રવાસ ખેડલા લાગી ગયા છીએ. મારા એક વ્યાપારી મિત્ર કહે છે કે હવે દુનિયા જોવા વિના રહેવાશે નહિ. આ લેખોનું પુસ્તક જરૂર કરજો.

‘પૃથ્વીની પરક્રમા’ માટે અભિનંદન. તમે આટલી ઝીણવટથી જોઈ શક્યા અને લખી શક્યા તેનાં મને બે કારણો લાગે છે. એક તો અમેરિકાની સરકારના મહેમાન હોવાથી તમને વિશેષ સગવડો મળી અને બીજું કારણ તમે બંને સાથે હતા અટલે ઊંડાણથી બધું જોઈ શક્યા તે વિચારવિનિમય કરી ‘શક્યા. આ લેખો જલદી પુસ્તકાકારે થાય તેની રાહ જોઉં છું.

આપ 'પૃથ્વીની પરક્રમ્મા' લખો છો તેથી અમને ઘણો આનંદ થાય છે. ઝરસ લખાય છે. આ માટે મારા સચનો નીચે મુજબ છે. ગોઅ લાગે તો કરશો.

૧ આ લેખમાળા પુસ્તકાકારે છાપવાની જરૂર છે.

૨ એમાં ફોટાઓ પણ મુકાવવા જોઈએ.

૩ ગુજરાતીનું ભાષાંતર ખીજી ભાષાઓમાં કરવું જોઈએ. હિન્દી, મરાઠી, અંગ્રેજી વગેરે.

આપની લેખમાળા 'પૃથ્વીની પરક્રમ્મા' અમે ઘણા જ પ્રસન્નિત હૃદયે વાંચી. જેમ જેમ વાંચતા હતા તેમ તેમ દુનિયાની બાબતોના જ્ઞાનમાં વધારો થયો હતો. જ્ઞાન મળતું જ હતું અને રોમાંચ થતો હતો. એમ પણ યર્ષ ગયું કે આ વાંચ્યું તો હવે અનુભવ પણ લઈએ. પણ દરેકને આટલો સાગ, ત્યા જામ તો પણ ન મળે. આપે આ જ્ઞાનનો લાભ દરેકને આપી ગુજરાતી સાહિત્યમાં મહત્વનું કાર્ય કરેલ છે, કંઈક અનોખું આપ્યું છે.

જ્યારે તમારો પ્રવાસ વાચના હોઈએ ત્યારે વાસ્તવમાં જાતે જ પ્રવાસ માણતા હોઈએ એમ લાગે છે. હવે એ પ્રવાસનું પુસ્તક ક્યારે બહાર પાડો છો તે 'પ્રવાસી' માં જણાવશો.

આપે 'પૃથ્વીની પરક્રમ્મા' કરવામાં ખૂબ જ શ્રમ લીધો છે, પરંતુ આપનો એ શ્રમ સામર્થિક થયો છે તેની હું ખાતરી આપુ છું. આ દ્વારા 'પ્રવાસી' ના વાચકવર્ગને આપે ઘેર જોઈ પૃથ્વીનું પરિભ્રમણ કરાવ્યું છે.

'પૃથ્વીની પરક્રમ્મા' ની લેખમાળા મેં ખૂબ જ રસપૂર્વક વાંચી છે. પ્રવાસવર્ણનો તો વારંવાર વાંચવા મળે છે, પણ તમે જે ત્યાંનું માનસદર્શન કરાવ્યું છે તે હોતક છે. આવી સુદર લેખમાળા બદલ અમે આપનો આભાર માનીએ છીએ.

· विशेष नोंध

विशेष नांघ